

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

АДАБИЙ-БАДИИЙ, ИЖТИМОИЙ-ПУБЛИЦИСТИК ЖУРНАЛ

Муассислар:

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ДАВЛАТ МАТБУОТ ҚЎМИТАСИ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ЁЗУВЧИЛАР УЮШМАСИ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
«МАЪНАВИЯТ ВА МАЪРИФАТ»
ЖАМОАТЧИЛИК МАРКАЗИ

Бош муҳаррир:

Озод ШАРАФИДДИНОВ

Таҳрир ҳайъати:

Неъмат АМИНОВ
Муҳаммадали АҲМЕДОВ
Шароф БОШБЕКОВ
Жамолиддин БЎРОНОВ
Эркин ВОҲИДОВ
Одил ЁҚУБОВ
Неъматулла ИБРОҲИМОВ
Мурод МУҲАММАД ДЎСТ
Мирпўлат МИРЗО
(Бош муҳаррир муовини)
Абдулла ОРИПОВ
Файбулла САЛОМОВ
Жавлон УМАРБЕКОВ
Шоир УСМОНХЎЖАЕВ
Рустам ШОҒУЛОМОВ
Файзи ШОҲИСМОИЛ
(масъул котиб)
Саидбек ҲАСАНОВ

Январ '98

МУНДАРИЖА

ЯНГИ АСР БЎСАҒАСИДАГИ ҲЎЛАР

САРҲИСОБ

ОЗОД ШАРАФИДДИНОВ. Адабиёт мангу яшайди	3
УМАРАЛИ НОРМАТОВ. Юксак маданият белгиси	6
БЕГАЛИ ҚОСИМОВ. Олам ичра олам бўлмоқ	10
НАИМ ҚАРИМОВ. Маънавий бойликка эҳтиёж	14
ИБРОҲИМ ҲАҚҚУЛ. Маҳаллий классиклар даври ўтди	16
МУРТАЗО ҚАРШИБОЙ. Ҳақ гапнинг ўзи кифоя эмас	18
ҚОЗОҚБОЙ ЙЎЛДОШЕВ. Кўнгил мулки	21
ДИЛМУРОД ҚУРОНОВ. Бирдан-бир тўғри йўл	24
ИБРОҲИМ ҒАФУРОВ. Фаолият меъёри	27
БАХТИЁР НАЗАРОВ. Ўқувчи олдидаги қарз	29
ОРТИҚБОЙ АБДУЛЛАЕВ. Барибир ҳақиқат қолади	32
НУРИДДИН МУҲИДДИНОВ. Ўзбеклар ва жаҳон маданияти	36

НАСР

ҲУСАЙН ЖОВИД. Амир Темур. Драма	43
ЕВГЕНИЙ ЗАМЯТИН. Тангри қамчиси. Қисса	93

ШЕЪРИЯТ МИНТАҚАЛАРИ

МАҒЖОН ЖУМАБОЙ. Икки дунё эшиги	79
РАУФ ПАРФИ. Туркистонни кимлар севмайдир	135

ФАЛСАФА. МАДАНИЯТ. САНЪАТ. ИҚТИСОДИЁТ

ДАДАХОН НУРИЙ. «Олтин девор» тирқишларидан	143
--	-----

КИТОБЛАР ОЛАМИДА

ҲАЛИМБОЙ БОБОЕВ. Келажакимиз қомуси	184
УЛУҒБЕК АБДУЛЛАЕВ. Истиқлолга бахшида умр	190

ЖАҲОН КУЛАДИ

Абу Нувас ҳақида ривоятлар	194
НОДАР ДУМБАДЗЕ. «Чао Бамбино». Ҳикоя	202

СОЛНОМА

Тожикистонда маданий ҳаёт	206
---------------------------------	-----

Сарҳисоб

Давра суҳбати

Озод ШАРАФИДДИНОВ

АДАБИЁТ МАНГУ ЯШАЙДИ

Буюк шоиримиз Абдулҳамид Чўлпон аср бошида — адабиётга янги қадам қўйган ёшлик чоғларида «адабиёт яшаса, миллат яшар» деган ҳикматни ўртага ташлаган эди. Дарҳақиқат, тарихимизда жуда кўп ҳолларда адабиёт миллатни яшатадиган ва яшнатадиган жуда катта омил экани неча маргалаб исбот бўлди. Бироқ бу хислатнинг яна бир томони борки, уни ҳам ҳеч қачон эсдан чиқармаслик керак. Миллатнинг ривожини учун адабиёт қанчалик зарур бўлса, адабиётнинг гуллаб-яшнаши учун ҳам миллатнинг яшамоғи шунчалик зарурдир. Айниқса, миллат ўз бошидан уйғониш даврини кечираётганида, миллий озодлик курашини олиб бораётганда, зулмга, ҳақсизликка, кишанлар ва бўйинтуруқларга қарши мардона курашаётган кезларда адабиётга қудрат ато этади, унинг ҳам парвозини учун шароит майдонга келади. Худди шунингдек, миллат озодликка эришгач, ўз ўлкасининг осмонига мустақиллик байроғини ўрнатгач, бу улуг ҳодисалар ҳам адабиётнинг яшариши ва яшнаши учун қудратли туртки бўлади. Биз бугун ана шундай мислсиз ҳодисанинг — адабиётнинг яшариши ва яшнаши бошланаётган давомли жараён остонасида турибмиз. Бизнинг кўз ўнгимизда мустақил Ўзбекистоннинг янги адабиёти туғилиб келмоқда. Лекин айтиш керакки, янги адабиётнинг шаклланиши ва

юксалиши ўз-ўзидан воқе бўладиган осон жараён эмас. Чунки мустақиллик адабиёти шунчаки янги ёзилган асарлар тўпидан иборат эмас. Ёхуд баъзилар ўйлагандек, ҳар хил мақомларда «Яшасин мустақиллик! Битсин мустақиллар! Ўлкани яшнатиш учун ҳамма меҳнат жабҳасига отлансин!» деган шиору хитобномаларни қалаштириб ташлаган билан, бугунги одамларни мақтаб, кўкка кўтаргани билан адабиёт мустақиллик адабиёти бўлиб қолмайди. Мустақиллик адабиёти — мазмунан теран, шаклан рангбаранг, инсон қалбининг ҳамма қирраларини чуқур тадқиқ этувчи, инсон ҳақидаги ҳақиқатни бутун мураккаблиги ва қарама-қаршиликлари билан қадрловчи инсоннинг ҳам нурли, ёрқин жиҳатларини, ҳам шайтоний хислатларини чўчимай очиб берадиган, хушомаддан, тилёғламаликдан ҳоли, мадҳиябозликдан, араваини қуруқ олиб қочишлардан ҳоли адабиётдир. Бу адабиёт — мустақиллик йўлидан бораётган халққа муносиб бўлмоғи, жаҳон майдонига олиб чиққанда унинг юзини ерга қаратмайдиган бўлмоғи керак. Бундай адабиётни яратишга имкон берадиган ягона омил — истеъдоддир. Ҳа, яқин ўтмишларда истеъдод ҳақидаги гап расмий доираларнинг гашини келтирарди, ҳатто муайян йилларда истеъдодни буржуа тушунчаси деб эълон қилдилар, тоғни талқон қилишга

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

3

қодир бўлган коммунистлар ҳеч қандай истеъдодсиз ҳам пролетар адабиётини яратаберадилар, деб ҳисобланди. У жамиятда чинакам адабиёт эмас, «ғоявий адабиёт» керак эди, ёзувчи дегани истеъдодли бўлиши ёки бўлмаслигидан қатъий назар, партиявий манфаатларга хизмат қилса, халқни партия раҳбарлигида курашга отлантириб турса кифоя эди. Бундай сиёсат охир-пировардида адабиётни обрўсизлантиришга олиб келди, адабиёт халқ олдидаги эътиборидан маҳрум бўлди, адабиёт оламида ҳақиқий истеъдод эгалари камситилиб, ҳар хил «хизмат кўрсатган» одамлар пешқадамликни даъво қила бошладилар. Бугун янги адабиёт учун курашар эканмиз, яқин ўтмишдаги шу қора иллатни сира унутмаслигимиз, ижодда истеъдоднинг ролини тикламоғимиз керак. Албатта, ёзувчига ҳеч қим истеъдод ато қилолмайди, аммо ёзувчининг истеъдоди бўлса, жамият ундан самарали фойдаланиши, уни авайлаб тарбиялаш ва вояга етказиш йўллари ўргатмоғи мумкин. Шуниси қувонарлики, бугун мустақил Ўзбекистонда санъат ва адабиётнинг турли соҳаларида ёш истеъдодларни тарбиялаш ва камолга етказишда амалий ишлар қилина бошлади. Хўш, ана шу муҳим жараёнда адабиётшунослар ва мунаққидларнинг роли қандай бўлмоғи керак? Улар қайси ишлар билан, қандай фаолиятлари орқали бу ишга ёрдам берадилар? Қолаверса, биз бугун янги аср бўсағасида турибмиз. Хўш, янги асрга ўзбек адабиётшунослиги қандай йўлланма билан киради? У ўзининг қайси жиҳатларидан воз кечади ва ҳатто қайси гуноҳларидан тавба қилиб, қайси фазилатлари билан янги даврга юз тутуди? Бошқача айтганда, янги асрга қадам қўйишдан аввал саватни сувдан бир кўтариб кўрайлик, дўстлар, қарайлик-чи, унда нималар қоларкин? Шу ўринда бир муҳим масалага тўхтаб ўтиш лозимми дейман. Маълумки, сўнги 15 — 20 йил ичида ҳаёт шиддат билан илгарилаб кетди. Энди даврлар ўзгаряпти, тузумлар алмашяпти. Шу аснода бирдан маълум бўлдики, биз —

адабиётшунослар ва мунаққидлар шўро замонида кўзи боғлиқ ҳолда қоронғи уйда бурга тутиб юрган одамларнинг аҳолига тушиб қолган эканмиз. Мутахассислигимиз адабиётшунослик бўлса-да, кўпларимизнинг адабиёт ҳақидаги тасаввурларимиз бир томонлама экан. Ҳаммамиз ҳам мустақил фикр қилиш ўрнига ҳукмрон мафкуранинг қошида қўл-оёғи илдам дастёр бўлишга ўрганиб қолган эканмиз. Шунинг учун бўлса керак, замон ўзгариши, тузум янгиланиши билан ёзганларимизнинг кўп қисми чиппакка чиқди, қилган ишларимиз салобатини йўқотди, ўзимиз ҳам дами чиққан пуфакдек бўшашиб, бужмайиб қолдик. Ҳатто шундай бўлдики, довдираб ўзимизни йўқотиб қўйганимиздан кўпларимиз нима қилишни билмай қолдик, қўлимиз қаламга бормай қолди. Албатта, янгиланиш жараёни ҳеч қачон осон кечган эмас. Уни ҳатто шафқатсиз жараён деб айтса ҳам бўлади, чунки у ўзининг меъёрига тўғри келмаганлардан ҳеч иккиланмай воз кечиб юбораверади. Лекин шунга қарамай, бугун умидсизликни йиғиштирмак керак ва аҳиллик билан ишга киришиб, янги адабиётнинг ривожига фаол кўмаклашмоқ зарур.

Иш эса жуда кўп. Мен фақат баъзи бирларини эслатиб ўтмоқчиман, холос. Менинг назаримда, биз биринчи навбатда XX аср ўзбек адабиётининг янги тарихини ёзмоғимиз керак. Негаки, аввалги тарихлар ҳаддан ташқари субъектив ёзилган эди, ҳақиқатни ёзиш ўрнига ҳамма нарса ҳукмрон мафкура манфаатига бўйсундирилган эди. Мен бу ўринда кўп йиллар мобайнида Чўлпон, Фитрат, Усмон Носир, Боту ва бошқа ёзувчиларнинг камситилиб келинганлигини назарда тутаётганим йўқ, балки айрим шоирлар ижодига баҳо беришда ҳам ҳар қандай объективлик мезони кўпол бузиб келинди. Мен бу ўринда Ҳамза ижодига муносабатни назарда тутмоқдаман. Маълумки, кўп йиллар мобайнида Ҳамза инқилобнинг оташин курашчиси деб келинди, у ҳатто ўзбек совет адабиётининг асосчиси деб эълон қилинди, унинг

анчайин ўртамиёна асарлари, ҳақиқий нафосатдан узоқроқ шеърлари совет санъатининг олий намуналари даражасига чиқариб қўйилди. Ҳолбуки, аҳвол бутунлай бошқача эди. Тўғри, бунақа шухрат чўққиларига кўтарилишида Ҳамзанинг ҳеч қанақа айби йўқ, бу ишларда у иштирок ҳам этмаган. Буни бир тўда адабиётшунослар қилган, аммо шу ёлгонлар оқибатида халқнинг Ҳамзадан ихлоси қайтди, совет адабиётига ҳурмати дарз кетди. Ҳолбуки, инқилоб куйчиси бўлиш Ҳамзанинг етти ухлаб тушига ҳам кирган эмас эди. Ҳамза XX аср ўзбек адабиётига жадид шоири сифатида кириб келди ва умрининг охиригача шу сифатини йўқотгани йўқ. Тўғри, унинг истеъдоди улуғ истеъдодлардан эмас эди — у ўз қобилияти имкониятлари даражасида ижод қилди ва шу тарзда ҳам ўзбек адабиётига, айниқса, ўзбек драматургиясига муайян ҳисса қўша олди. Яна бир муҳим масала шўро замонида ижод этган айрим шоирлар ва ёзувчиларга муносабат масаласидир. Коммунистик мафқуранинг барбод бўлиши айрим адабиётчиларни довдиратиб қўйганидек, айримларини ҳовлиқтириб ҳам қўйди. Энди улар орқа-олдиларига қарамай шўрнинг «адабий оғили»ни тозалашга киришдилар. Бунда улар адабиётдан ҳар қандай мафқурани қувиб чиқаришга уриндилар. Ҳолбуки, мафқурасиз адабиёт йўқ. Фақат XX асрда эмас, тарихимизнинг ҳамма босқичида ҳам адабиётда муайян ғоялар ифодаланган. Аҳмад Яссавий ёки Алишер Навоий асарлари мафқурасизми? Машраб ёки Бедилда мафқура йўқми? Абдулла Қодирий мафқурадан ташқари турадиган ёзувчими? Йўқ, албатта. «Мафқура» дегани «фикрлар» дегани бўлади, адабиёт эса ҳеч қачон фикрсиз бўлмайди. Хўш, коммунистик мафқура масаласида нима дейсиз? Бундаги энг ёмон нарса коммунистик мафқуранинг зўравонлиги, ўзидан бошқа қарашларни тан олмаслиги, уларни ўзлаштиришга йўл қўймаслиги эди. Ана шу мафқура зугуми адабиётнинг қанотини қайириб, парвозини чеклаб қўйган эди. Адаби-

ётдан умуман мафқурани қувиб чиқишга уриниш, тоғорадаги мағзава билан бирга чақалоқ болани ҳам улоқтириб юборишдек гап. Шундай инкор жазавасига тушганлар бир қатор ўзбек ёзувчиларини ҳам шубҳа остига ола бошладилар. Уларнинг назарида Ойбек ҳам, Фафур Ғулом ҳам, Абдулла Қаҳҳор, Шайхзода, Миртемирлар ҳам бугунги кунда эскириб қолган ёзувчилардир, уларнинг асарларини ўқиб бўлмайди, улар ҳукмрон мафқура таъсирида ёзганлар, замонасозлик қилганлар, шўро тузумининг маддоҳи бўлганлар. Шунинг учун уларни мактаб дарсликларидан чиқариб ташлаш керак. Хўш, бу даъволарга нима дейиш мумкин? Тўғри, уларнинг ҳаммалари ҳам ўз даврларининг фарзанди. Улар тирик қолмоқ учун қай бир даражада замонасозлик қилишга мажбур бўлганлар. Улар яшаган замонда зулм ҳаддан ташқари кучли эди, ҳар ким жиндай қолипдан чиқадиган бўлса, дарҳол суроби тўғрилаб қўйиларди. Албатта, бугунги шароитда туриб уларни қоралаш учун алоҳида бир жасорат ёхуд донолик талаб қилинмайди. Аммо уларни тушунмоқ учун... Хуллас, мен ўйлайманки, юқоридаги ёзувчилар, ўтмишда ҳам, ҳозир ҳам халқимизнинг ифтихори бўлиб қолавереди. Албатта, мен уларнинг ижодидаги мафқуравий нуқсонларини оқламоқчи эмасман, улардан кўз юмишга чақираётганим йўқ. Улар жуда истеъдодли ижодкорлар эдилар ва шу истеъдоднинг қуввати билан кўп ҳолларда социалистик реализм қафасларини ёриб чиқишга мажбур бўлишган. Улар бир қўллари билан «Яша партия!» деб ёзишга мажбур бўлишган бўлса, бошқа қўллари билан юракларидаги чинакам туйғуларини, она юрт муҳаббатини, халқ дардини ифодалаганлар. Шунинг учун уларнинг ижодини ўринсиз камситмасдан, тўғри баҳоламоқ керак. Мен бу ўринда баъзи бир муаммоларнигина эслатиб ўтяпман, холос. Бундай муаммолар кўп. Ахир, шўро замонида ҳам ҳар қандай илтифотлар ва дўқ-пўписаларга қарамай, ўзининг шаънига доғ туширмай, бинобарин, адабиётнинг кадр-қимма-

тини пастга урмай ижод қилган қаламкашлар кўп эди. Биз янги тарихни яратганда уларнинг ҳаммасини ўз ўрнига қўймоғимиз керак. Ҳа, бугун қиладиган ишларимиз кўпайса

кўпайдики, мутлақо озайгани йўқ. Бу ишларни ташқаридан келиб ҳеч ким қилиб бермайди. Шундоқ экан, энг шимариб ишга киришмоқдан ўзга чора йўқ!

Умарали НОРМАТОВ

ЮКСАК МАДАНИЯТ БЕЛГИСИ

Кейинги ўн йил ичида, хусусан истиқлол даврида маънавий ҳаётимизда рўй берган энг жиддий ўзгариш, янгиликлардан бири — маънавий, адабий-бадиий қадриятларни қайта баҳолашдан иборат бўлди. Инсоният тарихининг туб бурилиш палларига хос бу табиий жараён бизда ғоят зиддиятли тарзда кечмоқда. Бир томондан, тоталитар тузум шароитида рад этилган ёки менсимай қаралган чин қадриятлар тикланди, тикланмоқда; иккинчи томондан, ўша тузум шароитида яратилган ёки тоталитар мафкура билан алоқадор адабий-бадиий асарлар кескин танқид остига олинди, олинмоқда, рад этилмоқда. Ўрмонга ўт кетса ҳўлу қуруқ баробар ёнади, деганларидай, бу ишда кўп нохушликлар ҳам юз берди. Ҳатто бу иш гоҳо советлар давридаги каби ўта дағал, жоҳилона тарзда содир бўлди. Бунга биринчи галда биз — шу соҳанинг «нонини ейдиган» адабиётчилар, адабиётшунос танқидчилар айбдор. Советлар даврида-ку олиб борилган тоталитар адабий сиёсат адибларни, адабиётшуносларни жаҳолат, гуноҳ ишлар комига тортиган, шунга мажбур этган эди; ҳозир бизни ҳеч ким бунақа номаъқул юмушларга рағбатлантираётгани йўқ-ку! Ортиқча эҳтиросларга, бирёқла-маликларга, тарафкашликларга берилмай, энг чигал масалаларни ҳам юксак малакали, маърифатли, илмий йўсинда осойишта ҳал этиш мумкин-ку!

Сўнги йилларда содир бўлган энг катта йўқотиш — бутун аср давомида шаклланган, жаҳон ҳавас қилса арзигулик фазилат — биздаги сўз санъати билан китобхон орасидаги мус-

таҳкам алоқага дарз кетди, китобхонлик кескин пасайди; китоблар, адабий газета ва журналлар адади қисқарди, катта залларни, ҳатто стадионларни тўлдирган, ларзага солган мушоиралар барҳам топди, бир вақтлар асарлари яширин ҳолда қўлмақўл ўқиладиган, ёд олинадиган шоиру ёзувчиларга ҳам қизиқиш сусайди. Авваллари, аниқроғи 60 — 70-йилларда таниқли адибларимизнинг янги асарлари журналларда эълон этилиши ёки телеэкранларда намойиш қилиниши биланоқ китобхон ва томошабинлардан хатлар оқими ёғиларди. «Диёнат» видеофильми намойишидан сўнг бир ой давомида телестудияга келган салкам икки қанор қопга жо бўлган мактубларни ўз кўзим билан кўрганман, имкон қадар улар билан танишганман. Қани бугунги кунда ўшандай қизиқиш?!

Бунинг сабаблари хусусида астойдил бош қотираяпмизми? Бу ҳол кўпинча ҳозирги моддий танглик, бозор иқтисодига ўтиш даври мураккабликлари билан изоҳланмоқда.

Ниҳоят, биз моддий танглик, бозор иқтисодига ўтиш билан боғлиқ нохуш кайфиятлар ўткинчи бир ҳолат эканини англаб ета бошладик, бугун фолбинлар, сеҳргарлар кароматига ишонадиганлар бармоқ билан санарли қолди; одамларнинг динга, имонга бўлган ташналиги қондирилди, эътиқод эркинлиги тўла таъминланмоқда, раҳбар ходим, академик ёки университет профессори намозини ўқиса, рўзасини тутса, турли диний маросимларни бажо келтирса, марҳамат, бунга ҳеч ким монелик қилаётгани йўқ...

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Ана шундай вазиятда одамларга яна адабиёт, санъат оламига қайтиш учун шароит, ички эҳтиёж туғилмоқда. Маърифатли, маданиятли инсон зотида санъат, адабиётга ташналик, шайдолик, чинакам санъат асари сеҳридан ҳайрат туйғуси гоҳо сусайиши мумкин, бироқ бутунлай йўқолмайди, йўқолгудек бўлса инсон инсонийликнинг ноёб бир хислатидан маҳрум бўлади. Бундай кўргуликдан Оллоҳнинг ўзи асрасин! Нуқул инкор руҳидаги чиқишлар билан танишганда адабий-танқидчининг биринчи галдаги вазифаси, бурчи ҳақида ўйга толаман. XX аср ўзбек адабиёти собиқ совет Иттифоқидаги бошқа миллий адабиётлар қатори гоят зиддиятли, мушкул йўлни босиб ўтди; унинг тараққиёти шиддатли тўлқинлар, олатасир довуллар, талотумлар ичида кечди; унинг нотекис оқими бағрида ўткинчи майллар, хас-хашаклар, адабиёт шаклидаги санъатдан йироқ ашёлар бисёр. Айни пайтда бу қоришиқ оқим бағрида ноёб инжулар, бебаҳо бадият дурдоналари ҳам бор. Тўғри, бу ноёб инжулар, бебаҳо дурдоналар танида гоҳо талотумлар асорати ўз зуҳрини қолдирган. Танқидчининг диди, фаросати, билими, маданияти ва, энг муҳими, масъулияти, бурчи айқаш-уйқаш бўлиб ётган салкам бир асрга чўзилган зиддиятли адабий жараён бағридаги ўша ноёб бадий дурдоналарни хас-хашаклардан ажратиб ола билишда, улар танидаги ғуборлар сабабини англашда, тушунишда, чин санъат намуналарига нисбатан эҳтиром, уларни эъзозлаш туйғусини сақлай билишда, ўзгаларда ҳам уларга нисбатан ҳурмат-эҳтиром уйғотишда кўринади. Буни шунчаки қаҳри қаттиқ ҳамкасабаларни инсофга чақириш, авваллари бўлгани каби нуқул XX аср адабиёти ютуқлари хусусида бонг уриш, улар билан ўзни овутиш деб тушунмаслик даркор.

Ҳақиқатга тик қарайдиган бўлсак, XX аср ўзбек адабиёти тараққиёт йўлидаги бутун мураккабликлар, йўқотишларга қарамай жаҳонга кўз-

кўз қилса арзигудек, замонавий жаҳон адабиётининг энг яхши намуналари билан бўйлаша оладиган дурдоналар берди. Чўлпон шеърлари, Ойбек, Ҳамид Олимжон «соф» лирикаси, Миртемирнинг халқона тароналари, Фафур Фулом, Мақсуд Шайхзоданинг теран фалсафий сатрлари, Асқад Мухтор миниатюралари, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Рауф Парфи шеърляти, «Зайнаб ва Омон», «Сурат», «Хотирам синиқлари», «Рухлар исёни» поэмалари, «Паранжи сирлари», «Майсаранинг иши», «Абулфайзхон», «Алишер Навоий», «Мирзо Улуғбек», «Келинлар кўзғолони», «Қора камар», «Темир хотин» каби драмалар, «Анор», «Ўғри», «Адабиёт муаллими», «Менинг ўғригина болам», «Шум бола», «Синчалак», «Ойдинда юрган одамлар», «От кишнаган оқшом» сингари ҳикоя ва қиссалар, «Ўтган кунлар», «Кеча ва кундуз», «Сароб», «Кутлуғ қон», «Навоий», «Улуғбек хазинаси», «Юлдузли тунлар», «Лозлазор», «Отамдан қолган далалар», «Тушда кечган умрлар», «Кўзгу олдидаги одам»дек романлар — аср давомида шу хилдаги яна ўнлаб, юзлаб чинакам санъат дурдоналарининг яратилганлиги — булар биринчи галда кўни-кўшнилари, турк дунёси адабиётининг XX асрдаги бисоти билан қиёслаганда кишида фахр-ифтихор уйғотадиган далиллардир. Фақат бугина эмас, синчиклаб ўрганилса, ўзбек шеърляти, насри, драматургиясида замонавий жаҳон адабиётининг илғор тамойиллари билан туташадиган талайгина теран робиталарни топиш мумкин. Биргина мисол: Шавкат Раҳмоннинг вафотидан сўнг чиққан сайланмасини varaқлаб кўринг. Ундаги аксар шеърлар XX аср иккинчи ярми жаҳон шеърлятининг энг яхши намуналари билан бемалол беллаша олади. Шуларни кўра била туриб нега ўзимизни ерга урамиз, ўқувчида XX аср адабиёти фақат хатолар, адашишлардан иборат деган тасаввур уйғотиш, жаҳон тан олган шоҳ асарларни қаҳр-ғазаб билан бадном этишда давом этамиз!

Ёш танқидчи Бозорбой Уллибоев бир мақоласида «Кеча ва кундуз», «Қутлуғ қон» қаҳрамонлари ҳақида адабиётшуносликда айтилган мулоҳазалар, илиқ сўзлар билан баҳсга киришиб дағдаға қилади: «Эҳтиросга берилиб, муштга эрк бериб, ўз жигари — миллатдоши қонини тўкиб, манқуртларча «бу — қутлуғ қон» дея гурурланиб, кимнидир елкангда олиб юриш каби аҳмоқлик. Миллатни зебию йўлчилар эмас, балки Мирёқублар сақлайди. Эл-юрт тақдирини ялангоёққа топшириб, қайси халқ барака топган? Уларда тоза қалб йўқ...» Шоҳ асарларнинг қаҳрамонлари, уларнинг асл моҳияти хусусида бунақа андишасизлик, адабий саводсизлик, кўполлик билан айтилган гаплар шарҳ ва баҳога ҳам арзимайди. Бироқ айтилган сўз — отилган ўқ. Бунақа заҳарли ўқлар барибир кимнингдир қалбда жароҳат қолдиради.

Булар-ку ҳали ёш, тажрибасиз танқидчининг сўзлари. Танқидчиликда анчагина тажриба орттирган талабчан мунаққид Сувон Мелининг «Меҳр сеҳри» мақоласида («Ўзбекистон адабиёти ва санъати» 1995 йил, 23 июнь) Абдулла Қаҳҳорнинг ўтмишдан олинган машҳур ҳикоялари, жумладан «Ўғри» тўғрисидаги ўта нописандлик билан айтган гапларига нима дейсиз. Унинг даъвосича, «Абдулла Қаҳҳор бутун вужуди билан совет ёзувчиси», унинг ҳамма ёзганлари коммунистик гоё, мафкура тарғиботига қаратилган, асарлари «умуминсоний, баркамол бадиийлик намунаси эмас, балки тоталитар даврнинг бадиий ҳужжати», асарларидан «чиқадиган маъно анчайин юзаки, бор-йўғи ижтимоий юкка эга, холос»; «Ўғри»да синфий моҳият очилгану, инсоний моҳият сояда қолган», «қаҳрамонлар талқинида синфийлик ҳукмронлик қилиб, инсоний моҳиятни очишга ўрин қолмаган», «Ўтмиш ҳикояларида адибнинг ўз бадиий концепцияси йўқ. Тоталитар тузум адабиётга юклаган гоёвий мақсад (ўтмиш адолатсизликларини фош этиш) бадиий образлар воситасида юксак маҳорат билан тасдиқланган, холос. Шунинг учун мазкур ҳикоялар-

ни, хусусан, «Ўғри»ни бадиий баркамоллик намунаси сифатида тарғиб этиш ноўрин...» Мунаққид бунақа айбловлар билан чекланмай Абдулла Қаҳҳорнинг ўтмиш ҳақидаги ҳикоялари инсонга меҳр-мурувват туйғусидан маҳрум, бинобарин бу асарлар чинакам бадиийликдан йироқ деган даъволар қилиш даражасига бориб етади.

Бу хил дағдағали даъволарга муносабат билдиришдан олдин яна бир кескин инкор руҳидаги чиқишга — таниқли ҳикоянавис Шукур Холмирзаевнинг Абдулла Қаҳҳор ҳикоячилик мактаби хусусидаги танқидий мулоҳазаларига эътиборни тортмоқчиман. Яқин-яқинларга қадар ҳамиша Абдулла Қаҳҳор ҳақида оғзидан бол томиб сўз очадиган, «бунақа адиб, бунақа инсон дунёга бир келиб кетар экан» дея унга бўлган эҳтиромини изҳор этиб юрган дўстимиз «Ёзувчи» газетасидаги (1997 йил 15 январ) суҳбатида тўнни тескари кийиб, ўзининг «ҳикояда мактаб яратиб қўйгани», бу йўналишнинг Абдулла Қаҳҳор ҳикоячилик мактабидан фарқи устида сўз очиб, «Абдулла аканинг ашаддий шогирдлари, ихлосмандларига оғир ботиши»ни назарда тутган ҳолда бу мактабнинг «ожиз томонлари»ни бирма-бир санашга тушади. Унингча, биринчидан, Абдулла аканинг ҳикоялари савқи табиий тарзда яратилган эмас, балки зўр ақл, малака ва талант кучи билан ясалган; демак улар табиий, чин санъат намуналари эмас, ясама нарсалар; иккинчидан, адибнинг ҳар бир ҳикояси рус классикларидан бирон-бирининг бирон-бир асари таъсирида ёзилган; ёзувчи истеҳзо билан «Домланинг бировлардан таъсирланмай битган ҳикоялари қайсилари экан?» деган савол қўяди; учинчидан, шундай истеъдод соҳиби, замонавий муаммолар хусусида казо-казолар билан беллашиб юрадиган қалам эгаси беш-олтита ҳикоясини истисно қилинса, аксар ҳикояларини ўтмиш мавзуида ёзган... Демокчики, Қаҳҳор ҳикоячиликда замона муаммоларидан узоқда турган.

Аввало энг кейинги даъво ҳақида. Бу даъво ҳақиқатга зид, Абдулла Қаҳҳорнинг нари борса беш-олти ҳико-

яси ўтмишдан олиб ёзилган, холос. Қолганлари — барчаси замонаси, замондошлари ҳақида. Аслида Қаҳҳорнинг «ўтмишдан» деб изоҳ берган ҳикоялари ҳам шартли равишда ўтмиш мавзуида битилган асарлардир. Уларнинг аксарияти 30-йилларда яратилган, уларда узоқ кечмиш эмас, яқин ўтмиш — ёзувчининг болалик йиллари, аниқроғи 10-йиллар, бори ўғи 15 — 20 йил бурунги воқеалар қаламга олинади. Аслида ўтмиш ҳикояларида акс этган чоризм истибдоди даври билан асарлар ёзилган қизил империя даври орасида кескин фарқ йўқлигини адибнинг ўзи яхши англаган, ўтмишдан олинган ҳикоялар адибнинг замонасидан узоқлашиш эмас, балки айни пайтда замонаси муаммоларига муносабати изҳори эканини англаб етиш у қадар қийин эмас. У ёғини суриштирсангиз ҳақиқий санъат асарининг қиммати мавзуси, мавзунинг ўтмиш ёки замонасидан олинганлиги билан белги-ланмайди. Қаҳҳорнинг ўтмиш ҳикояларида чинакам санъат намуналарига хос ҳаётнинг ноёб бадиий модели яратилган, ихтиро қилинган; уларда биз ҳамма даврларга хос ҳақиқат ифода этилганлигини, характерлар бадиий кашф қилинганлигини кўра-миз.

Қаҳҳор ҳикояларининг ўзгалар таъсирида яратилганлиги ҳақидаги даъвога келсак, булар ўта юзаки, жўн таассурот, кузатишлар натижаси. Бунақа эътирозлар аслида янгилик эмас. Ҳазрат Навоий, Шекспир, Пушкин, Лермонтов, Шолохов асарлари тева-рагида ҳам бу хил гаплар кўпдан бери юради. Навоийни форс-тожик шоир-ларининг таржимони дегувчилар бўлган, Қодирий «Ўтган кунлар»ини Жўржи Зайдондан кўчирма, Пушкиннинг «Капитан қизи» га тақлид, «Кеча ва кундуз»даги Мирёқуб-Мария сюжети Толстойнинг «Тири-лиш»ига тақлидан яратилган деган даъволарни эшитганмиз, ўқиганмиз. Юзаки қараганда Навоий «Хамса»си билан форс-тожик классиклари дос-тонларида, Фаридиддин Атторнинг «Мантиқ ут-тайр»и билан Навоий «Лисон ут-тайр»и орасида, шунинг-

дек, «Ўтган кунлар» билан Пушкин ёки Зайдон романлари, «Кеча ва кун-дуз» билан «Тирилиш» орасида му-айян муштаракликлар бор. Бироқ бу даҳо адиблар яратган санъат дурдо-налари бадиий оламига теранроқ ки-риб борсангиз, уларнинг асл моҳия-тини англашга астойдил уриниб кўрсангиз, ҳар бири бетақдор бади-ий кашфиёт, ихтиро эканига иқдор бўласиз. Бу фазилат Қаҳҳор ҳикояла-рига ҳам тўла тааллуқли. Гарчи бу ҳақда адабиётшуносликда кўп ёзил-ган, гапирилган бўлса ҳам янада чу-қурроқ, жаҳон адабиётшунослиги-нинг бугунги даражасида битилган кўламдор янги тадқиқотларга эҳти-ёж ортиб бормоқда.

Сувон Мели эътирозларига қай-тадиган бўлсак, шуни таъкидлаш жо-изки, мунаққид чинакам санъат асар-ларида улар яратилган давр руҳи, ҳукмрон ғоялари, мафқураси таъси-ри, ёзувчининг дунёқараши, масла-ги билан алоқадор жиҳатларни ҳад-дан ташқари бўрттириб юборади. XX асрнинг кўпгина буюк сўз соҳиблари каби Қаҳҳор асарларида, жумладан ўтмишдан олиб ёзган ҳикояларида қандайдир даражада замон руҳи, ҳукмрон мафкура таъсири, одамлар-га, ҳодисаларга бирёқлама синфий ёндашиш аломатлари мавжудлигини бутунлай инкор этиб бўлмайди; Қаҳ-ҳорнинг «совет ёзувчиси», компар-тиянинг «онгли азвоси» экани ҳам бор гап. Бироқ шуни унутмаслик ке-ракки, санъатда, адабиётда ижодкор-нинг маслаги, дунёқараши, қандай ижтимоий, мафкуравий-сиёсий та-бақа — кучларга мансублиги гарчи турли даражада ўз таъсири асорати-ни кўрсатса-да, бу жиҳатлар ҳал қилувчи рол ўйнамайди. Бадиий ижодда оқибат-натижада, барибир санъат, адабиётнинг ўз ички қону-нияти амал қилади, ёзувчи санъат-кор ўзи исташ-истамаслигидан қатъи назар, беихтиёр ўша қонуниятга бўйсунди; ёзувчи-санъаткор яратган асарларда кўпинча унинг ўзи мансуб бўлган табақа, ижтимоий куч, мас-лак, мафкурага зид ҳолатлар намоён бўлади; ўзи истамаган ҳолда гўё ўзи турган шохга болта уради. Жаҳон ада-

биёти, санъати тарихида бунга мисоллар кўп. М. Шолохов, А. Твардовский, Ч. Айтматовлар совет ёзувчиси, компартиянинг садоқатли аъзоси бўлганига шубҳа йўқ; уларнинг КПСС съездларидаги партия сиёсатини ёқлаб айтган оташин нутқлари кўпчиликнинг ёдида. Бироқ бу адиблар бисотида шундай асарлар борки, инқилобий силсилалари, совет жамияти ички зиддиятларини очиб бериш жиҳатидан советларга ошкора қарши турган, «рецидивист» номини олган қаламкашлар, чунончи А. Солженицин асарларидан қолишмайди, балки бадиий кучи, пафоси жиҳатидан улардан устун туради. Айни шундай хусусиятларни ўзбек совет ёзувчилари бисотида, жумладан А. Қаҳҳор ижодида ҳам истаганча топиш мумкин. Қисқаси, ёзувчи, санъаткор ижодига баҳо бераётганда ана шу ҳолатларни, санъат, адабиётнинг ўз ички қонуниятларини ҳамisha назарда тутиш даркор. «Совет ёзувчиси» деган ном бугунги кунда қатор ҳамкасабаларимиз қўлларидан адибларни бадном

қилиш учун мудҳиш ёрлик, ур-калтак воситасига айланмоқда. Кўполроқ бўлса ҳам ошкора айтай — бу айни жоҳилликнинг ўзгинаси. Ҳатто советлар даври адабиётшунослигида ҳам ёзувчининг дунёқараши билан ижодини тенг қўйиш ноўрин экани, виждонли, ҳақгўй ижодкор асарларида ўз майли, эътиқодига зид бориб ҳақиқатни намоён этиши эътироф этилар эди. Адабиёт илмида тоталитар адабий сиёсат асоратларидан халос бўлиб, жаҳон адабий-танқидий тафаккури даражасига чиқиш учун йўллар очилган бир пайтда яқин ўтмиш адабий меросимизни баҳолаш, талқин этишда ҳатто ўша офир шароитларда эришилган марралардан чекиниш, вульгар социалогизм ботқоғи томон оғиш ҳоллари киши дилини вайрон қилади. Аслида адабиёт, санъатни тушуниш, ҳис этиш, унга эҳтиром туйғусидан маҳрум вульгар социологизм тоталитар адабий сиёсатнинг ҳосиласи, асоратларидан бири эканини унутмайлик. Бу нохуш ҳодисага бугун бефарқ қараб бўлмайди.

Бегали ҚОСИМОВ

ОЛАМ ИЧРА ОЛАМ БЎЛМОҚ

Ҳар бир адабиётнинг бош хусусияти миллийлигидир. Шунинг учун ҳам миллий адабиёт деймиз. Дунёда эса, минглаб миллатлар, элатлар бор. Бирини иккинчиси билан адаштирмайсиз. Чунки бири иккинчисидан нимаси биландир фарқ қилади. Мана шу «нимаси» бўлмаган, ўзлиги йўқ миллат узоқ яшай олмайди, бошқасига сингиб кетади.

Ўзбек адабиёти XX асрнинг дастлабки йигирма йилида ҳар бир миллатнинг миллияти бош масала эканлигини, уни англамоқ ва англамоқ, тарбияламоқ ва сингирмоқ ҳар бир адабиётнинг бош вазифаси эканлигини тушуниб етди ва кун тартибига қўйди.

Ҳоҳ миллат, миллийлик бу, кейинги икки асрдаги гап, олдин йўқ эди, дейдилар. Масалан, Жалил Мамадуқлизода «Миллат» мақоласида

ёзади: «Эски замонларда миллат сўзи йўқ экан... Миллат калимаси Эронда йўқдир. Қанча қомусларни варақладим, қанча халқ орасида юрдим, миллат сўзини эшитмадим ҳам, кўрмадим ҳам... Миллат сўзи лозим жойда «шахс» ёзадилар, «шахслар» дейдилар...»

Унинг келтиришича, бу сўзни биринчи бор Демокрит ишлатган. «Ҳар мамлакатнинг ягона бир соҳиб бор, унинг оти миллатдир» деган. Сўнг у унутилган. Замонлар ўтиб, 1793 йилда французлар унга янгидан жон бахш этганлар.

Умуман олганда, бу масала кейинги икки асрда кун тартибига қўйилиб, қизгин тус олгани тўғри. Лекин бу ўтган 2000 йил давомида бутунлай орадан чиқди, дегани эмас. Қадим битикларимиздаги «будун» (масалан, «турк будун»), «Девону луғатит турк»-

даги «Эл», «бўй» буни кўрсатиб турибди. Навоийда эса бу сўз тез-тез учраб туради ва буюк шоир «миллат» сўзини, кўпинча, биз қўллайдиган бугунги маънода ишлатади. Масалан, замондоши Паҳлавон Муҳаммадга таъриф бераркан, уни «шамсул миллати вад-дин» деб атайди. Кейинги пайтларгача миллатни дин — ислом ўрнида ишлатар эдилар. Навоий эса, шундай талқиннинг олдини олгандек дин ва миллатни алоҳида ажратиб, маъноларини чегаралаб беряпти. Ўз асарларини туркча ёзар ва буни атрофлича далиллар экан, Навоий буюк бир миллатпарвар сифатида намоён бўлади ва миллийлик ҳар бир адабиётнинг шаклу шамоилинигина эмас, мазмун-моҳиятини ҳам ташкил қилишини намойиш этади. Буюк шоир шарқ маънавиятининг тамал тошларидан бўлиб келган хамсачиликнинг асрий анъаналарини туркий заминга кўчиради. Ўзбекнинг урф-удумидан феъл — сажиясигача, кундалик турмуш ташвишларидан тил-нутқигача шеърятга олиб кириб, кенг ўрин беради.

Бироқ XVI асрдан бошланган таъназул ва бухронлар адабиёт оламида ҳам ўз асоратларини қолдирди. Адабиёт ҳам турк дунёсидек бўлиниб, майдаланиб, бири иккинчисидан беҳабар қолиб, ўз қобигига ўралиб борди. Рус истибдодининг интилган асл мақсади ҳам шу эди. Чунки империализмнинг «майдала ва ют» шиорига бу мос тушар эди. Хуллас, адабиёт XX асрга миллат сингари ўзлигидан бир қадар узоқлашиб кириб келди.

XX аср эса тамом янги шарт-шароитни майдонга келтирди. Илм-фан кашфиётлари тараққиётни кескин тезлаштириб юборди. Дунёнинг бир чети деган тушунчалар қолмади. Дунё беш қўлдай аён бўлиб борди. Мамлакатларнинг борди-келдиси ва олди-сотдиси ўзаро теран ва маҳкам боғланиши кундан-кунга кучайиб, дунё улкан коргоҳ сифатида яхлит вужудга айланди. Унинг иштирокчиларини аниқлаш, ҳар бирининг жаҳоний жараёндаги ўрни ва мавқеини, имконият ва хусусиятларини белгилашга эҳтиёж пайдо бўлди. Бу ҳол миллий-

ликни яна олдинги қаторга чиқариб қўйди. XX аср бошидаги жаҳид адабиётининг бош мавзуи миллат, унинг тарихи ва тақдир масалаларидир. Шунчаки таъриф-тавсифи эмас. Уни дил-дилдан англамоқ, ҳис этмоқ, у билан баробар яшамоқдир. Тил ва адабиёт миллатнинг ўлмас руҳидир, ҳаёти ойинасидир, тарбияловчисидир. У аждодлар турмуш тарзини, ахлоқ-фалсафасини, бор яхши-ёмон томонларини авлодларга етказди, наслларни миллатнинг қадимдан яшаб келган анъаналари руҳида тарбия қилиб, асрлар силсиласини бир-бирига улаб боради. Беҳбудийдан Фитрату Чўлпонгача, Авлонийдан Ҳамзаю Қодирийгача адабиётнинг мақсад ва мазмуни шундай талқин қилинди ва шундай ёндашиш собит ва устувор келди. Бу янги ўзбек адабиётини бошлаб берган жаҳидларимизнинг энг қатта ютуқларидан эди.

Афсуски, Совет даврида миллат тушунчаси ўзгариб, коммунистик рангга бўялганидек, миллийлик ҳам асл моҳиятидан узоқлашиб, социалистик мазмун касб этди. Аслида бундай узоқлашиш, тўғрироғи, узоқлаштириш ўтган асрда истилонинг дастлабки йиллариданоқ бошланган. Масалан, чор ҳукумати Туркистонни қўлга киритгач, бутун чоралар билан маҳаллий халқнинг ҳам ерини, ҳам кўнглини олишга киришди.

Сонсиз-саноқсиз муҳожирларни кўчириб келтириб, ўлканнинг энг гўзал, энг унумли, энг серҳосил ерларига жойлаштирди ва буни давлат сиёсати даражасига кўтарди. Секин-секин нуфус устунлигига эришиш ва пировард-оқибатда бир куни бу жойларни «Русиянинг асл туб жойлари»га айлантириш ниятини кўзда тутди. Иккинчидан, Аҳмад Заки Валидий таъкидлаганидек, бир томондан дидини, завқини, иморатсозлигини маҳаллий халққа мослади, шу билан уларнинг меҳрини қозонишга уринди. Иккинчи томондан, ерли кишиларнинг эътиборли вакилларини ўз томонларига оғдириб олиб, рус аслзодалари даврасига олиб кирди, киборлар даврасига хос Европача санъат ва маданиятни кўрсатди. Улар тили-

дан кўрганларини тарғиб-ташвиқ эттирди. Айримларини Русиянинг марказий шаҳарларига юбориб, улар номидан ҳайрат тўла саргузаштномалар, саёҳатномалар эълон қилдирди. Айни пайтда, ота-боболаримиз ҳаётига, урф-удумлар, анъаналарга бошқача қараш шакллантира бошланди. Бунда тараққиётда олдинлаб кетган Русия ўрнатқилиб олинди ва бири иккинчисига зид қўйилди. Фурқатдай шоиримиз ҳайрат ва ҳаяжон билан «замон ўлди Урусия замони» деб ёзди. «Хону беклар» имизнинг ҳаммасини бир сафга териб, «эсиз» дея ҳаётига таассуф билдирди. Ниҳоят, расмий йўл билан ғайрирус мусулмонлари маорифининг бош мезонларини белгилаб берди, булар «руслаштириш» ва «исломни бузиш» эканлигини очиқ эътироф этди. Муҳожирларга, айниқса уларнинг болаларига алоҳида имтиёз ва эркинликлар берилди. Натижада уларнинг тарбия ва интеллектуал даражаси билан ерли аҳолининг ақлий, жисмоний камолоти орасидаги фарқ кескин кучайиб борди. Булар ҳаммаси рус, Европа маданиятининг устунлигини исбот қилиши лозим эди.

Шу тариқа, миллат ўзлигидан, адабиёт миллийлигидан онгли ва режали равишда босқичма-босқич узоқлаштириб борилди. Бунга, албатта жадидларнинг ҳам сиёсий онги шаклланиб улгурмаган чаламулла қисми европапарастлик, маданиятпарастлик жазавалари билан ёрдам берди.

1905 йил воқеалари ва халққа берилган айрим конституцион эркинликлар Туркистондаги миллий уйғониш жараёнига қудратли таъсир кўрсатди. Қисқа муддатда матбуот, театрчилик йўлга қўйилди. Шеърият янгиланди. Публицистика, оврупоча реалистик проза қарор топди. Бир оғиз сўз билан айтганда, янги адабиёт майдонга келди. Ва ораликда ўтган қандайдир 15 — 20 йил ичида жаҳоний адабиёт миқёсига кўтарила олди. Чўлпон янги ўзбек шеъриятининг, Қодирий янги ўзбек насрининг, Фитрат янги ўзбек драмачилиги ва адабиётшунослиги илмининг энг гўзал намуналарини яратдилар. Ва ҳақли

суратда ХХ аср туркий адабиётининг байроқдорлари бўлиб тарихга кирдилар. Уларнинг асарларидаги асосий руҳ, етакчи ғоя миллийлик эди. Миллий истиқлолдан миллий тафаккурга, миллий ғоядан миллий ифодагача бўлган масалалар эди.

Советлар ҳокимиятни мустақкамлаб, ягона социалистик ғоя ҳукмронлигини ўрнатгач, адабиётнинг қон томири — миллийликка ҳужум бошланди. «Шаклан миллий, мазмунан социалистик» деган сталинча кўрсатманинг ўзи диалектика қонунларига зид эди. Чунки мазкур қонунга кўра мазмун шаклни белгилайди. Социализм эса, дин ва миллатдан ўзини ташқари тутати, ҳоли ҳисоблайди. Бинобарин, бу ҳол шаклда ҳам ўз ифодасини топмай иложи йўқ. Ҳамонки шундай экан, қандай қилиб шакл миллий бўлсин?!

Дарҳақиқат, «совет кишиси»нинг амалда миллати йўқ эди. «Совет адабиёти», тилини ҳисобга олмаганда, миллийдан ҳоли эди. Масалан, ўзбек совет адабиёти бўладими, грузин ёлатиш совет адабиёти бўладими, ҳаммаси Горький билан бошланар эди. Горькийнинг ўзбек, грузин ёхуд латиш адабиётига нима дахли бор деб ҳеч ким айта олмасди. Чунки совет адабиёти — социалистик реализм адабиёти, унинг асосчиси эса, Максим Горький бўлгач, ҳар бир «миллий» совет адабиёти шу билан бошланмоғи керак — тамом.

Гоҳо катта авлодга мансуб айрим эътиборли олимларимиз ўтган 70 йил ҳақида гапириладиган қаттиқроқ гапни оғир оладилар, нохуш қабул қилдилар. Ахир, ундай бўлди-ку! Бундай бўлди-ку! Ундай ютуқларни қўлга киритдик-ку! Бундай ютуқларни қўлга киритдик-ку. Илм-фанимиз ундай ривожланди, саноатимиз бундай ривожланди. Жуда қизиқиш кетганларида «... одам бўлдик, академик бўлдик...!» гача борадилар. Мен буларда еяётган ҳар бир бўлак нони, кўраётган ҳар бир куни учун Оллоҳ ва тақдирга, ўз меҳнати ва унинг самарасига эмас, «партия ва ҳукумат»га қуллуқ қилишга ўргатган 70 йиллик тарбиянинг қонимиздаги хуружини кўраман.

Ахир дунё ҳам жойида тўхтаб қолгани йўқ-ку. Кўлами ва салмоғи жиҳатидан бизнинг бойликларимизнинг яқинига ҳам йўламайдиган Ҳиндистон ўз сунъий йўлдошини яратди. Бадавий араблар космик аср мезонлари билан иш кўрмоқдалар. Корея, Малайзиядек тарихини биров билиб, биров билмайдиган мамлакатлар бугун саноат ва техникадаги мўъжизалари билан дунёни тан олишга мажбур қилмоқдалар. Буни уларга ким қилиб берди? Русиями? Европами? Совет тузумими? Ҳар бир миллат, ҳар бир мамлакат ўзидан, ўз ақлу меҳнатидан миннатдор бўлмоғи керак.

Менимча, биз XX аср ўзбек адабиётини сарҳисоб қилганда, кўпроқ нималарни қўлга киритганимизга эмас, нималарни йўқотганимизга эътиборни қаратмоғимиз лозим.

Тўғри, адабиёт инсонни, унинг ҳаётини акс эттиради. Ўзбек адабиётининг XX асрда босиб ўтган йўли ҳақида гапирмоқ ўзбек халқининг бир асрлик ғоят мураккаб, шодлигидан қайғуси кўп бўлган, изтиробларга, фожиаларга тўла ҳаёти ҳақида сўз юритмоқдир.

Социалистик дунёқараш бойликдан ҳазар қилишга, фақирпарварликка ўргатди. Қизиғи шундаки, буларнинг ҳар иккиси мумтоз адабиётимизда бор эди. Масалан, ушбу ахлоқий-фалсафий тушунчалар, хусусан, фаҳру фано тасаввуфда бутун бир олам эди. Муҳими, у ўзида жуда катта тасаввуфий мазмун таширди. Жумладан, солиқнинг ҳеч бир нарсага эга бўлмаслигида, аслан уларнинг соҳиб-и ёлғиз Оллоҳ эканлигини ва бандасининг унга доимо муҳтожлигини идрок этмоқ мазмуни бор эди. Фақирпарварликда эса, Оллоҳнинг худди ўшандай фақирни севишига, расулуллоҳнинг «Ал фақру фаҳри» («фақирлик фаҳримдир») дея у билан ифтихор этишига ишора бор эди. Худди шунингдек, бойликдан ҳазар қилиш ҳам ушбу истилоҳга бевосита дахлдор эди. Хуллас, уларда мана шундай тасаввуфий мазмун бор эди. Ва бу пировард-оқибатда инсоннинг ҳар жиҳатдан пок ва комил бўлишига йўл очарди.

Хўш, совет адабиётидаги талқинда-чи?

Машҳур «Қутлуғ қон» романида Мирзакаримбойнинг «ҳамма бойлар каби айёр, муғомбир, пухта-пишиқ» «хислат»лари қаторида яна биттасига урғу бериб ўтилган бир лавҳа бор. Бой қишлоқдан ҳориб-толиб келган ва биринчи бор кўраётган жияни олдида нон ушатади ва чойга таклиф қилади.

Мирзакаримбойга нонни бундай майда ушатиш нима учун керак? Бойнинг зиқналигини кўрсатиш, унга нисбатан нафрат уйғотиш учун. Унда ҳеч бир фазилат, йилт этган ёруғлик йўқ. Ёзувчи буни яширмайди, аксинча бўрттириб кўрсатади. Ва энг муҳими, Мирзакаримбой истисно эмас, «ҳамма бойлар каби илоннинг ёгини ялаган одам». Ҳолбуки, Туркистонни уйғотишда, истиқлолни яқинлаштиришда ҳиммат ва жасоратнинг чинакам намуналарини кўрсатган ўнлаб туркистонлик бойларнинг номини санаб бериш мумкин. Узоққа бориб ўтирмайлик. Улуғ ёзувчимизнинг қайин отаси машҳур Саидносир Миржалил ўғлининг юрт озодлиги йўлидаги хизматларини эсланг.

Иккинчидан, ақлсиз одам ҳеч қачон бой бўлмайди. «Пули кўпнинг ақли кўп» деган ҳикматда маъно бор.

Фақирлик, қашшоқлик-чи? XX аср Туркистонининг йўқсулида ҳеч қандай тасаввуфий мазмун йўқ. Бу ўриндаги қашшоқлик бахтсизликдан бошқа нарса эмас. Ва бу қашшоқлик жуда кўп ҳолларда танбаллик, уқувсизлик, жаҳолат натижасидир. Бас, шундай экан, уни идеаллаштирувчи жамиятнинг боши камбағалликдан чиқмаслиги, таълимотнинг эса, охири таназзул билан яқун топиши муқаррар эди. Шундай ҳам бўлди.

Дарвоқе, миллатнинг ўзлигидан узоқлашиб борганини яққол кўрсатувчи яна бир нарсага диққатингизни қаратмоқчиман. Аскарлик миллатимиз учун ҳамиша ғурур, ифтихор этадиган касб бўлиб келган. Интизом-севарлик, энг оғир мушкулотларга тайёр туриш, сабрли бўлиш, тадбиркорлик унинг доимий фазилати саналган. Лекин бу хусусиятлар Туркис-

тон забт этилгач, пояма-поя йўқ қилинди. 1916 йилдаги Туркистон кўзғолонини ўз кўзи билан кўрган тараққийпарвар зиёлиларимиздан Лазиз Азиззода Тошкент аҳолисининг «Аскар берамиз, қора ишчи бермаймиз!» дея кўчага чиққанини хотирлайди.

1917 йил Октябрь воқеаларидан сўнг, айниқса Совет ҳукмронлиги мустақкам қарор топгач, великорус

шовинизми, рус бўлмаган миллат вакилларини иккинчи сорт сифатида муҳим ва асосий нуқталардан узоқ тутиш, кўпроқ иккинчи даражали бўлган, масалан, қурилиш батальонлари кабиларда фойдаланиш давом этди. Ва бу миллатнинг жанговорлигига ҳалокатли таъсир кўрсатди.

Умуман, XX аср миллий-адабий тарихининг ибрат ва танбеҳ бўла оладиган томонлари жуда кўп.

Наим КАРИМОВ

МАЪНАВИЙ БОЙЛИККА ЭҲТИЁЖ

Кўп асрлик ўзбек адабиёти тарихида XX аср адабиёти алоҳида мавқега эга. Алишер Навоий номи билан боғлиқ XV асрдан кейинги даврларда ўзбек адабиёти қатор машҳур сиймоларни яратган бўлса ҳам уни юксалиш йўлидан борди, дейиш қийин. Умуман, адабиёт шундай соҳаки, у доим ҳам бир суръатда ривожланиб бормайди. Адабиётнинг янги тараққиёт босқичига кўтариллиши учун Алишер Навоий сингари даҳоларнинг туғилиши зарур. Бундай даҳолар туғилмаган даврларда эса аввал топилган адабий шакллар, воситалар, жанрлар ишлатилавериш, сийқаси чиқиши ҳеч гап эмас. Ўзбек адабиётининг кейинги даврларида шундай ҳодиса рўй берган. Шунинг учун ҳам Чўлпон адабиётимизнинг ҳатто қатор муҳташам сиймолари ижодини назарда тутиб, «бир хил, бир хил, бир хил», деб нолиган.

Ўзбек адабиёти тараққиётининг айниқса кейинги даврларидаги ана шу «бир хиллик»ка XX аср адабиёти нуқта қўйди.

Савол туғилиши мумкин: Модомики, адабий тараққиёт даҳоларнинг пайдо бўлиши билан боғлиқ экан, XX аср шундай даҳоларни бердимиз? Агар берган бўлса, улар кимлар экан?

Менимча, XX аср адабиётининг дастлабки чўққилари — Абдулла Қодирий, Фитрат ва Чўлпонни даҳолар деб аташ мумкин. Улар зуваласида, истеъдоди замирида ғоят катта қуд-

рат, катта имконият бор эди. Афсуски, улар яшаган тарихий давр бу имкониятларнинг рўёбга чиқишига монелик қилди. Аммо шунга қарамай, улар адабиётимизни янги тараққиёт босқичига олиб чиқдилар, уни бошқа миллий адабиётларнинг бадиий тажрибаларини киритиб, насрий жанрлар билан бойишига, драматургиянинг адабиётимизга тўлақонли адабий тур сифатида кириб келишига сабабчи бўлдилар. Адабиётимизнинг реалистик қудрати улар туфайли майдонга келди. Янги адабий тил улар туфайли яратилди. Хуллас, XX аср ўзбек адабиёти шу давр жаҳон адабиётининг узвий бир бўлаги сифатида камол топа бошлади. Адабиётимизнинг аввалги даврлари ҳақида бундай фикрни айтиш қийин.

Шубҳасиз, XX аср адабиёти фақат юқорида номлари саналган адиблардангина иборат эмас. Совет даврида яшаганлиги ва ижоди шу давр тамойиллари билан боғланганлигига қарамай, Ойбек, Фафур Фулом, Ҳамид Олимжон, Миртемир, Абдулла Қаҳҳор, Асқад Мухтор сингари ёзувчилар бундан кейин ҳам адабиётимизнинг кўрки бўлиб қолади.

Совет тузуми ва унинг марксча-ленинча мафкураси, шубҳасиз, адабиётимиз камолига катта зарар келтирди. Юқорида номлари тилга олинган ёзувчиларнинг даҳолар даражасига эришмай қолиши шу тузум билан боғлиқ. Адабиётимизда «долзарб мав-

зулар» да ёзилган, аммо бугун бадиий қиммати шубҳали бўлган асарлар хирмонининг пайдо бўлиши шу тузум билан боғлиқ. Аммо шу билан бирга, бошқа мақсадда бўлса ҳам, шу тузум адабиётимизга янги адабий турлар ва жанрларнинг кириб келиши, унинг рус ва жаҳон адабиёти ютуқларидан озиқланиши, нашр ишларининг яхшиланиши ва «ёзувчи» номининг ардоқланишига имкон туғдирди. Шунинг учун ҳам совет тузумининг адабиёт соҳасидаги сиёсатини фақат қора бўёқлар билан тасвирлаш инсофсизлик бўлади.

Ҳар бир жамият ўз тараққиёти давомида эскириб, чириб боради. Аммо ана шу чириш жараёнида, худди қуриган даракнинг тагидан янги новдалар ўсиб чиққанидек, шу жамият бағридан янги бир жамият куртаклари пайдо бўла бошлайди.

Мустабид совет тузуми ҳам ана шу қонуниятдан истисно бўла олмади, айниқса, 80-йилларда собиқ совет мамлакатада эса бошлаган ошкоралик ва қайта қуриш шабадалари адабиётимизнинг ҳам, жамиятимизнинг ҳам янгилана бошлашига шароит яратди. Шу даврда ўзбек адабиётида бадиий сўзнинг салмоғи ошди. Ёзувчилар ўзбек тилининг давлат тили мақомига эришиши учун, мамлакатимизнинг хомашё базасидан ўз тақдирини ўзи ҳал қилувчи мамлакатга айланиши учун, теварак-атрофни экологик тоза сақлаб қолиш, пахта далаларига ёғдирилаётган заҳарли моддалар ёмғирини тўхтатиш учун қизгин кураш олиб бордилар. Мен Бўстонликда қурилиши мўлжалланган стратегик аҳамиятга молик заводга қарши кўтарилган кампанияни эсласам, ўзбек ёзувчиларининг шу йилларда ватанпарвар ва халқпарвар шахслар сифатида майдонга чиқиб, бадиий сўзнинг жамият ҳаётига таъсир этувчи қудратини ёрқин намойиш этганларидан ифтихор ҳиссига тўламан.

Бугунги жамият ўзбек ёзувчиларининг ана шу виждон бурчлари бундан кейин ҳам, машғал сингари ёниб туришига шароит яратиши лозим.

Бугун биз аждодларимиз орзу қилган истиқлолга эришдик. Лекин бу

эришганимиз ютуқнинг, улкан тарихий ғалабанинг сеҳри билан юрмаслигимиз лозим. Янги жамиятни барпо этиш осон юмуш эмас. Бу йўлда янги-янги мураккабликлар, машаққатлар, тўсиқлар пайдо бўлади. Адабиёт худди ошкоралик давридаги каби, жамиятнинг ана шу иллатлардан халос бўлишига ёрдам бериши шубҳасиз. Шунинг учун ҳам ёзувчининг халқ ўртасидаги обрў-этиборини кўтариш, унга ҳақиқатни айтиш, ҳақиқат учун, демак, истиқлол самаралари учун, давлатимизнинг буюк келажаги учун курашиш имкониятини яратиш лозим.

Президентимиз яқинда бўлиб ўтган матбуот конференцияларининг бирида матбуот «Тўртинчи ҳокимият», деб атади. «Тўртинчи ҳокимият» ҳам жамиятнинг идора этиш, унда пайдо бўлган салбий тамойилларга қарши шафқатсиз курашиш ҳуқуқига эга. «Тўртинчи ҳокимият»га фақат журналистларгина эмас, айти пайтда ёзувчилар ҳам мансубдирлар. Аммо ҳозирча бу «тўртинчи ҳокимият»нинг ҳақ-ҳуқуқларинигина эмас, балки бугунги жамиятдаги мавқеларини ҳам катта деб бўлмайди.

Мен шу маънода ижод аҳлига айрича эътибор берилиши, унинг янги жамиятнинг барпо этилишидаги ўрни сезиларли бўлишини истар эдим.

Бугун 70 — 80-йиллардаги юксак адабиётимиз чўкиш арафасида. Умуман, бозор иқтисодиёти қарор топаётган собиқ совет республикаларида адабиёт бир қадар ўсишдан тўхтаган. Лекин бу ҳол иқтисод биринчи ўринга чиққан мамлакатларда маданият, албатта, ўз мавқеини бой беради, деган гап эмас.

Сир эмас, бугун қаёққа қараманг, янги-янги дўконларни кўрасиз, бозорлар, олувчилардан кўра, сотувчилар билан кўпроқ гавжум. Лекин китоб дўконлари тобора камайиб кетмоқда. Борларида ҳам савдони қизгин, деб бўлмайди. Одамлар секин-аста китобдан, адабиётдан узоқлашиб бормоқда. Аҳолининг аксар қисми учун пул бирдан-бир илоҳага айланади деб турибди.

Ана шундай шароитда маърифат ва маданият ҳақида қанчалик кўп гапирмайлик, самара, биз ўйлагандек, бўлмайди. Шунинг учун ҳам китобга муҳаббат, ёзувчига ҳурмат, маънавий бойликка эҳтиёж туйғусини тиклаш жамият олдидаги асосий вазифалардан биридир.

Менимча, ёзувчининг бугунги кундаги тарихий вазифаси адабиётимизнинг миллий қиёфаси ва ўзига хослиги тўғрисида қайғуришдан кўра кўпроқ китобхон билан алоқани тиклаш, унга маънавий-эстетик таъсир кўрсатиш, бугунги воқеликка фаол аралашуш, ундаги салбий тамойилларга жамият эътиборини қаратиш ва ижобий омилларнинг мустақамлашиши учун курашишдир.

Энди ўзбек адабиётининг «янги жаҳон кенгликлари»га чиқиб олишига келсак, ёзувчиларимиз фақат таржима орқали эмас, балки инглиз, немис, француз ва бошқа тилларда яратилаётган асарларни аслият тилида ўқиш имкониятига эга бўлишлари, улардаги янги бадиий изланишлардан баҳраманд бўлишлари, ўзлари ҳам фақат ўзбек китобхони учун эмас, балки юксак маданиятли хори-

жий китобхонни назарда тутиб ҳам ёзишлари лозим.

Яқинда Германияда бўлиб ўтган ўзбек маданияти кунларида унутилмас бир воқеа бўлди. Берлиндаги Гумбольдт номидаги университетда «Чўлпон ва XX аср ўзбек шеърияти» деган мавзуда илмий анжуман бўлиб ўтди. Сўнг шу университетнинг бошқа бир масканида Эркин Воҳидов билан Абдулла Ориповнинг шеърияти кечаси ўтказилди. Ўзбек шоирлари ўз шеърларини она тилида ўқидилар, талабалар эса уларни немис тилига ўгириб, ижро этдилар. Бу ҳар иккала тадбир адабиётимизнинг энг яхши намуналари фақат ўзбек китобхонининг эмас, балки умуман жаҳон маданияти хазинасининг мулки эканлигини намоён этди.

Демак, адабиётимиз аллақачон «жаҳон кенгликлари»га чиққан. Эндиликда эса олдимизда эришилган ютуқларни бой бермаслик, уларни янада мустақамлаш, бугунги воқеликни, ундаги тамойилларни таҳлил этадиган йирик асарларни яратиш, янги тарихий давр қаҳрамонлари образини адабиётга дадил олиб кириш вазифаси турибди.

Иброҳим ҲАҚҚУЛ

«МАҲАЛЛИЙ» КЛАССИКЛАР ДАВРИ ЎТДИ

— Ҳамма даврларда ҳам Аср сўнгида ўзига хос сарҳисоблар бўлган. Агар сарҳисобда хатолик ва ҳавойиликка ён берилмаса — бу, фақат фойда келтиради. Хусусан, адабиётга баҳо берилганда имкон етгани қадар холислик талабларига риоя қилиш керак.

Маълумки, ўтмиш — инсон хотирасидан бутунлай ўчмайдиган ва маълум бир шаклларда инсон билан бирга яшашда давом қиладиган бир холисот жараёни эрур. Ўтмишдан ўзиб яшаш мумкин. Аммо узилиб яшаш жуда қийин. Шу маънода XX аср ўзбек адабиёти ҳам янги асрда халқимизнинг хотирасида, қалб ва тафаккурида, руҳий «қайтиш»ларида яшаш-

да давом этади. Менимча, унинг умумий аҳволи ва манзаралари таърифланганда, энг аввало, ана шу ҳақиқат ва эҳтиёж ҳисобга олинмоғи шарт. Йигирманчи аср ўзбек адабиёти ҳам шаклан, ҳам мазмунан халқимизнинг олдинги асрлар адабиётига нисбатан ўзгарган, янгиланган бир адабиётдир. Лекин бу ўзгариш ва янгилинишлар унинг (санъат тури сифатида) илгарилаши ёки юксалишига эмас, асосан гоёвий тарғибот, мафкуравий ташвиқот «яроғи»га айланишига хизмат қилган. Шу боис йилдан-йилга улкан санъаткор Шахснинг роли ва сони адабиётда кескин камайиб борган.

XX аср ўзбек адабиёти, биз истай-мизми, истамаймизми, бундан қатъий назар, қуллик, қарамлик ва зўравонлик замонларининг маҳсули эрур. Лекин бунда шўр, сифатсиз тупроқдан ширин ва мазали мева олинишини ҳам эсдан чиқармаслик лозим. Демокчимизки, зулм ва зўравонлик мутлақ ҳодиса бўлмаганидек, мутлақ қуллик ҳам йўқ. Аксинча, тобеликда ботиний норозилик, норозилик бағридан бош кўтарган исён, қулликда ҳурликка кучли интилиш бўлади. Шўро тузуми бизнинг миллатимизга кишаннинг янги турларини олиб келди. Уни сиёсат ва қурол кучига бўйин эгишга мажбур қилди. Қарангки, худди ўша шафқатсиз ва қўрқинчли ша роитларда иккинчи ёқдан:

Ҳайвонларга, инсонларга
Золим эга бўлмай қолмас,
Фақат эркин виждонларга
Эга бўлмоқ мумкин эмас!.. —

деган ҳурликни муҳофаза айловчи мардона овоз янгради. Бу ёлғиз бир шоирнинг эмас, айна пайтда унга беҳад содиқ Адабиётнинг ҳам жасур Овози эди. Афсуски, ҳур Виждон кўп ўтмай ёлғизлантирилди. Натижада асрлар мобайнида яхлит бир муқаддас мавжудлик ўлароқ яшаб келган адабиётимиз икки «қутб», икки «тўлқин», икки маслак «тариқ»ига ажралиш, яъни тармоғланишга мажбур бўлди. Ҳеч шубҳасизки, бундай парчаланиш адабиётнинг мавқеи ва тараққиётига кўп зарар етказди. Бироқ унинг мангу умидбахш Овози ва Исёнини сўндира олмади. Аммо вақт кечган сайин адабиётда иккита ғоявий-бадий тамойил жуда аниқ кўзга ташланадиган бўлди. Биринчиси, Абдурауф Фитрат, Абдулҳамид Чўлпон, Абдулла Қодирийлар ижоди билан бошланган том маънодаги миллатчилик ва ҳурриятчилик йўналиши. Бу йўналиш ўттизинчи йилларга келиб совет ҳокимиятининг ваҳшиёна қаршилигига учраб, адабиётдан бутунлай сиқиб чиқарилишга ҳаракат қилинган бўлинса-да, олтмишинчи йиллардан эътиборан юзага яна қалқиб чиқиб, ўзининг нисбатан

эркин ҳаракатини давом эттиргандир. Бизнингча, тугаб бораётган аср ўзбек адабиётининг ҳақиқий қиёфасини ҳам, миллат ва Ватан тақдиридаги улкан хизматларини ҳам айна шу тамойилга хос бўлган Руҳият, Ҳақиқат, Моҳият ва Бадиият белгилаб беради.

Иккинчи йўналиш — адабиётга деярли алоқаси йўқ, мустабид давлат билан оломон ўртасида воситачилик қилган, бадий ижодни дастёрлик, керак вақтда даллоллик ишига айлантирган кўп сонли қаламкашларнинг фаолиятларини ўзида мужассамлаштирган йўналиш. Бунда эътиқодсизлик — саёзлик билан, дидсизлик, майдакашлик билан, ўртамиёналик, сохта кўтаринкилик ва баландпарвозлик билан доимий равишда мусобақалашгандир. Бу тамойилда яратилган асарларнинг аксарияти умрини яшаб бўлди. Марҳумларга қаҳр айлаш нечоғлик ахлоқсизлик бўлса, қуллик адабиётининг «мукамал» намуналарини ҳозир қоралаш ҳам шунчалик адолатсизликдир. Зеро, улар энди ҳеч кимнинг ихтиёрига боғлиқ бўлмаган равишда тарих «мулки»га айланди. Бу «бадий ёдгорлик»ларга қандай муносабатда бўлиш ва улардан қандай мақсадларда фойдаланишни эса келажак авлоднинг ўзи ҳал қилади. Кечган — кечди. Ёзилган асарлар муаллифларидан кўра собит. Улардан ҳеч нарсани ўзгартириб бўлмайди. Демак, XX аср ўзбек адабиётининг умумий манзарасида ҳеч қанақа кемтиклик кўзга ташланиши мумкин эмас.

Машҳур ўрис файласуфи Н. А. Бердяев, «Менинг ҳаётимдаги энг қайғули таассурот — одамлардаги қиёфа ўзгаришини кўриш», — дейди. Вазият ва шароитга қараб, ташқи ва ички қиёфани ўзгартириш хусусияти ҳайвонларда ҳам бор. Аммо инсон бу «қобилият»ни ишга солганда, унинг маккорлигига тенг келадиган махлуқ топилмайди. Сабаб қанчалик аниқ, қанчалик англашиларли бўлмасин, илм ва ижод аҳлидаги маънавий-руҳий қиёфа бетайинлиги ва сиёсат шамолига қараб иш юритиш адабий жараёндаги катта бир кулфат эди. Шу

кулфатдан бутунлай халос бўлиш керак. Ижодкор фақат Ҳақ ва Ҳақиқатга таслим бўлмоғи мумкин. Бирок ўзининг кучсиз, ожиз, тепадан тўртта ёмғир томчилагани ҳамон «паранжи» ёпиниб оладиган шахсиятига эмас, албатта. Абдулла Қаҳҳор «Агар ёзувчининг ахлоқ кодекси тузиладиган бўлса, мен ҳалоллик билан шижоатни биринчи модда қилиб қўяр эдим, чунки ёзувчининг бошқа ҳамма ҳислатлари унинг қай даражада ҳалол, нақадар шижоатли зеҳнига боғлиқдир», деб энг аввало ҳалоллик, тўғрилиқ ва шижоатга бежиз урғу бермаган. Модомики, шундай экан, янги аср адабиёти — ТЎҒРИЛИК, ШИЖОАТ ва МАҲОРАТ адабиёти бўлмоғи керак. Адабиёт иши фақат истеъодларнинг мусобақасига айланиши лозим. Саксонинчи йилларда бошланган ижодий изланишлар янада кучайтирилиши зарур. Янги асрда мумтоз адабиётимиз анъаналарига муносабат тубдан янгиланиши ва фалсафа билан бадиий ижод ўртасидаги узилишлар барҳам топишидан умидвормиз...

Менимча, дoston, роман (жумладан шеърӣ роман ҳам), драма жанрларидаги тажрибалар ўзини тўлатўкис оқлади, дейиш тўғри эмас. Фазал ва рубоӣ жанридаги шеърлар орасида яроқлисидан яроқсизни кўп. Шу ўринда бир нарсани алоҳида таъкидлаб ўтмоқчиман. Совет тузумининг энг катта хатоларидан бири — ўтмиш адабий меросига бир ёқлама қараш, бепсанд бўлиш ва имкони етгани қадар тарихни қоралаш бўлганди. Энди шу хато такрорланмаслиги жоиз. Ахир, ўша тоталитаризм шароитида ҳам ўрнак олса ар-

зийдиган ишлар, ижобий ҳодисалар бўлган. Бундан нега кўз юмиш керак? Ажабланарлиси шундаки, бир пайтлар совет ҳукумати ҳақиқий эрк ва озодлик тимсоли сифатида кўкларга кўтарган, унинг «кўзини ёғини» ва оёғини ялаган ижодкорлар яқин ўтмишни қоралайман деб, ҳамма нарсани йўққа чиқариб қўяётганларини ҳам сезмаётдилар. Тўла ишонч билан айтиш мумкинки, ўзбек адабиётининг миллий қиёфаси ва ўзига хослиги собиқ совет мамлақати таркибига кирган бирор-бир халқ адабиётининг миллий қиёфасидан кам ҳам, хира ҳам эмас. Аксинча, уларнинг аксариятига нисбатан бизнинг адабиётимизда миллий руҳ, бадиий тасвир маҳорати, жаҳон адабиётининг илғор анъаналарини ижодий ўзлаштириш малакаси қиёс қилиб бўлмас даражада баланддир. Адабиётни жаҳоний миқёсдаги янги кенгликларга кўтариш масаласига келсак, бунда биринчи навбатда ижод аҳлига ғамхўрликни кучайтириш зарур. Токи ёзувчи кундалиқ ҳаёт ташвишлари билан ўралашиб қолмасин, азбаройи тирикчилик учун ёзмасин. Адабиёт меҳнати баъзи бировлар ўйлаганидек осон меҳнат эмас. Адабиёт, мусиқа, тасвирӣ санъат ва илм-фанда улкан ютуқларга эришмаган халқни жаҳон аҳли ҳеч қачон чин дилдан назар-писанд этмайди. Бундан ташқари, жаҳон бадиий тафаккурига суяниш, ундан баҳраманд бўлиш бошқа, унга муносиб ҳисса қўша олиш — у мутлақо бошқа. «Маҳаллий» классиклар даври ўтди. Энди ижодда ҳам мутлақо мустақил, бутун борлиги ила санъаткорликка содиқ кучли Шахслар фаолият бошлаши зарур.

Муртазо ҚАРШИБОЙ

ҲАҚ ГАПНИНГ ЎЗИ КИФОЯ ЭМАС

Адабиёт бир даврдан иккинчи даврга оёқ қўяр экан, ижтимоӣ тафаккурнинг барча шакллари каби, кечаги фаолият — ижтимоӣ виждони билан ҳисоб-китоб қилиб олиши зарур. Бугунги давра суҳбати ада-

биётимизда ана шу заруратни англаш тамойили кўзга ташланаётганидан далолат беради. Ҳечдан кўра кечи яхши, деганларидек, кечикиброқ бўлса-да, ана шундай ишга жазм қилингани қувончлидир.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Биз кечаги давр адабиётига муносабатда осонроқ йўлни, аниқроқ айтсак, совет адабиётшунослигидан мерос йўлни танладик ва у адабиётни совет муҳитига хайрихоҳ, совет муҳитига хайрихоҳ бўлмаган адабиёт деб иккига бўлдик. Бундай муносабат бир қарашда тўғридек туюлади. Аммо масаланинг нозик жиҳати бор. Бу шундан иборатки, бу олам — норасо, номукамал. Бу норасолик азалдан ижодкорлар қалбида дунёга нисбатан норозилик туғдирган. Бундай хусусият, табиийки, совет давридаги адабиётга ҳам бегона эмас эди. Ижодкорлар ҳаётнинг завқ туйиш лозим бўлган азалий мўъжизаларидан завқ туйар, тирикликнинг қайғуга тушиш лозим бўлган азалий муаммоларидан қайғуга тушар, баъзан ҳатто ботиний исёнларини-да ифодалар эдилар. Энди бугун ижодкорнинг айнан ана шундай норозиликлари (ёки севинчлари) совет сиёсий тузумига қарши қаратилган норозилик эди (ёки уни олқишлаш эди), шоир ва ёзувчиларимиз истиқлолни кўзлаб ижод қилган эдилар (ёки совет тузумини эркинлик муҳити деб тушунган эдилар), деган фикрлар айтилмоқда. Бу — чўпчакнамо гап, конъюктура! Эсингиздами, советлар даврида Алишер Навоийнинг бу фоний дунёнинг номукамаллигига доир изтироблари, бу — Навоийнинг феодал тузумга қарши исёни, Навоий адолатли тузумни — синфсиз жамиятни орзу қилган, дея шарҳланар эди. Боягидақа талқинлар ҳам худди шу фикрларни ёдга солмайдими? Демак, адабиётшуносликнинг тадқиқ усули ҳамон эскича экан-да? Озод ака боя тўғри таъкидладилар, айрим ижодкорларимиз ижодининг моҳиятигина совет муҳитига қарши қаратилган эди, холос. Аммо уларнинг ўзлари истаса-истамаса ўша тузумга хайрихоҳ бўлишга мажбур эдилар.

Баъзилар, совет тузумига очиқданочиқ хайрихоҳлик руҳидаги асарларнинг барчасини сохта ташвиқот асарлари, деб баҳоламоқдалар. Бу фикрга ҳам тўлиқ қўшилиб бўлмайди.

XX аср — ўзбек халқи тарихидаги энг фожиали, энг қонли асрдир. Чун-

ки бу асрда миллатимизнинг моддий ҳаётигагина эмас, маънавиятига ҳам очиқдан-очиқ тажовуз қилинди. Мана шундай бир шароитда халқнинг руҳини, тафаккурини сақлаб қолгани — миллий адабиётимизнинг энг зўр ютуғидир. Айнан адабиётнинг шарофатидан миллий тафаккуримиз, миллий руҳиятимизни бой бермадик. Чунки бошқа ижтимоий фан соҳалари юртимизда азалдан қатъий миллий анъаналар руҳида ривожланиб келмаган эди. Масалан, биздаги фалсафа қадимдан Шарқ фалсафаси билан бир бутун ҳолда ривожланиб келгани боис, совет давридаги ўзбек фалсафаси улардан тўлиқ бахраманд бўлолмади ва шу сабабдан, асосан, совет давридаги коммунистик мафкура негизида шаклланди. Адабиёт эса, фалсафадан фарқли ўлароқ, миллий анъаналарига эга эди ва энг муҳими — ўзбек адабиётини фақат ўзбек тилида яратиш тақозо этиларди. Шу боис, адабиёт ижтимоий тафаккурнинг бошқа шакллари каби, она тилидан, демакки, миллий тафаккурдан ҳам узоқлашиб кетмади. Шу тариқа у миллий тафаккурнинг ягона ифода шакли бўлиб қолди. Адабиёт халқ учун ўзбекчилик, ўзлик тимсолига айланди. Эҳтимол шунинг учундир, советлар даврида ёзувчи ёки шоирнинг обрўйи ҳар қандай раҳбар, ҳар қандай олимнинг обрўйидан зўрроқ эди.

Совет давридаги адабиёт кўп функцияли адабиёт эди. Унинг вазифаси фақат эстетик завқ улашишдан иборат эмасди. Миллий тафаккур майдонида ёлғиз ўзи қолиб кетгани боис, тилни асраш ҳам, бошқа ижтимоий фан соҳалари адо этиши лозим бўлган вазифаларни бажариш ҳам, халққа зимдан йўлбошчилик қилиш ҳам унинг зиммасида эди. Масалан, советлар замонида пайдо бўлган, бориб-бориб барча миллий тиллар йўқолиб кетади, ёлғиз бир тил — рус тили қолади, деган назарияга жавоб тариқасида Расул Ҳамзатов ҳам, Эркин Воҳидов ҳам, Абдулла Орипов ҳам шеър ёзган. Демократик жамият шароитида ҳам бунақа телба-тескари назариялар, халқнинг ру-

ҳиятига қарши қаратилган ғоялар учраб туради. Лекин уларнинг ҳар бирига муносабат билдириш учун шеър ёзилмайди, балки улар турлича фикрлар баҳсида табиий ечимини топиб кетаверади. Аммо шўролар жамиятида фақат шеър тили билан баҳсга киришиш мумкин эди. Чунки жасорат майдони ҳам, фикр айтиш имкони ҳам фақат адабиётда қолган эди.

Адабиёт миллий тафаккурни нафақат сақлаб қолди, балки уни ўзгартирди, ислоҳ ҳам қилди. Маълумки, шарқ мумтоз адабиёти, шу жумладан, ўзбек мумтоз адабиёти ҳам қатъий анъаналар адабиёти эди. Унда одам ва олам муаммолари муайян тушунчалар, муайян сюжетлар, образ ва қоидалар доирасида ифода этиларди. Шунинг натижаси ўлароқ халқ тафаккури ва дунёқараши ҳам маънавий эди.

Асримиз бошидаги илк адабий тажрибалар халқ дунёқараши, тафаккури, умуман, турмушни ислоҳ этиш заруратини англатар эди. Аммо мустабид тузум халқ онгининг ана шу тажрибалар руҳида камол топишига тўсқинлик қилди.

Биз, совет даврида адабиёт миллий тафаккур майдонида ёлғиз ўзи қолган эди, дедик. Аммо бугун вазият ўзгарди. Энди адабиётнинг яхши маънодаги рақобатчилари ҳам пайдо бўлмоқда. Энди бадиий асар деган талабга жавоб бермоқ учун ҳақ гапни айтишнинг ўзи кифоя эмас. Миллий тарзда фикрлаш ҳам етарли эмас. Энди оммавий ахборот воситалари ва ижтимоий фикрнинг бошқа шакллари бу борада анча фаоллашиб қолди. Хўш, адабиёт унда нима билан шуғулланмоғи керак? Биз коммунистик мафкура ҳукмронлиги даврида адабиёт тўғри гапни айтиши лозим, деган ҳақиқатга ўрганиб қолган эдик. Ёлғон ҳокими мутлақ бўлган у даврда ҳақ гапни айтишнинг ўзи инсонда турли хил ҳис-туйғу, кайфият уйғотар эди.

Шу боис биз ҳақиқатга озгина бўлса-да шама қиладиган қораламани, унинг бадиий жиҳатидан қатъи назар, бадиий асар деб қабул қилавердик. Энди-чи? Энди, бизнингча, бадиий адабиёт кўнгил ҳақиқатини,

руҳ ҳақиқатини кўнгилнинг ўзидек, руҳнинг ўзидек гўзал ва нозик, тегран ва кўп маъноли қилиб ифодаланиши зарур. Ижтимоий ҳаёт ҳақиқатларини акс эттириш учун эса шеър ёки ҳикоя ёзиш шарт эмас. Ижтимоий ҳаёт ҳақиқатини — ижтимоий муаммоларни оммавий ахборот воситаларида бемалол айтиш, парламент мажлисларида муҳокама қилиш мумкин. Аммо халқнинг кўнгилдаги ҳақиқатларни фақат адабиёт илғайди ва ўзига хос тарзда юзага чиқаради. Бинобарин, инсоннинг кўнгли тирик экан, адабиёт ўлмайди. Инсоннинг қалби озод экан, инсон ҳамда Худо, инсон ва охират, эзгулик ва ёвузлик адабиётнинг бош мавзуси бўлиб қолаверади.

Совет даврида адабиёт иши — партия иши эди. Энди у кўнгил ишига айланиб борапти. Бироқ бу дегани ижод — ўта шахсий иш дегани эмас. Негаки, ижодкор инсоннинг қалби зинҳор шахсий дардлар, ўй-фикрлар билан нафас олмайди. Ижодкорнинг кўнгли — миллат кайфиятининг кўзгуси. Ижодкор одам кўнглида оламни олиб юради. Бинобарин, у ижод қилар экан, руҳидан янги оламни яратиб беради. «Кўнгил иши» деганда ҳам уни ўз ҳолига қўйиб бериш, руҳидаги уйғунликка дахл қилмаслик тушунилади. Ҳаёт ўзининг табиий эврилишлари, табиий пўртаналари, табиий муаммоларига эга. Улар азалдан мавжуд, абадгача бўлади. Инсон ақли билан уларга жавоб тополмаслиги мумкин, лекин кўнглида жавоб топади. Дейлик, инсон энг ёмон кўрган нарсасини ёмон кўришдан чарчайдию бир кун ногаҳон уни суйиб қолади. Чунки нафратнинг чегараси бор, аммо меҳрнинг чегараси йўқ. Бу — кўнгил билан, руҳ билан етилган ҳақиқат, кўнгилнинг мўъжизаси. Адабиёт кўнгилнинг тили билан гапириши керак.

Инсоният XX асрда ақлнинг мўъжиза ва кашфиётларидан чарчади, толиқди. Ақлнинг кашфиётлари охир-оқибатларда мислсиз ҳалокатларга ҳам сабаб бўлмоқда. Шу боис, ажабмаски, келгуси аср руҳий мўъжизалар асри бўлса! Ана шундай

мўъжизаларга интилиш, табиийки, адабиётда янги-янги изланиш ва тажрибаларга сабаб бўлади.

Сирасини айтганда, ўзбек адабиёти азалдан адабий тажрибалар адабиёти бўлиб келган. Чунончи, Алишер Навоийнинг туркий тилда илк бор «Хамса» яратиши — Низомий панжасига панжа уриши — буюк тажриба эди; Абдулла Қодирийнинг асримиз бошида романчиликни бошлаб бериши — яна бир тажриба; Эркин Воҳидовнинг ўтмиш қадриятлари ерга уриб турилган бир пайтда ғазал яратишга киришиши — бу ҳам тажриба эди. Аммо ўзбек адиблари бирон-бир янгиликка қўл урар эканлар, мудом, буёғи қандай бўлар экан, халқ қандай қабул қилар экан, деган андишага борганлар, Алишер Навоийнинг «Хамса»ни тугатиб, Абдураҳмон Жомий ҳузурига отлангани ва хаёлан Низомий, Ганжавий, Хусрав Деҳла-

вий каби пирларининг дуосини олганини эсланг. Бу — Алишер Навоийнинг андишаси эди. Ёхуд Абдулла Қодирийнинг «Ўткан кунлар» романига ёзган сўз бошисини эсланг! Сўз боши эмас — Абдулла Қодирийнинг андишаси! Эркин Воҳидовнинг «Ёшлик девони»га ёзган «Дебоча» си-чи? («Истадим сайр айламоқни, мен ғазал бўстонида, Кулмангиз, не бор сенга, деб, Мир Алишер ёнида?») Бу — Эркин Воҳидовнинг андишаси. Менинг назаримда, кейинги йиллар яратилаётган «адабий» тажрибаларда ана шундай андиша туйғуси сезилмаётир. Шу боис ўзбекча жумла тузишни билмайдиган «қаламкаш»лар ҳам қутилмаганда «ҳикоя» ёзиб кўяётирлар...

Қоғоз қоралашга қудрат топа олган одам кераксиз ўринда ўзини тўхтата олишга ҳам қодир бўлмоғи зарур. Йўқса, адабиётнинг ҳолига вой деяверинг.

ҚОЗОҚБОЙ ЙЎЛДОШЕВ

КЎНГИЛ МУЛКИ

Ўтаётган юз йиллик мобайнида ўзбек адабиёти бир қатор фазилатларга эга бўлди. Аини вақтда, у аввалги анчагина фазилатларидан ажралди ҳам. Топганлари ҳақида кейинроқ бафуржа гаплашармиз. Йўқотилганлари хусусида фикрлашадиган бўлсак, биринчи навбатда, фольклордан узоқлашилганини таъкидлашни истардим. Асл халқ оғзаки ижоди намуналарининг яратилиши бу асрда тўхтади ҳисоб. Яқингача ёзиб олинганлари ва ҳозирда ҳам ёзиб олинаётганлари қудратли халқ бадий тафаккури дарёсининг оқавалари. Чунки урбанизация, ахборотнинг оммавийлашуви, ёзма адабиётнинг умуммиллий кўлам касб этиши юксак фольклор намуналари яратилиши жараёнини тўхтади.

Адабиёт XX асрга келиб, ҳамишалик Оллоҳ, одам ва ишқ муносабатлари тадқиқидан маиший турмуш реалликлари тасвирига ўтди. Бу жараённинг ҳам яхши ва ёмон жиҳатлари

бор. Яхшилиги шундаки, турмушга яқинлашди, кўпчиликка тушунарли, яъни оммабоп бўлди. Ёмонлиги эса... ўз муаммоларига ўралашган одам Оллоҳдан, унга интилиш меваси бўлган юксак туйғулардан йироқлашаверади. Одамзот ҳам Оллоҳ жамоли ҳақида, ҳам ўз маишати ташвишлари тўғрисида бир хилда қайғуриши мумкин эмас. Ё униси, ё буниси босиб кетади.

XX юз йилликда ўзбек адабиёти тўлиқ ижтимоий адабиётга айланди. Дастлаб Муқимий, Фурқат, Аваз сингари адиблар ижодида уч кўрсатган бу хусусият жадид адабиётининг асосий белгиси бўлди. Совет адабиёти эса моҳияти эътибори билан эстетик ҳодисадан кўра ижтимоий фаолиятга ёвуқроқ эди.

XX аср миллий бадий тафаккурнинг ташқи таъсирларга берилиш, ёт сифатларни ўзлаштириш юз йиллиги бўлди. Чунончи, туркий ижодкорлар XIX асрда ҳам, гарчи анчагина

фикрий таъсирланишга йўлиққан эсаларда, анъанавий тафаккур тарзини — оламни исломий тушуниш ўрнакларини сақлаб қолган эдилар. XX асрда олам ва одамни ғайриисломий кўз билан кўриш, исломга ёт бўлган эстетик тафаккур ақидалари ёрдамида англатиш ҳамда акс эттириш жараёни умуммиллий миқёс касб этди. Айниқса, асрнинг учинчи ўн йиллигидан саккизинчи ўн йиллигига қадар бу жараён миллат аъзоларининг асосий қисмини қамраб олди. Кўпчилик ижодкор учун борлиқ моҳиятан моддий ва абадий, унинг тараққиёти зиддият туфайлидир, инсон ақли ҳамма нарсани билишга қодир деб даъво қилувчи моддиончи, марксча қараш тизими асосий дунёқарашга айланди.

XX асргача асл туркий адабиёт фақат ҳақиқат хизматида эди. Тўғри, ўша даврларда ҳам фақат ҳукмронларгагина хизмат қилган чала адабиёт ҳам бўлган. XX асрга келиб, бадий адабиёт халқ, жамият, тузум, давлат хизматига йўналтирилди. Натижада, адабиёт юксак эстетик аршидан тирикчилик заминига туширилди. У турли-туман муаммолар билан шуғулланадиган бўлди.

Бадий маҳорат борасида жуда кўп нарса бой берилди. Чунки одатда туркий адибларни мавзунинг долзарблиги эмас, ифоданинг оригиналлиги қизиқтирарди. Шу боис асарларнинг бадийяти юксак бўлишига кўпроқ эътибор қаратиларди. XX асрда, айниқса, шўро даврида эса у ишлаб чиқариш адабиётига айланди. Авваллари бадий адабиёт мақсад эди, энди воситага айланди. Тўғри, айримлар адабиёт ҳамини восита бўлиб келган, у ижодкорнинг кўнглини, руҳиятини ифодалаш воситаси бўлган дейишлари мумкин. Лекин кўнглининг майлларини акс эттириш воситаси бўлиш билан, сиёсий қарашларни ифодалашнинг воситаси бўлиш тенг эмас-да!

Айтиш керакки, XX асрда миллий адабиётимиз кўп нарсага эришди ҳам. Чунончи, роман, қисса, ҳикоя, драма, фожа, комедия, сонет сингари ўнлаб адабий жанрлар ўзлаштирил-

ди. Ўзлаштирилган ҳар бир янги жанр миллий адабиёт учун инсонни тадқиқ этишнинг янги бир имкониятидир. Аср сўнггида бир неча роман ёки қиссага хамиртуруш бўладиган метароман ва метақиссалар пайдо бўлди. Шу асрда ўзлаштирилган янги жанрларда жаҳоний ўлчовларга бемалол дош берадиган «Ўткан кунлар», «Кеча ва кундуз», «Абулфайзхон», «Мирзо Улуғбек», «Шум бола», «Темир хотин», «Даҳшат», «Ўғри» сингари асарлар яратилди.

Аср бошларида ижтимоий фаоллашган, руҳият қатламларининг инжиқликларини, кўнгил товланишларининг нозикликларини акс эттиришдан анча йироқлашган туркий адабиёт аср охирларига келиб, яна руҳият ва кўнгил мулкига томон қайта бошлади.

XX асрда ўзбек адабиёти миллий ўзига хосликдан анча узоқлашди. Очиғини айтганда, мумтоз адабиётимизда ҳам миллий жиҳатлардан кўра умуминсоний жиҳатлар кўпдай эди. Аммо бу умуминсонийлик айнан миллий заминга асосланган бўларди. Шу боисдан бўлса керак, бир хил сюжет асосида турли миллатга мансуб ижодкорлар томонидан турлича асарлар ёзилаверарди. Аксар ҳолларда уларнинг бадий савияси ҳам баланд бўларди. XX асрда миллий чашмалардан узоқлашув жараёнининг кўлами кенгайди ва суръати тезлашди.

XX асрдаги адабиётимизда қиёфасизлик кенг ёйилди. Чунки ундан муайян шахс табиатини ҳар жиҳатдан тасвирлаш эмас, шахсни муайян ижтимоий қатламнинг вакили сифатида кўрсатиш талаб этилди. Бадий адабиёт конкрет инсондаги ўзига хослик, алоҳидаликни эмас, балки одамнинг қайсидир ижтимоий қатламга мансуб белгиларини акс эттириши керак эди. Шу сабабли адабиётда тип яратишга эътибор камайиб, типик образларни тасвирлаш, оммадан ажралиб турмайдиган, оломонга сингишиб кетадиган қиёфасиз кимсани акс эттириш тажрибаси кенг ёйилди. XX асрнинг қарийб 75 йили адабиётни қолипларга тикиштириш даври бўлди. Натижада, адабиётда қиёфасизлик,

бир хиллик авж олди. Социалистик реализм адабий аҳолини қиёфасизлантирди, социалистик реаллик эса, жамият аъзоларини мустақил фикрдан маҳрум қилиш орқали қиёфасизлантирди.

Айни вақтда, XX асрда, миллий адабиётимиз дунё адабий жараёнига маълум даражада қўшилди. Гарчи у бу жараёнда, исталгандай фаоллик кўрсата олмаган бўлса-да, умумжаҳон адабий жараёнининг бир қатор ижобий таъсиридан баҳрасиз қолмади. XX асрда ўзбек адабиёти намояндалари антик давр, Шекспир, Гёте, уйғониш даври адиблари, маърифатчилар, Толстой, Достоевский, Бальзак, Стендал, Тургенев, Пушкин, Кафка, Кортасар, Борхес ва ҳоказо адабий ҳодисалар билан танишди. Адабиётимиз дунё, айниқса, рус адабиётидан муҳимни номуҳимдан ажратишни, моҳиятни акс эттирувчи унсурларни қабартириб акс эттиришни ўрганди. Миллий адабиётимиз воқеанависликдан қутулиб, ўта мураккаб руҳий товланишларни тасвирлаш тажрибасини ўзлаштирди.

Агар аср бошларида адабиёт ижтимоий юмуш, фуқаролик ўлчови, жасурлик ифодаси ҳисобланган бўлса, шўролар даврида тўғридан-тўғри давлат ишига айланди. Бу ҳол туфайли ижодкор ижтимоий буюртмани бажарувчи косиб публицист даражасига туширилди. Адабий асарларга эса давлат сиёсатини акс эттирувчи ўқимишли битиклар сифатида қаралди. Натижада ижодкор эркидан маҳрум этилдики, бадий адабиёт учун бундан каттароқ йўқотиш бўлиши мумкин эмас.

XX асрнинг таъсири адабий жараёнда энг ноҳуш из қолдирган салбий ҳолатларидан бири — давлатнинг айрим адибларни ўзига яқинлаштириб, тақдирлаб, баъзиларига эса эътиборсиз ёки душманларча муносабатда бўлиб, унга ҳам ижодкор, ҳам одам сифатида таъйиқ ўтказишга уриниб келгани бўлди. Бу ҳол ижодкорларни табақаларга ажратади, улар кўнглига ҳадик ва ҳасад уруғини сепади. Адабиёт кўнгили иши сифатида тан олинган ҳозирги вақтда, кимнинг-

дир кўнгили товланишларини миллат ва давлат номидан мукофотлаш ёки мукофотламаслик ғалати, ақлга сизмас ҳодиса. Лекин стереотиплар яшовчан бўлади.

Бир асрдан мўлроқ давом этган тутқунлик адибларимизда ўзларини иккинчи даражали, оригинал иш қилишга қодир бўлмаган қавм деб ҳисоблаш хасталигини келтириб чиқарди. Шу боисдан ҳам нимаики ўзимизники бўлса, бурунни жийриб, менсимай, бегонаники бўлса, қойил қолиб, ҳайратга тушиб қараш ҳолати ижодкорлар орасида кенг ёйилди. Эришилган натижалар арзимаслигидан ёзғириш, ўз ютуқларимизга нописанд муносабатнинг илдизи худди шу ерда деб ҳисоблайман.

Ҳар қандай тажриба, изланиш муайян натижа беради. Ҳатто натижа салбий бўлса ҳам ҳаёт учун ўзига хос фойда келтиради, бошқалар шу ҳатони такрорламаслик кераклигини билиб оладилар. Жанр имкониётларини кенгайтириш борасидаги изланишлар муайян самара берганлиги, бераётганлиги ва беражаги аён, албатта. Ўзбек адибларининг Фрейд, Ницше, Сартр, Камю, Кафка, Рихтер, Якобсон ва бошқа ўзига хос файласуф-эстетлар таъсири натижа-сида пайдо бўлган бадий изланишларини гоё ижобий ҳодиса деб ҳисоблайман. Шу ўринда таъкидлашни истардимки, юқорида саналган файласуф ижодкорларнинг аксарияти ўзимизнинг тасаввуфий қарашларни Ғарб назари билан ўзлаштирган кишилардир. Ва аслида ижодкорларимиз улар орқали ўз аждодлари билан учрашадилар. Албатта, бу ҳодиса бевосита миллий илдизларни ўзлаштириш натижасида рўй берганда яна ҳам яхши бўларди.

Айтиш жоизки, тажрибанинг ўзи мақсад бўлса, узоқ яшамайди, самара бермайди. Инсонни тадқиқ ва талқин этишда адабий тажриба фақат восита бўлса, у адабиётни янги бадий марралар сари олиб боради, ўзи ҳам яшаб қолади.

Ўзига хос ижодкор қанча бўлса, қилинадиган тажриба ҳам шунча бўлади. Ўзига хос шахс йўқ жойда

ижодий тажриба бўлиши мумкин эмас. Тажрибани тақиқлаш, унга ҳалақит бериш, аслида, шахсликнинг бўй кўрсатишига тўсқинлик қилиш демакдир.

Ўзбек ва жаҳон адабиёти муносабатларига мен сал бошқачароқ ёндашишни маъқул деб биламан. Бадиий иқтидорлар мусобақасини ўтказиш гоёт қалтис юмуш. Чунки бадиий ижод спорт эмас. Спортчи аввал бошдаёқ биринчи бўлишга, рақибини енгишга интилади. Зеро, унинг рақибни ҳам тайин. Аммо адабиётда бундай бўлмайди. У биринчилик учун яратилмайди. Рақобат билан ёзилмайди. Ижодкорнинг рақибни ҳам, ҳабиби ҳам кўнгли. Шунинг учун ҳам адибларимиз ўзлари ва қаҳрамонларининг кўнгилларидагиларни тўлароқ акс эттиришдан бошқа ҳеч нарсага эътибор бермай изланаверишлари керак.

Ўзбек адабиёти тинимсиз ўзгаришу эврилишлар жараёнини бошдан кечираётган тирик вужуд. Унда ҳам ўзига хос ички юксалишлару қуйи энишлар рўй бериши жуда табиий. Бугунги ўзбек адабиёти, асосан, ёзиш кўнгили ишига айланган, ёзмасликнинг имконини тополмаётган кишилар томонидан яратилмоқда. Улар кимгадир ёқиш, олқишу мукофот илинжида эмас, ўз дарду ҳасратларидан фориғ бўлиш учун ёзмоқдалар. Аминманки, биз нима десак ҳам гапимиздан қатъи назар, улар ўз билганларича ёзаверадилар. Бугунги адабиёт ўзини, Оллоҳини танишга тутинган ижодкорлар томонидан яратилмоқда. Аёнки, бундай одамлар мутлақо хилма-хил, тамомила ўзига хос кишилардир. Уларнинг битганла-

ри ҳам шунга яраша. Демак, бугунги ўзбек адабиёти гоёт ўзига хос асарлардан иборат.

Ҳозирги асарларда ўзбек миллатининг ташқаридан кўзга ташланиб турмайдиган, аммо унинг моҳиятини акс эттирадиган жиҳатлар қаламга олинмоқда. Шукур Холмирозев, Назар Эшонқул, Омон Мухтор, Нормурод Норқобил қаламидан чиққан «Булут ортидаги ой», «Шамолни тутиб бўлмайди», «Тепаликдаги харобалар», «Орият», «Кувончли кун» асарларидаги ўзбекларни ишхона, бозор-ўчар ёки бекатларда учратолмайсиз. Эҳтимол, бундай жойларда уларни пайқаш мумкин эмасдир. Лекин улар бор ва ўзлигини ўзига хос қаҳрамонлар қиёфасида намоён этмоқда.

Ўзбек адабиёти ўзбек кишининг ўзига хос тимсолини ярата олганда, ўз-ўзидан табиий равишда жаҳон миқёсига кўтараолади. Чунки биз жаҳонда мавжуд бўлганимиз сингари жаҳон ҳам бизда намоён дир.

«Катта ўқувчи бўлмаган жойда катта адабиёт бўлиши мумкин эмас» — деган экан Б. Пастернак. Бугунги ўзбек ўқувчиси тамомила ўзгарди. Гарчи ўқувчиларнинг сони кескин қисқарган бўлса-да, сифати яхшиланди, адабиётсиз яшай олмайдиганлари қолди. Аср бошида бадиий асарларни тушунмаслик ёзувчининг айби ҳисобланган бўлса, эндиликда ўқувчи айбни ўзидан, маърифатлилик даражасидан қидирадиган бўлди. Бу ҳол бизнинг адабиётимиз дунё даражасида бўлишига умид туғдиради. Чунки ҳар қандай миллий адабиёт равнақи миллатнинг бадиий савиясидан олислаб кета олмайди.

Дилмурод ҚУРОНОВ

БИРДАН-БИР ТЎҒРИ ЙЎЛ

XX асргача адабиётнинг мақсади бошқача эди. XX асрдан бошлаб у воситага айланди, деган фикрга тўла қўшилиш қийин. Зотан, шайхул машойих Хожа Аҳмад Яссавий учун адабиёт исломий — тасаввуфий гоёлар-

ни тарғиб қилиш воситаси бўлганидек, замонасининг йирик давлат арбобларидан бўлмиш Юсуф Хос Ҳожиб ёхуд ҳазрат Навоийларнинг ўз асарлари билан давлатчилик ишларига муайян таъсир ўтказишга интил-

ганларини ҳам инкор қилиш душвор. Тўғри, XX аср бошларида майдонга чиққан жадидлар адабиётда аввало миллатни уйғотиш воситасини кўрганлар. Бироқ, тан олиш керакки, айна шу сабабли ҳам воситани мақсадга мувофиқлаштириш талаби билан — миллий адабиётимизда том маънодаги инқилобий ўзгаришлар юз берди: адабиёт реал ҳаётга яқинлашди, мадраса ҳужраларию сарой фозиллари даврасидан оммага юзланди. Бу эса, табиийки, адабиётнинг ҳам шаклан, ҳам мазмунан ўзгаришини, янгиланишини тақозо этади. Миллий адабиётимизда Европа адабиётига хос жанрлар қарор топиб, жадал ривожлана бошлади. Қисқача айтсак, миллий адабиётимиз жаҳон маданияти тараққиётининг бош ўзанига тушиб олди. Шу маънода, XX аср — ўзбек адабиёти жаҳон адабиёти тараққиёти даражасига яқинлашиши давридир. Албатта, бу фикримизда «европацентристик» қараш таъсири йўқ эмас. Бироқ бадиий адабиёт тараққиётининг ҳозирги даражасини белгилашда Европа адабиёти етакчи мавқе тугаса, илож қанча?

Табиийки, бу жараён бир текис кечмади, у ҳамон давом этаётгани ҳам равшан. Хўш, ниҳояланаётган асрда адабиётимиз бу йўлда нималарга эришди. Нималарни бой бердию, нега бой берди? Сир эмас, бугунги кун юксаклигидан жадид адабиётининг илк намуналари («Падаркуш», «Мунозара», «Доктор Муҳаммадёр» ва бошқа) ўта жўн, бадиий жиҳатидан ночор кўринади. Ҳа, жадидчилик гоёлари таъсирида адабиёт майдонига кириб келган Чўлпон, Фитрат, Абдулла Қодирийлар илк ижодларида кўпроқ воиз эдилар. Бироқ жуда қисқа вақт — нари борса ўн йиллар ичида уларнинг фитратидаги санъаткор воиздан устун келди: улар чинакам санъат ҳодисаси дегулик асарлар («Ўткан кунлар», «Абулфайзхон», «Ойдин кечалар»)да ярата бошладилар. Яъни, энди улар учун адабиёт фақат восита эмас, санъат ҳодисаси эди. Айтмоқчимизки, бадиий адабиётнинг қайтадан бошқа бир гоё — большевистик мафкура хизматида

сафарбар этилмиш ва кейинчалик социалистик реализм аталмиш қолипга солиниши бу табиий тадрижни яна издан чиқарди...

Бунинг натижасида адабиётимизнинг реалистик санъат тамойилларини эгаллаш имкониятлари кесилдики, Озод Шарафиддинов «Бизда реализм имкониятлари тўла очилганича йўқ», деганларида тамомила ҳақдир. Зеро, социалистик реализм адабиёти моҳиятан «норматив» адабиёт эди. Содда қилиб айтсак, адабиётимизда ҳаёт ва инсон «ичдан» эмас, «сирдан» — расмий мафкура томонидан сингдирилган ақидалар асосида тасвирлана бошланди. Менимча, айна шу нарса кўплаб буюк истеъдодларимизнинг тўла намоен бўлолмай жаҳон миқёсида ардоқли асарларнинг ёзилмай қолишига сабаб бўлди. Айтайлик, XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб XX аср давомида халқимиз бошидан кечирган жожаелар миллатидан қатъи назар ҳар қандай ўқувчини титратишга қодир, тараққий даражасидан қатъи назар, ҳар қандай халққа сабоқ бўлишга арзигулик эмасмиди?! Шундай, бироқ миллий адабиётимизда, хусусан, реалистик адабиётнинг гултожи бўлмиш романчиликда бу материал (қисман «Ўткан кунлар» ва «Кеча»ни истисно қилсак) тўлақонли бадиий талқинини топмади. Нега? Масалан, шубҳа йўқки, навқирон ёшида романга қўл урган Абдулла Қаҳҳор чин маънода буюк истеъдод соҳиби эди. «Сароб» ни ўқиш давомида адибнинг алоҳида эпизодларида, деталлаштиришда намоен бўлувчи маҳорати беқиёс ҳайратга солади кишини. Бироқ асарни бутун ҳолида — муаллифнинг дунёю давр ҳақидаги бадиий ҳукми, бадиий фалсафаси нуқтаи назаридан оригинал дея оламизми? Фикримча, йўқ. Чунки романда Абдулла Қаҳҳор онгию, қалбида обдон пишган ўз фикрини эмас, ўзи-ўзиники деб билгани — тайёр ҳолича қабул қилгани расмий нуқтаи назарни ифодалайди. Фикримча, «Сароб»нинг ташқи қурилишини «Мартин Иден» романи структураси, гоёвий мазмуний йўналишини 30-йиллардаги ҳайбатли суд

жараёнларининг материаллари белгиланиши ҳам кўпроқ шу нарса билан изоҳланади. Ёки ўз даври учун чинакам воқеа бўлмиш «Уч илди» ни олайлик: асар концепциясини шакллантирган нарса XX съезд материаллари эмасмиди! Зеро, романда фожеаларнинг туб илдиизига назар солинмайди: моҳият очилмай қолгани ҳолда фожеалар илдиизи расмий мафкурага мувофиқ тушунтирилади. Худди шунга ўхшаш ҳол. «Аму», «Чодрали аёл», «Жимжитлик» романларида ҳам кўзга ташланадики, сираси, бу нарса аксарият ўзбек романларига у ёки бу даражада хосдир. Айни шу нарса адабиётимизда реализм тамойиллари тўла тадбиқини топмаганидан далолат. Зеро, реалистик олам ва одам моҳиятини бадиий билишни ижоднинг бирламчи мақсади, унга қувват берувчи манба деб билади. Реалист ижодкор бадиий билиш жараёнида англаган ҳақиқатларни санъаткорона маҳорат билан ифода қилади. Реалистик санъат асари дунёга келади. Реалистик бадиий ижоднинг бирламчи шартини эса ижтимоий дарднинг санъаткор учун шахсий дардга айланишидир. Афсуски, аксарият романларимизда ижтимоий дарднинг чинакам шахсийланиши кузатилмайди. Негаки, 70 йил давомида жамиятимизда шахс тушунчасининг ўзи турли йўллар билан, гоҳида пинҳона, гоҳ эса очиқчасига инкор қилиб келинди, «Мен» номидан эмас, «Биз» номидан гапириш одат тусига кирди. Фожианинг моҳияти шундаки ўша «биз» лоақал миллионлаб «мен»ларнинг механик йиғиндиси ҳам эмас, ҳақиқатда усталик билан пардаланган номенклатуранинг ўзи эди. Менимча, адабиётимиздаги депсиниш, тусизликнинг бош омили шунда — шахс тушунчасининг емирилиши, жамиятда шахс мақомининг ўта сувайганидир.

Йўқ, мен 70 йиллик адабиётимизни буткул инкор қилиш, бу даврда яратилган асарларнинг барини битта газ билан ўлчаш фикрдан йироқман. Зеро, ҳар бир чинакам истеъдоднинг ижодий фаолиятида «биз»-

нинг соясида қолган «мен» бот-бот бош кўтариб тургани равшандир. Масалан, Абдулла Қаҳҳорнинг «Ўғри», «Анор», «Даҳшат» каби бир қатор сара асарлари шу хил исён онларининг маҳсулидир. Қизиғи шундаки, катта эпик асарларнинг айрим эпизодларидагина намоён бўлаолган «мен» кичик жанрларда, айниқса, шеъриятда кўпроқ имкон топди. Айтайлик, миллат дардини ўз дардидек ёниб куйлолган Чўлпон шеъриятимизга ижтимоий шахсни — янги лирик қаҳрамонни олиб кирди. Бироқ кейинчалик Чўлпон ҳам ўзи эътироф этганидек, «муҳит кучлигидан бўйин эгди», «миллионларнинг бири»га айланди. Шеъриятимиздаги «мен» 60-йилларнинг ўрталарига келиб — Абдулла Орипов ижодида қайта тирилди. 70-йиллар адоғида адабиётимизга кириб келган авлод эса шеъриятимизни нафақат бадиий, балки миллий ижтимоий тафаккур авангардига олиб чиқолди. Дадил айтиш мумкинки, мадҳиябозлигу, қофиябозликка бой берилган шеърларни чиқариб ташлаганда ҳам, XX аср ўзбек адабиётидан ҳавас қилса арзигулик катта шеърият қолади...

Афсуски, насримиз ҳақида дадил бундай дейиш қийин. Бир қарашдаёқ, агар ёзилган асарнинг умумий ҳажми эътиборга олинса, бадиий насримиздан кейинги асарларга мерос бўларли асарлар адади кам кўринади. Бироқ бу фикрни қатъийлаштириб бўлмайди: «бир қараш»нинг ўзи кифоя эмас. Зеро, минглаб катта-кичик насрий асарлар орасида ўз вақтида «актуал эмаслиги» ёхуд тушунилмагани боис эътибордан четда қолганлари ҳам йўқ эмас — уларни аср талотўпларининг губорларидан тозалаш, янгидан жиллантириш даркор. Яъни, аср сарҳисоби бошланган экан, танқид ўзининг бош вазифаси — САРАЛАМОҚқа киришмоғи лозим. Албатта, бу иш удаланса, кўнглимиз бир оз таскин топиши мумкин. Шунда ҳам XX аср ўзбек адабиётининг энг катта ютқазиги бадиий насрнинг етарли ривожланмагани бўлиб қолаверади. Ҳолбуки, реалистик адабиётнинг тараққиёт даражасини аввало наср белгила-

ши аён. Насрнинг оқсагани туфайли ҳам жаҳон миқёсида тан олинган асарларимиз йўқ...

Ҳозирги адабий жараён ўзида ўтиш даврининг бутун мураккабликларини намоён этади. Назаримда, кўпчилигимиз занжирдан бўшатилгандан кейин ҳам қозиғи атрофида айланган фил мисолимиз. Айни пайтда жамиятимизнинг демократлашув томон юз бураётгани адабиётимизнинг эртасига умид уйғотади. Ҳозирда адабиётга кириб келаётган авлод оламу одам ҳақида жамланган билимларни чеклашларсиз эгаллаш, «изм»ларидан қатъи назар, жаҳон адабиёт

тининг сара намуналарини мутолаа қилиш имконига эга. Умид қиламизки, пайти келиб бу авлод ўзини оламу одам ҳақида ўз қарашига эга Шахс сифатида намоён этади. Айни шу авлод реализмнинг XX аср ўзбек адабиётида очилмай қолган имкониятларини очажак. Бу ниҳоятда зарур. Зеро, Фарбдаги реализмни инкор қилган модернистик адабиёт бевосита унинг ўзидан ўсиб чиқади, унинг асосида туради. Жаҳон адабиётининг илғорига етиб олиш учун адабиётимиз у босиб ўтган йўлни интенсив суръатда босиб ўтмоғи даркордир.

Иброҳим ҒАФУРОВ

ҒАОЛИЯТ МЕЪЁРИ

Ҳар қандай инсон ғаолиятининг меъёри эркинлик билан ўлчанади. Бизнинг миллатимиз учун эркин бўлган ва эркин бўлмаган замонлар бор эди. Эркин бўлмаган замонларда биз миллий иродамизни йўқотиб, миллий ихтиёримизни бой бериб, қарамлик чоҳига тушиб қолдик. Чор қарамлиги совет қарамлиги билан алмашди. Совет ўз сиёсатини шаклан янгилади, шаклини янги жозибадор ғоялар ва тушунчалар билан бойитди, шаклини ўта жангдор қилди. Эркинлик, озодлик, халқларни мустамлака зулмидан халос қилиш тўғрисида тинимсиз бонг урди. Тенглик, биродарлик тўғрисида тинимсиз сайради. Лекин бутун сиёсатининг мағзи ва мазмунида зўравонликни сақлаб қолди. Зулмда чордан кўра ҳам анча илгарилаб кетди. Бонг уравериб, ҳаммани ва, айниқса, асоратдаги миллатларни гаранг қилиб қўйди. Умрида бонг нималигини билмаган халқларнинг шоирлари ҳам шўронинг бонгини тинимсиз чаладиган бўлдилар. Бонг ўрисларнинг черковларида бўлади. Мусулмонларнинг масжидларида бонг чалинмайди. Миллат ҳаёти

да бўлмаган, кўрилмаган нарса ва бундан кейин ҳам ҳеч қачон кўринмайдиган нарсалар миллат ҳаётига, унинг тафаккур дунёсига кириб келди. Бонг уринг! — деб айюҳаннос солдик. Лекин халқнинг урадиган бонги йўқлиги билан иш-ҳушимиз бўлмади. Йўқ нарсаларни бор қилиб кўрсатиб, жон-жаҳдимиз билан бонг ура кетдик.

Совет сиёсатининг мазмунига дунёни ва барча халқларни чалғитиш сингиб ётарди. Совет сиёсатининг нимкосаси жуда даҳшатли эди. Нимкосадан инсоният тарихида кўз кўрмаган, қулоқ эшитмаган ёвузликлар урчиб чиқарди. Империянинг бутун сиёсати ёлғон, муттаҳамлик, қаллоблик асосига қурилган эди. Ажаб эмаски, коса синганда, инсоният совет нимкосасининг уфунатига чиқолмади. Ҳамма бу уфунатдан қочишга тушди. Инсоният фақат қочиб қутулиб, тоза ҳаво олиб, чириган ўпкаларни тиклаш ва янгилаш мумкин деган фикрга қатъий келди.

Шеър юрак қони билан битилди, деган гап бор. Мен бадиий сўз ва умуман, бадиият ҳақида айтилган

бундан кўра ҳаққонийроқ сўзни билмайман. У барча замонлар учун, барча адиблар ва барча нақллар учун тўғри ўлчовдир. Фақат шеъргина эмас, умуман, адабиёт, умуман, санъат юрак қони билан яратилади.

Риёкор совет мафкураси бутун куч-қудратини мана шу тушунчани ўзгартиришга ташлади. Етти ўн йиллик уринишлар, кўрқинчли зўравонликлардан сўнг маълум даражада ўзгаришларга эришди. Адабиёт юрак қони билан эмас, советнинг қора сиёҳи билан битиладиган бўлди. Советнинг бу қора сиёҳи товланавериб, товланавериб, дунёда илгари ҳеч ерда кўрилмаган КҶЗБҶЯМАЧИЛИК ФЕНОМЕНИни бино қилди. Совет социалистик реализми бу кўзбўямачиликни товланувчи темир занжирлар билан чегаралади. Яқинда бир суҳбатда бир зиёлинамо одам менга «нима, совет маданият яратмадимми, қаерда ўқидик, қаерда одам бўлдик, ўзингиз қаерда ўқидингиз, кимнинг пулига ўқидингиз? Яна маданиятни йўқотди деб жар соласиз!» — деб ўдагайлади. «Тўғри, совет ўз маданиятини қурди. Қодирийни, Чўлпонни ўлдириб, бизни Пушкинни ўқийдиган ва Пушкинга сиғинадиган қилди. Сиз ёқлаётган совет маданиятининг мазмуни шу. Миллий маданиятларни йўқотиб, барбод этиб, ўрнига рус маданияти ва рус тилини умуминсонийлаштириш — байналмилаллаштиришни мақсад қилиб қўйди. Сизнинг сўзларингиз ҳам ўша маданиятнинг аччиқ меваси...» — деб жавоб бердим. Биз фикрлар хилма-хиллиги, ранг-баранглиги, эътиқодлар эркинлигини тўла тан оламиз. Лекин бу ранг-барангликлар, фикр эркинликлари миллатни турли бўлақларга, синфларга, табақаларга бўлиб ташлаши, миллат ўртасида низо ҳамда нифоқлар қўзғашини мутлақо истамаймиз. Совет нифоқ бўлиши ва нифоқ ҳолати доимо таранг тутиб турилишини истар ва таълим-тарбия асосларини шунга қурар эди.

Биз яқин ўтмишдаги адабиётимиз ва маданиятимизни эркинлик, озодлик, миллий истиқлол ва миллий манфаатларимиз тикланиши нуқтаи

назаридан баҳолашга яқинлаб келаётимиз. Адабий тафаккуримизда илк баҳолар куртак кўрсатаётир. Баҳолаш бир кунлик иш эмас ва бир дамлик иш ҳам эмас. Баҳолашга йиллар керак, насллар керак. Биз эса ўша совет ўтмиши маданиятининг бевосита иштирокчилари берадиган баҳо бир бошқача, у маданиятда иштирок этмаган, у маданиятнинг сариёғини суриб емаган наслларнинг баҳоси эса яна бошқача бўлади, албатта. Миллий маданиятларни сиқиб чиқариб, улар ўрнини бутунлай эгаллашга уринган совет маданиятининг бутун сохтакорликлари кўзга ташланиб қолди. Эркин бўлмаган замон ўтгани каби эркин бўлмаган адабиёт ҳам ўтди. «Совет романи»нинг бугун ўқувчиси йўқ ҳисоби. Йўқ эркинликни куйлаган, йўқ озодликни улуғлаган, йўқ тенгликка сиғинган шеърларни бугун ким ўқийди? Ўқиганда ҳам, улардан ўзига нима олади?

Фақат юрак қони билан битилган сўзгина қолади. Улар ўқилади. Уларгина миллий бадиий тафаккур мезонларини белгилайди. Сувоқлар кўчди ва энди ҳамма аён кўрмоқда. Қодирий, Чўлпон, Фитрат, Бехбудий, Авлоний каби миллий фикр туғёнзадалари совет даврини кўрдилар. Уларни совет даврининг адиби деб бўладими? Асло. Улар том маънодаги миллий адиблар, миллий озодлик ҳаракати намояндалари эдилар. Уларнинг даҳшатли тазйиқ ва кўрқинч остида битилган айрим асарларига қараб, «советни ёқлади, қизил байроқни улуғлади» деганга ўхшаш сўзларни айтиш, ёзиш шахсан менга оғир рутубат бўлиб туюлади. XX асрда миллатимиз ўзига ҳаққоний ойна каби қараса ярашадиган порлоқ бир роман яратилдими? Умуммиллий раванқ, умуммиллий тақдир, ўтмиш ва замон туташиб ётган миллатнинг ўз-ўзини англаши, ўз-ўзига ишонччи орттиришига хизмат қиладиган умуммиллий романлар, драмалар, дostonлар дунёга келдими?

«Падаркуш», «Заҳарли ҳаёт», «Ўтқан кунлар», «Кеча ва кундуз», Чўлпон, Тавалло, Авлоний, Элбек шеърлари мана шундай миллий ой-

нага чиқиш йўлидаги дастлабки уринишлар эди. Агар бу соғлом миллий адабиёт ва миллий бадий тафаккур тарзи бошдаёқ бўғилмаганда, кейин муттасил тазйиқлар остида қолмаганда, «Ўткан кунлар» трамплинидан туриб, не чўққилар ишғол қилинмас эди? Не манзиллар очилмас эди, дунё сари не йўллар қурилмас эди.

Яқин ўтмиш адабиётимизда агарчи у тамомила «социалистик реализм»га, унинг қизил алвонларига чўлганган бўлса-да, ҳар бир чин адибнинг ўз юрак қони билан битилган асарлари ҳам бор. Бугун ХХ аср миллий адабиётимиз аҳволини ўша асарлар, миллий тафаккуримиз қиммати ни ўша юрак қони билан ёзилган сўзларгина белгилайди.

Совет асоратининг энг хунук асоратларидан бири — сохтагарчилик. У фикр ва ҳаракат тамойилларимизда анча кучли томир отиб улгурган. Бугунги бадий тафаккур қийинчиликларини мен худди мана шу сохта-

гарчилик қийинчиликларидан қутулишга уринишлар билан боғлаган бўлар эдим. Бугун қурби етган аллақанчалар аллақандай «китобнависандалик» билан зўр бериб машғул бўлмоқдалар. Сохта ҳиссиётлар «пўртана» бўлиб отилмоқда. Булар унчалар кўп ўйлаб ўтирмайдиган ўқувчи кўз ўнгида миллий адабиётнинг ва умуман китобнинг қиммати, қадрини ерга уради. Лекин бундай усти ялтироқ, ичи қалтироқ китоблар қанча кўп чиқмасин, улар миллий адабиёт йўналиши, равнақ хусусиятларини белгилай олмайди. Аммо дидларни емириш, фаросатларни ўтмаслаштиришда «беназир» роль ўйнашлари мумкин. Бугун эркин миллий адабиёт жуда қийинчиликлар билан бўлса-да, ўзини англаш йўлига кирди. У ўз ўтмишидан ҳали эркин эмас. Лекин у ижтимоий эркинлик эгаси. У эркинликнинг ифодасини албатта топади. Зотан, бу ўз-ўзини топмоқ билан баробардир.

Бахтиёр НАЗАРОВ

ЎҚУВЧИ ОЛДИДАГИ ҚАРЗ

20-аср ўзбек адабиётининг умумий манзараси, ундаги бадий маҳорат даражасини фақат бир сифат билан — юқори савияда, ўртача ёхуд бўш деб белгилаш мумкин эмас, албатта. Чунки бу юз йилликда катта миқёсли юлдузлар билан бир қаторда ўрта-миёна ва бўш савиядаги адиблар ҳам ижод этишди, жаҳон адабиётининг нодир намуналари қаторидан ўрин олабилувчи асарлар билан бирга ниҳоятда саёз китоблар ҳам босилди. Комфирқа мафкурасининг бадий сўз орқали шархлашдан тортиб, инсон юрагининг адоқсиз дардларини янги оҳангларда куйловчи асарларга-ча яратилди.

Шу маънода 20-аср ўзбек адабиётини, асосан, шўролар тузуми даври адабиёти ёки мафкурабозлик адабиёти деб баҳолаш ҳам ўринли эмас. Тўғри, шу йўналишдаги адабиёт сон

ва салмоқ жиҳатидан ниҳоятда важохатли, «улкан» адабиёт бўлганини, у миллионлаб халқ оммасининг онги, маънавияти, бадий дунёсига таъсир кўрсатиб келганини назардан четда қолдириш ҳам мумкин эмас.

Бироқ 20-аср ўзбек адабиётининг маҳорат даражасини шундай асарлар эмас, эл-юртнинг ҳақиқий дардини ифодалай олган, инсоннинг қалб қатламларидаги туйғуларни бетакроп бадий акс эттирган дурдоналар белгилайди. Бундай асарлар жуда кўп эмас. Лекин, айрим нигилистлар нолиётганидек, оз ҳам эмас.

Абдулла Қодирий, Чўлпон ва Фитратнинг кўпдан-кўп асарлари, Абдулла Қаҳҳор ҳикоялари, Ғафур Ғулумнинг сара шеърлари, Пиримқул Қодиров ва Одил Ёқубовнинг тарихий романлари, Ўткир Ҳошимов ва Шукр Холмирзаевнинг дардманд

китоблари, Эркин Воҳидов ва Абдулла Орипов, Ҳалима Худойбердиеванинг шеърӣ тугёнлари, Рауф Парфи, Шавкат Раҳмоннинг ўқувчини чуқур ўйлашга мажбур этувчи шеърӣи наинки ўтаётган асримиз, балки келгуси асрларнинг ҳам бадиӣ мулки бўлиб қолишига ишонаман.

Мен юқоридаги қисқа рӯйхат орқали ХХ аср адабиётимиз кўп йўналишли, кўп оҳангли, серуслуж адабиёт эканини ҳам алоҳида таъкидламоқчиман. Зеро, юқорида номлари саналган ва саналмаган ёзувчи шоирларимизнинг ҳар бири асримизда кечган адабиӣ жараёнимизда ўзига хос бир бадиӣ микроолам бўлиб қолди.

Демоқчиманки, тузум тазйиқи туфайли йўл қўйилган кўпдан-кўп хатолари, камчиликлари, мадҳиябозликларидан қатъи назар, ўтаётган аср адабиётимиз ўзининг умуминсоний қадрият талабларига жавоб бераолувчи ўнлаб-юзлаб намуналари мисолида янги асрга уялмасдан кириб бора олади.

ХХ аср ўзбек адабиёти янги жанрлар, бадиӣ маҳорат масаласида жаҳоннинг энг илғор бадиӣ тажрибаларини ўзлаштира олган, бу илк қадамларимиз-ку, тажрибаларимиз-ку, деб фақат тетапоя юриш билангина кифояланиб қолмай, илк излашнишларидаёқ катта ютуқларни қўлга киритган ва шу дастлабки тажрибаларнинг анъана сифатида давом этажигига тамал тошини қўйган адабиётдир. Ўзбек адиблари бу масалада — бадиӣ маҳоратда ҳам ўз даҳоларини кўрсата билдилар. Шу боис «Ўткан кунлар», «Анор», «Бемор»лар катта миқёсларга чиқди. «Кеча ва кундуз», «Абулфайзхон»лар халқаро тилларга ўгирилса, манаман деган асарлар қаторидан жой олиши мумкин. Шукур Холмирзаевнинг ҳикоялари, Шавкат Раҳмоннинг шеърлари, дейлик, инглиз, француз, ёхуд хитой, япон тилларига муваффақиятли таржима қилинса, нуфузли ва талабчан китобхонларнинг эътиборини қозона олади. Мен бу билан демоқчиманки, шўро тузуми ва мафкура адабиётимизни абгор қилди деб нечоғлик

нолимайлик ва бу фикр нечоғлик тўғри бўлмасин, ҳақиқий сўз санъати, ҳақиқий бадиӣ ижод ҳеч қачон буткул мутеъ равишда қолиб кетиши, риё адабиёт сифатидагина ҳукм суриши мумкин эмас экан. Буни аср бошидаги Чўлпон ва Фитрат, аср ниҳоясидаги Рауф Парфи, Ҳалима Худойбердиева шеърлари ҳам кўрсатиб турибди.

ХХ аср ўзбек адабиётининг умумий манзараси дейилган масала хусусида фикр алмашаётган эканмиз, мен яна бир нарсани айтишни истардим. Адабиёт ҳеч қачон ўрмон бўлолмайди, адабиёт доимо чинордир, атиргулдир ёки, дейлик, майсадир. Умумий манзарага биз мана шу алоҳидалик орқали қарашимиз керак, акс ҳолда, ўрмонга ўт кетса ҳўлу қуруқ баравар ёнади деган мақолдагидек аҳвол юз беради. Агар мана шу алоҳидалик орқали теранроқ, нафис ва талабчанроқ назар ташлай билсак, ХХ аср адабиётимизнинг умумий манзараси ҳам, ундаги гул ҳам, печак ҳам яққолроқ намоён бўлиши мумкин.

Тоталитаризм даври, компартия тазйиқи, синфийлик, умуман, социализм асорати деган масалалар хусусида ҳозир биз ёппасига инкор ва салбий оҳангларда гапиришга ўрганиб қолдик. Бундай қарашларнинг асоси бор, албатта. Зеро, булар адабиётимизга катта зарар келтиргани ҳақиқатдир. Лекин масаланинг бошқа бир жиҳати ҳам бор. Биз масалага сиёсий, ижтимоӣ нуқтаи назардан ёндашиб, бадиӣ ижод, бадиӣ олам ҳақида фикр юритаётганимизда, унинг кўзга кўринувчи ва кўринмовчи, ёзилган ва ёзилмаган ўзига хос тарздаги қонун-қоидалари мавжуд эканини баъзан унутиб қўймаётимизми? Масалан, синфийлик масаласига назар ташлайлик. Макон ва замонга алоқадорликдан келиб чиқувчи муайян даражадаги синфий қураш ҳаётда мавжуд экан, унинг бадиӣ тасвирини ҳам адабиётда тўхтатиб қўйиш мумкинми? Агар шундай қилинса, бу — масаланинг иккинчи бир қиррасига ўтиб кетишдан иборат навбатдаги сунъийлик келиб чиқ-

майдими? Менимча, асосий масала, ҳаётда мавжуд бўлиши мумкин бўлган ана шу муаммони бадиий адабиётда ҳам, адабиёт илмида ҳам вульгарлаштирилмасликда, уни эталонга айланттирилмасликда. Шўро даврида эса, биз Марксга, Ленинга, комфирқага эргашиб, шундай хатога йўл қўйдик.

Яна бир масала. Адабиётшуносликда, танқидчиликда ўрнашиб қолган бир стереотип бор. Феодализм даври тасвирланган асарда танқидий руҳ бўлди, бас, феодализм жамияти, ёхуд социализм даври акс эттирилган асарда муайян танқидий руҳ бўлса, социалистик тузум, социалистик жамият танқид қилинапти дейишни одат қилиб олган эдик. Ҳолбуки ёзувчи бу танқидлари асосида фақат тузумнигина эмас, умуман, ҳаётда, жамиятда (ва ҳатто барча замонларда) учраши мумкин бўлган камчилик, норасоликни танқид қилиши ҳам мумкин-ку. Ҳаёт, жамият, улардаги фазилат ёки қусурлар у ёки бу тузумга боғланмаган ҳолда ҳукм суриши мумкин эмасми?

Агар ёзувчи шу кунги ҳаётимизни тасвирлай туриб, ундаги айрим камчиликларни кўрсатса, нега биз буни жамият қораланияпти деб баҳолашимиз керак. Мана шундай ёндашувлардан худо ўзи асрасин. Ақллилик балоси адабиётга ҳам катта зарар келтиради. Янги асримизга ана шундай қусурлар ўтмасин.

Жуда кўп йиллар замонавийликни байроқ қилиб келдик. Ҳолбуки, ҳарқандай бадиий теран, инсон дардига бегона бўлмаган асар замонавийдир. Биз эса, замонавийлик деб узок йиллар давомида замонга ёки воқеликка тобеликни талқин қилдик. Натижада замонавийдек бўлиб кўринган асарларнинг бозори чаққон бўлди. Аслида эса, уларнинг кўпчилиги ўткинчи асарлар эди.

Альбер Камю айтган экан: санъат воқеликка бўйсинмайди, аксинча, воқелик ўзига хос бир тарздаги санъат талабларига бўйсинади, деб. 20-асрда яратилиб, 21-аср синовларига дош бера олмовчи асарларимизнинг аксари воқеликка бўйсинишдан пайдо бўлган адабиётдир.

Янги даврда, бозор иқтисодиёти шароитларида руҳ эркинлашди, кенгликларга, олисларга парвоз қилди. Миллийлик эса, энг аввало, руҳдир. Руҳ эса, олисларга парвоз қилиши мумкин, лекин унинг асосий қуввати илдизидир.

Мана шу илдизга эътибор берган ҳолда маҳорат билан ёзилган асарларда адабиётимиз, миллий қаҳрамонларимизнинг қиёфаси ёрқинроқ намоён бўляпти. Мен Ҳалима Худойбердиева, Рауф Парфининг сўнгги йиллардаги аксар шеърларида ана шундай хусусиятларни кўраман. Тоғай Мурод қиссаларидаги миллий руҳ, тилдаги, характерлардаги ўзига хослик жозибалидир. Асқад Мухторнинг «Инсонга қуллуқ қиладурман» ҳикояси, Хуршид Давроннинг соҳибқирон Амир Темур ҳамда Самарқанд билан алоқадор қатор эсселарида миллий руҳ сезиларли даражада балқиб туради. Пиримқул Қодировнинг «Жаҳон адабиёти» журналида эълон қилинган қиссаси ҳам чиройли миллий руҳ билан сугорилган. Бироқ, асар тугалланмагандек ёки қайсидир катта асарнинг парчасидек таассурот қолдиради. Саъдулла Сиёевнинг Яссавийга бағишланган романи тарихий романчилигимизда сезиларли воқе бўлиши баробарида, туркий халқлар муштараклигини намоён этувчи ўзига хос ўзбекона миллийлиги билан ҳам ажралиб туради. Абдулла Ориповнинг «Соҳибқирон» драмсида Темур билан Яссавий руҳи аро мунозара чуқур миллий-фалсафий мушоҳадаларга бой.

Мен кўпинча тарихий асарлардан мисоллар келтирдим. Бу бежиз эмас. Менинг назаримда, ёзувчиларимиз тарихий асарларда миллий руҳга кўпроқ эътибор беряптилар. Замонавий асарларда бу масала негадир сустроқ ишланаётганга ўхшаб кўринади. Умуман, негадир, шу куннинг, мустақиллик даврининг салмоқли асарлари жуда оз. Ёзувчиларимиз бу ишда ўз ўқувчилари — китобхонларидан қарздордирлар. Қарз — тўлови билан чиройли, дейди халқ.

Ортиқбой АБДУЛЛАЕВ

БАРИБИР ҲАҚИҚАТ ҚОЛАДИ

20-аср поёнига етиб бормоқда. Икки йилдан кейин у ҳам асрлар занжиридаги бир ҳалқага айланади. Бир томонда оламни йўқ қилишга қодир атом зарраларининг кашф этилиши, фазога учиш каби улуғ мўъжизалар, иккинчи томонда даҳшатли жаҳон урушлари, мисли йўқ вайронагарчиликлар, очарчиликлар, экологик ҳалокатлар, тоталитар тузумлар туғдирган шафқатсиз қирғинлар, қатли ом... Буларнинг ҳаммаси 20-аср манг-лайига мангу битилиб қолади. У зиддиятлар асри, тафаккур курашлари, унинг ғалабаси ва мағлубияти асри сифатида тарихга киради.

Афсуски, дунёдаги барча виждонли, диёнатли инсонларнинг юрагини изтиробга солган, қийнаган кўп азалий муаммолар асримизда очилмай қолди. Уларни ечиш, бартараф этиш учун ҳали башар насли бўлажак асрда ҳам узоқ йиллар бош қотирадиганга ўхшайди.

Ўзимизнинг ўзбек заминимизга келсак, 20-асрда халқимиз тортган жабру жафоларни санаб саноғига етиш қийин. Октябрь тўнтаришидан кейин большевикларнинг ёлғон ваъдаларига ишониб тузоққа тушган, қўл-оёғи боғланиб қолган миллатнинг асл фарзандлари — жадид зиёлиларнинг аччиқ қисмати эсланг. Улар халқни чинакам маърифатли, озод бўлишини астойдил истаган ва шу йўлда собит туриб курашган эдилар.

Туркистон бағрида ноҳақ тўкилаган беҳисоб қонлар, адолатсизликларни кўриб улар ҳангу-манг бўлиб қолдилар. Аммо зулм машинаси бу шўрпешона миллатсеварларни аёвсиз мажақлаб ташлади. Уларнинг «Миррих юлдузи»га қараб: «Бизнинг ерда бўлиб турган тубанликлар, хўрликлар, Сўйла, юлдуз, сенинг дағи қучоғингда бўлурму?... Борми сенда ўксуз йўқсулнинг қонин Гурунглашиб, чоғир каби ичканлар?» (Фитрат) каби фарёдлари, Бўри (Чор ҳукумати) зулмидан қутулиб, озод бўлдим деб севинганда бўғзига пичоқ қадалган бе-

чора қўй (Туркистон халқи)нинг мўлтираб, кўз ёши ичида «Қайси бири Бўри?!» (Элбек) деган аламли сўроқлари, «Бузилган ўлка» (Чўлпон)нинг мажруҳ қиёфасини кўриб «Сенинг эркин тупроғингда ҳеч ҳаққи йўқ хўжалар, Нега сени бир қул каби қизганмасдан янчалар?»— деб қилган хитоблари елларга совурилиб кетди. Адабиётни бутунлай бошқа йўлдан юришга мажбур қилдилар. Оқибат эса маълум: 20-аср ўзбек адабиёти камолот ва таназзул орасида яшади.

Ўша йиллардаги қатагон манзаралари ҳақида кейинги йиллар матбуотида бир қатор жиддий ҳужжатлар эълон қилинди ва ўқувчида бу ҳақда маълум тасаввурлар шакллана бошлади. Шунинг учун бу ўринда биргина мисол келтириш билан кифояланаман. Қўқон мухторияти тор-мор этилганидан кейин ўлкада мисли кўрилмаган даҳшатли қирғинлар юз бергани бугун кўпчиликка яхши маълум. Ана шу талотўп кезларда Қўқон атрофидаги Бозорқўрғон қишлоғида босмачилар бор деган хабар «қизил»лар қулоғига етади. Қўқон шаҳридаги қирғин ташаббускорларидан бўлган Коновалов раҳбарлигида катта отряд йўлга отланади. Қишлоқда ярим кун отишма бўлгач, қоронғи тушиб, жани вақтинча тўхтайди. Эрталаб «қизил»лар қараса, босмачилар йўқ. Уларнинг таъқиб этишдан олдин Коновалов қўшни қишлоқ — Николскийда яшайдиган рус деҳқонларига Бозорқўрғонни босмачилардан ўзинглар тозаласизлар деб қурол-аслаҳа, ўқ-дори бериб кетади. Бу деҳқонлар мазкур қишлоққа 23 марта бостириб келиб «тозалаш» ўтказдилар. Дастлаб қишлоқда қолган эркакларнинг ҳаммасини «Сенлар босмачисанлар» деб отиб ўлдирадилар. Кейинги сафар: «Ўсиб-улғайгач, ҳамманг босмачи бўласанлар» деб ўгил болаларни отадилар. Сўнг дуч келган тирик жонни овлашга тушадилар. Қишлоқ ўликка тўлиб кетади. Уларни кўмиб, саранжомлайдиган одам топилмайди. На-

тижада мурдалар сасиб, қишлоққа кириб бўлмай қолади. Шундан кейин бояги деҳқонлар ён-атрофга чопар юбориб, қариндош-уруғларни дафн этишга чорлашади. Мусулмончиликни унутмаган диёнатли кишилар йиғилиб келади. Ноинсоф деҳқонлар бу қуролсиз одамларни ўраб олиб, аёвсиз отиб ўлдирадилар. Орадан бирикки ҳафта ўтгач, «Энди ҳеч кимни отмаймиз, бемалол келиб, яқин кишиларингизни кўмиб кетинглар» деб яна хабар тарқатадилар. Бу гал ҳам фидойи одамлар тўпланади. Мурдалар йиғиштирилиб, қабрга кўйилади. Ҳамма ерга ўтириб, марҳумлар ёди учун Қуръон тиловати ўқиладиганда зўравонлар бу алданган соддадил одамларни тагин қуршовга олиб, қириб ташлайдилар. Бу қалбларни ларзага солувчи даҳшатли маълумот Турор Рисқулвоннинг «Октябрь инқилоби ва Туркистоннинг маҳаллий аҳолиси» китобида батафсил ҳикоя қилинган. Биз шафқатсиз қирғинлар ҳақида кўп ўқиганмиз. Ҳамма халқнинг бошида бундай зулм тегирмонлари айланиб турганини биламиз. Ўзаро курашлар, жанглар пайтида қуролли тўдалар тўқнашганлар. Ҳар бир томон ўзи ҳақ деб билган эътиқоди, ғояси, маслағи учун ҳаёт-мамот жангига кирган. Бу ҳолатни тушуниш, ҳатто оқлаш мумкин. Аммо жанозага тўпланиб, ибодат қилиб турган қуролсиз, бунинг устига тариқча ҳам гуноҳи йўқ кишиларни омонсиз қириб ўлдириш... Бунини нима деб аташ мумкин?! Бундай мудҳиш жиноят ҳақида эшитган ёки ўқиган эмас эдик.

Мана шундай адолатсизликлар туфайли халқ қўлига қурол олиб, ўзини ҳимоя қилишга отланган. Тўғрироғи, мажбур бўлган эди. Китоб муаллифи ана шундай аччиқ хулоса чиқаради.

Асримиз бошида катта умидлар билан бошланган кенг маърифатчилик ҳаракати мана шундай зўравонлик билан бостирилган эди. Сабаби, янги мустабидлар учун маърифатли, ўз ҳаққи-ҳуқуқини билган кишилар эмас, бир хилда фикрлайдиган, меҳнатдан бошқани билмайдиган қуллар

ва юрт бойликларигина зарур эди. 20-йилларда реал ҳаётда юз бераётган бундай адолатсизликларни тасвирлашга уринган фидойи ижодкорлар эса 37-йилда дорга тортилди...

Биз қатағон давр ҳақида энди ёза бошладик. Ҳозир бу йўлда дастлабки қадамларгина кўйилди. Чор босқини ва Октябрь тўнтаришидан кейин юз берган даҳшатли воқеалар кўламини бутун мураккаб қирралари билан ҳаққоний ёритиш — тарих ҳақиқатини тўлалигича тиклаш ҳозир энг муҳим вазифаларимиздан биридир. Зеро, ана шундагина биз адабиёт ва тарихни қиёсий ўрганиш имконига эга бўламиз. Халқни узоқ йилларгача қарахт, қар, соқов қилиб кўйган, маънавиятини қашшоқлаштирган энг катта иллатнинг илдиэларини тўғри англашга эришамиз. Ҳаётдаги кўз кўриб, қулоқ эшитмаган зўравонлик, адолатсизликлар кўнгил мулки, қалб салтанати, эркин фикр диёри бўлган сўз мулкани қай даражада исканжага солгани, ғорат қилиб ташлаганини чуқур ҳис этамиз. Бу даҳшатли йилларда яшаш ва пешонасига ижод этиш қисмати битилган адиблар фожиаси, уларнинг асарларидаги баланд-пастликлар, юксалиш ва таназзул сабабларини холис баҳолаш имкони туғилади. Акс ҳолда, ҳозир кўринаётгандек, «Ёв қочса, ботир кўпаяди» қабилида ёппасига қоралаш, инкор қилиш йўлига ўтиб кетилади. Бундай усул эса тарих ҳақиқатига мутлақо зиддир. Очигини айтганда, бизда узоқ йилларгача чинакам тарих фани ҳам, адабиёт илми ҳам сохталаштириб келинди. Хайриятки, янги аср бўсағасидагина бу ярамас иллатдан қутула бошладик.

Қатағон туфайли бутун бошли халқ хавф, қўрқув, ҳадиксираш ичида яшашга мажбур бўлди. Бу эса адабиётда оғир асоратлар қолдирди. Эркин фикр айтиш, чинакам ҳаётда нималар рўй бераётганини рўйи-рост ёзиш у ёқда турсин, ҳатто «коса тагида ним коса» тарзида фикр билдирганлар ҳам қаттиқ таъқиб қилинар эди. Шунга қарамай, жасорат меваси бўлган сатрлар, имо-ишоралар бари-

бир, мисралар бағрига «яшириб» кетиларди.

Абдулла Орипов кўнгил дардларини очиқ айтиш имконини топа олмаган ўз замондошлари ҳасратини умумлаштириб:

Лабда табассуму кўзда ёш билан
Сенга талпинаман, буюк набирам,—

деб ёзган эди. Бу шеър 70-йилларда битилган. Ҳамид Олимжоннинг:

Умрида ҳеч гул кўрмай йиглаб
Ўтганларнинг ҳаққи ҳам сенда.
Ҳар баҳорни йиглаб қаршилаб
Кетганларнинг ҳаққи ҳам сенда,—

мисралари эса 1937 йилда — қатағон шамшири гуноҳсиз бошларни шафқатсиз кесишга тушган пайтда ёзилган. (Шоирнинг мазкур «Ўрик гуллаганда» шеъри яқинда адабиётшунос Иброҳим Ҳаққулов томонидан бутунлай янгича таҳлил этилди). Ана шу даврда «ҳар баҳорни йиглаб қаршилашга» маҳкум этилаётган кишилар қисматига ишора қилиш — ўз бошини кундага қўйиш билан тенг эди.

Ҳамид Олимжоннинг қуйидаги мисралари ҳам теран мазмунга, яширин маъноларга эга бўлиб, юқоридаги фикрни мантиқий ниҳоясига етказди:

Билсинларким, йўлдошим бўлмас,
Кўзда ёши билан кулганлар,
Тиллари бор, ўзлари ҳаёт
Лекин юрак-бағри ўлганлар.

Шоир бу ўринда кимларни назарда тутаяпти? Кўзда ёши билан кулишга мажбур бўлган одамлар — мустамлака бўйинтуруғи остида азилиб, забун яшашдан бошқа иложи қолмаган тутқун замондошларимизнинг қуйма образи эмасми? Зеро, Октябрь тўнтариши ва шафқатсиз қиргинлар уларнинг тилларини юлиб олиб, юрак-бағрини — маънавиятини, ўзлигини ўлдириб, манқурт кишиларга айлантириб қўйган эмасми?

Шу ўринда янги адабиёт дарсликлари зиммасига катта масъулият тушаганини алоҳида таъкидлаш лозим. Жамият бағрида туғилиб камолга етаётган соғлом фикрлар, тамойиллар, миллат истиқболини белгилайдиган

ҳаётбахш гоёлар ёш авлод онги ва шуурига, қалбига энг аввало мактаб дарсликлари орқали етказилади. Шунинг учун улар ҳар жиҳатдан пухта, мазмундор бўлиши зарур. Бу борада шошмашошарлик ҳам, замонасозлик ҳам иш бермайди. Буни кейинги йилларда яратилган ва ўқувчи қўлига тегар-тегмас яроқсиз матога айланган тарих ҳамда адабиёт дарсликлари яхши исботлаши мумкин.

Мамнуният билан айтиш керакки, кейинги уч-тўрт йил ичида бир қадар мукамал адабиёт дарсликлари яратилди. Улар илмий-адабий жамоатчилик ўртасида бир неча бор муҳокама қилинди, турли баҳслар, мунозаралар асосида пишиб, шаклланиб борди. Бироқ, шунга қарамай, дарсликлар устидаги ишларни давом эттириш ва зарур таҳрирлар, ўзгартиришлар киритиб бориш керак. Масалан, юқори синфларда Ҳамид Олимжоннинг «Зайнаб ва Омон» достони ўрганишга тавсия этилади. Бу асар бадиий жиҳатдан ҳар қанча маҳорат билан яратилганига қарамай, моҳиятига кўра шўро тузумини, социалистик ўзгаришларни мадҳ этишга бағишланган. Бу ҳақиқатдан кўз юмиб бўлмайди. Шўро тузumi емирилиб, кули кўкка созурилиб кетган ва ёш, мустақил республикамизнинг кучига куч, қудратига қудрат қўшилиб бораётган бугунги кунда бу асарни тарғиб қилиш шунчалик зарурмикин? Тўғри, мазкур дoston адабий факт ва шоир ижодидаги маълум бир босқич сифатида адабиётимиз тарихида қолаверади. Менинг назаримда, мактаб дарсликларига бу дoston ўрнига Ҳамид Олимжоннинг лирикаси киритилгани ва унинг ҳароратли, қайноқ мисраларидаги маҳорат қирралари чуқур очиб берилгани маъқул бўлар эди. Шоирнинг «Муқанна» шеърий драмасига ҳам янгича ёндашиб, чуқур таҳлил этган ҳолда дарсликларга бемалол киритиш мумкин. Мазкур драмадаги:

Халққа айтинг, мен асло ўлганим йўқ,
Ёв қўлига таслим ҳам бўлганим йўқ.
Мен элимнинг юрагида яшайман,
Эрк деганнинг тилагида яшайман!—

каби оташин фикрлар озодлик ва эрк иштиёқида ёнган юракларга ҳали кўп замонлар маънавий озук беришига шубҳа йўқ.

Шунга ўхшаш гапларни Абдулла Қаҳҳор ижоди мисолида ҳам айтса бўлади. Маълумки, юқори синфлар дарслигида бу ёзувчининг «Синчалак» қиссаси ўрганилгани ҳолда, негадир машҳур ҳикоялари четлаб ўтилади. Очиғи, кейинги пайтларда бу ҳикояларга «Ўтмишни қораловчи асарлар» тамғасини босиб, уларни инкор этишга уриниш ҳоллари кўрингандек бўлди. Бу ўринда ҳам масалага бир томонлама ёндашиш майли яққол сезилади. Хўш, Абдулла Қаҳҳор қайси ўтмишни қоралаган ўзи? «Бемор», «Ўғри», «Анор»га синчиклаб қаранг — уларда мустамлака даври исканжасида эзилиб, хор, забун аҳволга тушган Туркистон мазлумларининг аянч қисматини кўрасиз. Бечора Сотиволдининг хотини оғир касал. Доктор деганда эса Сотиволдининг кўзига оқ пошшо сурати солинган юз сўмлик пуллар келади. Пул эса йўқ. Хўкизини ўғирлаган Қобил бобони элликбоши, мингбоши қаторида товламачи пристав, ҳоким сингари чор амалдорлари ҳам шилишади. Мустамлака тузуми одамларни шу даражада афғор этганки, камбағал Туробжон бошқоронғи хотинига бир дона анор сотиб олиб беролмайди. Бу ҳикоялар ҳақида кўп ёзилган, уларнинг жаҳон адабиёти дурдоналаридан қолишмаслиги аллақачон исботланган... Хуллас, мустақиллик руҳини юрагига жойлаб, ўзлигини англаб бораётган авлод учун бу ҳикоялар катта ҳаёт мактаби вазифасини ўташи шубҳасиз. Адибнинг «Ўтмишдан эртақлар» қиссаси ҳам шу вазифани бажаради.

Кўрамызми, мактаб дарсликлари борасида ҳали баҳслашадиган, ўйлаб кўрадиган муаммолар мавжуд.

Бевосита адабиётга алоқадор яна бир гап. Маълумки, мактаблар, кўчалар турли маданият муассасаларига адиблар, шоирлар номини қўйиш

кўпдан бери яхши анъанага айланиб қолган. Бу ёш авлод тарбияси учун ҳам, миллат маънавиятини улуғлаш учун ҳам катта қимматга эга. Афсуски, кейинги пайтда негадир Тошкент вилояти мактабларидан фахрли номлар олиб ташланиб, ўрнига рақамлар ишлатила бошланди. Масалан, Алишер Навоий, Ойбек, Ҳамид Олимжон, Элбек, Саид Холид Хўжаев ва бошқа ўнлаб сиймоларнинг номи олиб ташланди. Хўш, бу мўътабар номларнинг бировга зарари тегдими? Алишер Навоийдек миллатимизнинг, Ватанимизнинг фахри-ифтихори бўлган сиймо номига қўл теккизишга журъат этиш катта шаккоклик эмасми? Шоир ва олим, фольклорчи Элбек мустақиллик йўлида жонини қурбон қилган фидойилардан бири. Саид Холид Хўжаев эса жаҳонга танилган тилшунос олимдир. У 20-йилларнинг охиридаёқ Абдулла Қодирийнинг «Ўткан кунлар» романини озарбайжон тилига катта маҳорат билан таржима қилган эди. Буюк тилшунос Маҳмуд Қошғарий битган «Девону лугатит турк» асарининг илк туркий таржимаси ана шу улкан олим қаламига мансуб. Машҳур олим 1938 йилда «халқ душмани», «миллатчи» деган тухмат остида Озарбайжонда отилган. Унинг оғир қисмати йирик асарларга, тадқиқотларга мавзу бўлишга арзийди. Озарбайжонликлар унинг хотирасини кўпдан бери муносиб ардоқлаб келадилар.

Элбек Хумсон, Саид Холид Хўжаев Кўшқўрғон қишлоғида туғилиб ўсган. Уларни биринчи навбатда ҳамқишлоқлари улуғлашлари, ўз ҳамюртлари билан фахрланишлари керак эди-ку!

Барча қадриятларимиз ҳар жиҳатдан тўла тикланиши учун, эзгу орзулар, яхши ниятлар ярим йўлда қолиб кетмаслиги учун ҳали кўп заҳмат чекишга тўғри келади. Адабиёт бу йўлда халқимизга маънавий йўлдош, абадий сирдош, қадрдон суҳбатдош бўлиб қолаверади.

Нуриддин МУҲИДДИНОВ

ЎЗБЕКЛАР ВА ЖАҲОН МАДАНИЯТИ

Ўзбекистонда «Жаҳон адабиёти» журнаlining нашр этила бошланиши жаҳоншумул аҳамиятга эга ҳодиса бўлди.

Журналнинг илк сонларини катта қизиқиш билан ўқидим. 2-сонда президентимиз Ислам Каримовнинг «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида» асари ҳақида машҳур адибларимиз Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Ўткир Ҳошимов, Иброҳим Ғафуров, Озод Шарафиддиновлар ўз фикрларини изҳор қилишибди. Китобни ўқиган кишилар учун ҳам бу адибларнинг мулоҳазалари фойдали. Унда, айниқса, келгуси тараққиёт ҳақида чуқур мулоҳазалар айтилган.

Шунингдек, бу сонда жаҳон матбуоти ҳақида яхши гаплар бор. Ҳурматли олим ва адабиётшунос, таниқли адиб Иззат Султоннинг машҳур қозоқ адиби Мухтор Авезов ҳақидаги мақоласи, Носир Фозиловнинг хотиралари менда яхши таассурот қолдирди. Сабаби, Мухтор ака билан яқин эдик. У кишининг нурли сиймоси кўз олдимда қайта жонланди.

1956 йили Ҳиндистон пойтахти Деҳлида Осиё ёзувчилари ва шоирларининг анжумани бўлиб ўтди. Делегациямизга раҳбарлик қилган шоира Зулфия навбатдаги кенгашни Тошкентда ўтказиш ҳақида таклиф қилди. Миср президенти Жамол Абдул Носир билан маслаҳатлашиб, икки қитъа ўртасида дўстлик ришталарини мустаҳкамлаш борасида келишдик. Бўлажак тадбирларни пишитиш учун Ҳамид Фулом Мисрга борди. Африка ва Осиё ёзувчиларининг конференцияси кўтаринки руҳда ўтди.

Бир йилдан сўнг ҳурматли Шароф Рашидов ва ўзбек зиёлиларининг иштироки билан Москвада Ўзбекистон санъати, адабиёти ва маданияти декадаси бўлиб ўтди. Декада кунларида Мухтор ака барча тадбирларда фаол иштирок қилди. Мухтор Авезов Абайни дунёга танитиш билан бирга қозоқ халқи адабиёти ва маданиятини жаҳон миқёсига кўтарди.

Дунёда ҳозирги кунда 6 миллиард халқ, 3 минг миллат бор. Шулардан бири ўзбеклардир. Уларнинг сони 25 миллиондан ортиқ: 17 миллиони Ўзбекистонда, 8 миллиони эса чет давлатларда яшайди. Фаҳрланиб айтишимиз мумкинки, ўзбеклар жаҳондаги энг қадимий халқлардандир. Бу халқнинг дунё адабиёти, санъати, маданияти, иқтисодиёти ва бошқа соҳаларга қўшган ҳиссаси катта. Шу боис ватанимизнинг обрўси, равнақи қадим замонлардан дунёга маълум эди.

Искандар Зулқайнар 2300 йил илгари Юнонистондан Ўрта Осиёгача бўлган давлатларни забт этди. У бизнинг тупроғимизда қаттиқ қаршиликка учради. Сирдарё бўйидаги катта жанглардан бирида оғир ярадор бўлди. Уни дарёдан олиб ўтиб, Хўжандга элтиб даволадилар. У шу ерда ҳокимнинг қизи Рухсанга уйланади. Фарғонани қўлга киритгач, Хитой сафаридан воз кечиб, ўз юртига қайтади. Искандар билан ватандошимиз Спитамен ўртасидаги шиддатли курашлар ҳақида кўплаб асарлар битилган.

Яна тарихга мурожаат қилайлик. Машҳур Бобил империяси даврида қурилиш учун керакли асбоб-ускуналар ва махсус иморат усталарини Хоразмдан олиб боришган.

1947 йили археолог Сергей Павлович Толстов бутун қобилиятини сафарбар этиб, катта китоб ёзди. У «Қадимги Хоразм маданияти изидан» деб аталади. Олим мазкур асари учун Давлат мукофотини олган.

Машҳур олимимиз, академик Яҳё Гуломов Ўрта Осиё сугорма деҳқончиликнинг биринчи макони эканини исбот қилган.

Ҳинд халқининг дохийси Жавоҳарлал Неру айтганидек, Кушан империясининг деҳқонлари бундан 4 минг йил илгари экинларни сугориш усуллари Кашмир, Жамнада яшовчи халқларга ўргатганлар.

Ислом динидан илгари Ўрта Осиё, жумладан, Сўғдиёна ва Туронда зардуштийлик дини кенг ривож топган.

Япон олимлари Ўзбекистонга келиб, Сурхондарё вилоятидаги ёдгорликлар ичидан Будданинг ҳайкаллари топдилар. Уларни ҳар томонлама ўрганиб, Будда дини Япония ва бошқа Узоқ Шарқ мамлакатларига худди шу жойдан тарқалганлигини чуқур исботлаб бердилар.

Ватанимизга ташриф буюриб, халқимиз яратган бойликларни ўз кўзи билан кўрганлар уни юқори даражада баҳолашади.

Хитой сайёҳ-олими Чжан-Цянь эрамиздан аввалги II асрда Марказий Осиёда (Сўғдиёнада) бўларкан, мавжуд воқелик билан батафсил танишгач, шундай деб ёзганди:

«— Бу ўлкани тоғлар ва бепоён чўллар босқинчиларнинг тажовузидан сақлайди ва шунинг учун ҳам аҳолиси босқинчилик оқибатларидан ҳоли равишда ва тўкин ҳаёт кечирадилар.

Бу мамлакат... «Самовий ҳаловат» (Хитой) диёридан Фарбий денгиз томон катта йўл бўйлаб жойлашган. Хилма-хил ашё-анжомлар юкланган бой карвонлар шу мамлакат орқали турли томонларга қатнайдилар. Ниҳоятда мароқли манзара!

Аҳолиси ҳунармандчилик ва турли санъат соҳаларида ғоят қобилиятли. Улар аксарият баланд бўйли бўлишади. Камбағаллари бошларига бўз, бадавлатлари эса шойидан дастор ўраб юрадилар. Кийим-кечаклари ҳам бўз, шойи, чармдан...

Одамлар шодиёналарда ўтмиш ҳақида куйлашади. Узундан-узун қўшиқлар бошдан-охир ижро этилади, чунки уларда аждодларнинг эзгу ишлари ҳамда ҳаётнинг муқаддас қонун-қоидалари васф этилади».

Араб сайёҳи Муқаддасий X асрда Фарғона воҳасига ҳайрат билан қадам кўйганди:

«Қишлоқларига кириб бормасдан уларни кўра олмайсан: улар дов-дарахтларнинг огушида; бу Яратганнинг заминидаги беқиёс ўлка бўлиб, дов-дарахтларга бой. Дарёлари беҳисоб, қушларининг хониши эса тинмайди... Бутун Сўғдиёна ям-яшил сўзанага, дарёлари эса яшил ҳошияга ўхшайдик, оппоқ кўрғонлар ва иморатлар бу сўзанага ўзгача чирой бахш этган».

Рус филологи В. В. Радлов ўтган асрнинг саксонинчи йилларида Зарафшон ва Фарғона водийсини кезаркан, мамнуният билан қайд этганди:

«Бутун воҳани ариқ-зовурларнинг шоҳобчалари қоплаб олган, қишлоқлар эса бир-бирига уланиб кетган. Ён-атрофдаги тоғда отда бораркансан, пойингда қуюқ ўрмон ястангандек туюлади. Бу ўлкада дала далага тутшиб, боғдан сўнг яна боғ бошланади. Қаровсиз қолган бир қарич ҳам ерни тополмайсан. Яланг тоғ ён бағридан тушиб келаркансан, ўзингни жаннатга кираётгандек ҳис этасан. Ложувард бедазорлар кўзни қувонтиради; улар ўртасида эса тамаки, маккажўхори, қовун-тарвуз экилган майдонлар ястанган. Барча майдонларни бир-биридан ажратувчи ариқлар ёқалаб эса аксарият қалин тутзорлар қад ростлаган. Бу майдонлар оралигидан жой олган боғ-роғларнинг ердан салгина кўтарилган деворлари ортидан дов-дарахтлар бўй чўзиб турибди. Бу ерда ёйилиб ўсадиган сарсалобат қайрағочлар орасидан ялтироқ кўккимтир баргли тераклар кўкка бўй чўзган. Олма, ўрик, шафтоли каби мевали дарахтар эса ҳосилини кўтара олмай, шохлари эгилиб ётибди.

Бу жойларда сув билан қопланган яшил-сарғиш шолиторлар, пахтазорларни кўриш мумкин. Теварак-атрофга қараб тўймайсан, киши. Бу биз учун тушга ўхшарди. Инсон бу фаровонлик, ранг-барангликка кумуш жилғалар

каби оқиб келиб, биёбонларни жаннатга айлантирадиган оби-ҳаёт воситасида эришган. Бу ўлкаларни замин узра яратилган жаннат деб бежиз таърифламайдилар».

Менинг ҳаётим шундай кечдики, умримнинг 40 йилини ажнабий мамлакатларда билим олиш ва хизматда ўтказдим. Жаҳон урушининг бошланишидан охиригача жанггоҳларда бўлдим. Давлат иши билан 91 мамлакатни зиёрат қилишга тўғри келди. Мен ўзбеклар қаерда истиқомат қилсалар ҳам ўзидаги ҳалол-покизаликни, меҳнаткашликни, дўст-биродарликни қадрлаш каби фазилатларни сақлаб қолганининг шоҳиди бўлдим. Уруш даврининг энг қийин кунлари Сталинградда турганимизда, 1942 йилнинг 31 октябрида «Правда» газетасида бир саҳифа қилиб ўзбек халқининг жанг майдонидаги фарзандларига йўллаган мактуби эълон қилинди. Мактубга Республикадаги 4 миллион халқнинг 500 минги имзо қўйган. Бу хатнинг таъсир кучини сўз билан ифодалаш қийин. Бу мактубни Ҳамид Олимжон, Фафур Фулом, Марказқўм котибаси Фотима Йўлдошбоева ва бошқалар тайёрлашган. Майда ҳарфлар билан ён дафтарча шаклида махсус тайёрланган мактуб матнини ички чўнтагимизга жойлаб олдик ва йиғлаб ўқиб юрдик. Ўша куни бутун полкдаги ўзбекларни йиғиб, ош қилдик. Ерга чордона қуриб, қўл билан ея бошлаганимизда, генерал Насанов, штаб бошлиғи полковник Қриворучко, партқўм Соловйлар қириб келишди. Қуюқ табриклардан сўнг уларни стулларга таклиф қилдик. Ўша кунги суҳбатимиз жуда қизғин бўлганди. Шундай қилиб, партия ва комсомол билетларимизни штабда қолдирсак-да, она юрт нафасини олиб келган мактубни доимо юрак томондаги чўнтагимизда олиб юрардик. Жангда ҳалок бўлган йигитларимиз ёнидан ўқ тегиб, қонга беланган хатлар чиққан.

Иккинчи жаҳон уруши ўзбек халқи учун жуда қимматга тушди. 4 йиллик мудҳиш урушда 4,5 миллионлик халқнинг 1,5 миллиони жангда қатнашди. Уларнинг неча юз минги ҳалок бўлди ва бедарак йўқолди.

Ўзбеклар уруш йилларида катта ҳурматга сазовор бўлдилар. Бу даврда Ўзбекистон ичида ишчилар, деҳқонлар ва зиёлилар томонидан қилинган қаҳрамонликлар мислсиздир. Масалан, 250 минг етим болалар Ўзбекистонга келтирилганда ўзбек хонадонлари уларни беминнат боқиб олган. 95 та катта-катта завод-фабрикалар, ишчи-ходимлар кўчириб олиб келинган. 700 тадан кўп Академия институтлари, театрлар, турли маданий муассасалар бутунлай кўчириб келтирилганди. Буларнинг барига осойишталик билан ишлаши учун етарли шароитлар туддириб берилди. Чол-кампирлар меҳмонларни бағирларига босдилар, ўзлари ётадиган ҳужраларни бўшатиб бердилар, хулласи, оғизларидаги нонларини олиб уларга бердилар. Фронтни эса озиқ-овқат, кийим-кечак билан таъминлаб турдилар. Шуларни тарихдан, юракдан ўчириб ташлаб бўладими?!

Бундай мисоллар жуда кўп. Зеро ватанимизни ва халқимизни дунёга танитган уруш ғалвалари эмас, биринчи навбатда адабиёт, санъат, маданият ва маънавият соҳасидаги хизматлар бўлган.

Мен 9 йил Сурияда элчи бўлиб ишладим. Хизмат билан Москвага келганимда, икки кун Тошкентда тўхтаб, бу ерда нашр қилинган китоблардан олиб кетардим. Бир куни Сурия давлати раҳбари билан суҳбатда янгиликларни гапира туриб, Эркин Воҳидовнинг «Ўзбегим» қасидасини араб тилига мағзини чақиб, ўқиб бердим. У киши дарҳол қизиқиб, шеърни бутун араб халқига тарқатишни таклиф этди. Бу таклиф қисқа фурсатда амалга ошди. Ўша давр араб дунёсидаги давлатларнинг аксариятида бу шеър тарқатилди. Ўзбекнинг кимлиги, унинг ватани, ҳаёти, тарихи ҳақидаги сўзлар уларга кучли таъсир қилди. Ҳатто бошқа элчихонадагилар ҳам бу шеърни олиб кетдилар. Мазкур шеъри учун Эркинжон ўз ватанида кўп тазйиқларга учради, чет элларда эса ўз халқининг обрў-эътиборини кўтарди ва дўстларни кўпайтирди.

Ўзбекистонда зиёлилар билан ишлашга, илм-фанни юксалтиришга ҳам катта эътибор берилди.

Ўзбекистонда Фанлар академияси таъсис этилди. Қуйидаги тартибда ЎзФА-нинг президиуми тузилди: Ҳ. М. Абдуллаев, М. Т. Ойбек, У. О. Орипов, В. Е. Ерёменко, С. С. Канаш, Т. Н. Қориниёзов, И. М. Мўминов, Т. А. Саримсоқов, В. С. Стародубцев, Ҳ. Ф. Фозилов, С. Ю. Юнусов.

Шуниси эътиборга лойиқки, 21 академик ва мухбир аъзолик ўринларига 130 дан зиёд номзод ва эркин сайлов асосида танлаб олинди. Бундай далилларни кўплаб келтириш мумкин.

Аmmo шуни таъкидлаб ўтиш керакки, Совет тузуми, компартиянинг сиёсати миллатларга, республикаларга нисбатан қатор соҳаларда шафқатсиз эди. Инсон ҳуқуқларини бузиш, ўзига ёқмаган кишиларни йўқотиш, ҳамма нарсани марказга бўйсундириш кўп хато ва шикоятларга олиб келди. Масалан, 1934 йилдан 1938 йилгача бошқа республикалар каби Ўзбекистондан 40 мингдан зиёд киши жазога тортилган эди. Шулардан 730 таси «халқ душмани» деган туҳмат билан отилган.

Урушдан кейинги 40-йилларнинг охирида зиёлиларга яна ҳужум бошланди. 20 дан ортиқ кўзга кўринган олимлар, ёзувчилар, шу жумладан, Мақсуд Шайхода, Шукрулло, Шухрат, Саид Аҳмад, Ҳамид Сулаймон ва бошқалар махфий суд қилиниб, ҳар бири 15 — 20 йилга сургун қилиндилар.

50-йилларнинг бошларида яна 60 тача энг кўзга кўринган қобилиятли олимлар ва ёзувчилар, санъат арбобларининг рўйхати тузилиб, уларни ҳам миллатчи, аксилинқилобчи ва ҳоказо ёрлиқлар остида жиноий жазога тортишга уриндилар. Бу офатлардан қутулиш жуда қимматга тушган.

1956 йилга келиб, 30-йилларда «халқ душманлари» сифатида қамалганларнинг бари оқланди. Шу ҳақда зиёлиларнинг I съездида ошкора маъруза қилдим. 40-йилларнинг охирида сургунга юборилганларнинг ҳаммаси озод қилинди. Йўқотиш рўйхатига қўшилган, халқимизнинг фаҳри бўлган олтамишта зиёлиларимиз устидан тайёрланган ҳукм бекор қилинди, ҳеч бири жазога тортилмади.

Бундай руҳий кўтарилиш, ғамхўрлик ва айниқса, зиёлиларни кўз қорачигидай сақлаш республикада катта ўсишга, руҳан кенг қанот ёзишга сабаб бўлди. Натижада ҳамма соҳада — саноат, қишлоқ хўжалигида кенг бурилишларга эришилмоқда. Айниқса, адабиётшунос ва санъатшунослар қилган ишлар ҳар қандай мақтовга сазовор.

Бир-икки аниқроқ мисоллар: 1947 йили Наманганда Ўрта Тўқай сув ҳавзаси қуриб битказилди. Шу муносабат билан катта тантана бўлди. Усмон Юсупов, Абдужаббор Абдураҳмонов каби раҳбарлар, фан, адабиёт арбоблари бу ерга тўпландилар. Тантана зўр ўтди. Меҳмонларни кузатгач, Тошкентдан келган санъаткорлар тунаб қолиб, қизғин суҳбатлар ўтказилди.

Шунда машҳур ўзбек мусиқаси алломаси Юнус Ражабий билан мумтоз мусиқамиз, мақом устида мулоқотлар қилдик. У киши маслаҳатга қўшилиб, ўзбек мусиқасини, мақомини йиғиб, китоб қилишга ваъда бериб, ишга киришдилар. Устозга муҳаррирлик қилишни мусиқашунос Илёс Акбаровга тайинладик. Тез орада 7 жилдлик «Ўзбек мусиқаси» китоби яратилди.

Ўша вақтларда олтин меросимизга айланган яна 6 жилдлик «Шашмақом» китоби ҳам чиқарилди.

Бир куни шоир Акмал Пўлат уйга келиб, иккита шеър кўрсатди. Биринчи шеър бошқа шоирники бўлиб, чорвачилик мавзусида битилган эди. Шеърдаги сўзлар жуда «нозик» бўлганлиги сабабли, айтишни лозим топмадим. Иккинчи шеър шоирнинг ўзиники бўлиб, «Дуторим» деб номланган эди. Ўқиб завқландим.

— Шеърнинг яратилишига нима туртки бўлди? — деб сўрадим. Шоир жавоб берди:— Ўзбекларнинг 40 дан ортиқ мусиқа асбоблари бўлиб, ҳар бирининг ўзига хос овози, оҳанги, пардаси бор. Ҳозир эса айрим шароитга

мослашадиган танқидчилар миллий мусиқамизни феодализм давридан қолган, бойларга хизмат қилган, замонавий мусиқа тараққиётига жавоб бермайди, деб таъриф бераяптилар. Шуларга жавобан дугор ҳақида шеър битдим.

Маслаҳат қилиб, Наманган театри хонандаси Мукаррама Азизовани чакиртирдик. Шеър куйга солинди. Қўшиқни илк эшитганимдаёқ, бошқалар қаторида ҳузур қилдим. Ашула ҳаммага манзур бўлди. Хонандамиз шу кўшиги билан «Халқ артисти» унвонига сазовор бўлди.

Икки оғиз ўзбекларнинг яна бир Мукаррамаси ҳақида, 50-йилларнинг бошларида Тошкентга Москвадан «Берёзка» ансамбли гастролга келди. «Навоий» театрида ўтириб, уларнинг рақсларидан завқланганимизда, ёнма-ён ўтирган Мукаррама Турғунбоева:— Биз ҳам шундай ансамбл тузсак бўлади, ҳамма имкониятлар бор,— деди. Бу таклиф бир неча маротаба муҳокама қилиниб, шароитлар яратилди. Натижада 50-йилларнинг ўрталарида «Баҳор» рақс ансамбли тузилди. Ансамбл гастроллари юқори баҳолар олиб, санъатимизни жаҳон миқёсида бир неча маротаба юксак савияга кўтарди.

Яна ўша йилларда қисқа фурсатда опера, балет, театр ва кино санъати ҳам жадал ривожланиш йўлига тушди.

Республикамизда шу йилларда яна бир махсус қўмита тузилган эди. У ватандошлар, яъни чет давлатларда яшайдиган ўзбеклар билан алоқаларни мустақкамлаш учун ҳамкорлик қилишга қаратиларди. Қўмитада анча обрўли ходимлар ишлар эди.

Мустақиллигимизнинг иккинчи йилида ажнабий мамлакатларга мурожатномалар юбориб, ватандошларимизнинг турли вакиллари таклиф қилинган ва А. Навоий театрида катта кенгаш ўтказилган эди. Меҳмонларни вилоят ва туманлар билан таништирилди ва уйларига иззат-ҳурмат билан кузатиб қўйилди. Айрим сабаблар билан бу иш охириги вақтларда, афсуски, бир мунча сустлашди.

Ҳозир хориждаги аждодларимиз билан муносабатлар ва алоқалар жиддий равишда кенгаймоқда. Биргина Афғонистонни олиб кўрайлик. У ерда бир неча миллион ўзбек яшайди. Тупроғида улуғ, доно аждодларимиз ётишибди.

Тасаввур қилинг, самолётда Кобулга учиб келдингиз. Бир неча чақирим нарида Бобур қурдирган Боғи Баланд деган ажойиб боғ бор. Боғда Бобур, унинг онаси Кутлуғ Нигор хоним, опаси Хонзода бегимларнинг қабри бор. У ердан машинада Фазна вилоятига юрсак, иккита машҳур мақбарани кўрамиз: хоразмлик буюк аллома Абу Райҳон Беруний, унинг ёнида шоҳ Маҳмуд Фазнавий дафн этилган. У ердан чўл орқали юрсангиз, кечқурун Ҳиротга борасиз. Бу ерда сўз мулкининг султони Алишер Навоийнинг қабри бор. Бир неча қадам нарида эса тожик халқининг машҳур фарзанди Абдураҳмон Жомий ётибди. Кўчанинг нариги бетига ўтсангиз, улуғ арбоблар мазорига дуч келасиз. Бу ерда шоҳ ва шоир Ҳусайн Бойқаро дафн этилган. Самолёт ёки машинада Мозори Шарифга келсак, тоғ бағрига йўл бор. Худди ўша ердан Балх шаҳрига қараб юрилса, бу ерда халқимизнинг улуғ фарзандларидан бири Бобораҳим Машраб дорга осилган. Ярим кечада унинг муридлари махфий йўл билан келиб, шоир жасадини дордан бўшатиб, тоққа кўмишган. Мозори Шарифдан Кобулгача бўлган катта йўлдан юрсангиз, пойтахтга етмасдан катта «Шаҳидлар мазори»ни кўрасиз. Бухоро амири Саид Олимхон қабри ўша ерда. Биргина қўшни мамлакатда шунча аждодларимизнинг хоки ва руҳи...

Табиб, файласуф ва шоир Ибн Сино-чи? У Бухорода туғилиб, Хоразмда тарбия олиб, маълум йилларда Эронда яшаб, ўша ерда вафот этган. Шоиримиз Фурқат эса Кўқонига етолмай, ҳижронда яшаб, Ёркентда вафот этди. Буларни айтиб ўтишдан мақсад шуки, мустақиллигимиздан фахрланган ҳолда, аждодларимизга ҳурмат билан қараб, уларнинг жаҳон маданиятига қўшган ҳиссаларини янада муносиб баҳолаш ва кенг тарғиб қилишидир.

Бу соҳада катта ишлар амалга оширилган, албатта. Ибн Синонинг Бухоро Эрон, Тожикистонда музейлари бор. Фурқатнинг ҳам адабиёт бобидаги хизматлари сўзсиз каттадир. Хитойда икки марта бўлганимда Ёркентга бориб, қабрини зиёрат қилдим. Невараси билан учрашдим. Бобоси ҳақида кино учун сценарий ёзган экан. Бир неча йил илгари у Тошкентга келди. Афсус, айрим киношуносларимиз бу ишни аҳамиятсиз қолдиришди. Ваҳоланки, Фурқатнинг ҳаёти ва ижоди ҳали ҳақиқий баҳосини тўла очганича йўқ.

Улуғ Амир Темур хотираси учун мамлакатимизда қилинаётган ишлар айниқса, диққатга сазовор. Буюк саркардамиз устидан иғволар ёғилган паллада, академик олимимиз И. Мўминов журъат қилиб, тарихий ҳақиқатни тиклашга уринди. Минг афсуски, ҳозир у киши орамизда йўқлар.

Ойбек, Мақсуд Шайхзода, Пиримқул Қодиров, Одил Ёқубов, Мирмуҳсин, Эркин Самандарлар яратган асарлар орқали Навоий, Бобур, Улуғбек, Темур Малик, Паҳлавон Маҳмудлар ўзбек хонадонига кириб борди. «Ўзбекистон» нашриёти Амир Олимхоннинг ўзи ёзган китобини нашр этиб, жуда савобли ишга қўл урди.

Яна бир гап. Собиқ совет тузумида қатағон қилиниб, ўлдирилганлар ҳақида кенг миқёсда ёзиб, яхши иш қилиняпти. Мустақиллик туфайли маънавий қадриятларимиз тикланмоқда.

Аждодларимиз ҳамма соҳада сабоқ бериб келишган. Италияда Пули штати бор. 60-йилларнинг ўрталарида бу ерда халқаро кўргазма уюштирилди. Москвадан бир гуруҳ вакиллар билан бордик. Дарё соҳилидаги бинолардан кўргазмага жой ажратиб беришди. Штат ҳокими, ҳукумат раиси билан бирга учта оқ салла ўраган, тўппи кийган кишилар келиб саломлашдилар. Уларнинг бири мўйсафид, бири ўрта ёшда эди. Учинчиси эса 20 — 25 ёшлардаги йигит бўлиб, ўзбеклар экан.

— Шу маконда яшаймиз. Мана биз тўқиган гиламлар кўргазмада намойиш этилди. Биз асли самарқандликмиз. Амир Темур авлодларимиз. Бу ерга «Пули» деган номни ўзимиз қўйганмиз. Ўзбекларнинг ҳамма урф-одатларини сақлаб қолганмиз.

Италияда от гўшти ейилмайди. Мезбонлар эса бизни қази, қимиз, палов билан меҳмон қилишди.

Иордания мамлакатининг пойтахти Уммонда бозорларининг бирида иккита узун раста бор. Бирининг номи — Бухоро, иккинчиси — Самарқанд. Расталарда ўша юрт моллари сотилади. Бундай бозорлар ўзбеклар яшайдиган бошқа юртларда ҳам мавжуд.

50-йилларнинг ўрталари эди. Телеграмма келиб қолди. Кобулда яшовчи ҳукумат молия вазيري Жалолиддин яқинда турмуш қурган ўгли ва келинини Ўзбекистонни зиёрат қилишлари учун рухсат сўрагани. Розилик бердик. Келишди, кўришди. Тегишли ўртоқлар уларни Фарғона водийсига кузатиб боришди. Мен хизмат юзасидан Москвага кетгандим, уларни кўролмадим.

Бироқ 1958 йили Афғонистонга иш билан борганимда, подшоҳ Зоҳиршоҳ: «Бизнинг вазиримиз сизни меҳмонга чақиряптилар»,— деди. Бордим. Яхши ҳовли экан. Келин билан куёвнинг хонасида бўлдик. Уйнинг тўрида катта, чиройли палак осилган. Уни очишди. Тоқчада иккита олтин кўза, унинг юқорисида 4 та сурат осилган. Келин кўқонлик, куёв қувалик, (ҳозир улар Америкада) бўлиб, ота-боболари мазорларидан тупроқ олиб келиб, ўша олтин кўзага солиб қўйган эканлар. «Бизнинг энг катта бойлигимиз шулар»,— деб, тиз чўкдилар ва қурьон тиловат қилдилар.

Энди турли тиллардан қилинган таржималарнинг аҳамияти ва маданият-ни юксалтиришдаги ҳиссалари ҳақида тўхталмоқчиман. Илгари Москвага маълум бўлган ўзбек китобларигина рус тилига таржима қилинар эди. Энди шундай фурсат келдики, сара асарлар ўзимизда бир неча тилларга таржима қилиниши керак. БМТнинг қарорига мувофиқ жаҳон миқёсида иш юритиш учун олти тил ажратилган. Ўзбек тилидаги адабиётларни инглиз, француз, араб, рус ва бошқа тилларга ва худди шунингдек, чет мамлакатлардаги асар-

ларни ҳам ўзбек тилига таржима қилиб тарқатиш катта меҳнат талаб қилади. Шу борада хайрли иш бошлаган «Жаҳон адабиёти» журналига дастлабки даврларда шароит, имконият яратиб бериш ҳамда ёрдам бериб туриш керак. Ёзувчилар уюшмаси ва давлат арбоблари томонидан ёш ижодкорларга янада ғамхўрлик кўрсатилмоғи лозим.

1956 йили зиёлиларнинг I съезди ўтказилган пайтда Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасининг юзга яқин аъзоси бор эди. Ҳозирга келиб эса уларнинг сони мингтадан ошди. Бундан фахрланиш керак, албатта. Матбуотда ёш ижодкорларнинг шеър, ҳикоя, мақола, очеркларини ўқиб завқланамиз. Улар адабиёт учун бутун кучларини сафарбар қилиб, ўз қобилиятларини кўрсатмоқдалар. Шу билан бир вақтда улар мадад, эътиборга муҳтож. Ёш, энди ўсиб келаётган фарзандларимизни авайлаб ўстириш, тарбиялаш эса ҳозирги авлоднинг вазифаларидандир.

Охирги мулоҳазалар. Ўтган улуғ аждодларимиз яратган ва қолдирган бебаҳо бойликларни сақлаш ҳам фарз, ҳам қарз, ҳам виждоний бурчимиздир. Қайси мамлакатдан меҳмон келмасин, улар олтин меросимизга юқори баҳо берадилар. Қад ростлаганига 2500 йил тўлган шаҳарларимиз бор. Бу кўҳна шаҳарларда қурилган ёдгорликларни кўрганлар унинг ижодкорларига ҳам, сақлаганларга ҳам тасаннолар айтияпти. Илгариги аждодларимиз бу маданият дурдоналари — улуғ обидаларни асрлар бўйи ҳар қандай шароитларда ҳам асраб олиб келишди. Улар катта шаҳарларда ҳам, кўплаб қишлоқларда ҳам бор. Буларга гард юқтирмай келгуси авлодга топшириш бизнинг муқаддас вазифамиздир.

Ҳозир Ўзбекистонда 7300 дан зиёд ёдгорликлар бор. Ана шу обидаларни кўп жойларда сақлаб, авайлаб-асраётган, шулар воситасида бой тарихимизни тарғиб-ташвиқ этаётган ҳокимларга, маҳалла раҳбарларига, фидойи зиёлиларга миннатдорчилик билдириш керак. Шу билан бир қаторда минг афсуски, айрим сабабларга кўра, айниқса, Орол денгизининг мушкул тақдири натижасида бир неча ёдгорликларга хавф туғилмоқда. Орол денгизи тагида 10 млрд. тоннадан кўпроқ туз бор. Бундан ташқари Сирдарё ва Амударё ҳар йили суғориладиган ерлардан 25 млн. тонна тузни Оролга олиб бориб ташламоқда. Натижада тузларнинг миқдори кўпайиб бормоқда. Оқибатда тоза, деҳқончилик учун қулай ерларимиз таркиби бузилмоқда. Ёдгорликларга келсак, кучли шамол, бўрон турганда Орол денгизи тагидаги тузлар тарқалиб, обидалар устини босаяпти. Водий ва бошқа жойлардаги шўр сувлар эса ёдгорликлар пойдеворини емирмоқда. Буни ўзига хос офат десак бўлади. Заҳарли тузлар хуружидан уларни сақлаш керак. Бирмунча жойларда уларга қарши чоралар кўриляпти.

Ҳозир экология муаммоларига доир кўп мақолалар ёзилмоқда, илмий анжуманлар ўтаяпти, хавфли ҳудудлар жадваллари тузилган. Мен экология мутасаддиларига мурожаат қилиб, ёдгорликларимизнинг тақдири сизларнинг қўлингизда, уларни сақлаб қолишга сизлар ҳам кўмак беринг, деб айтишни хоҳлар эдим.

Қалам аҳллари, санъат, маданият тарғиботчилари, умуман барчамиз ёдгорликларни ҳимоя қилишга, эл-юртнинг кучи, имкониятини шунга сафарбар қилишга отланайлик. Ҳар ким ўзи яшайдиган ҳудуддаги ёдгорликларни сақлаш, умрини узайтириш, атрофини гулзор қилиб, зиёратгоҳ, оромгоҳларга айлантиришга имкон қадар ҳисса кўшиши лозим. Ёш авлодга бу ишнинг нечоғлик катта аҳамиятга молик экани ҳақида тушунчалар берсангиз, улуғ иш бўлади.

Тома-тома қўл бўлур, деганларидек, ўз истиқомат жойларимизни обод қилсак. Табиат берган ёдгорликларни сақласак ва уларнинг ёнига янгиларини курсак, обод ва фаровон ҳолда келажак насллар қўлига топширсак, отабобларимизнинг руҳлари хурсанд бўлади, тарих раҳматлар айтади.

*Оққа кўчирувчи:
Гулнора МУҲАММАДЁРОВА*

Ҳусайн ЖОВИД

Амир ТЕМУР

БЕШ ПАРДАЛИ ДРАМА

Иштирок этувчилар:

I

Амир Темур.

Дилшод — Темурнинг суюкли хотини.

Девонбеги — бош вазир.

Оқбуға — Темурнинг сардорларидан бири.

Ўрхон — мингбоши.

Олмос — Девонбегининг қизи, Ўрхоннинг хотини, олма юзли, ўтнигоҳ бир аёл.

Шоир Кирмоний — «Темурнома»нинг муаллифи.

Ольга — рус маликаси, олтинсоч, ишвакор бир қиз.

Субутой — ёш зобит.

Қорақуш — ваҳимачи, элчил ва қизиққон бир аёл.

Темирқоя — барваста, йўгон овозли сарбоз.

Икки очик чеҳрали, ҳарбий либосли соқчи ва бошқалар.

*Озарбойжончадан
Усмон ҚЎЧҚОР
таржимаси*

Буюк озарбойжон шоири, драматурги Ҳусайн Жовид (1882—1941) Нахчевонда туғилиб, илк таҳсилни шу ерда олган. Сўнгра Табризнинг Толибия мадрасасида ўқиди (1899—1903), Истанбул Университетининг адабиёт бўлимини тугатган (1909). Нахчевон, Ганжа, Тифлисида муаллимлик қилган. 1915 йилдан Бокуда яшаб ижод қила бошлади. 1926 йилда даволаниш учун Германияга кетди ва 7 ой Берлинда яшади.

1937 йилда қатагон қилинди ва 1941 йил 5 декабрда ҳибсда вафот этди. Унинг «Князь», «Пайғамбар», «Шайх Санъон», «Хайём», «Ўпқон», «Амир Темур», «Иблис» каби сахна асарлари шуҳрат қозонди.

«Амир Темур» асари холислиги, тарихан тўғри ёритилганлиги билан ажралиб туради. Амир Темур билан Йилдирим Боязид ўртасидаги зиддият ва унинг ўсиб бориб мурасасиз жангга айланиб кетиши асарнинг бош конфликтини ташкил этади. Ҳ. Жовид бу икки тарихий шахсни бадиий талқин этар экан, уларга ҳаққоний баҳо беради. Боязиднинг димоғдорлиги, Амир Темурни менсимаганлигини Жўжа, Шайх Бухорий образлари орқали фош қилар экан, Амир Темурнинг тадбиркор, туркий халқлар бирлиги учун курашувчи, исломга эътиқоди баланд сиймо эканлигини, мамлакат ободончилигига катта эътибор берган, тижорат ва санъатни, маънавиятни тенг кўрган инсон эканлигини меҳр билан тасвирлайди.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

43

II

Йилдирим Боязид.

Али Пошо — садри аъзам.

Шайх Бухорий — фозил бир киши.

Жўжа — пакана бўйли, жиккак масхарабоз.

Нозим ога — ориқ, новча, қора араб (ҳарам оғаси).

Қишлоқлик аёл, икки масхара, шомлик қиз (раққоса), сарой раққосалари, жаллод ва бошқалар.

БИРИНЧИ ПАРДА

Самарқанд. Амир Темур саройидаги шарқона безатилган гўзал бир қаср. Қаср Туркистон, Эрон ва Ҳиндистон жиҳозлари билан безатилган. Тўрт кунжда кумушдан қуйилган бургут, ўртада олтин устунлар, нақшин хонтахта ва курсилар... Олдинда каттакон бир дераза, деразадан гулларга бурканган ажойиб бир боғ кўзга ташланади. Ольга дераза олдида боғни томоша қилиб турган ҳолида намоён бўлади. Ташқарида ҳарбий марш чалинмоқда.

Ўрхон. (*Киради. Ольгани кўрар-кўрмас ортидан келаётган Темирқояга.*) Оҳ, гўзал Ольга!.. Оҳ, тоза очилган Масков чечаги!..

Темирқоя (*доимо бепарво ва йўғон овозда*). Фалати гап? Инсон ҳам чечак бўлурканми? Масков қизи десанг-чи...

Ўрхон. Оҳ, у чечакдан ҳам латифдир.

Темирқоя. Латиф бўлса бордир. Нима керак, аралашмайман.

Ўрхон. Темирқоя! Сен бирор жойга яширингил.

Темирқоя. Сабаб?

Ўрхон. Чунки мен у билан кўришмоқ истайман.

Темирқоя. Ажаб, мен сенинг кўлканг эмасманми, ахир? Сендан қандоқ ажрала олурман?

Ўрхон. Инсон гоҳо кўлкасинигина эмас, ўзини ҳам унутур.

Темирқоя (*истеҳзоли жилмайиб*). Демак, энди сен ҳам ўзингни унутдингми?

Ўрхон. Шундоқ, ортиқ сўйлама, кет тез.

Темирқоя. Кет десанг, кетурман. Нима керак, мен ҳеч аралашмайман (*яширинади*).

Ўрхон. Гўзал Ольга хоним тагин не хаёллар ила банд?

Ольга. (*Ўрхон томон юриб.*) Оҳ, Ўрхон, сенмисан?

Ўрхон. Менман. Ўрхоннинг ўзи сен билан бўлмаса-да, қалби, руҳи ҳамиша сен билан биргадир.

Ольга. Худойим, бу аскарлар қай томонларга борурлар? Бу ҳозирликнинг боиси недур, ажаб?

Ўрхон. Яна янги бир жанг-муҳораба бўлур эмиш.

Ольга. Оҳ, муҳораба, ҳамиша жанг-муҳораба!.. Ажабо, қай ўлка билан, ким билан?

Ўрхон. Буни ёлғиз Қизил Қоплон билур. Шундоқ, Амир Темурнинг режаларини биз каби ожиз бандалар билмагаймиз.

Ольга. Ҳолбуки, унинг юзида ҳеч қандай шиддат ва ҳаяжон изи йўқ... Ҳар доимгидек виқорли ва жиддий, ҳар доимгидек хотиржам...

Ўрхон. Буюк қаҳрамонлар шиддатли ва газабли пайтларида жуда мулойим ва ҳалим кўринурлар.

Ольга. Ўрхон, сен ҳам кетурмисан?

Ўрхон. Албатта! Кетмай бўлурми? Биз турклар чодирларда туғилиб, бепоён саҳроларда, қонли жангларда ҳалок бўлурмиз.

Ольга. Илтижо қилурман, етар, шул жанг-жадалдан, ўлимдан ортиқ сўз очмагил!

Ўрхон. Муҳорабада ўлганлар уйида ўлганлардан ниҳоятда оздир. Менимча, муҳорабасиз умр умр эмас... Биз туркларга гурур ва нашъа берадиган бир нарса бўлса, у ҳам муҳораба, у ҳам голиблиқдир. Унутмагилки, сенинг ўзинг ҳам фатҳ ва зафар саҳроларида юз очмиш бир чечаксан.

Ольга. Оҳ, сен мени Московдан бу ерларга нечун келтирдинг, нечун? Темур саройида ҳибс этмак учунми?

Ўрхон. Йўқ, сен маҳбус эмассан, балки маликалар қадар иззат-ҳурматга моликсан. Тўғрироғи, буюк хоқоннинг муҳташам саройини безаб турган порлоқ юлдузсан.

Ольга (*бир четга*). Оҳ, раҳмсиз... (*Ўрхонга*.) Демак, мени ёлғиз қолдириб кетурсан, шундоғми?

Ўрхон. Мундан не ғам. Бошқа аёллар не бўлса, сен ҳам шу...

Ольга (*бир четга*). Оҳ, бағритош... Шошмай тур, мен сенга энди кўрсатурман.

Ўрхон. Нелар демоқдасан, Ольга, сенга бирор кору ҳол бўлдими?

Ольга. Ортиқ не бўлсин? Сен мени англамайсан, сен мени севмайсан...

Ўрхон. Йўқ, беҳуда сўйлайсан. Сени севмаслик — гўзаллик қаршисинда кўр бўлмак демақдир. Оҳ, нозли қалдирғочим. Нақадар латиф ва гўзалсан. Кел! Кел, шу мовий кўкларни лол қолдирган кўзлардан, шу алвон шафақларни уялтирган фусункор лудоқлардан бир ўпай! (*Оғушига олиб ўпмоқчи бўлади, Ольга ортга чекинади.*)

Ольга. Йўқ, истамасман.

Ўрхон. Нечун?

Ольга. Чунки кўнгул берганим бир қалбга хиёнат қилган бўлурман.

Ўрхон (*ҳайрат билан*). Кўнгул берганинг бир қалбга?!

Ольга (*кескин*). Шундоқ.

Ўрхон. (*Унинг қўлларини силаркан, гангиган бир аҳволда.*) Айт-чи, у қандай қалб, кимнинг қалби экан?

Ольга. Йўқ, айтмасман. (*Чеккага.*) Унинг рашкини кўзгамоқ учун шул сўзнинг ўзи кифоя...

Ўрхон (*қизишиб*). Айтгин деюрман сенга, ким у, менга қарши чиққан у жасоратли рақиб ким экан?!

Ольга. Сендан анча буюк, сендан кўра ботирроқ...

Ўрхон. Отини айт!

Ольга. Хоқонлар хоқони Амир Темур!..

Ўрхон (*ҳаяжон билан, бир оз қизишиб*). Ольга!.. Масковдаги ҳолингни қандоқ унутдинг! Билким, биз Масковга кириб борганимизда ҳаммаёқ бешафқат, омонсиз бир аланга ичида ёнарди. Лашкаримиз яширинганларни изларкан, мен қанотларимни ёлғиз сенинг бошинг узра ёйдим, ёлғиз сени ўлимдан қутқариб қолдим. Сен у пайтларда маъсума бир қизалоқ эдинг. Вақтингни хуш кечиргил, айна замонда яхши тарбия олгин дея сени Темур саройига келтирдим. Ҳайҳот, сен улғайганинг сайин менинг орзуларим ҳам чечак оча бошлади. Афсуским, бугун кутганим висол орзуси ўрнида аччиқ бир умидсизлик чиқиб турибдир.

Ольга. Бунинг сабаби ўзинг, сенинг вафосизлигинг.

Ўрхон. Қандай вафосизлик? Онгламадим?

Ольга. Ўрхон, Ўрхон! Сен бош вазирнинг қизи Олмосдан, ўшал рашкчи, кибрли хотинингдан ажралмагунингча орамиздаги севгидан сўз очиш ўринсиздир.

Ўрхон. Нечун инсоф қилмайсан, у фарзандларимга она-ку, ахир. Айна пайтда Олмос бизнинг севгимизга моне бўлолмайдир.

Ольга (*кулиб*). Йўқ, янглишма, азизим, у жуда даҳшатли аёл...

Ўрхон. Аёлларнинг инжа табассумлари уларнинг даҳшатларидан кўра жуда кучлидир. (*Ольганинг қўлларини силаб.*) Мен унга марҳамат кўргазмоқ-даман, агар у ортиқ рашк этса, жафосини ўзи чеккай.

Ольга. Демак, мени ниҳоятда севурсан, шундоғми?

Ўрхон. Ольга, сени севмай бўлурми? Унутмагилки, Ўрхон сенинг асирингдир.

Қорақуш. (*Темирқоя билан парда орқасидан кўринади.*) Ҳа, хоин!.. (*Темирқояга.*) Уларни кўраётирмисан? Югур, Олмос хонимга хабар бер!

Темирқоя. Бери келсанг-чи, жоним, нима керак, мен аралашмайман.

Яширинадилар.

Ўрхон. Темур сўнгги сафарида, Ҳиндистонга ҳужум этаркан, Самарқанд музофотини бошқармак учун мени бу ерда қолдирган эди. Эҳтимолки, тагин қолурман. Агар шундоқ бўлса, истаганимизча завқ ва сафога фарқ бўлур-миз.

Ольга (*атрофга боқиб*). Темур келаётир. Ярим тунда сени чинорли боғчадаги ҳовуз бўйида кутурман.

Ўрхон. Азизим... (*кетади*).

Ольга (*ёлғиз*). Йўқ, Ўрхон меникидир. Уни ҳеч кимга бермасман. (*Бир оз тараддудда.*) Оҳ, фақат Олмос, бош вазирнинг қизи Олмос! У маним бошимга кўп савдолар солгай.

Қўлини пешонасига тираб маҳзун хаёлга толади. Шу пайт Амир Темур кириб келади. У ўрта бўйли, яғриндор, кенг манглайли, боши катта, оқ юзли, ёноқлари қизгимтир, елкалари кенг, бармоқлари бақувват, чаккалари чўзиқ, гоёт соғлом бир шахс. Вужудининг бардамлигидан оқсоқлиги у қадар кўзга ташланмайди. Овози кучли ва гулдираб чиқади. Осиёча кенг, олди очиқ чакмон кийган, бошида гумбазсимон кулоҳ. Кулоҳининг ўртасида атрофи инжу ва бошқа жавоҳирот билан безатилган чўзинчоқ бир ёқут порлайди.

Темур. Хўш, Масков армуғони, ўрис гўзали яна не хаёллар ила банд?

Ольга (*маҳзун табассум билан*). Шундоқ муҳташам бир саройда мен нимани ҳам ўйлар эдим?

Темур. У ҳолда юзингга соя солган бу қадар булутлари недан? Мен сўлғин чечакларни асло севмасман. Ҳамиша янги очилган гул каби, гулгун шафақлар каби нашбали бўлмоғингни истарман. Илло, айтмоқчи бўлган сўзларингни, ҳамиша жарангос кулгулар ила, ноз-истигнолар ила сўйла!..

Ольга. Менинг кулгуларим буюк хоқоннинг ғазабига сабаб бўлур, деган андишадаман.

Темур. Ажаб, бу андиша нечун?

Ольга. Чунки қалби ҳарб, жанг-жадал оташи-ла ёнган бир ҳукмдор ҳузурида кулмак жасорати ҳаддимга сиғмас...

Темур. Мутлақ янглиш фикрдасан... Муҳораба ҳозирлиги Темурни ғазаблантирмагай, билъакс, худди байрам тадориги каби хушҳол ва мамнун этгай.

Ольга (*шўх ва жозибали навозиш билан*). Ижозат берсангиз, хоқоним. Икки ойдирки, Самарқанд шонли-шарорли кўнларни ўз бошидан кечирмакда эди. Зарафшон дарёсининг ўйноқи тўлқинлари кўнгилларга завқ-шавқ солмоқда ва хуш оҳанглар оғушида Бингул дараси тантанасини куйламоқда эди. Фақат негадир қўққисдан бу тантаналар тиниб қолди. Ана шундан бир оз ташвишдаман.

Темур. Нечун. Бингул дараси шунчалик ёқимлими эди?

Ольга. Оҳ, Бингул дараси бошқа бир олам...— Рўё қадар гўзал, жаннат қадар порлоқдир у. Ҳайҳот, Бингул дарасиндаги завқ-сафоли сайиллар, яшил адирлар устига тикилган чодирлар, Арабистон ва Эронга хос нафис пардаларнинг қиёси йўқдир... Бунинг устига Ҳиндистондан келган ҳуққабоз

ва ўйинчилар, аскиячи ва латифагўйлар, раққос ва раққосалар... Паҳлавонларнинг кураши, ранг-баранг матолар билан безатилган филлар ўйини, турфа хонанд ва созандалар, ҳар хил мусобақалар, тенги йўқ ҳайратомуз нарсалар инсонни сархуш этур. Бунинг устига, ушбу тантаналарда амир ва шаҳзодалар хотинларининг, бутун турк-тотор қизларининг иштироқи турли эллардан келган ажнабий мусофирларни лол қилиб қўядир. Буюк Темурнинг бу дабдаба ва ҳашаматини кўрган ҳар бир киши ҳайратдан ўзини йўқотиб қўядир.

Темур. Зеро, мафтун бўлганинг шу манзаралар, Самарқанддаги муҳташам саройлар ва олий мадрасалар, буюк маъбудлар ва обидалар фақат фатҳу зафарлар тарихидир. (*Ифтихор билан.*) Менга сўйла-чи, Ольга, сен саёҳатдан завқ олурмисан?

Ольга. Шубҳасиз, саёҳат инсон кўнглини кўтаргувчи ажойиботлардан биридир.

Темур. У ҳолда сени ўзим билан бирга олиб кетурман.

Ольга. Қаерга, уруш майдонигами?

Темур. Яхши билгинки, барча манзараларнинг энг гўзали ҳарб ва ғолибият сахналаридир.

Ольга. Ажабо, Ўрхон ҳам шундай дейдир.

Темур (*маъноли табассум билан*). Шундоғми!? Ўрхон жуда яхши билур. Демак, мен билан кетурсан, ёинки...

Ольга. Буюк хоқоннинг иродасига итоат ва ҳурмат кўргазмак энг улўф саодатдир.

Темур. Сенинг идрок ва фаросатингдан жуда мамнундирман. Энди ҳарамга бор. Ҳозир бу ерга аёнлар келурлар.

Ольга таъзим қилиб чиқиб кетади.

Темур (*қарс уради. Қорақуш киради*). Қорақуш! Ўрхон қайда?

Қорақуш. Ҳозир шунда Ольга билан суҳбатлашиб турган эди.

Темур. Уни ҳузуримга чақир. Мабодо Девонбеги ёки Оқбуға келса, дарҳол хабар бер (*чиқиб кетади*).

Қорақуш (*таъзим ила*). Бош устига... (*кетмоқчи бўларкан, атрофга аланглайди*). Ана, Олмос келаётир, ҳозир унинг кўнглига шубҳа соламан. (*Етиб келган Олмосга.*) Маъзур тутасиз. Ўрхон қаерда?

Олмос. Мен ҳам сендан сўрамоқчи эдим. Ҳали шу ерда экан...

Қорақуш. Ҳали Ольга билан бирга эди, сўнг кетиб қолди.

Дилшод келади, уни сезмайдилар.

Олмос. Неларни гаплашишди?

Қорақуш (*бир оз қувлик билан*). Нима ҳам бўларди, ишқ орасига ағёр аралашувининг яхши эмаслиги...

Олмос. Қандай ишқ, қанақа ишқ?! (*Чеккага.*) Оҳ, бевафо...

Қорақуш. Ҳар ҳолда, Ўрхон сизнинг эрингиз. Уни сиз мендан кўра яхшироқ билурсиз. Бироқ мен унда ҳеч қандай қусур кўрмасман. Ҳамма гап қизда... Чунки у Ўрхонга телбадай осилиб олмишдир.

Олмос (*чеккага*). Оҳ, хоин Ўрхон, шошмай тур, ҳали мендан кўрадиганингни кўрурсан.

Қорақуш. Ул қиз шундоқ бир балодирким, ҳадемай Амирни ҳам мафтун этадир.

Дилшод. Наҳотки? Амирни-я?!

Қорақуш (*шошилиб, дудуқланиб қолади*). Йўқ, хоним! Амир...

Дилшод (*қизишиб, ҳаяжонда*). Қорақуш!

Қорақуш. Маъзур тутгайсиз...

Дилшод. Билиб қўйгилки, мени Қамариддин қизи Дилшод дейдилар. (Чеккага.) Ҳаҳ, бетавфиқ Ольга!..

Қорақуш. Бас, Амир келаётир, мен Ўрхонни чақирим лозим эди.

Дилшод. Жўна! (Қорақуш чиқиб кетади.) Олмос! Сен тагин Амирга зинҳор ҳеч нарса демагил.

Темур (қиради, унга таъзим қиладилар). Дилшод хонимни бир қадар ҳаяжон оғушида кўрмоқдаман.

Дилшод. Йўғ-э, Амирим, ҳаяжонга бирон-бир ваз йўқ...

Темур. Кўзларинг мутлақо бошқа бир маъно англатадир.

Дилшод. Атрофдаги вилоятлардан кекса бир деҳқон келиб менга шикоят қилмиш, шундан бир оз сиқилиб, руҳим толиқмиш.

Темур. Ажабо, деҳқоннинг шикояти недур?

Дилшод. Бу йилги буғдойи бўлмагон экан, ҳукуматга солиқ тўлай олмаганмиш. Шунинг учун вилоят ҳокими Мамайхон ул шўрликни қамчи билан савалатибдир.

Темур (ҳайрат ва жаҳд билан). Нега? Нечун?! Кекса деҳқонни савалатибдир? Ҳаҳ, кутурган аблаҳ, бефаҳм! Ул англамайдирки, раиятни ранжитган ҳоким ўз иини бузган ҳайвон каби бефаросатдир. Зарари йўқ, ушбу масала ойдинлашур, агар бу сўзлар тўғри чиқса, ул гуноҳқорга энг шафқатсиз жазо берилур. (Кескин.) Ҳайҳотким, қамчи қадар нуфузи ва обрўси бўлмаган ҳоким ҳукумат номига тушган энг ўчмас ва чиркин бир доғдир.

Дилшод. Деҳқоннинг сўйлашича, унинг ери илгари экилмаган дашт бўлгон эмиш, шу боис мўлжалдаги ҳосилини кўтаролмагон эмиш.

Темур. Бадбахт Мамайхон, бадбахт!.. Мен ҳали унинг кўр кўзларини очурман. У мамлакат қонунларини унутатганга ўхшайдир.

Дилшод. Ҳолбуки, қонунга кўра бирор киши бўм-бўш даштга экин экса ё бир ариқ чиқарса, ёхуд янги боғ яратиб, бирон вайронани обод қилса, ул киши биринчи йил ўлпондан бутунлай озод қилинур. Иккинчи йили ўз истагича бирон нарса берса-берур, бермаса мажбур қилинмагай. Учунчи йили, фақат учунчи йилдан бошлаб қонунга мувофиқ ўлпон тўлайдир.

Темур. Йўқ, Мамайхон беҳуда ўйлайдир. У билмайдирки, халқни қийнаганинг сари мамлакат ҳазинаси бўшайдир, ҳазина бўшаса, лашқарнинг аҳволи ёмонлашур. Ва бу ҳол мамлакат парокандалигига сабаб бўлгай. Асло азият чекма! Яқинда, ҳадемай ҳақиқат қарор топур!

Дилшод. Кам бўлманг... (Олмосга.) Энди борайлик (кетмоқчи бўлишади).

Темур. Менга қарагин, Дилшод! Шошма, ҳали сўзим тугагани йўқ! Сен менинг назаримда жуда ҳаяжон ва саросимададурсан. Унутмагилки, сен Темурнинг маҳрамисан. Сўзла, очиқ сўзла, юзларингга, кўзларингга соя солган бу қора булутлар недан хабар берур?

Дилшод. Оҳ, ана ул ошуфта қиз Ольга!..

Темур. Хўш, нима гап. Не бўлди?

Дилшод. Шўрлик Олмоснинг кўзини очирмайдир. Ҳар куни янги севги, ҳар куни янги тарона. Билмадим, Ўрхондан не истайдир?

Олмос. Ҳатто... ҳаттоки... (сўзини тугата олмайди).

Дилшод. Ҳар ҳолда, Ольгани бу ердан дафъ этмоқ лозим...

Темур. Ҳеч сиқилма, Олмос, бу хаёлларингнинг бари беҳуда. Сен Девонбегининг қизи, Ўрхоннинг маҳрамисан. Мен уларнинг ҳар иккисини ҳам севурман. Сен эса виқорли, мағрур ва жозибали бир аёлсан!

Олмос (ҳаё билан бош эгиб). Ташаккур, Амирим.

Қорақуш (кириб таъзим қилади). Ўрхон амри фармонингизга мунтазирдир.

Темур. Кирсин. (Аёлларга.) Сизларга рухсат. (Улар чиқишади.)

Ўрхон кириб таъзим қилади.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

48

Ўрхон! Бери кел... (*Қўлини унинг елкасига қўяди.*) Сен ҳам қаҳрамон жангчисан, ҳам сиёсатни ҳўб яхши билурсан. Сенга бир иш топширмоқ ниятида-дурман. Тезда йўл тадоригини кўрмоғинг лозим.

Ўрхон. Бурчим — итоатдур.

Темур. Усонлининг султони Йилдирим Боязидга элчи жўнатган эдик, ҳануз ундан бирон хабар йўқ. Ҳар ҳолда, Бурсада, Йилдиримнинг пойтахтида, бизнинг бир кўзимиз бўлмоғи, саройнинг ичи ва ташини ўрганиб, ҳар ой бизга хабар йўллаб турмоғи лозим. Девонбеги қилажак вазифангни тушунтириб бергай. Лашкаримиз бир ҳафтадан кейин Миср-Шом тарафларга юриш бошлайдир. Сен ҳам энди тўғри Бурсага борурсан. У ерда ўзингни менга душман қилиб кўрсатурсан, Йилдиримга эътиқод қўйганингни, шу боис бу ерлардан қувилганингни сўйлайдурсан. Буни ҳатто ўзимизникилар ҳам сезмагани маъқул... Чунки шаҳримизда жосуслар юрғонлиги учун ҳам жамийки тадбирларимиз йўққа чиқмоғи мумкин.

Ўрхон. Йилдирим сўзларимга ишонмаса-чи?

Темур. Ҳеч ташвиш чекмагин, ишонадир, чунки у жуда мағрур. Ўта мағрур кимсалар эса ҳақиқатни кўрмагайлар. Унинг кўзи ожиз дер эдилар, магарким, қалби ва идроки ҳам кўр эмиш... (*Кескин.*) Ҳеч тараддулланма, бор, ҳозирлигингни кўравергил. Темирқоя ҳам сен билан отлансин!

Ўрхон. Бироқ у жуда содда кимса... Менинг ишларимни барбод қилмасму деган андишадаман.

Темур. Андишага ҳожат йўқ. У синовдан ўтган содиқ аскардир. Боргин, ўғлим. Бурч ва ҳушёрлик ҳамроҳинг бўлсин!

Ўрхон. Буюк хоқоннинг амри ҳар недан юксақдир (*таъзим ила чиқади*).

Қорақуш (*кириб таъзим қилади*). Девонбеги, шоир Кирмоний, сардор Оқбуға ҳузурингизга изн сўрайдирлар.

Темур. Кирсинлар! (*Қорақуш ўзи кириб келган томонга таъзимкор ишора қилади. Ҳар учаласи кириб таъзим қилишади. Темур виқор билан.*) Девонбегининг аҳволлари нечук?

Девонбеги. Ташаккурлар бўлсин.

Темур. Шоир Кирмоний қалайлар?

Шоир. Кам бўлманг.

Темур. Лашкаримиз қаҳрамони сардор Оқбуғанинг соғлиқлари қалай?

Оқбуға. Оқбуға ҳамиша эгилмас лашкар билан енгилмас хоқоннинг амрига мунтазир.

Темур. Ҳўб яхши, марҳамат қилинг. (*Ўтирадилар.*) Бингул дарасида ойлаб улкан машваратлар қурдик, муттасил кайф-сафолар сурдик, энди бир оз муҳораба ҳозирлигини кўрсак, ёмон бўлмас?

Оқбуға. Манимча, муҳораба майдони сайру сайиллардан, айшу ишрат, машваратлардан кўра анча ёқимли, анча руҳшифо нарсадир.

Темур. Сен бунга не дейсан, шоир? Бу кун кўзимга жуда нашъали кўринмакдасан.

Шоир (*беғам ва сархуш бир табассум билан*). Тантана! У ҳам бир тантана, бу ҳам бир тантана... Фавфо! У ҳам бир фавфо, бу ҳам бир фавфо... Ёлғиз, фақат ёлғиз ўртада бир фарқ бордурким, сиз жангчилар инсон қонига ташна эрсангиз, биз шоирлар гулгун шаробга ташнамиз... Бирида ваҳшат ва даҳшат бор, бирида завқ ва жасорат. Сизнинг ҳарб наъраларингиз юракларни тилкалайдир, инсонларни қиймалайдир, оналарни йиғлатадир. Шоирларнинг айшишрат тароналари эса кинларни, кадарларни тарқатадир. Юзларни, кўнгилларни кулдирадир. Сиз инсонлар бошини танидан жудо қилсангиз, биз ул бош чанокларидан ясалган қадаҳларни бир-бирига ургаймиз. Сиз ҳарб ва даҳшат голиби, биз ишқу муҳаббат мағлуби. Фақат бизнинг бу мағлубиятимиз сизнинг ул голиблигингиздан бениҳоя юксақдир.

Темур. Бахтиёр шоир! Сени сармаст этган фақат ширин хаёл, тотли бир тасаллидур. Лекин сен барибир жуда буюк инсонсан. Зотан, сен каби

улкан сиймоларнинг қадру-қийматини англашса эди, мен каби оқсоқларнинг сариқ чақалик ҳам маъноси қолмагай эди. Сизлар шабпарақлар ўлкасинда, кўрлар мамлакатинда порлаган бир қуёшсиз. Афсуски, инсон номи ила юрган икки оёқли ҳашарот жуда қабиҳ ва разил бир нарсадир... Ҳайҳотким, шу қабиҳ ва мискин ҳашаротни тартибга солмоқ учун, уларнинг қурум босган чиркин виждонларини тозаласангиз учун фақат Темур қиличи лозим... Эй севимли шоир! Инсонлар марҳамат ва муҳаббатдан кўра кўпроқ даҳшат ва куч-қудратга топинурлар. (*Оқбуғага.*) Демак, лашкар тамомила жангга тайёр, шундоғму?

Оқбуға. Шундоқ, барча бир тану бир жондек амрингизга мунтазир.

Темур. Хўб яхши.

Шоир. Энди қаёққа, ажабо?

Темур. Миср ва Шом томонларга.

Шоир. Эвоҳ, бу сиёсатга ҳеч тушунмайдурман.

Темур. Сен «Темурнома»нинг муаллифи экансан, маним сиёсатимга бегоналардек боқибнинг тўғри эмасдир. (*Ҳаяжонли.*) Оҳ, Сова!.. Фозил шайх Сованинг қатлини қандоғ нутиб бўлур? Мен уни Арабистонга элчи қилиб жўнатган эрдим, Миср ҳукмдори уни ёвузларча қатл этмиш. Ажабо, элчиға ҳам ўлимми? Йўқ-йўқ, шайх Сованинг хуни ерда қолмагай!

Шоир. Фақат бир оз ором ҳам лозим. (*Темур тахтига ёпилган қоплон терисини кўрсатиб.*) Ҳиндистоннинг Ганг дарёси каноринда овлаганинг қоплонларнинг териси ҳануз қуригани йўқ, Султон Маҳмуд ўлкасинда оқизилган қонларнинг изи ҳануз тупроқдан аригани йўқ...

Темур. Мен Оллоҳнинг киборларни эзиш учун яратилган бир балосидурман. Тўкканим қонлар ҳам фақат ҳақиқат ва адолат номидандир.

Шоир. Ошкор сўйламак лозим эрса, мен қон тўкмакда ҳеч бир ҳақиқат ва адолат кўрмасман.

Темур. Сен ҳақлисан, чунки... шоирсан.

Оқбуға. Шоирлар руҳият ҳақимларидир. Улар қон тўкмакдан кўра жароҳат боғламакни хуш кўрурлар.

Темур. Хўш, Девонбеги не дейдилар?

Девонбеги. Менга қолса, яхшилиғ ва ёмонлиғ эгиздир. Муҳаббат ва адоват бир-бирига боғлиқ. Лозиминдан ортиқ муҳаббат нафрат туғдиргани каби, ҳаддан ортиқ қон тўкмакда ҳам бир фазилат йўқ.

Темур. Девонбегининг фикрлари бутунлай бошқачадир. Ул киши бетарафликни хуш кўрадир. Фақат унутмаслик лозимким, ҳар бир сажия ва шахсият бир қонун демакдир. Шундоқ, бугун шахсиятим менга неки амр этса, уни амалга оширмақдан чекинмагайман. Бинобарин, мен ҳозирга қадар қурултойсиз, шўросиз бирон иш қилганим йўқ, чунки шўросиз мамлакат жоҳил бир шахсга ўшайдурким, унинг қиладурғон ишлари, сўйлайдурғон сўзлари надомат ва фалоқат туғдирур. Мен ҳамиша фозил ва оқил шахсларни тингладим, буюк сардорлар ила машварат қурдим. Фақат ҳарб ва урушларни эмас, сулҳ манфаатини ҳам кўзда тутдим. Зотан, мен шул чексиз-чегарасиз ўлкаларни гоҳ тадбир ва сиёсат ила, гоҳ сулҳ ва муҳаббат ила, гоҳ таҳдид ва шиддат ила, гоҳ афу ва мулозамат ила идора этмак истайдурман. Мен ҳар ишда сабот ва матонатни севганим каби ҳазму эҳтиётдан ҳам кўнглим хуш тортадир, лозим бўлса баъзан душманларимга нисбатан сабр ва таҳаммул кўрсатурман, баъзан эса гофил ва жоҳил кўринмакдан завқ олурман.

Девонбеги. Хўш, кўрайлик-чи, шўро не қарорга келур?

Темур. Имоним комилким, Арабистон сафарига ҳеч кимса эътироз этмагай. Чунки Бингул дарасида давлат кишиларининг жуда кўпчилигини тингладим. Ҳар бир киши маним фикрим ила розилашмиш. Бул хуусда тараддудланганлар бўлса, ул ҳам ёлғиз шоир Кирмоний ила сендирсан. Шубҳам йўқдирки, икки кундан сўнг сиз ҳам аксариятга тобе бўлурсиз.

Қорақуш (*кириб таъзим қилади*). Субутой ҳузурингизга изн сўрайдир.

Темур. Қайси Субутой?

Қорақуш (*Оқбуғага ишора қилиб*). Буюк сардорнинг кичик иниси, Йилдирим Боязидга жўнатилган элчи...

Темур. Кирсин, кўрайлик-чи, не жавоб келтирмиш. (*Қорақуш ташқарига ишора қилади. Субутой кириб таъзим бажо келтиради.*) Хуш келибсан, ўғлим, қалайсан?

Субутой. Буюк хоқоннинг кўлкалари кам бўлмасин.

Темур. Усмонли султонидан қандай хабар бор?

Субутой. Мана унинг жавоби... (*мактубни узатади*).

Темур. (*Мактубни Девонбегига беради, элчига.*) Мактубни Девонбеги ўқийдир, хўш, сўйла-чи, қахрамон Субутой! Сен неларни кўрдинг, неларни эшитдинг?

Субутой. Йилдирим доимо айш-ишрат қулидир. Олиб бормиш мактубимдан аччиқ қаққаха уриб кулди, боз устига ниҳоятда менсимай, совуқ муомала қилди.

Темур. Демак, ул менинг душманим бўлмиш Қорақўйинлининг амири Қора Юсуфни тагин ҳимоя этмак истайдир, шундоғму?

Субутой. Ёлғиз Қора Юсуфни ҳимоя этибгина қолмай, ҳатто Бағдод султони Аҳмад Жалойирни ҳам бирлашмакка чорламиш, тагин бизга қарши...

Темур (*аччиқ қаққаха билан*). Демак, душманларимиз билан тил бириктираётир, демак, бизни асло менсимайдир, шундоғму? (*Бошини мактубдан кўтарган Девонбегига.*) Хўш, неларни ёзибдир?

Девонбегини. Такрорга не ҳожат? Худди Субутой айтгани каби: такаббурлик ва совуқлик... Бошқа арзигулик гап йўқ.

Темур (*кинли*). Такаббурлик ва совуқлик... Қандай кулгулик ҳақорат! (*Шиддат билан сапчиб туради.*) Оҳ, такаббурлик ва совуқлик... Қандай буюк жасорат!.. Мен ундан қардошларча муҳаббат кутарканман, мана олган жавобим! Қора Юсуф билан Аҳмад Жалойир мени яхши танийдир, фақат Йилдирим!.. Йилдирим эса шаробнинг қули... Зарари йўқ, у ҳам ўзига келгач, мени таниб оладир. Мен Эронга қадам қўйдим, энг забардаст паҳлавонлар ҳам дош бера олмай, Мозандарон шоқоллари каби ўрмонларга қочдилар. Масковга ҳужум этдим, ўрис кинёзлари қўрқувдан шимол айиқлари каби қалтирашга тушдилар. Ҳиндистонга юрдим, Султон Маҳмуд аскарлари Ганг дарёси соҳилидаги қоплонлар каби ўқларимга шикор бўлиб тиз чўқдилар. Ҳайҳот, шундай кун келадирким, мағрур Йилдирим ҳам ўз пойтахти Бурсада Оқсоқ Темурни кутиб оладир ва ўшанда... фақат ўшанда ўз сархушлигининг оқибатини ва менинг қим эканлигимни англаб етадир.

Парда

ИККИНЧИ ПАРДА

Гўзал бир кўшк... Ўртада фавворали ҳовуз, ҳовуз қирғоғида Кашмир ва Исфаҳон жойнамоzlари билан ипак тўшаклар, парку ёстиқлар ва болишлар, курси ва сандалиялар¹... Богча бошдан-охир турфа гулларга бурканган, олисларда улкан чинорлар эътиборни тортади. Ташқаридан келаётган ҳазин камонча овози руҳларга нашъа солади. Бир томонда шароб тўлдирилган суроҳий қадах, арчилган ва арчилмаган олма, шафтолилар, иккинчи томонда қалам, сиёҳдон, териб қўйилган дафтар-китоблар. Шоир Кирмоний ёстиққа ёнбошлаганича ёзиш ила машгул. Қўлида каттагон гулдаста билан Олға киради. Орқа томондан қадахга бир донга гул солиб, орта чекинади.

Шоир (*бошини кўтаради, тўла қадахни ичмоқчи бўлиб қўл чўзаркан, ҳайрат билан*). Ажабо, бу гул қайдан пайдо бўлди? (*Атрофга боқади, Ольгани*

¹ Сандалия — харрак.

кўриб, қаламини қўяди.) Оҳ, қандай буюк саодат... (алоҳида оҳангда). Бода, гул ҳамда гулсиймо малак!.. (Урнидан туриб, сандалияга ўтиради.)

Ольга. Сизни безовта қилдим, шекилли?

Шоир. Билъакс, шоирларни безовта қилгувчи, изтиробга солгувчи бир нарса бўлса, у ҳам гўзалларнинг фироғидир.

Ольга (қўлидаги гулдастани тақдим этиб). Ушбу гулдастани ёлғиз шоир учун тўпладим.

Шоир (олади). О, шоир беҳад бахтиёрдир! (Ольгага ишора қилиб.) Илтифотингиз ила ушбу қадаҳни табиатнинг энг жонли шеъри шарафига ичмоқ истайдурман. (Ичади.)

Ольга. Бул дафтарлар недур? Тагин илҳом келганга ўхшайдир?

Шоир. Йўқ, «Темурнома»ни битаётирман.

Ольга. Қандай яхши. Буюк хоқоннинг тарихини ёзмак ҳар кимсага ҳам насиб бўлмагай.

Шоир. Ҳолбуки, ишқ ва гўзаллик тарихини битган шоирлар бундан кўра бениҳоя юксакдирлар.

Ольга (кетмоқчи бўлади). Рухсатингиз билан...

Шоир. Кетмоқ истармисиз?

Ольга. Ҳа.

Шоир. Нечундир сиз бугун жуда ўйчан кўринурсиз. Сабабини сўрагали ҳаддим борми?

Ольга. Сабаби — улкан бир ноҳақлик.

Шоир. Яъни, қандоқ ноҳақлик?

Ольга. Худо шоҳид, ростини сўйланг. Ўрхон чиндан ҳам Йилдиримга эътиқод қилурми? Сизнингча, у Темурга хиёнат эта олғайми?

Шоир. Буни тасаввур ҳам эта олмасман.

Ольга. Бугун ҳамма Ўрхоннинг хиёнатидан сўзлайдир. Оҳ, нақадар улкан бўҳтон, нақадар катта янглиш... О, ҳазратим, Темурнинг сизга ҳурмати жуда буюк. Лутфан Ўрхонни ҳимоят этсангиз.

Шоир. Зинҳор ташвиш чекманг, имкон қадар ҳаракат қилурман.

Ольга. Асло кам бўлманг (назокатли таъзим ила чиқиб кетади).

Шоир. Буюк мамнуният билан... (чеккага). Бахтиёр Ўрхон! Саодат париси боши узра қанот қоқиб юрганидан асло хабари йўқ (қадаҳга шароб тўлдиради. Шу орада Темур ва Девонбеги кириб келади).

Темур. Тагин шаробми, муҳтарам шоир? Тагин шаробми?

Шоир. Буюк жаҳонгирнинг қонли жангларини фақат қонли шароб билан битмак мумкин.

Темур. Киноями, яна киноями? Мазах қилаётганинг жаҳонгирнинг газабни сени кўрқитмагайми?

Шоир (бепарво ва ёқимли табассум билан). Ҳукмдорларнинг ҳиддату газабни буюк мамлакатларни остин-устин қилгай, бироқ кичик бир шоирни кўрқитолмагай. Ҳайҳот, мен ёлғиз гўзалларнинг итобу истиғноларидан мутаассир бўлурман. Менимча, ишвакор қошларнинг имоси ярқироқ қиличнинг серманишидан кўра анча маъноли, анча кескиндир.

Темур. Сен жуда кўп ичурсан, ҳолбуки, мамлакат қонунлари ва туркларнинг урф-одати буни қатъий манъ этадир.

Шоир. Шоирлар эса урф-одат ва қонун қафасларини парчалаб ташламакдан жуда катта завқ олулар.

Темур (мамнун қаҳқаҳа уриб). Зотан, сени севишимга сабаб ҳам ана шу риндона хислатинг, гурур ва жасоратингдир.

Девонбеги. Шоир Кирмоний буюк руҳшуносдир. У жуда яхши билурким, Темур ҳукуматларни ағдариб ташлагай, мамлакатларни фатҳ этгай, мағрур ҳукмдорларни янчгай, энг шижоатли қаҳрамонларни тиз чўктиргай, фақат мўътабар шоиру адибларни, олиму фозил шахсларни ҳурмат қилур, меҳр-муҳаббат кўргазур. Зеро, фақат Самарқанднинг хонадонлари, мусофир-

хоналаридагина эмас, шаҳар атрофидаги қўшқлару боғларга ҳам олисдан келмиш фан ва санъат арбоблари сизга қолаётир. Наинки Шарқ давлатлари, ҳатто Мағриб ҳукуматлари ҳам элчи ва савдо вакиллари муттасил жўнатиб турмишлар.

Темур. Савдогар ва санъаткорларга жуда катта эътибор, иззат-ҳурмат кўрсатмоқ лозим. Чунки жаҳон фақат тижорат ва санъат соҳасидагина юксаликка эришгай.

Девонбеги. Балли, кеча Испония элчиси ҳам худди шу фикрни айтмишдир. У буюк хоқоннинг фазилату маҳоратларини таърифлар экан, оғзининг танобини йиғиштира олмай қолмиш.

Темур. Овруполийларнинг тиллари бошқа, диллари бошқадир. Ҳар ҳолда, мамлакатимиз арслонлар юрти, бургутлар маскани бўлиб қолмоғи лозим. Эҳтимол, бу юрт дунёда энг порлоқ маориф ва маданият ўчоғи, энг нафис санъат ва тижорат маркази бўлиб қолгай. Ҳа, душманларимиз кўрсинларким, турк авлоди фақат босиб-қирмоқдан эмас, яшамоқ ва яшнатмоқдан ҳам завқ олур, ёлғиз ёқиб-йиқмоқнигина эмас, балки тиклаб-яратмоқни ҳам билур. Зеро, ҳозирга қадар яратганларимиз ҳеч нарса эмас. Булар фақат маданият сари ташланган бир одим, келажак учун ибтидо, холос. Биз бошлаган юмушларимизни келгуси авлод камолга етказгай. Ёлғиз беш-ўн шаҳар эмас, бутун мамлакат тараққиёт ва гўзалликлар учун намуна бўлмоғи лозим. Биз фақат бунинг тамал тошини кўюрмиз. Бу тамал тоши узра муҳташам бинолар қурмак, бу диёрни гулларга буркамак... бу масъулият кейинги наслларнинг, саботли авлодларнинг зиммасига тушгай.

Девонбеги (*ёзилган дафтарга боқиб*). Хўш, шоир энди қайси воқеаларни қаламга олмоқдалар?

Шоир. Энг кейинги сафарлар... Туркистон лашкарининг Кашмир саҳросидаги зафарлари, энгилмас хоқоннинг Ҳиндистонни фатҳ этиши...

Темур. Яқин орада Миср ва Шомдаги зафарларимиз ҳам битаётганинг тарих шарҳлари орасидан жой олажак, деган умиддаман. Мағрур Йилдирим ўз ишончида собит қоладирган бўлса, у ҳам тарихимизда янги бир фасл ортишига сабаб бўлур.

Девонбеги. Фақат мен, билъакс, Йилдирим борасинда сизнинг фикрингизга қўшила олмасман. Чунки ҳар иккинги Турон оламининг икки қутбидирсиз. Шулар икки қутб бир-бири билан чопишса, ўртада фалокатли бир ўпқон пайдо бўлгай. Ва бу нифоқдан фойдаланиш илинжида юрган атрофдаги ажнабий давлатларга турк дунёсини забт этмоқ учун имкон туғиладир. Фақат бизнинг лашкаримиз бутун жаҳонни бўйсундира олмас... Қўлга киририлган ўлкаларни оқилона идора эта олсак, шунинг ўзи улкан муваффақиятдир.

Темур (*мағрур қаҳқаҳа билан*). Оллоҳ ягона бўлгани каби подшоҳ ҳам битта бўлмоғи лозим. Шон-шуҳратни қувиб юрган бир ҳукмдор қаршисинда жаҳон... нима деган гап?

Олмос (*изтиробли ҳолда киради*). Буюк хоқон! Сизга шикоятим бор.

Темур. Кимдан?

Олмос. Адолатдан лоф ургувчи Темурдан.

Темур. Нечун, болам, Темур бирон хато иш қилибдирми?

Олмос. Шундоқ! Темурнинг хатоси ўзи қадар буюкдир.

Темур. Хўш, бу қандоқ хато экан?

Олмос. Сиз қаҳрамон бир жангчини маҳв этаётирсиз.

Девонбеги (*Олмоснинг қўлидан тутиб*). Эсинг оғиб қолмишми, қизим, неларни сўйлаётирсан?

Темур. Сўйла, Олмос, асло тортинма, ким экан ул қаҳрамон?

Олмос. Мендан гап олмоқ истармисиз? Ажабо, Ўрхон не қилибдирким, Самарқанддан сургун этиладир?

Темур. У осилиши лозим эрди, фақат сенинг эринг бўлгонлиги учун ҳам сургунга ҳукм этилмиш.

Олмос. Нечун ахир, нечун?!

Темур. Чунки у ҳукуматнинг хоинидир. Зимдан Йилдиримга эътиқод кўйган эрмиш...

Олмос. Ёлгон! Бўхтон!

Девонбеги. Олмос!

Темур. (*Олмосга.*) Мен гурур ва жасоратни жуда яхши кўрурман. Ҳар ҳолда, сен хурматга лойиқдирсан.

Олмос. Йўқ, мен ҳеч қандай таскин-тасалли истамасман! Ёлғиз адолат истарман, адолат!

Шоир (*аччиқ табассум билан, чеккага*). Маъсум бир оху йиртқич қоплондан адолат сўрайди. (*Темурга.*) Ҳазратим. Олмосбегимга марҳамат қилинг, Ўрхон хоинлик қила олмайди.

Темур. Сиёсат бошқа, марҳамат бошқа нарса. Сиёсатда марҳамат йўқ! Зотан, Ўрхон сургунга лойиқдир.

Олмос. Менинг кучоғимдаги норасида гўдакнинг ҳоли не кечур? Оҳ, наҳотки шунчалар бағритошсиз?

Девонбеги (*кўлидан ушлаб*). Қизим, жим бўлгин!

Темур (*кескин*). Ўрхон дорга осилгай!

Олмос. У ҳолда мени ҳам остир, мени ҳам... (*беҳол Девонбегига суяниб қолади*). Оҳ, отажоним!..

Девонбеги. Ўзингни тут, жоним, балким Амир авф этгайлар.

Дилшод (*киради, бу манзарани кўриб ҳайратда*). Олмос! Бу не ҳол? Сени қаттиқ изтиробда кўрмакдаман.

Олмос (*маънос*). Йўқ, ҳеч гап бўлгани йўқ...

Темур. Дилшод! Олмос тасаллига муҳтож.

Олмос. Тасаллининг энг гўзали ўлимдир.

Қорақуш шошилиб киради ва таъзим қилади.

Темур. Не хабар?

Қорақуш. Сардор Оқбуға лашкар тадоригини кўраётир. Бутун аён-ашраф ҳозир бўлди. Ажнабий элчи ва вакиллар ҳам ташрифингизга мунтазирдир.

Темур. (*Девонбеги билан шоир Кирмонийга.*) Энди борайлик, ул ерда уч-тўрт дақиқа бўлсак кифоядир.

Шоир. Қорақуш! Буларни йиғиб, кутубхонамга элтиб кўйгил!

Қорақуш китоб-дафтарларни тўплаб, уларнинг изидан чиқади.

Дилшод. Олмос! Ёш гўдақдурмисан? Нега мунча ўзингни қийнайдурисан?

Олмос. Оҳ, Ўрхон маҳв бўлаётир, у хоин деб аталаётир...

Дилшод. Йўқ, у хоин эмас. Унга ҳеч нарса бўлмагай. Фақат бу ерда қандайдир бир англашилмовчилик борга ўхшайди.

Олмос. Худди ана шу англашилмовчиликлар менинг ғазабимни кўзгаётир.

Дилшод. Ишон, бу ерда бир сир бор. Мен Темурни яхши билурман; у бундай мавҳум жумбоқларни жуда хуш кўргай. Ўрхондан сенинг кўнглинг тўқ бўлсин, зинҳор шубҳаланмагин!..

Олмос (*унга яқин келиб*). Оҳ, меҳрибоним Дилшод! Мен ёлғиз сенга ишонурман.

Бу орада Темур кетган томондан «Яшасин Темур! Яшасин Темур!» деган гулдурос олқишлар эшитилади. Қаршидаги хонадан О л ь г а чиқади ва Дилшодга юзма-юз келади. Олмос уни кўриб саросимага тушади, ўзгарган бир қиёфада.

Мана!.. Бутун фалокатларнинг сабаби шу ошуфта малика, хоин мана шу балодир.

Дилшод. Олмос, уни тинч қўйгин.

Олмос. Илтижо қилурман, мени қийнама. Оҳ, кеча Қорақушнинг айтган гапларини унутмишмисан? (*Ольгага яқинлашади, қизиққонлик билан.*) Менга қарагин, Ольга! Сен биздан не истайдирсан? Етар, энди дафъ бўлгин! Туркистон гўшаларида, Самарқанд боғларида бегоналарга ўрин йўқ!.. Эшитдингми? (*Ҳазаб билан.*) Оҳ, мен мана шу кибор фитначини ўз қўлларим билан бўғиб ўлдирмоқ истайдирман. (*Ольганинг бўғзига чанг солмоқчи бўлади.*)

Дилшод (*йўлини тўсиб*). Олмос, шуни яхши билгинким, бу ишинг Амирнинг ҳали сўнмаган ғазабини тагин алангалатиб юборгай.

Олмос. Ўт олсин, мен энди ҳеч кимдан қўрқмасман...

Ольга. Илтижо этурман, Олмос, мени таҳқир этмагил! Мен ҳам худди сен каби асил бир оилага мансубдирман. Мен бу ерларга ўз ихтиёрим ила келганим йўқ, сенинг севимли эринг келтирди. Бу сўзларни менга айтгандан кўра эрингга айтгин, Амир Темурга сўйлагин.

Олмос. Оҳ, сен нақадар беорсан. (*Ҳазабли.*) Йўқ, мен ҳеч кимга айтмасман. Сен Темурнинг ҳам, Ўрхоннинг ҳам ақлини шошириб қўйгансан. Сенга менинг ўзим жазо берурман, ўзим... Менга қарагин, ё она юртингга қайтиб кетурсан, ёким қабристонга!.. Эшитдингми, ҳой дарбадар махлуқ!

Дилшод. Олмос, бас қилгин энди, борайлик (*қўлидан ушлаб судрайди*).

Ольга (*ёлғиз*). Кетурман, албатта кетурман, фақат юрагингда тузалмас бир жароҳат очиб, кейин кетурман.

Оғир одимлар билан кўшк томон юради. Шу орада унинг қаршисидан Ўрхон чиқади.

Ўрхон. Ольга!

Ольга. Оҳ!..

Ўрхон. Не бўлди, сени қўрқитиб юбордимми?

Ольга. Йўқ, қўрқитмадинг. Сен мени ўлдирдинг, мени маҳв этдинг.

Ўрхон. Ольга! Бу не деганинг?

Ольга. Оҳ, Олмос мени расво қилди, шармисор қилди!

Ўрхон. Нега, ахир?

Ольга. Сени севганим учун...

Дарахтлар ортида Дилшод пайдо бўлади ва уларнинг суҳбатини тинглайди.

Ўрхон. Ольга! Мен энди Самарқандни тарк этурман. Агар истасанг, ҳозирлигингни кўр, бирга кетурмиз.

Ольга. Йўқ, истамасман.

Ўрхон. Нечун?

Ольга. Чунки ўзинг ҳам ҳалок бўлурсан, мен ҳам...

Ўрхон. Темурдан қўрқаётирсанми?

Ольга. Ҳа, шундоқ.

Ўрхон. Шошилма, сен мени эшитгил. Гуржистондан мен олиб келган оқ камзулни кийиб олурсан. Сени кўрган киши эркак деб ҳаёл қиладир. Тез бўлгин. Бир оздан сўнг келурман. Биргаликда йўлга чикурмиз.

Дилшод (*чеккага*). Жуда қулай фурсат! (*Яширинади.*)

Ольга (*тараддудда*). Оҳ, Темурнинг ғазаби мени даҳшатга солаётир.

Ташқаридан тагин гулдурос ва олқиш садолари эшитилади.

Ўрхон. Зинҳор иккиланма, дарҳол қиёфангни ўзгартир, ҳозир энг қулай фурсат...

Темирқоя (*киради*). Амир ҳазратлари ташриф буюрадилар.

Ўрхон (*Ольганинг қулоғига*). Ортиқ ҳаяллама. Югургин тез!

Ольга (*изтиробда*). Оҳ, Ўрхон!..

Ўрхон. Дарҳол яширин... Кутгайман! (*Ольга кетади. Темирқояга.*)
Темирқоя! Сафар тадориги қандай бораётир?

Темирқоя. (*Пешонасининг терини артиб.*) Ҳаммаси жойида... Йўлга чиқаверсак бўлади.

Ўрхон. Кундузи жуда ёруғ. Менимча, ойдин кечада йўлга тушганимиз яхшироқ. Чунки тунда ҳаво бир оз сарин бўлур.

Темирқоя. Сен нима десанг — шу.

Ўрхон (*йўлга қарайди*). Бор, сен бир оз канорда тургин.

Темур билан Девонбеги кириб келишади.

Темур. Ўғлим, сен шул ердамисан? Ишлар қай аҳволда?

Ўрхон (*таъзим ила*). Бир муддатдан сўнг йўлга чиқурман.

Темур. Муҳим хабарлар кечикмасин. Пул зарур бўлиб қолса, дарҳол хабар қил. Йилдирим ўлкасининг ҳамма жойига жосус қўйиб қўй. Энди бор, ўғлим, сенга омад ёр бўлгай!

Ўрхон. Барчасидан қўнглингиз тўқ бўлсин (*таъзим қилиб чиқади*).

Девонбеги. Саломат бўлгин, ўғлим. Олмос учун ташвиш чекма!

Темур (*Девонбегига*). Дарҳол Йилдиримга бир сулҳ мактуби ёз! Субутой олиб боргай. Фақат Йилдиримнинг мактуби қанчалик қабоҳатли бўлса, бизники шунчалик назокатли бўлсин.

Девонбеги. Мен ҳам шундоқ деб ўйлайман. (*Йўлга қарайди.*) Ана, Субутойнинг ўзи ҳам келаётир.

Шоир Кирмоний, Оқбуға ва Субутойлар кириб таъзим қилишади.

Темур. Қахрамон Субутой! Зудлик билан сулҳ мактуби олиб боришинг лозим. Йилдирим шуни яхши билсинким, биз ҳаммадан аввал тинчлик ва муҳаббат тарафдоримиз.

Субутой. Йўқ, у жуда кибор, қайсар киши.

Темур. Биз ўз бурчимизни адо этмоғимиз лозим. Қайсарлик қилса, ўзидан кўрсин. Энди бориб тадорик кўр. Мактубни ҳам, керакли маслаҳатни ҳам Девонбегидан олурсан.

Субутой (*таъзим билан*). Хўп бўлади, хоқоним! (*Кетади.*)

Темур (*Оқбуғага*). Жасур Оқбуға! Лашкардан жуда мамнун бўлдим. Биз бир неча кундан сўнг Миср сари юриш бошлагаймиз. Ўғилларимиздан Пир Муҳаммад Мирзо Ҳиндистонни, Шоҳруҳ Мирзо Хоразм ва Туркистонни, Мироншоҳ эса Озарбойжон ва Гуржистонни идора этгай. Бошқа сардорлар ҳам ҳукуматимизга тобе бўлган ўзга ўлкаларни бошқариб тургай.

Сандалияга утирадилар.

Қорақуш (*кириб таъзим қилади*). Озарбойжондан, шаҳзода Мироншоҳдан Девонбегига мактуб бор.

Темур. Яхши, ўзига бер.

Қорақуш мактубни бериб чиқади. Девонбеги очиб ўқийди.

Оқбуға (*шоирга*). Бу мактубда бир сир бор.

Шоир. Шубҳасиз.

Темур (*чеккага*). Йўқ, бу мактубда қувончли бир хабар йўққа ўхшайдир. Ким билсин, тагин қандай бесаранжомлик рўй бермиш.

Девонбеги. Мактубнинг мазмунини арз этмакка руҳсат бериладими?

Темур. Сўйла!

Девонбеги. Яна исён!.. Яна озарбойжонлилар шаҳзода Мироншоҳга қарши исён кўтармишлар.

Темур. Сабаб?!

Девонбеги. Сабаб Мироншоҳнинг бўшлиғи... Идора этмак салоҳиятининг ожизлиғи.

Темур (*қизиққонлик билан*). Оҳ, Мироншоҳ, Мироншоҳ, агар унда жиндай тадбир ва сиёсат бўлса эди, ҳеч кимса унинг измидан чиқмас эрди. У ерни идора этмак учун соғлом ва тадбиркор бир бош лозим. Афсуским, Мироншоҳ каби бесабрлар бу хислатдан жуда йироқдирлар.

Шоир. Озарбойжон тенгсиз бир жаннат қучоғи, туганмас сарват ўчоғидир. Лекин афсус, минг бор афсуским, Мироншоҳлар ўйинчоғидир.

Девонбеги. Менимча, Озарбойжон халқи бегоналар сояси бўлмақдан ниҳоятда завқланадир ва хорижийлар таъсирига жуда қаттиқ бериладир.

Темур. Қизиқ, қанақанги хорижий таъсир?

Девонбеги. Бир тўда қора гуруҳлар...

Темур. Яъни, кимлар?

Девонбеги. Қорақўйин амири Қора Юсуф...

Темур. Қандоқ далил бор?

Девонбеги. Мактубда нозик ишоратлар мавжуд. Атроф-жавонибдан келган баъзи жосуслар у ерда Темурнинг нуфузини йўққа чиқармак ва халқни Йилдиримнинг дўсти Қора Юсуф томонига ағдармак ҳаракатида эмиш. Ҳатто бул ҳам кифоят қилмаганидек, Қора Юсуфнинг қароқчилари Туркистон ва Арабистон орасидаги карвон қатновига ҳамда тижорат ишига тўсқинлик қилаётир эмиш...

Темур шахд билан ўрнидан туради, ёнидагилар ҳам унга эргашадилар.

Темур. Оҳ, ҳали шундоғму, шундоғму? Ҳеч зарари йўқ, биз сафар арафасидадирмиз. Эрта-индин барчасининг ҳолини сўргаймиз, ҳар кимса қилмишига яраша жазосини олгай. Йўқ, Қора Юсуфда бир тулкичалик жасорат йўқ. Шубҳа йўқким, у Йилдиримга ишонгани учун ҳам мундоқ фитналар топаётир. (*Девонбегига.*) Иккинчи мактубни ҳам кечиктирмай ёз! Ҳар ҳолда, Йилдирим уни бизга таслим этиб бермоғи лозим. (*Ғазабли.*) Оҳ, Йилдирим, Йилдирим! Мен сен ила яхши муомала қилмоқчи эсам, сен менинг қаршимга шоқолларни, тулкиларни йўллаётирсан. Йўқ, ҳар бир дарбадарга қарши беҳуда оввора бўлиб юрмасман. Қора Юсуф таслим этилиши лозим, таслим! Агар иккинчи мактубни ҳам менсимай совуқ қабул қилса, у ҳолда Йилдиримнинг ўзи билан ҳисоб-китоб қилурман. (*Бир-икки одим юради, тагин тўхтайдди, кескин ва ғазабли.*) Ҳайҳот, Оқсоқ Темурни менсимаганлар ўз қўллари билан ўзларига қабр қазажаклар. (*Кетади, саҳнадагилар ҳам у билан чиқишади, саҳнада нур бир оз пасаяди.*)

Дилшод (*Олмос билан киради. Унинг елкасини силаб*). Олмос! Сен ақлли, фаросатли аёлдирсан. Фақат бир оз ёшлигинг, бетоқатлигинг бор. Ишонким, кўп ўтмай Ўрхонни тагин Бингул дарасининг айш-ишрат базмларида кўргайсан.

Олмос. Оҳ, бу сафардан мақсад не? Ёлғиз шуни билсайдим.

Дилшод. Кўй, бу билан зинҳор қизиқмагин! Ҳукумат сирини билганлар ёки билиб ошкор этганлар Темурнинг ғазабидан асло омон қолмагилар.

Олмос. Ўрхоннинг номига доғ тушмаслиғи учун мен ҳамма нарсага рози эрдим.

Дилшод. Зинҳор ташвиш тортма, сен Ўрхонни мендан сўрагин.

Олмос (*у томон сурилиб*). Оҳ, нақадар олижаноб ва меҳрибонсиз.

Ўрхон (*киради, Дилшодга таъзим қилиб*). Халал бермадимми?

Дилшод. Асло!

Ўрхон. Олмос! Менинг ушбу сафаримдан хавотир олмадсан, деган умиддадирман. Ўрхон хоин эмас...

Олмос. Йўқ, энди хавотирим йўқ. Меҳрибон Дилшод хонимнинг икки оғиз сўзи менинг изтиробларимга чек қўймиш.

Ўрхон (*Дилшодга ишорат билан*). Дилшодбегим ҳамиша тавофга лойиқ бир фазилат тимсолидир.

Дилшод. Олмос ҳам, сен ҳам мен учун туғишган каби азиздирсиз.

Хар иккиси (*таъзим билан*). Ташаккур.

Дилшод. Сен энди кечикма! (*Маъноли табассум билан*.) Ҳа, дарвоқе, сендан бир хоҳишимиз бор.

Ўрхон. Амирларига мунтазирман!

Дилшод. Олмос ёлғиз қолаётир. Кўнглингни унга қолдириб кетганинг мақбул.

Ўрхон. Албатта! Ўзга бир фикрга борсангиз, Ўрхонни таҳқир этган бўлурсиз.

Дилшод (*чеккага*). Нақадар бемаъни ёлгон! (*Ўрхонга*.) Кутгаймиз. Тажриба — ҳақиқатларнинг ҳақиқатидир.

Ўрхон. Ҳар ҳолда, вужуднинг айрилиғи кўнгул айрилиғи эмасдир. Энди менга изн берсалар...

Дилшод. Ёлғиз Олмос учун келдингми, атак-чечак ўглингни кўрмоқ ниятинг йўқми?

Ўрхон. Кўрмай бўлур эканми? Рухсат берсангиз...

Дилшод. Дарҳақиқат, жуда ширин бола бўлибдир. Менинг ҳам кўргим келаётир.

Кстадилар. Кун ботади, атрофга ой шуъла соча бошлайди.

Темирқоя (*киради, уларнинг узоқлашаётганини кўриб*). Во ажаб, бу Ўрхон зинҳор сафарга чиқадирган одамга ўхшамайди. Гўё Олмосни энди кўраётир. (*Ташқарига чиқиб, тагин ичкарига кирган Ольгани кўради, ҳайрат билан*.) Бу ким бўлди экан? Либослари нақадар гўзал! Худди гуржи кинёзларига ўхшайди. Ким билсин, эҳтимол, Гуржистондан Темур ҳузурига келган янги меҳмондир. Нима керак, ким бўлса-бўлсин, мен аралашмайман.

Ўрхон (*ҳовлиқиб ортига қайтади*). Темирқоя!

Темирқоя. Лаббай!

Ўрхон. Бу ерда эркак қиёфасида юрган бир йигитни кўрмадингми?

Темирқоя. Қизиқ! Ҳеч замонда йигит аёл қиёфасида ҳам бўлгайми? Табиийки, албатта эркак қиёфасида бўлгай!

Ўрхон. Негадир шошиб қолдим. Гуржи қиёфасидаги бир кишини кўрмадингми?

Темирқоя. Кўрдим, ҳозиргина шу ердан ўтиб кетди.

Ўрхон. Отлар тайёрми?

Темирқоя. Албатта, тайёр.

Ўрхон. Сен кетавергин, мен ҳам дарҳол етиб боргайман.

Темирқоя. Яхши (*бир-икки қадам ташлаб, чеккага*). Афтидан, тагин Олмосни кутаётир (*Елкаларини қисиб*). Кутаверсин, нима керак (*кетади*).

Ольга (*чиқади*). Ўрхон, кетурмизми?

Ўрхон. Ҳа, кетурмиз. (*Тураддудга тушган ҳолда, унинг қўлини силаб*.) Менга боқ, Ольга! Сен қола қол. Агар истасанг, қолгин...

Ольга. Пушаймон бўлдингми?

Ўрхон. Асло.

Ольга. Йўқса, бу тараддуд нечун?

Ўрхон. Чунки йўл жуда олис, бунинг устига таҳликадан ҳам холи эмасдир.

Ольга. Йўқ, мен на йўлдан кўркурман, на сен ўйлаган таҳликалардан. Кетмак қарорига келдим, энди кеч. Вужудимни парча-парча тўғраб ташласалар ҳам ортга қайтмагайман.

Дарахтлар ортидан Дилшод кўринади.

Ўрхон. У ҳолда кетурмиз.
Ольга. О, албатта кетурмиз.

Шошилинч қадамлар билан узоқлашадилар.

Дилшод (*мағрур ва мамнун*). Шўрлик Ольга! Ўзингни ўзинг фалокат ўпқонига ташлаётгирсан. Зотан, менинг ниятим ҳам шу эрди. (*Ҳазаб ва ҳаяжон билан.*) Майли, кета қол, дафъ бўл! Ҳайҳот, фақат кўп ўтмай тотли орзуларинг кўзларингда қотиб қолгай. Ёвқур Темурнинг темир панжалари кўксингни тилкалаб ташлагай, ҳийла ва хиёнатга тўла юрагингни Туркистон бургутларига едиргай!

Парда

УЧИНЧИ ПАРДА

Бурсада Йилдирим Боязид саройидаги ҳашаматли қаср. Тун... Ҳар тарафда шамлар ёқилган. Ҳамишабахор гуллари товланиб турибди. Янги тугилган ой билан юлдузлар шуъла сочиб, жозиб бир манзара яратади. Узун бўйли ҳарам оғаси, қора араб Нозим кўлларини кўксига чамбарак қилганича хаёл суриб ўтирибди... Султоннинг нодимларидан пакана бўйли, жиккак масҳара Жўжа Амир Темур қиёфасида намоён бўлади. Товушсиз одимлар билан орқа томондан ҳарам оғасига яқинлашади. Оёқларини ерга қаттиқ уриб, «хўп» деганича оғанинг энсасига «ширин» бир шапати туширади.

Нозим (*чўчиб кетади, жаҳли чиқиб, Жўжанинг ёқасидан олмоқчи бўлади*). Оҳ, читтак Жўжа, жиргтак Жўжа. (*Жўжа қочади, бир чеккага боргач, истеҳзол қиққоқчалар билан, сакраганича.*)

Жўжа. Авф этасан, Нозим оға, Мен — Жўжа, сен — қора қурбақа...

Нозим (*доимо сўзларни араб шевасига хос талаффуз этгани ҳолда, жаҳлдор бир қиёфада*). Оллоҳ-Оллоҳ, сен жуда ҳаддингдан ошаётгирсан!

Жўжа. Илтижо қилурман, бемаъни сўзларни сўйлама! Қаршингда Жўжа эмас, балки жаҳонгир бир хоқон турибдир.

Нозим. Истасанг хоқон бўлгил, истасанг шайтон. Бироқ зинҳор ҳаддингдан ошмагин, уқдингми?

Жўжа (*илжайиб*). Авф эт, Нозим оға, бир оз ҳазиллашдим.

Нозим. Оллоҳ-Оллоҳ! Бую бастингдан номус қилсанг-чи, бамисоли каткакдаги товушқонга ўхшайдирсан.

Жўжа. Ҳазратларининг ўзлари ҳам худди калисонинг нарвонига ўхшайдилар. Қурбонинг бўлай, тагин бир оз чўзилсанг, худодан хабар келтирар эдинг.

Нозим. Оллоҳ-Оллоҳ! Гуноҳга ботдинг, баттол, ҳеч замонда Муҳаммаднинг умматини ҳам калисо нарвонига қиёс этгайларму?

Жўжа. Афв эт, адашибман. Сен мусулмон бир арабсан, кўпроқ минорага менгазайсан: бошингнинг бўшлиги, бўйингнинг баландлиги, кўнглингни эгрилиги минорадан фарқ қилмайдир.

Нозим. Оллоҳ-Оллоҳ! Сен кофир бўлдинг, диндан чиқдинг.

Жўжа (*худди ўша оҳангда*). Валлоҳ-биллоҳ! Эй араб оғайни, сен ҳам алжираб қолдинг.

Нозим. Вой бетавфиқ, имонсиз, шошмай тур, сени тутиб олай (*тутмоқчи бўлади*).

Жўжа (*бир чеккага қочиб ўтади ва қаҳқаҳа уради*). Бу сенинг қўлингдан келмагай. Чунки сени яратганида тангри ақлингни бўйнингнинг остига қўйган. Сен — ақли товонидаги бир фоздирсан, фоз...

Н о з и м . Хўш, ўзинг нимасан, ўзинг? Кўп билганидан яссилашиб қолган тулкисан.

Жўжа (*илжайиб*). Афв эт. Энди сен билан ҳазиллашмасман. Қўлингни бер, ярашурмиз (*яқинлашиб қўлини узатади*).

Н о з и м . Истамайман, йўқол! (*Атрофга қараб, шошиб қолади*.) Оҳ, Султон ҳазратлари билан ҳарамлари Мелича!..

Жўжа. (*Уша томонга қараб, истехзоли қулганича*.) Ҳайҳот, серб қиролининг синглиси билан унинг итоатли қули Йилдирим Боязид!

Н о з и м (*шошиб қолади ва газаб билан*). Оллоҳ-Оллоҳ! Зинҳор Султон ҳазратларини ҳам қул дегайларми! Ахир, у Оллоҳнинг заминдаги сояси бўлур!

Жўжа. Ҳа, сен каби узунқулоқларнинг шарофатидан...

Истехзоли қаҳқаҳалар билан чекинади. Нозим унинг ортидан ҳайрат билан қараб қолади. Шу пайт Йилдирим ва Мелича киради. Нозим уларга таъзим қилади.

Мелича. Омон, ҳазратим, тагин не бўлди? Жуда безовта кўринурсиз.

Йилдирим. Бугун овқат маҳали кўпроқ шароб ичиб қўймишман, шундан бошим тоғдек оғирлашиб турибдир.

Мелича. Шаробнинг бош оғриғини тагин шароб босгай. (*Арабга*.) Нозим оға! Бир оз шароб келтир. Дарвоқе, Сербистондан менинг номимга жўнатилган шароблардан бўлсин.

Йилдирим. Агар садри аъзам пошо келса, хабар бер!

Н о з и м . Бош устига (*таъзим қилиб чиқади*).

Йилдирим. Мен Сербистон шаробини жуда хуш кўрурман, чунки сени вояга етказган ул обу ҳаво ушбу шаробга ҳам ўзга бир латофат бахш этмиш.

Мелича. Сербистон мен учун она оғуши бўлса, Йилдирим мамлақати ошиқ оғуши қадар азиз ва роҳатлидир.

Йилдирим. Азизим Мелича! Сўзларинг ҳам худди вужудинг каби ла-тиф ва зарифдир.

Н о з и м (*киради*). Садри аъзам Али пошо келдилар. Амри ҳумоюнга мунтазирдирлар.

Йилдирим. Айт, кирсинлар. (*Нозим чиқади*.) Али пошо нуроний, мўътабар зот. Ҳам диндор бир ҳукумат одами, ҳам бир оила аъзоси сифатида саройга маҳрам ва биз билан ҳампиёла...

Мелича. Ҳа, у жуда ажойиб киши, мен ҳам уни ўз оғам каби ҳурмат қилурман.

Али пошо (*киради, хурсанд бир ҳолда*). Салом ва эҳтиромлар бўлғай!

Йилдирим. Ваалайкум ассалом! Марҳамат, хўш, нечун кечикдингиз?

Али Пошо. Оқсоқ Темурнинг кечаги мактубига жавоб битдим.

Йилдирим. Нелар деб ёздингиз?

Али пошо. Амр этганингиз каби. Аввалги мактубимиздан ҳам совуқроқ ва ғазаблироқ. (*Кўлтиқ киссасидан мактубни чиқариб тақдим этади*.) Ўзлари ўқиб кўрсалар.

Йилдирим (*мактубни олиб, кўзларига ҳаддан ортиқ даражада яқинлаштиради*). Яхши, жуда яхши.

Али пошо (*чеккага*). Шўрлик чиндан ҳам кўр. Сал бўлмаса, мактубни кўзларига ёпиштирай дейдир. (*Йилдиримга*.) Инсоф ҳам керак-да, ҳазратим, қаранг, биздан нима истайдир. Қорақўйинлининг Амиридек хайрихоҳ бир шахсни унга ҳеч таслим қилиб бериб бўлғайми? Ахир, Қора Юсуф ёки Султон Аҳмад Жалойир бизнинг энг яқин дўстларимиз-ку!

Мелича (*ҳайратланиб*). Ё тавба! Бу Темур жуда қайсар киши экан-ку!

Йилдирим (*мутолаани давом эттириб*). Зарари йўқ, қанча қайсарлик қилса, шунчалик оғир жавоблар олғай.

Мелича (*чеккага*). Шўрлик Йилдирим! Кўрлигини бутун жаҳонга намойиш қилмоқчи. (*Йилдиримга*.) Қўйинг, ҳазратим, кўз нурингизни беҳуда нарсаларга сарфламавг.

Йилдирим (*Али пошога*). Менга жуда маъкул бўлди. Темурга муносиб жавоб.

Шу орада Нозим бошқа бир хизматкор билан устига шароб, таом ва гулоб қўйилган каттакон хонтахта олиб киради. Хизматкор чиқиб кетади.

Али пошо. Ўтинаман, Темурни бир чеккага қўйиб турайлик. Хўш, буларни нега келтиришди?

Йилдирим. Табиийки, ичмак учун.

Али пошо (*қадаҳларни тўлдиради, Меличага*). Рухсатингиз билан, бир оз сархуш бўлсам-да, шавкатли Султонимнинг энг суюкли маҳрами шарафига бир қадаҳ ичмак истарман. Омон бўлсинлар Мелича хоним! (*Ичадилар.*)

Мелича. Ростини айтсам, самимият ва назокатингиз мени ҳайратларга солур.

Йилдирим. Ҳаққост рост. Али пошо беқиёс бир кимсадир. (*Али пошога.*) Ишрат борасинда Мелича менинг илк устозим бўлса, сен иккинчи устозимсан. На илож, шароб ичмак динимизга кўра гуноҳ ҳисобланса-да, аммо жуда нашъали гуноҳ.

Али пошо. Менимча, ибодат ҳам лозим, ишрат ҳам. Тавбанинг эшиги ҳамиша очикдир. (*Яна қадаҳларни тўлдирадилар.*)

Мелича. Сиз сиёсатчилар шаробни ҳам шариятга мослаб ичурсиз. Менга қолса, шароб ичмакда ҳеч қандай гуноҳ йўқ, хусусан, Сербистоннинг шароби бўлса!

Али пошо (*нашъали ва маъноли бир қиёфада*). Офарин, хусусан, Сербистоннинг шароби бўлса. (*Қадаҳни баланд кўтаради.*) Яшасин шонли Йилдирим Боязид!..

Йилдирим. Ташаккур, пошо ҳазратлари! (*Ичадилар, Мелича фақат бир қултум хўплайди, қадаҳ тўлалигича қолади.*)

Али пошо. Қани, бизнинг Жўжа қайда? У ҳар оқшом машҳур бир хукмдор қиёфасида чиқаётиб эди.

Йилдирим. Нозим оға, Жўжа қайда?

Нозим. Ҳозир (*таъзим қилиб чиқади*).

Йилдирим. Келсин, кўрайлик-чи, не нағмалар кўрсатгай?

Али пошо. Мен унинг Испониё қироли Ҳенрих учинчи қиёфасида чиқмоғини истар эдим, нечукким, у Темурга жуда ялтоқлик қилаётир, ҳатто элчилар жўнатиб, у билан савдо битимлари тузаётир.

Йилдирим. Менимча, Темурнинг ўзини масхара қилиб чиққани маъкул...

Жўжа икки масхара қиёфасидаги шерикларини эргаштириб, Темур қиёфасида чиқиб келади. Оғир ва кулгили қадамлар билан оқсаганича улар сари юради ва рўбарўларига бориб, ҳайкалдек қотиб туради.

Мелича. (*Кулгудан нафасини зўрға ростлаб, ҳайрат билан.*) Оҳ, кўрқиб кетаётирман, жуда даҳшат-ку! Ажабо, бу ким, бу қандай қиёфа?

Йилдирим. Қани, ўзидан сўраб кўрайлик-чи.

Али пошо. Чўлоқ Жўжа! Сен кимдирсан, касбинг недур?

Жўжа (*мағрур, салобат билан*). Мени хоқонлар хоқони Тарағай ўғли Темур дейдилар. Мен Шаҳрисабзда дунёга келдим, Самарқандда нашъу намо топдим. Бобом Барлоқ қабиласининг хукмрони, ўзим Гургон наслининг бош қаҳрамони... (*Ёнидаги масхаралар қаттиқ қаҳқаҳа уриб куладилар.*)

Йилдирим (*истеҳзоли табассум билан*). Баракалла, баракалла!

Жўжа. Мен ўн икки ёшда эканман, ажойиб фаросат ва буюкликни ҳис эта бошладим. Мен ила кўришмоқ истаганларни жиддий бир виқор ва ҳурмат билан қабул этардим. Ўн саккиз ёшимда чавандозлик ва овчиликка ҳавас қўйдим. Фурсатимнинг кўп қисмини Қуръон ўқимақ, шатранж ўйнамақ ва

от минмак ила ўтказар эрдим. Сўнг Амир Қозон билан урушдим, Хусайн Курд билан савашдим. Илёс Хўжага қўшилдим, вазири билан келиша олмадим. У ердан узоқлашдим, туркманларга асир тушдим. Сўнг бир қанча биродарлар ила бирга бўлдим. Булужистонга ҳужум қилдим. Гоҳ голиб келдим, гоҳ-гоҳ мағлуб бўлдим. Оёғимдан жароҳат олдим, шу кўйи оқсаб қолдим. (*Оқсаб у ёқ-бу ёққа юради, сўнг кескин бир оҳангда.*) Ҳайҳот, мен ярадор бир арслон, Оқсоқ Қоплонман!

Ёнидаги масхаралар истеҳзоли, масхараомуз бир алфозда қаҳқаҳа отиб куладилар.

Нозим (*ҳайратга тушганча бир чеккага*). Оллоҳ-оллоҳ!..

Мелича. Нақадар ажойиб нотик!..

Али пошо. Даҳшат, даҳшат!

Йилдирим. Хўш, кейин не бўлмиш, кейин?

Жўжа. Сўнгра жетларни бўғдим. Чигатой элини Мовароуннаҳрдан қувдим. Самарқандга кирдим, халқдан ҳурмат кўрдим. Курултой чақирдим: ҳукимимни ўтказдим. Балх шаҳрига бордим, Амир Хусайнни бир ёқлик қилдим. Тагин Самарқандга қайтдим, Амир деб тан олиндим. Қамариддин билан чопишиб голиб келдим, қизи Дилшод офани олдим. Хоразмга кирдим, қалъаларни забт этдим. Озарбойжон кучоғимга отилди. Курдистон таслим бўлиб қутулди, Арманистон ва Гуржистон хирожгоҳим бўлди. Қорақўйинлилар исён қилди, оёқларим остида эзилди. Шоҳ Мансур туғён қилди, дарҳол боши кесилди. (*Ниҳоятда мағрурланиб.*) Ҳайҳот, менман жаҳонгир доҳий!.. Мендурман жангларнинг оллоҳи!..

Масхараларда истеҳзоли қаҳқаҳалар.

Нозим (*гангиган ҳолда чеккага*). Оллоҳ-Оллоҳ!..

Йилдирим. Тўп-тўғри, жўжа бир доҳий!

Али пошо. Тўғрироғи, доҳий бир жўжа!

Йилдирим. Кейин-чи, ундан кейин?

Жўжа. Мен давлатимни таҳаммул ва мурувват ила идора этдим. Халқни умид билан кўрқув оралиғида тутдим. Кўплаб нифоқларга дуч келдим, азият ва заҳматлар чекдим, аччиқ сўзлар ва тўхматлар эшитдим. Фақат мени танқид этган шумшиқ, қалби кўр жоҳилларга андоқ эътибор бермадим. Ҳамиша олға интилдим, ташаббус ва шижоатим ила ҳар кимсани бўйсундиришга муваффақ бўлдим. Ҳар ишни ватандошларим билан кенгашиб қилдим. Хоин ва фитнакор кимсаларни ёнимга йўлатмадим. Доимо атрофимга асил ва нажибларни, оқил ва фозилларни тўпладим. Ҳамиша лашкар билан халқнинг аҳволини яхшиламак учун ҳаракат қилдим.

Йилдирим. Унда тўккан шунча қонларингнинг, қўзғотган шунча тўфонларингнинг маънисини не?

Жўжа. Мен ҳақ ва адолат намояндасидурман. Агар бирон-бир мамлакатда зулм ва исботдод авж олса, мен чеккадан боқиб турмасман. Халқнинг эркинлиги учун зулмнинг кулини кўкка совурмоқ, ўша мамлакатни озод этмоқ истайман. Худди шу боисдан ҳам Хуросонга кирдим, бутун Эронни тиз чўқтирдим. Масков тарафларга от солдим, Ҳиндистонни қўлга олдим. Шундоқ! Мен буюк Темурман... Мен енгилмас жаҳонгирман!..

Масхараларда истеҳзоли қаҳқаҳалар.

Нозим (*чеккага*). Оллоҳ-Оллоҳ!

Али пошо. Даҳшат, даҳшат!

Мелича. Мен бу ерда ортиқ ўтира олмасман.

Йилдирим. Нечун? Жўжанинг сўзлари сени кўрқитиб юбормишми?

Мелича. Йўқ! Бироқ бу масхаралардан ичимга ўлим шарпаси оқиб кираётир. Алжирашлари ёлғон бўлса-да, жуда аччиқ ва тиканлидир.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Йилдирим (*Жўжага*). Йўқол, дафъ бўл! Бул совуқ қиёфангни ҳам ўзгартир!

Жўжа ва шериклари чиқиб кетадилар.

Али пошо. Омон, ҳазратим! Жўжа бу оқшом жуда даҳшатдир, даҳшат!

Мелича (*ўтиради*). Йўқолгани бўлсин, кишининг сабрини тўлдириб юборадир.

Йилдирим. Хўш, энди нима истайсиз?

Али пошо. Рухсат берсалар. Шомдан келтирилган араб қизининг, гўзал раққосанинг ўйинини кўрсак.

Мелича. Мен ҳам таърифини эшитмишдим, лекин ўзини ҳали кўролганим йўқ.

Йилдирим. Нозим оға! Шомлик қизни...

Нозим. Бош устига! (*Таъзим қилиб чиқади*.)

Али пошо. Жуда таъриф этаётирлар. Арабларнинг рақслари ҳам иқлимлари каби оташлидир.

Йилдирим. Шундоқ, ҳақиқатан ҳам жуда оташли...

Мелича (*истеҳзоли табассум билан*). Тагин пошо ҳазратларини ёндириб юбормасин! Ростини айтсам, жуда ҳайронман. Саройда серб, рус ва булгор раққосалари турганда, аллақандай шомлик қизга не ҳожат бор эди?

Йилдирим. Санъат ва гўзаллик ҳар кимсанинг ўз завқи билан ўлчанур. Сарой раққосалари бошқа, шомлик қиз эса мутлақо ўзга бир олам.

Али пошо. Шундоқ, кўнгил нимани севса, ўша гўзалдир! (*Арабча мусиқа билан арабча рақс бошланади, шомлик қизнинг чиқишини кўрибоқ.*) Нақадар оташли нигоҳлар!

Нозим (*рақс тугаб, раққоса таъзим ила чиқиб кетгандан сўнг ҳам ўзига кела олмай, гангиган ва завққа тўлган бир ҳолда*). Оллоҳ-Оллоҳ! Бу не малоҳат! Бу не латофат!

Йилдирим (*илтифотли кулган ҳолда*). Не хаёлларга чўмиб қолдинг? Жуда ёқиб қолдими, дейман?

Нозим (*гуноҳкорона*). Узр, Султоним, айбга буюрмағайсиз.

Мелича. Шўрлик, ўзини буткул йўқотиб қўймиш.

Али пошо. Не ҳам қилсин? Зеро, араб руҳи, араб завқи! Фақат угина эмас, мен ҳам ҳушимдан айрилиб қолаёздим.

Мелича. Ҳали шундоғми? (*Латиф ва нашъали қаҳқаҳадан кейин*.) Унда табиб чақирайлик.

Йилдирим. Йўқ, табибга ҳожат йўқ, раққоса кетиши биланоқ Пошо ҳазратлари ўзларига келдилар.

Али пошо. Шундоқ, чиндан ҳам шундоқ. (*Мелича туради*.) Нима бўлди, нега турдингиз?

Мелича. Мен энди бора қолай.

Йилдирим. Тамадди маҳали Али пошо ҳам биз билан бирга бўлурлар.

Мелича. Жуда мамнун бўлурман. (*Кетади*.)

Али пошо. Ҳазратининг ушбу чексиз самимиятлари менга ҳар қандай бахтдан ортиқроқ нашъа бергай.

Шу орада Жўжа бир сакраб, ўмбалоқ ошганича асл масҳара қиёфасида кириб келади.

Йилдирим. Тагин келдингми?

Жўжа. На илож, мажлис бўш қолмасин-да... Малак кетса, шайтон келади.

Али пошо. Баракалла, баракалла! Жўжа бу оқшом даҳшатдир, даҳшат!

Йилдирим. Кел, малак ичган ушбу қадаҳни кўтариб юбор!

Жўжа (*қадаҳни олади*). Яшасин Серб қиролининг синглиси Мелича!
(*Шаробни бурнининг устидан тўкади.*)

Йилдирим. Не қилаётирсан, бадбахт! Сен ҳалигача шароб ичмакни билмайдурмисан?

Жўжа (*Йилдиримга маъноли тикилиб*). Мен чўлдан чиққан бир чўпоннинг ўғлидирман. Не қилайким, то ҳануз фақат қимиз ва айрон ичмакни билурман, холос!

Йилдирим (*чеккага*). Аччиқ бир киноя!

Жўжа. Яқин орада бир серб қизини олмоқ ниятим бор, фақат ўшанда шароб ичмакни ундан ўрганурман. (*Али пошога маъноли қараб қўяди.*) Ана ўшанда баъзи бир сиёсий арбоблар каби намоз пайти ҳам сархуш бўлиб ўтиргайман.

Али пошо (*чеккага*). Мени таҳқир қилаётир шекилли? (*Жўжага.*) Ҳой бадбахт, сен жуда ҳаддингдан ошаётирсан!

Йилдирим. Зарари йўқ, у бугун жуда нашъали, кўнглингга олмагин! Фақат сен билан эмас, мен билан ҳам ўйнашаётир. (*Жўжага.*) Менга қара, Жўжа! Мен яхшироқ ҳукмдорманми ёки Темур?

Жўжа. Омонлик бериладими?

Йилдирим. Сўйла!

Жўжа (*Йилдиримнинг қулоғига яқин бориб*). У бир тентак, сен эса аҳмоқ!
(*Қаҳқаҳа уриб кулади.*)

Йилдирим. Бас қил, одобсиз! У ҳолда сен нимадирсан?

Жўжа (*садри аъзамга ишора қилиб*). Мен сенинг қуйруғингнинг қуйруғидирман... (*қаҳқаҳа*).

Йилдирим. Хўш, сенинг қуйруғинг-чи?

Жўжа (*Нозимни кўрсатиб*). Мана бу! Марҳамат, томоша қилсинлар!

Нозим (*чеккага*). Оллоҳ-Оллоҳ! Жинними бу бадбахт. (*Чиқиб кетади.*)

Йилдирим. Бас, етар, йўқол! Сен бу оқшом заҳарли бир тикан, гўнғиллаган қовоғари, қутурган бир кўппак бўлиб қолмишсан.

Жўжа (*телбалардек қаҳқаҳа отади, қўли билан қаршисидаги пардани кўрсатади ва уни очади*). Мен бир заҳарли тикандирман, бу ерда кўклам чечаклари! Мен бир қовоғаридирман, бунда серб ва можор капалаклари! Мен қутурган бир кўппакдирман, бунда рум ва булғор малаяри!

Қаҳқаҳа уриб чекинади. Ҳазин мусиқа бошланади. Раққосалар рақсга тушади. Рақс тугагач,
Нозим ога жадал кириб, Йилдиримнинг қулоғига нималардир дейди.

Йилдирим (*раққосаларга жаҳд билан*). Кифоя! (*Қизлар чиқиб кетишади. Нозим огага.*) Буларни йиғиштиргин-да, айт, ҳар учаласини ҳам олиб киришсин!

Нозим ишора кутиб турган хизматкорлар билан бирга дарҳол ишрат хонтахтасини олиб кетишади.

Али пошо. Ким келган эмиш?

Йилдирим. Темурнинг кишиларидан уч нафар жосус қўлга олинмиш.

Али пошо. Ким билади, балки жосус эмас, оддий бечоралардир.

Йилдирим. Ақлимга сиғмагай, зинҳор ақлимга сиғмагай! (*Қизишиб.*) Оҳ, беор ганим, бир томондан элчи жўнатадир, бир томондан жосус!

Шу орада икки қуролли яничари назоратида Ўрхон, Ольга ва Темирқоя кириб келадилар.

Йилдирим. Темур жосуслари сиз бўласизми?

Ўрхон. Ҳа, шундай дейишаётир.

Йилдирим. Бу ерга не юмуш билан жўнатишди?

Ўрхон. Жўнатишмади, ўз орзуимиз билан келдик.

Йилдирим. Келишингиздан мақсад не?

Ўрхон. Мақсад — Темурдан тонмоқ, улуф Султонга бўйсунмоқ.

Йилдирим. Ёлгончиларнинг жазоси ўлим эканлигини унутмагил!

Ўрхон. Бизнинг-ча, ёлгончилик тамғаси ўлимдан ҳам ёмондир.

Йилдирим (*Ольгага*). Хўш, сен сўйла-чи, жигарим, Темурдан нега қочдинг?

Ўрхон. Чунки Темур худком бир кимсадир.

Йилдирим. Қўйгин, ўзи сўйласин.

Ўрхон. Унинг тили йўқ.

Йилдирим (*Темирқояга*). Отинг нима?

Темирқоя (*йўғон овозда*). Темирқоя.

Йилдирим. Хўш, Сен айт-чи, нега келдинг?

Темирқоя (*бепарво, Ўрхонга ишора қилиб*). Ўрхон «юр» деди, келавердик.

Йилдирим. Бошқа сабаби йўқми?

Темирқоя. Албатта бор, фақат бу сир.

Йилдирим (*қизиқиб*). Сирли сабабми? Хўш, у қандай сир экан?

Темирқоя. Буни Ўрхон билади, нима керак, мен аралашмайман.

Йилдирим. Ҳа! Аралашмайсан, шундоғми? Энди аён бўлди, демак, хиёнат. Жаллод! Жаллод! (*Нозим чиқаркан*.) Кеча Темурдан келган элчини ҳам олиб келинг, унинг ҳам боши кесилгай!

Али пошо. Омонлик, Султоним! Ажалга ҳай беринг.

Йилдирим. Йўқ, барчасининг боши кесилгай. Оқсоқ жуда ҳаддидан ошиб кетаётир!

Али пошо. Ижтижо қилурман, бу фикрингиздан қайтинг, ҳазратим, ҳеч замонда элчининг ҳам боши кесилурми?

Йилдирим. Ҳа, кесилур, мен амр этсам — кесилур!

Али пошо. Ҳеч бўлмаса, бул ҳукмининг ижросини бир оз кечиктирмак лозим.

Йилдирим (*ғазабли*). Бас, етар. Ўтинмакка ҳожат йўқ!

Шу орада Нозим киради, Жаллод ва икки яничари билан Субутой намоён бўлади.

...ГҲ

Йилдирим (*Субутойга*). Менга қара, мана бу кимсаларни танурми-сан? Фақат ростини сўйла, йўқса энг энгил жазойинг ўлим бўлгай.

Субутой. Субутой на ёлгон гапирур, на-да ўлимдан кўрқур.

Йилдирим (*ғазабини зўрға босиб*). Гапимга жавоб бер, мана буларни танийдирмисан?

Субутой (*кинли-ғазабли ҳолда Ўрхонга тикилиб*). Туркистонда танир эдим, лекин усмонлининг пойтахтида танимасман!

Йилдирим. Нечун?

Субутой (*Ўрхонга ишора қилиб*). Чунки бу бадбахт ватан хоини. Улар ҳам шунинг кўлкаси.

Ольга (*қалпоғини олади, сочлари ёйилиб кетади*). Омонлик, Султоним! Афв этинг! Ўрхон хоин эмас, фақат Темур учун гуноҳкор, чунки у сизга эътиқод қўймиш эди, шу боисдан Туркистонни тарк этди.

Ўрхон. Ольга, сен жим бўл!

Йилдирим. Бу аёл ким?

Ўрхон. Масков томонларга ҳужум қилганимизда ўлимдан қутқазиб қолганим бир қизалоқ.

Субутой (*аччиқ ва истеҳзоли бир жилмайиш билан*). Тўғрироғи, Темур саройида очилган бир чечак. Сен қўлингга қўндириб олиб келганинг шўх бир капалак... (*Кескин*.) Лекин қаерда бўлмасин, хиёнат жазосиз қолмагай.

Йилдирим (*Субутойга*). Сен жим бўл! (*Яничарларга*.) Буни ўз юртига қузатиб қўйинг. (*Али пошога*.) Ҳалиги мактубни ҳам бер, Темурга етказсин.

Субутой берилган мактубни олиб, яничарлар билан чиқади.

Али пошо. Мана энди масала ойдинлашди.

Йилдирим. Йўқ, ҳали бор. (*Темирқояга.*) Сен сўйла-чи! Ҳали «сирли сабаб» деган эдинг, хўш, у нима экан?

Темирқоя. Энди сирлиги қолдими? (*Ольгага ишора қилиб.*) Ҳаммасини очиб қўйди.

Йилдирим. Яширин сабаб фақат унинг айтганларими?

Темирқоя. Тагин нима бўлсин. Ҳеч замонда аёллар билан ҳам сафарга чиқар эканларми? Нима керак, ўзларининг иши...

Йилдирим (*қизишиб*). Нима керак, нима керак! Эмизикли гўдак каби шу икки сўздан бошқасини билмайдир. (*Жаллодга.*) Олиб бор, аввал буни дафъ қил. (*Жаллод ҳозирланади.*)

Ольга. Оҳ...

Ўрхон (*кескин*). Йўқ! Бу ҳақсизлик. У содда, оми бир бечора, аслида менинг бошим кесилиши лозим, менинг...

Йилдирим. Жасорат сени мағрур этмиш. (*Жаллодга.*) Яхши, аввал бунинг овозини ўчир.

Ольга. Омонлик, ҳазратим, шафқат қилинг, шафқат! (*Ҳўнграб йиғлаб юборади ва Султоннинг оёқларини қучади.*)

Ўрхон (*қаттиқ истеҳзоли қаҳқаҳа уриб*). Бечора қизалоқ! Сен ҳақ экансан, оҳ, Темур, Темур!

Йилдирим (*вазифасини адо этмоқчи бўлиб турган жаллодга*). Шошмай тургил! (*Ўрхонга.*) Нечун кулдинг? Нечун Темурни ёдга олдинг?

Ўрхон. Бу менинг ишим. Сен фақат ўлимга буюрмакни билурсан.

Али пошо. Йўқ, бунда бир сабаб бор.

Ольга (*бошини кўтаради, кўз ёшларини артар экан*). Оҳ, сабабини мен айтурман.

Ўрхон. Тур ўрнингдан! Ҳеч нарсанинг ҳожати йўқ. Айтмак лозим бўлса, ўзим айтурман. (*Ольга туради.*)

Йилдирим. Хўш, ўзинг сўйла-чи, бу қаҳқаҳаларнинг маъноси не?

Ўрхон. Бу қаҳқаҳалар аслида аччиқ бир фарёддан бўлак нарса эмасдир. Бутун дунё ҳали Темурга сажда қиларкан, фақат мен исён этдим. Ҳолбуки, унинг кичик бир таҳқирига чидаганимда эди, ҳозир ўлимга ҳукм этилмаган бўлур эдим.

Сукунат...

Йилдирим (*мулойим*). Мен бу сўзларнинг нақадар тўғри эканлигини билмоқчи эмасдирман. Ҳар иккингишни мана шу қизнинг кўз ёшлари учун афв этдим.

Ольга. Кам бўлманг, ҳазратим.

Али пошо. Зотан, кўз ёшлар самимиятни исбот этгувчи энг ишончли гувоҳдир...

Ўрхон. Лекин бир ўтинчимиз бор эди.

Йилдирим. Сўйла.

Ўрхон. Фақат кечириш билан муаммо ҳал бўлмагай. Биз энди Темурнинг мамлакатига қайтмасмиз. Садоқатимиз шубҳа остига олингандан кейин, табиийки, бу ерда қолишимиз ҳам шубҳалидир. Агар ижозат берилса, Миср, Шом томонларга кетур эдик. У ерларда бизни ҳимоят этгувчи кимсалар топилур.

Йилдирим (*мамнун табассумлар билан ўрндан туради*). Йўқ, ҳеч ерга кетмайсиз. Сиз менинг ўғлим, бу эса қизимдир. Ҳар учалангизнинг садоқатингизга шубҳа қолмади, Нозим оға! Бориб айтким, тузукроқ жой ҳозирлашинлар, мусофирларга эҳтиром кўргазмак лозим.

Нозим жаллод билан бирга чиқади.

Ўрхон (*ҳамроҳлари билан бирга таъзим қилади*). Беҳад миннатдормиз. Йилдирим. Садоқатингизга лойиқ мукофот билан тақдирланурсиз. (*Пошо билан бирга чиқиб кетади.*)

Ўрхон (*чеккага*). Хайрият, биринчи фалокатдан омон ўтдик.

Ольга. Оҳ, жуда қўрқиб кетаётирман. Субутой Самарқандга боргач, ҳамма сирни фош этадир. Темурнинг қаҳру газаби ажал чақмоғи каби бошимиз узра чақнайди. Эвоҳ, у мени нега ҳам кўрди?

Ўрхон. Асло ташвиш тортмагин, мен Субутой билан гаплашурман. У жуда мард инсон. Ҳеч кимсага сирингни айтмагай. Ҳатто Темур қиймалаб ташласа ҳам лом-мим демагай.

Темирқоя (*бир чеккада*). Нима керак, мен аралашмайман. Ўлсалар ўларман, қолсалар қоларман.

Ольга (*тувакда яшнаб турган гулни кўрсатади*). Оҳ, қандай ажиб, тароватли гул!

Ўрхон. Бу ҳамишабахор гули. Қара, ҳануз янгидан-янги гунча очмоқда.

Ольга. Нақадар гўзал...

Ўрхон. Шундай кун келурким, бизнинг орзуларимиз ҳам худди ана шу гул каби янгидан-янги гунчалар оча бошляяжак.

Нозим (*кириб таъзим қилади*). Марҳамат қилсинлар. (*Улар билан бирга чиқади.*)

Ўрхон. Қани, кетдик. (*Нозимни кўрсатади.*) Бул қоп-қора кечага ўхшаган махлуқ бизни музаффар ва мунаввар тонгга чорлаётир. (*Кетадилар.*)

Парда

ТҶРТИНЧИ ПАРДА

Ўша саҳна... Кундузи... Қаршидаги каттакон деразадан сарой боғини безаб турган ям-яшил дарахтлар, ранг-баранг гуллар кўзга ташланади. Айвонга қўйилган тувакдаги гулнинг эгилган ва тарвақайлаб кетган бутоқлари орадан анча фурсат ўтганлигини кўрсатади. Усмонли аъёнлари қиёфасидаги Ўрхон бир чеккада қўлини пешонасига тираб хаёлга толган.

Ольга (*сарой хонимларига хос бир қиёфада киради. Ўрхонга бир лаҳза тикилиб туради*). Ўрхон!

Ўрхон. Сенмисан, Ольга?

Ольга. Неларни ўйлаётирсан, халақит бердим, шекилли?

Ўрхон. Йўқ, асло...

Ольга. Нега бунчалар хаёлга толдинг?

Ўрхон (*гул бутасини кўрсатиб*). Атрофга ифорлар таратаётган, яшнаб турган бу гулларни кўрурмисан? Бу гуллар бир пайтлар ям-яшил тугунча эди.

Ольга. Ҳа, эсимда, жосус дея бизни айблашган бир кеча эди.

Ўрхон. Ўша кеча мен очилмаган гунчаларни кўнглимиздаги орзуларга ўхшатган эдим, шундоғми? Зотан, бугун истакларимиз рўёбга чиқаётир, гуллар каби очилиб келаётир.

Ольга. У ҳолда сенинг фаромушлигингга сабаб не?

Ўрхон. Ольга! Биз энди бу ерни тарк этмоғимиз лозим.

Ольга. Нечун? Ахир, биз бу ерда жуда бахтиёрмиз-ку!

Ўрхон. Йўқ, аксинча, бахтиёрлик бизни бошқа оламда кутаётир!

Ольга. Гапингни англамадим. Сен Йилдирим каби буюк бир подшонинг саройидадирсан... Ўзинг ҳам энг сеvimли аъёнлардан биридирсан. Ортиқ яна не истайсан? (*Гул бутасига яқинлашиб, уни ҳидлай бошлайди.*)

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Ўрхон (*чеккага*). Ҳа, Темурнинг лашкари Сивас қалъасини остин-устин қилди, Йилдиримнинг ўғли ўлдирилди... Шундан сўнг ҳам бу ерда қолиб бўлурми?

Ольга. Ўрхон! Сенда бир сир бор: ҳар ой яширин мактублар ёзурсан, ажабо, уларни кимга, қайга жўнатаётирсан?

Ўрхон. Кейин тушунарсан, энди зудлик билан тадоригингни кўр! Бу ердан кетмоғимиз лозим.

Ольга (*безовта*). Ё тавба, нималар деётирсан, ёки Йилдиримдан бирон жабр кўрдингми?

Ўрхон. Йўқ. Фақат баъзи подшолар, хусусан, Йилдирим каби сархуш ҳукмдорлар шул қадар даҳшатликим, уларга зинҳор ишониб бўлмагай. Зеро, ўз оғасини ваҳшийларча қиймалаб ташлаган бир ҳукмдор арзимас баҳона билан бизнинг ҳам қонимизни тўкишига шак-шубҳа йўқдир.

Ольга. Мен бу шубҳаларда ҳеч қандай маъни кўрмаётирман.

Ўрхон. Айтдим-ку, ахир, кейин англаб етурсан. Дарҳол ҳозирлан. Эҳтиёт шарт бир чодра ҳам олиб олгин, йўлда асқотиб қолгай.

Ольга. Хўп бўлади, лекин...

Ўрхон. Жим, кимдир келаётир.

Ольга. Султоннинг маҳрами Мелича. (*Ёқимли табассумлар билан унга пешвоз чиқади.*)

Ўрхон (*ёлғиз*). Бурч ҳар нарсадан муқаддасдир. Фурсат етиб келди. Энди Темур албатта ҳужум бошлаяжак.

Мелича (*Ольга билан келади*). Оҳ, Ольга, Ольга! Сизларнинг мен билан дўстлигингиз кўнглимни қанчалар кўтаришини билсангиз эди.

Ольга. Менинг ҳам... Менинг ҳам севинчим жуда чексиз, жуда бепоёндыр.

Мелича. Сен нақадар олижанобсан. (*Ўрхонга ишора қилиб.*) Эринг ҳам жуда мард ва назокатли бир инсон.

Ўрхон. Миннатдорман.

Мелича (*атрофга диққат билан разм солиб*). Шўрлик Йилдирим! Унинг ҳоли нақадар паришон...

Ольга. Ҳа, шу кунларда ҳазратимиз жуда ўйчан кўринурлар.

Ўрхон. Нега ўйчан бўлмасин. Темур лашкарининг босиб келиши ҳазилакам гапми?

Йилдирим (*киради, унга таъзим қиладилар. Ёнидаги Нозим оғага*). Али пошо қайда? Дарҳол ҳузуримга чорла! (*Нозим эгилиб чиқади. Йилдирим вазмин.*) Оҳ, Темур! Мен сенинг бул қадар беҳазир эканлигинга ишонмаган эдим. (*Ғазаба миниб.*) Лаҳимлар қазиб қурол олиб кирмакка, Сивас каби бир қалъанинг кулини кўкка совурмакка нечук ҳаддинг сиғди? Оҳ, ҳали асирларнинг, қалъа муҳофизларининг бошини кесдирдингми? Эртўғрул каби ўғлонимдан жудо этдингми? Йўқ-йўқ... Бу аччиқ зарба, жаллод!

Ўрхон. Балким бул ҳаракат уни менсимаганлигинг учун бир танбиҳ, таъбир жоиз бўлса — бир жазодир.

Шу пайт олислардан ошиқона бир оҳангда чўпон найининг садоси эшитилади.

Йилдирим (*бўғилиб*). Нима?! Бир танбиҳ?! Бир жазо?! Оҳ, неларни эштаётирман?!

Ўрхон. Зотан, сенга ихлос ва садоқатим шул аччиқ ҳақиқатни сўйламакка мени мажбур этаётир.

Йилдирим. Мен бошимга бостириб келган кекса туллак Салиб лашкарини маҳв этдим. Фарангистон ва Олмония жангчиларини ер билан яқсон қилдим. Лоҳистон, Австриё ва Итолиё аскарларини бир ҳамладаёқ эзиб ташладим. Ҳатто кўрқмас Жон каби машҳур бир қаҳрамонни ҳам назарга илмадим. Энди Темур каби бир дарбадарми мени кўрқитмоқ бўлгай? Оҳ, кўр бўлсин бу фалакнинг кўзлари! Қарагин, кимлар мени жангга чорлаётир!

Мелича. Кўйинг, ҳазратим! Ўзингизни жуда азобга солдингиз. Вужу-дингиз бир оз истироҳатга муҳтож.

Йилдирим. Истироҳатми?! Заҳарли панжалар қалбимни парчаламоқ-да экан, тагин истироҳатми?! (*Ғазабли.*) Оҳ, йиртқич! (*Меличага.*) Бизни ёлғиз қолдир. (*Мелича Ольга билан чиқар экан.*) Айт, у чўпоннинг овозини ўчирсинлар.

Мелича. Бош устига. (*Кетмоқчи бўлади.*)

Йилдирим. Керак эмас, қўй, майли, чалаверсин.

Мелича. Бош устига... (*Чиқиб кетишади.*)

Йилдирим (*деразага яқинлашади, чўпоннинг куйини тинглаб ҳазин ва аламли бир оҳ чекади*). Чал... Чал!.. Эй бахтиёр чўпон, чалавергин!.. На Сивас каби шаҳринг қўлингдан кетмиш, на-да Эртўғрул каби ўғлинг!..

Али пошо киради, най садоси тинади.

Али пошо (*ясама бир безовталиқ билан*). Ҳазратимни бир оз кайфиятсиз кўраётирман.

Йилдирим (*аччиқ табассум билан*). Шундоқ, кайfli вазирларнинг султони ҳамиша кайфиятсиз бўлур.

Али пошо. Ҳар ҳолда шавкатли хоқоннинг марҳаматлари қулларининг қусуридан жуда юксакдир.

Йилдирим. Менга боқ, сен Сивас воқеасига не дейсан?

Али пошо. Фақат гўдакларга хос бир тажриба. Бемаъни бир тажриба!..

Йилдирим (*ғазабли*). Очiqроқ сўйла, нимаси бемаъни?

Али пошо. Чунки Темур Сивас қалъасига тажовуз этиши биланоқ жангни давом эттирмакдан чекинди!.. Кўриниб турибдирким, аскарларимизнинг шижоатини кўриб у улкан сабоқ олмиш. Журъат қилганида эди, Сивасни ташлаб, Миср — Шом томонларга кетмаган бўлурди.

Йилдирим. Сен сархушсан!.. Бугун-эрта у Мисрни ҳам остин-устин қилади. Шомни ҳам!..

Ўрхон. Аллақачон шундай қилмиш.

Йилдирим. Оҳ, нелар даётирсан?

Ўрхон. Ҳатто у ортга қайтиб, Ораз дарёсини кечиб ўтиб, Озарбойжонга ҳам кириб борибдир. Ушбу сонияларда у Қорабоғнинг сарин яйловларида, майса-чечакли адирларда истироҳат ва ғолибият базмлари ила машғулдир.

Али пошо (*изтиробда, чеккага*). Оҳ, даҳшат, даҳшат!..

Йилдирим (*Али пошого*). Хўш, бу хабарни сен нечун ҳозирга қадар менга айтмадинг?

Али пошо. Чунки сиз бир оз хастаҳол кўринурсиз. Бинобарин, бу воқеа аҳамиятга арзимайдир!..

Йилдирим (*ўта ҳаяжон ва ғазаб билан*). Нечун?! Аҳамиятга арзимайдирми? Йўқ, йўқ, зинҳор ундоқ эмас, Сен Темурга қарши Миср — Шом ҳукуматлари билан иттифоқ тузиш ўрнига Бурса майхоначиларига шароб буюриш ила машғул бўлгансан!

Нозим (*кириб таъзим қилади*). Шайх Бухорий ҳазратлари.

Йилдирим. Кирсин. (*Нозим эгилиб чиқади. Йилдирим чеккага.*) Шайх фозил ва муҳтарам бир зот. Унинг ташрифиди бир гап бор.

Шайх Бухорий (*қишлоқлик бир аёл билан киради. Таъзимдан сўнг*). Журъатим учун афу этинг, ҳазратим. Лутфан шул қишлоқлик аёлни тингла-сангиз. Онадўлининг шул йўқсул онасига қулоқ берсангиз. Эшитинг, у нелар дейдир.

Йилдирим (*аёлга*). Сўйла!

Аёл. Хўжам билан ўғлим салб жангида ҳалок бўлишди, оҳ, уларнинг дийдорини кўролмайд қолдим, мозорларини билолмай қолдим. Мен фақат бир тасалли билан тирик эдим — улар ватан учун шаҳид бўлиб эдилар.

Йилдирим. Дардинг не, дардингни айт!

Аёл. Бўй етган бир қизим бор эди, оти Лола эди, мен унинг учун ҳар қандай заҳматдан қайтмас эдим. Куйиб-пишиб бир тарафдан ола ҳўкизни, бир тарафдан ўзимни аямасдан, жонивор билан баробар меҳнат қилардим. Лолагинам, яккаю ягона жигаргўшам кам бўлмасин дердим.

Йилдирим (*бир оз асабий*). Хўш?

Аёл (*ҳаяжонли*). Кейин яничарлар, сенинг ўша талончи, маст-аласт аскарларинг ҳўкизимни олиб кетишди. Бермоқчи эмас эдим, зўрлаб тортиб олишди. Ялиниб-ёлворган эдим, дўппослашди. Мен-ку майли... Мен-ку майли... (*аламли фарёд билан*). Қизим! Оҳ, жигарим! Ёвузлар бегуноҳ бир қўзи-чоққа хужум қилган каби унга ёпирилдилар, йиглашига, дод солишига қарамай, жаллод каби олиб кетдилар. (*Беҳол*). Оҳ, Лолагинам! Оҳ, жигарим... (*Йилдиримнинг оёқларига йиқилади.*)

Йилдирим (*ўта ғазабда*). Жавоб бер, Али пошо, жавоб бер!

Аёл (*беҳол*). Оҳ, майпарастлар! Ваҳшийлар!

Шайх Бухорий (*чеккага*). Маст амирнинг маъмурлари ҳам маст-аласт бўлгай.

Йилдирим. Топилсан, бу аёлнинг қизи дарҳол топилсин!

Ўрхон. Юринг, она.

Аёл (*кўз ёшларини артиб*). Оҳ, жигарим... Ёлғиз жигарим. (*Тагин ҳўнграб йиғлайди.*)

Ўрхон. Юринг, хиёнат жазосиз қолмагай. (*Аёл билан бирга чиқади.*)

Шайх Бухорий (*чеккага*). Бечора аёл! Билмайдиким, ўзи илтижо қилаётгани подшонинг ичадиган шароблари йўқсул қишлоқликнинг тўкилган қизил қонлари, қонли кўз ёшлари эвазидандир.

Нозим (*кириб таъзим қилади*). Темур элчиси!

Йилдирим. Кирсин! (*Ғазабли*). Тагин элчими?! Яна Темур элчиси-ми?!

Субутой баҳорлик либосда кириб таъзим қилади ва мактубни беради.

Йилдирим (*Али пошога*). Ол, ўқи! (*Субутойга*.) Бу мактуб қайда битилди?

Субутой. Озарбойжонда, Қорабоғ адирларинда...

Йилдирим. Чиқиб кўзлагил, жавобини дарҳол олурсан.

Субутой. Хўп бўлади. (*Таъзим қилиб чиқади.*)

Али пошо (*қисқа мутолаадан сўнг, ҳайрат билан чеккага*). Даҳшат, даҳшат!

Йилдирим. Неларни битибди, тагин нелар деб ёзибди?

Али пошо (*ўқийди*). Тангрининг кули Темурдан Рум Султони Йилдирим Боязидга!

Йилдирим. Узундан-узоқ лофларга тоқатим йўқ, фақат мактубнинг мухтасар маъносини сўйла!

Али пошо. Ёзибдирким, мен сизни бир турк султони деб ҳисоблайдирман ва ўзингизни ҳурмат қиладирман, фақат сиз мени менсимасангиз орамизга совуқчилик тушгай ва бунинг оқибати жуда аччиқ бўлгай.

Ўрхон киради.

Йилдирим. Хўш, кейин?

Али пошо (*мактубга кўз қирини ташлаб*). Илло, бу менинг охирги мактубим ва сўнги таклифимдир. Қорақўйинлининг амири Қора Юсуф билан муносабатларни узгайсиз. Шаҳзодаларингиздан бирини маъмуран ҳузуримга жўнатгайсиз... Мен унга ўз болам каби муомалада бўлишимни олдиндан ваъда қилурман. Фақат мактубимга мувофиқ жавоб қайтмаса, хужум эта-

жагимга шак-шубҳа йўқ. Шунга яраша ҳозирлигингизни кўринг дея огоҳ этаётирман.

Йилдирим. Урушмоқми? (Аччиқ қаҳқаҳа билан.) Қаранг, бизни нелар билан кўрқитмоқчи. Бечора Чўлоқ! Қаршисида ким турганини унутганга ўхшайдир. (Жуда ғазабли.) Йўқ, унга жавоб жангдан бошқа нарса бўлмагай!

Шайх Бухорий. Менимча, ғазаб ва ҳиддат ҳазратимизни янглиш муҳокамаларга олиб бораётир. Темур ҳам худди сиз каби бир қаҳрамондир. Сиз каби жасур ва енгилмас бир ҳукмдордир. Турк фарзандларининг қонини беҳуда тўқтирманг, атрофингизни қуршаб турган ганимлар сизнинг бошингизга тушадирган фалокатдан шод бўлмасинлар.

Йилдирим. Йўқ, пирим! Мен ҳозиргача сенинг аччиқ насиҳатларингнинг тинглаб келдим. Афсуским, энди тингламагайман, чунки ушбу мактуб таҳқирларнинг энг аччиғидир.

Шайх Бухорий. Ҳа, билурман, аччиқ, ҳатто менинг сўзларим ундан-да аччиқ. Фақат Темур билан урушмакдан кўра ўз нафсингга қарши жанг эълон этгил. Журъатим учун мени маъзур тут. Аммо имкони қадар раққосаларга ўралашиб қолмагил! Сербистон маликасининг нуфузига учмагил! Ва сархуш вазирларнинг эрмаги бўлиб қолмагил!

Али пошо (чеккага). Бу не алжираш?

Йилдирим. Балли, шайхим! Аччиқ бўлса-да, сўзларингда ҳақиқат бор. Лекин Темурга қарши жим турмак қўлимдан келмайдир. Нечунким, у менинг кимлигимни танимаётир ёким танишни истамаётир. Ҳар ҳолда, мен ўзимни унга танитмагим лозим. Али пошо, жавоб ёз!

Али пошо қогоз-қалам ҳозирлайди.

Ўрхон (таъзим қилиб). Рухсат бўлса, менинг ҳам икки оғиз гапим бор эди.

Йилдирим. Сўйла!

Ўрхон. Ҳазратим, албатта, сизнинг иродангиз ҳақиқатдир, бинобарин, шайх ҳазратларининг тавсиялари ҳам оқилона бир маслаҳатдир.

Йилдирим. Мен ҳаммасини яхши англайдирман, аммо маслаҳатнинг фурсати ўтди. (Ғазабли.) Жавоб ёз!

Али пошо. Амрингизга мунтазирман.

Йилдирим. Йилдирим Боязиддан дайди ит Темурга!

Бошқалар (ҳайрат ва даҳшат билан чеккага). Нима? Дайди ит?!

Йилдирим. Ёздингми? Дайди ит Темурга!

Али пошо. Ёздим, дайди ит Темурга.

Йилдирим. Ёз, урушимиз — уруш. Кимки сўзидан қайтса, хотини уч талоқ бўлгай!

Али пошо (ёзади, чеккага). Оҳ, фалокат! Даҳшат!

Йилдирим. Қолганини ўзинг билурсан. Менинг гапим фақат шу!

Шайх Бухорий (изтироб ва ҳаяжонда). Ҳазратим! Ҳазратим, ижозат беринг. Ушбу жавоб одоб-муомалага зинҳор мувофиқ келмагай. Зеро, бу бир хато, бир тажовузким, ҳеч бир ҳукмдорнинг шаъни учун яхши эмасдир.

Йилдирим. Бас, етар, ўтинаман, бошқалар бу ишга аралашмасин.

Шайх Бухорий (ўрнидан туриб кетмоқчи бўларкан). Яхши, Султоним, мен қўшилмагайман, бироқ сиз ушбу жавобингиз билан буюк бир тарихий масъулият остида қолаётирсиз. Менга рухсат...

Йилдирим. Ихтиёрингиз. (Шайх Бухорий чиқиб кетади. Йилдирим истеҳзоли табассум билан кўзларини уйнатиб.) Шундоқ, ушбу мактуб билан Йилдирим буюк бир масъулият, тарихий масъулият остида қолур эмиш.

Ўрхон. Ҳар ҳолда, шайх ёмонлик истагувчи кимса эмасдир.

Йилдирим. Не бўлса бўлур, менинг қарорим қатъий. (Ўрнидан туради.) Менга қара, Ўрхон! Сен то ҳозиргача биздан ҳурмат ва муҳаббат кўрдинг...

ва шу боис ҳам Онадўлидаги тотор-туркман уруғлари ўртасинда катта нуфуз-зинг бор.

Ўрхон. Ҳазратимнинг иноятлари билан.

Йилдирим. Энди уларни ҳаракатга келтирмоқ лозим. Бутун лашкарга сафарбарлик эълон этурман. Кўрайлик-чи, Темур бизга қарши не қила олур экан? Сен фақат ўз бурчингни унутма! (*Чиқа бошлайди.*)

Ўрхон. Мен учун бурч ҳамма нарсадан муқаддасдир. Амирим учун бошимдан кечишга ҳам тайёрдирман.

Йилдирим. Бор, арслоним, ҳозирлан! Унутмагилким, сени улкан лавозимлар кутаётир. Али пошо! Сен ушбу мактубни элчига бер, мендан сўнгги совға сифатинда Темурга олиб борсин.

Али пошо. Бош устига! (*Чиқадилар.*)

Ўрхон (*ёлғиз*). Оҳ, Темур — дайди ит. (*Аччиқ ва истеҳзоли табассум билан.*) Э-воҳ, ҳамиша бадмастларнинг тасаллиси — алжирамак, ожизу заифларнинг қуроли эса ҳақорат этмак ва қарғамакдир. (*Йилдирим кетган томонга қараб кинояли, бир оз қизишган ҳолда.*) Эй мағрур, айшпараст Султон! Яқинда, тез орада ул ёвқур жаҳонгирнинг темир панжаларида илон каби тўлғанурсан. Муқаррар мағлубиятга учраб, забун ва паришон бўлурсан!

Парда

БЕШИНЧИ ПАРДА

Анқара адирлари. Темурнинг чодир... Чодир олдида барваста келбатли, ўқ-ёй таққан икки жангчи соқчиликда туриб суҳбатлашмоқда.

Биринчи соқчи. Во ажаб, бутун дунё жанг-жадалдан толиқди, бироқ бу Оқсоқ зинҳор толиқишни билмагай.

Иккинчи соқчи. Тагин шикоятми? Ўзи недан норозисан, азизим?

Биринчи соқчи. Миср ва Шомда тўккан қонларимиз ҳали совугани йўқ... Энди эса Анқара ғавғоси, Анқара балоси! Нима деган гап? Уч-тўрт кун ором олсак бўлмасмиди?

Иккинчи соқчи. Хўш, Қорабоғнинг кўм-кўк адирларида, Озарбойжоннинг жаннатдек гўзал, фараҳли гўшаларида сурган завқ-сафоларинг озлик қилурми?

Биринчи соқчи. Бу нима деганинг? Атиги уч ой завқ олиб, олти ой жанг қилмоқ керакми?

Иккинчи соқчи. Мундоқ ўйласанг-чи, жанг-жадалнинг ҳам ўзига хос завқи бор, ахир!

Биринчи соқчи. Оллоҳнинг ўзи шоҳид. (*Оқсоқланиб у ёқдан бу ёққа юради.*) Шом томонларда бўлган жангда оёғимга бир ўқ тегди, то ҳануз оқсайман, ҳамон кечалари оғриқдан ухлай олмайман.

Иккинчи соқчи (*қулиб*). Зарари йўқ, яхши мол эгасига ўхшайди. Темур ҳам оқсоқ, сен ҳам... Фақат орангизда бир фарқ бор — сен қарғасан, у — бургут...

Биринчи соқчи. Бас қил, баттол!

Иккинчи соқчи. Яхши, бўлмаса, у қарға бўлсин, сен эса бургут...

Биринчи соқчи. Йўқ, буниси ҳам тўғри келмайди.

Иккинчи соқчи. Хўш, унда нима истайсан?

Биринчи соқчи. Нимани истардим, шу Анқара жанги менга сира ҳам ёқмаётир. Нима эмиш — Темур Йилдиримни енгар эмиш... Менга бундан не фойда? Мисрда, Шомда ҳар ҳолда ул-бул нарсага эга бўлдим. Бу ерда голиб келсак (*ҳовучига боқиб*), хўш, айт-чи, қўлимга нима киради? Анқаранинг қул-қуруқ, бўм-бўш саҳросими?

Иккинчи соқчи (*истеҳзоли қаҳқаҳалар билан*). Вой жуҳуднинг даллоли-ей! Сен жангга мол йиғиш учун келганмисан?

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Биринчи соқчи. Нима бўпти! Оқсоқнинг донғи чиқсин, менинг эса жоним чиқсин, шундоғми?

Иккинчи соқчи. Бас, етар, бу сўзлар туркка муносиб бўлмаганидек, аскарга ҳам зинҳор лойиқ эмасдир.

Биринчи соқчи. Нима бўпти! Жон олиб, жон берадиган биз, ўйнаб-куладиган улар! Чопишиб-сўқишадиган биз, шон-шуҳрат қозонадиган улар! Оч-ялангоч юрадиган биз, кайф-сафо сурадиган улар! Оч-ялангоч юрадиган биз, кайф-сафо сурадиган улар! Оч-ялангоч юрадиган биз, кайф-сафо сурадиган улар!

Иккинчи соқчи (*кулиб*). Ажабо, алаҳсираётирсанми. Улар деганинг кимлар?

Биринчи соқчи. Улар — саройларда айш-ишрат қиладиган очкўз подшолар, телба хоқонлар... Сарват ва саодат оғушида ўйнаб-куладиган аблаҳ вазирлар, ярамас аёнлар... Кайф-сафо билан кун кечирадиган беғам шаҳзодалар, семиз амирлар...

Иккинчи соқчи (*мағрур қаҳқаҳалар билан*). Англадим, энди англадим. Бундоқ фикрлар кўрқоқлик оқибатида туғиладир. (*Унинг елкасига қоқиб.*) Менга қара, сен зинҳор ташвиш чекма, бугун-эрта Йилдирим мағлуб бўладир, биз тагин Самарқандга қайтурмиз.

Биринчи соқчи. Йўқ, бунга кўзим етмаётир. Йилдиримни жуда қудратли дейишмоқда.

Иккинчи соқчи. Ажабо, унинг нимаси қудратли эмиш?

Биринчи соқчи. Йўқса не? Мана, неча кундирким, Йилдирим билан юзма-юз турибмиз. У эса жангни қўйиб, шикорга чиқармиш, бизни назарига ҳам илмаётган эмиш.

Иккинчи соқчи. Ҳечқиси йўқ, у бизни менсимаса, биз уни менсиймиз. (*Бўри улиши эшитилади.*) Амир келаётир! (*Соқчига қараб, ҳайратда.*) Нима бўлди? Сенинг юз-кўзингдан олов ёғилаётир.

Темур жанг либосида кириб келади. Ортдан Девонбеги, шоир Кирмоний ва Оқбуға киради.

Темур (*ниҳоятда кинли ва ғазабли оҳангда*). Темур — дайди ит?! Шундоғми, ҳали шундоғми?!

Шоир. Балки кайфи бўлгандир. Йўқса, кекса бир Султоннинг оғзидан бундай сўз чиқмас.

Девонбеги. Эҳтимол беморлиғида, иссиғи кўтарилганда ёзгандир. Йўқса, бундақанги алжираш эс-хушли бир зотга зинҳор ярашмагай.

Темур. Эҳтимол! Эҳтимол! Лекин мени ҳам Тарағай ўғли Темур дейдилар. Уни бадмастликдан ҳушёр этмоқ, кўтарилган бошини эгмоқ фурсати келди... Оҳ, Йилдирим, Йилдирим! Нақадар даҳшатли бўлсанг-да, Ҳиндистонда мен овлаган қоплонлардан мудҳиш эмасдирсан.

Шоир (*чеккага*). Шундай, қоплон йиртқичларнинг энг ваҳшийси, аммо қоплонларни ҳам тилкалаб ташлайдирган бир ваҳший куч борким, ул куч — инсондир.

Темур. Қорақўйинлининг лашкари тунда Исфаҳон ёнида кўққисдан хужум қилмиш, жангда аскарларимдан уч минг киши ҳалок бўлмиш. Ушанда мен каллалардан миноралар тиклаган эдим. Ҳечқиси йўқ, бир оздан сўнг Йилдирим ҳам мени таниб олгай. (*Киноя ва ғазаб билан.*) Оҳ, дайди ит! Бу не алжирамак, бу қандай жасорат?!

Шоир. Афсуским, жасурларнинг алжираши алжировчиларнинг жасорати каби кулгули ва бемаънидир.

Темур. Бу алжирашлар не бўлибтир?.. Рақибнинг сурбетлигини кўрким, мени ҳамон менсимаётир, жангга тадорик кўрмак ўрнига шикорга чиқаётир.

Оқбуға (*истеҳзоли кулги билан*). Дарҳақиқат, жуда такаббур, жуда мағрур...

Ш о и р . Аммо мағрурлар жуда тез шарманда бўлгайлар.

С у б у т о й кириб келади ва таъзим қилади.

Т е м у р . Хўш, не хабар, Субутой?

С у б у т о й . Буюк хоқонимизнинг амри билан шикорга чиққан ўн беш минг нафар Йилдирим аскарини жангчиларимиз қуршаб олишди ва бир зарба ила барчасини қириб ташлашди.

Т е м у р . Йилдиримнинг ўзи-чи?

С у б у т о й . Фақат Йилдирим жасурона бир эпчиллик билан қуршовни ёриб чиқди ва беш-ўн нафар ҳимоячиси билан қочиб қутулди.

Т е м у р . Мен жасурларни жуда хуш кўрурман.

С у б у т о й . Йилдирим шикорда юрганида биз сув йўлларини кесиб қўйдик, табиийки, лашкар сувсиз қолгач, тез орада таслим бўладир.

Т е м у р . Жуда ажойиб тadbир. Буни ким ўйлаб топмиш?

С у б у т о й (*Оқбуғага ишора қилиб*). Буюк сардор Оқбуға.

Т е м у р . Зотан, жанг маҳали ҳийла ҳам зафар воситаларининг биридир.

Ш о и р (*чеккага*). Мен фақат Карбалодаги араб Шимири билур эдим, бироқ туркдан ҳам Шимир чиқар эмиш.

Т е м у р . Оқбуға! Ортиқ кутиб бўлмагай! Лашкар ҳужумга ўтмоғи лозим. Бироқ Йилдиримга заҳмат етмасин. Унга айтадиган сўзларим бор. Жасур Субутой! Сен ҳам гафлатда қолма! Кимда-ким уни тирик ушласа, эвазига катта мукофот берилгай!

О қ б у г а . Қай йўсинда ҳаракат қилурмиз?

Т е м у р . Фанимнинг ўнг қаноти очиқ. Худди шу ердан бизнинг сўл қанот лашкаримиз уларнинг марказга ўтиш йўлини тўсиб қўяжак. Ёвнинг сўл қаноти эса жуда заиф. Аминманким, бизнинг зарбамизга дош бера олмай, тезда пароканда бўлгай. Бор, арслоним! Жасорат ва матонат сенга ёр бўлсин!

О қ б у г а ва С у б у т о й ҳарбийча итоат ишорасини қилиб, жадал чиқиб кетадилар.

Ш о и р (*чеккага*). Қардош қардошнинг қонини ичадир. Мана сиёсат ва раёсат балоси!

Т е м у р . Ўрхоннинг ҳануз қайтмагани мени қаттиқ ташвишга солаётир. Ҳар ҳолда, у бугун биз томонга ўтмоғи лозим эди.

Д е в о н б е г и . Ким билсин, эҳтимол, ўтгандан сўнг бизникилар ушлаб олишгандир...

Т е м у р . Ҳамма жабҳаларга буйруқ бер, унга зинҳор қўл теккизмасинлар. (*Шоир Кирмонийга.*) Қани, юр, шоир, сен ҳам бир томоша қил. Жангни яқиндан томоша қилмак завқи мутлақо ўзгача бўлур. (*Чиқиб кетишади.*)

О л м о с гангиб қолган ҳолда изтиробли одимлар билан кириб келади, Темур кетган томонга тикилади.

О л м о с (*Чеккага*). Ўрхон, оҳ, Ўрхон! Сен Олмосни унутдинг, фақат Олмос сени кўрмоқ учун жанг майдонларида дайдиб юрибдир. (*Темур кетган томонга юради.*)

Б и р и н ч и соқчи (*шеригига*). Бу Девонбегининг қизиям жуда ғалати аёл экан. Самарқанднинг гўзал кўшқларини ташлаб келиб, билмадим, Анқара чўлларида нима излаб юрибдир?

И к к и н ч и соқчи . Сенингча, жанг майдони фақат эркакларга хосми?

Б и р и н ч и соқчи (*истеҳзоли қаҳқаҳалар билан*). Бу нима деганинг? Ул заифа аёл ҳам жанг қилгани келганми?

И к к и н ч и соқчи . Куласан-да... Ота-боболардан эшитмаганмисанким, Чингизнинг онаси ҳам аёл боши билан от чопган. Барча қўшни ўлкаларни қўлга киритган ва улкан бир салтанат қурган.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Биринчи соқчи. Бу не демак, анави заифа ҳам Чингизнинг онаси-ми?

Иккинчи соқчи. Нима фарқи бор, иккаласи ҳам аёл, бу ҳам ўша жинсдан, у ҳам шу наслдан. Арслоннинг эркак-урғочиси бўлмайди.

Биринчи соқчи. Аммо, менимча, сен айтаётган бу урғочи арслон жанг учун эмас, бошқа бир ов учун келганга ўхшайди... (*Йўлга қарайди.*) Кўзинг ойдин, ана, Темирқоя ҳам келаётир.

Иккинчи соқчи. Ахир, у Ўрхон билан бирга Йилдирим ҳузурига қочган эди-ку.

Биринчи соқчи. Нима бўпти! У ерда яшай олмай, ортига қайтгандир-да!

Олмос (*Темирқоя билан киради*). Худо ҳақи, гапирсанг-чи, Ўрхонга не бўлди? У қайда қолди?

Темирқоя (*йўғон ва дағал товушда*). Унинг ёнида...

Олмос. У деганинг ким?!

Темирқоя. Ким бўлса — ўша. Нима керак, мен аралашмайман.

Олмос. Оҳ, нечун? Ўрхон келмадимми? Сен билан бирга эмасмиди?

Темирқоя. Темурдан кўрқмай бу ерга кела олар эканми? Масков қизини олиб қочишга қочиб, энди Темурга кўрина олар эканми?

Олмос. Темур уни афв этадир.

Темирқоя. Бу менинг ақлимга сифмайди.

Олмос. Жим, худо ҳақи, жим бўл! Бошимга қон тепаётир, миям тарс ёрилиб кетгудек. Демак, у бу ерга келмайди, шундоғми?

Темирқоя. Мен унинг ҳомийси эмасман, истаса, келсин, истамаса — йўқ. Нима керак, мен аралашмайман.

Олмос. Не бўлса-да, мени Ўрхоннинг олдига олиб бор.

Темирқоя. Айтдим-ку, мен аралашмайман.

Олмос (*чеккага*). Эй худойим, бу кимсанинг юраги тошдан яралганми? (*Темирқояга*.) Мен бу ерга ёлғиз Ўрхон учун келдим. Қайда бўлса ҳам мен уни топмоғим лозим.

Темирқоя. Мен очман, бир оз тамадди қилиб олай, ундан сўнг...

Олмос. Майли, егин-ичгин, мен сенинг ёқангдан олмоқчи эмасман.

Темирқоя. Ёқамдан олма, нима керак! (*Кетадилар.*)

Шу орада ташқаридан ур-сур, чопишма овозлари эшитилади.

Биринчи соқчи. Демак, жанг қизиб кетди. Роса қирғинбарот бўлаётир.

Иккинчи соқчи. Ҳа, шовқин-сурон тобора авжига чиқаётир.

Биринчи соқчи. Ана, Ўрхон ҳам Амир билан бирга келмоқда.

Иккинчи соқчи. Афтидан, Темирқоя Олмосни алдаганга ўхшайди.

Ташқаридан эшитилаётган шовқин-сурон, чопиш-саваш садолари пасаяди. Темур, Девонбеги, шоир Кирмоний ва Ўрхон кириб келишади.

Темур. Сўйла, Ўрхон, нелар қилдинг?

Ўрхон. Мен аввало жуда катта қабихлик қилдим.

Темур. Нечук қабихлик?

Ўрхон. Ольгани Туркистондан олиб қочдим, шу туфайли бошим кесилишга лойиқ.

Темур. Буни кейин муҳокама қилурмиз. Менга Йилдиримдан, Йилдирим лашқаридан хабар бер!

Ўрхон. Бурсадаги ишларим ўзингизга маълум. Ҳар ойда хабар жўнатиб турдим. Кейинги ҳафталарда Онадўлидаги бекларга катта мартабалар ваъда қилиб, ҳаммасини ўз томонимизга оғдириб олдим. У ердаги тотор ва туркман бошлиқларини чақириб, ишончларини қозондим. Бутун Онадўли аскар-

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

лари бизнинг томонимизда, ҳадемай таслим бўлурлар. Фақат Рум эли беклари, яничарлар ва серб аскарлари Йилдирим итоатида. Аммо лашкарда бузилиш бошланиши биланоқ улар ҳам ҳеч нарса қила олмай шошиб, гангиб қолурлар.

Олмос (*Темирқоя билан келади. Ўрхонни кўргач, фавқулодда бир севинч билан*). Оҳ, Ўрхон!.. (*Девонбеги қўли билан сукут ишораси қилади. Олмос чекиниб, бир чеккага бориб туради.*)

Темур (*Ўрхонга*). Жуда мамнунман. Хўш, энди айт-чи, гўзал малика қайда?

Ўрхон. Ташқарида кутиб турибдир. Фақат сарҳаддан кечиб ўтаётганида бизникилар жароҳатлаб қўйишди.

Олмос (*чеккага*). Ана, бу ҳам янги бир ҳийла!

Темур. Ўрхон! Сен аскарсан, аммо қилган хиёнатинг аскар шаънига ярашмагай. Фафлатда қолдириб қизни олиб қочмак ва мени менсимаслик бир нонкўрлик эмасми? Бунга жазм этганингда Темурнинг қаҳру ғазабини ёддан чиқардингми? (*Ўрхон сукутда.*) Нечун жимсан, сўйла!

Ўрхон. Буюк хоқоннинг марҳамати менинг бул қабиҳлигимдан жуда юксак тургай.

Темур (*кескин*). Йўқ, қабиҳликни афв этмак тубанликка ривож бермак демакдир.

Биринчи соқчи (*шеригига*). Ана, Оқсоқ тагин ғазабга минди.

Девонбеги (*Темурга*). Ўрхон билмагандир, ёшлик қилгандир.

Темур (*кескин*). Йўқ, бундай қабиҳлиги учун у энг олий жазога — ўлимга лойиқ.

Олмос. Оҳ, ўлимга?..

Темур. Ҳа, Ўрхон фақат ўлимга лойиқ.

Олмос. Раҳмат этинг, оҳ, раҳм этинг. (*Темурга яқинлашади.*)

Темур (*ғазабнок*). Наридур!

Девонбеги. Э-воҳ, чиндан ҳам у қатл этилгайми?

Темур. Ҳа, қатл... қатл! Олиб чиқ, бошқалар учун ибрат бўлсин!

Атрофдаги ҳамма саросимада, кўрқинчли сукунат...

Ўрхон. Йўқ, хоқоним, йўқ... Ўлим ҳаммани кўрқитса-да, Ўрхонни кўрқита олмай. Мен бурч йўлида минг бор ўлиб-тирилдим. Йилдирим мени қатл этмоқчи бўлганида қаҳқаҳа уриб кулдим. Энди эса кулмак ўрнига ҳайратга тушаётирман. Бироқ ўзга бир қўлнинг менинг қонимга бўялишини истамасман! (*Белидаги ханжарини чиқариб ўзига урмоқчи бўлади.*) Э-воҳ, сен мени таҳқир этдинг, мен эса... мен эса!..

Темур (*баланд ва кескин бир овозда*). Ўрхон! Ўлимга улгурурсан, мен сени таҳқир эмас, имтиҳон этмоқчи бўлдим. (*Шонли қаҳқаҳа билан.*) Унутмагилким, Темур шатранж ўйнар экан, арсадаги кичик бир пиёдани ҳам беҳуда қурбон бермакни истамайдир. Ҳолбуки, сен жасур ва тенгсиз бир қахрамондирсан. (*Яқинлашиб, Ўрхоннинг елкасини силайди.*) Зеро, сенинг маҳорат ва жасоратинг қилган қабоҳатингдан жуда юксак тургай. Ольгани, ул муносиб совғани мукофот сифатинда сенга бағишладим. Фақат қалбинг уники, ақлинг ва билакларинг бизники бўлсин.

Шу орада Ольга киради, ёпинган чодраси елкаларига тушганича туриб қолади.

Олмос (*ғазабли бир қиёфада Темурнинг қаршисига бориб*). Йўқ, йўқ! Сен бундай қилолмайсан! Ҳа, жуда буюксан, бутун дунёга ҳукмронлик қила олурсан, бироқ зинҳор Ўрхоннинг қалбига эмас! Унутмагилким, мен онаман!

Шоир (*чеккага*). Ҳа, она қалби ҳар нарсадан кучли ва муҳаббатлидир.

Ольга (*кўксини чангаллаб, чеккага*). Оҳ, бу ўқнинг жароҳати мени ҳалок этур...

Темур. Олмос! Сендан сабр ва матонат лозим.

Олмос. Йўқ, йўқ (*Ольгани кўрсатиб*). Сен унга ўзинг забт этган барча ўлкаларингни бағишламоғинг мумкин, лекин менга берилган қалбни эмас, асло! Асло! (*Ўрхонга*.) Нега жимсан, Ўрхон, жавоб бер!

Ўрхон. Хоқон ҳузуринда одоб сақламоқ лозим.

Олмос. Ҳолбуки, аҳли аёлингга хиёнат қилиш энг катта одобсизликдир.

Ольга (*Темур қаршисида тиз чўкиб*). Улуғ хоқон! Менинг тириклигим кўпларнинг умрига зомин бўлаётир, мени ўлдир, ўзгалар ҳам изтиробдан халос бўлсин.

Темур (*унинг қўлидан тутиб турғазди*). Йўқ, Масков чечаги, йўқ... Мен фақат ёвуз арслонларни, йиртқич қоллонларни ов қиламан. Менинг ўқим фақат ваҳший қузғунларнинг қонига бўяладир. Сен эса нозик бир қалдирғочсан. Ҳолбуки, Темур зинҳор қалдирғочларнинг қонини тўкмагай.

Олмос. Қалдирғочларни эса шунқор парчалаб ташлайдир. (*Кўйнидан ханжар чиқариб Ольгага урмоқчи бўлади*.)

Девонбеги. Олмос!

Ўрхон Олмоснинг билагидан ушлайди, ханжар ерга тушади.

Ольга (*заиф товуш, аччиқ табассум билан*). Сен зинҳор талашмагин, Олмос!.. (*Қонли кўксини очиб*.) Мен қаттиқ яраланганман... Энди ҳеч кимга озор бермасман. Оҳ, оҳ, оҳ... (*Йиқилади*.)

Темур (*Соқчиларга*). Ёрдам беринг! (*Ольгани турғаздилар*.)

Олмос чекинади. Ташқарида шовқин-сурон ва чопишма овозлари кучаяди.

Темур (*Девонбегига*). Қарагин-чи, нима гап?

Девонбеги (*йўлга қараб*). Субутой келаётир.

Субутой (*кириб таъзим қилади*). Улуғ хоқонга хушхабар!

Темур. Нима гап?

Субутой. Йилдирим лашкари пароканда бўлди.

Темур. Қандоқ қилиб? Батафсил сўйла!

Субутой. Фанимнинг сўл қаноти бир муддат бизга қаршилиқ кўрсатди. Сўнг кўққисдан шошиб чекина бошлади. Шаҳзода Сулаймон ва Али пошо бир-икки тўда билан қочиб қолди. Шаҳзода Муҳаммад ҳам ўз жони қайғусида Омосиё сари йўл олди.

Темур. Йилдиримнинг ўзи қай аҳволда?

Субутой. Уни зинҳор сўраманг! Йилдирим ҳақиқатан ҳам буюк қаҳрамон экан. Ҳар қандай ботирдан зиёда чопишиб-солишди. Қаватиндаги сипоҳилар ва яничарилар ҳам жуда мард экан... Уларнинг ҳаммаси асир олинди. Барчаси мажбуран таслим бўлишди.

Темур (*Девонбегига*). Амр эт, қочганларни қувмасинлар. Эҳтиёт бўл, Йилдиримга қўл теккизишмасин. Лозим қадар эҳтиром кўрсатилсин.

Девонбеги. Хўп бўлади, хоқоним. (*Субутой билан чиқади*.)

Шоир (*чеккага*). Қаҳрамонларнинг фазилати уларнинг даҳшатлари қадар буюқдир.

Темур (*қарсақ чалиб, ғазабли ва жўшқин*). Дайди ит!.. Дайди ит!.. Қандай улкан жасорат! Воҳ, такаббур!.. Фаросатсиз!.. Темурнинг сабр-тоқати ва назоқати сен каби кўпларни алдамиш. Лекин оловли бир шапалоқ ҳаммасини сархушликдан ҳушига қайтармиш. (*Қизгин*.) Йилдирим, оҳ, Йилдирим! Ўзингни дев санадинг. Фақат англамадингим, сирка қанча ўтқир бўлса, идиши шунча тез сингай.

Шоир. Ажабо, буюк хоқоннинг арзимас бир-икки калимадан асабийлашуви жоиз эрурми?

Темур. Наҳот бир-икки калима? Наҳот шу, холос? Оҳ, ана шу алжироқ калима заҳарли ўқ янглиғ уйқуда ҳам миямни кемирур, Дайди ит! Дайди ит! Дайди ит! Оҳ, нақадар такаббурлик! Йўқ, буюк дарёларни кечиб ўтган, юк-сак тоғларни ошиб ўтган Темур ҳар қандай азобларни унутса унутгай, лекин бул икки калимани — зинҳор. Зинҳор!

Шоир. Ҳар ҳолда, Йилдирим сенинг қон қардошинг, жон қардошингдир.

Темур. Афсуским, қардош етказган жароҳат жуда аччиқ, жуда хавфли бўлур.

Субутой (*кириб таъзим қилади*). Йилдирим ҳузурингизга келмиш.

Темур. Марҳамат қилсинлар.

Йилдирим Темурнинг икки нафар аскарни билан киради. Оқбуға ва Девонбеги ҳам улар билан бирга келади.

Девонбеги. Усмонли Султони Йилдирим Боязид!

Оқбуға. Ёлғиз Султонгина эмас, айна пайтда жасур қўмондон!

Темур (*жой кўрсатиб, тавозеъ билан*). Марҳамат, шавкатли Султоним! Тангрининг қули Темурдан ҳамиша икрому эҳтиром кўрғайсиз. Толиққансиз, илтимос қиламан, ўтиринг. (*Йилдирим ўтирмайди. Темур унга ёнидан бир қоғоз чиқариб узатади.*) Лутфан ушбу мактубни ўқисангиз?

Йилдирим (*мактубни олиб, кўзларига ҳаддан ортиқ даражада яқинлаштиради ва Темурга иддао билан*). Бу ёзилган пайтидаёқ ўқилмишдир.

Темур. Майли, мен шу мактубдаги сўзларингизни унутдим ва сизни афв этдим. Ёлғиз афв этибгина қолмай, муҳаббатингизни ҳам қозонмоқ истайдирман. Ҳа, шундоқ, муҳаббатингизни ҳам қозонмоқ истайдирман. (*Магноли ва мағрур бир қиёфада шоир Кирмонийга боқади*). Хўш, шоир бунга не дейдир?

Шоир (*самимий ва жўшқин бир оҳангда*). Муҳаббат! Муҳаббат! Зотан, бутун башариятни халос этадиган ягона нарса — муҳаббатдир. Муҳаббатга асир бир чўпон қалби кин ва адоватга тўлган султон қалбидан буюк ва шарафлидир. Агар дунёнинг шонли юришлари, қонли урушлари оқибат-натигада бир муҳаббат, башарий бир муҳаббат туғдирмаса... бутун ҳаётга, бутун коинотга нафратлар бўлсин!

Темур. Хўш, бу борада мағрур Йилдирим қандоқ фикрдалар?

Йилдирим. Фикрламакка арзигулик жойи йўқ. Ҳа, сен Ғолибдирсан. Бироқ бу ғалаба турк қавмларини эмас, фақат фурсат пойлаётган қўшни ҳукуматларни мамнун этди. (*Чуқур бир хўрсиниб, жуда мутаассир ва шиддатли ҳолда*.) Э-воҳ, янада тўғрироғи, Ислом оламини бошсиз қолдирди.

Темур (*оқсаганича Йилдирим сари икки-уч одим ташлайди, мағрур ва гулдуракли овозда*). Зинҳор ташвиш тортма, хоқоним! Сен кўр бир аҳмоқ, мен эса тентак бир оқсоқман! Агар дунёнинг заррачалик қадр қиймати бўлса эди, туман-туман инсонларга, пою поёни йўқ мамлакатларга... сен каби бир кўр, мен сингари бир оқсоқ кимса ҳукмрон бўлмагай эди...

Парда

ТАМОМ

Мағжон ЖУМАБОЙ

Икки дунё эшиги

СОҲИБҚИРОН СЎЗИ

Жаҳон деган не нарса?—
Кафтдайгина ердир у.
Кафтдай ернинг Тангриси
Кўп бўлмоғи — кўп қайғу.

Тангри — кўкнинг тангриси,
Кунгрансин, кўкни бийласин.

Жаҳон шоҳи — Темурман,
Бу ерга ҳеч ким тегмасин.

Кўк тангриси — Тангрининг
Уруғи йўқ, зоти йўқ.
Жаҳон шоҳи — Темурнинг
Уруғи — турк, зоти — ўт!..

Тошкент, 1922

КУНЧИҚИШ

Қисик кўзли Кунчиқиш!
Бул туришинг қай туриш?
Алпим, тикла қаддингни!
Ерни тўлдириб гуррос сол,
Кунботишга кўз юбор,—
Қон ёлқинин кўрдингми?

Кунботарни чанг босган,
Чанг эмас, қора қон босган,
Ур-тўполон, қонли отиш.
Биламан деб, бўлишга,
Куламан деб, ўлишга
Яқин қолди Кунботиш!

Қозоғистоннинг Оқмўла музофотида туғилган Мағжон Жумабой (1893—1937)нинг номи, ижоди, чақноқ ҳаёти, оғир қисмати — XX аср Турк дунёси шеърлятида, тарихида энг ёрқин саҳифаларни ташкил этади. Ўзининг ўткир итсеъодди янгроқ шеърляри, шиддатли ижодий фаолияти билан қозоқ шеърляти қадрини осмон қадар кўтарган алп ижодкор, кенг дунёқараши, тарғиб қилган ғояляри, ғаройиб тақдири билан ўзбек ўқувчилари кўнглидан жой олишига шубҳа йўқ. Зеро, Мағжон Жумабой бутун умри мобайнида улуғ ва ягона Туркистон учун курашган, шундай бирликни орзу қилган, шунга интилган мунаввар инсон эди. Йигирманчи йилларда — Туркистон замини большевиклар томонидан қаттиқ таланиб, куллик кишанляри қаттиқроқ боғланган йилларда, Кўқон мухторияти тугатилиб, табаррук ватанимиз қизил коммунистлар этиги остида қонга ботирилганда, империя ҳукмронлиги

Дарё эди ўқирган,
Сапчиб кўкка кўпирган,
Емрилди қирғоқлари.
Хаста, ўлай деб ётар,
Аҳволи мастдан баттар,—
Шудир кўлдан келари!

Иблисга эргашган ўсаллар,
Манмансираган касаллар
Бўғилсин, қонга бўялсин.
Унинг инграган унидан,
Қонга бўялган кунидан
Кунчиқишим уйғонсин!

Қисик кўзли Кунчиқиш,
Бўлсин сўнги бул юриш,
Кунботишга юрайлик!
Ҳилпираган туғ билан,
Ерни тўлдирган гувв билан
Қалъасига қирайлик.
Кул қилайлик қалъасин!
Кул қилайлик боласин!
Йўқ, жаҳлимиз босайлик.
Гул қилайлик қалъасин,

Ул қилайлик боласин,
Меҳр эшигин очайлик.

Эсдан озган улларни,
Адашган мунглиларни
Кунчиқишнинг йўлига
Солайлик, «ётсан!» — демайлик,
Аямайлик, кўмайлик
Кунчиқишнинг нурига!..

Теран денгиз тебранди,
Кунчиқишим гувранди,
Олмосдай кўзим кўради.
Ҳилпираган туғ билан,
Ерни тўлдирган гувв билан
Қора булут қошлаб келади.

Эй сен, касал Кунботиш!
Бул ётишинг қай ётиш,
Йўқол илдам йўлимдан!
Кўрқар бўлсанг ўлимдан,
Умидинг бўлса умрдан,
Ушла менинг қўлимдан!

Омск, 1916 йил.

СЕВАМАН

Кулдай гунгурт сочи бор,
Тўқсон бешда ёши бор,
Кўзи кетган, сўқир, кўр.
Тасбиҳ санар тикилиб,
Ерга қараб букилиб,
Хўрсинар оғир-оғир.
Менинг қари онам бор,
Нега эканин билмайман —
Шул онамни севаман!

Кўзинда кўкнинг нури йўқ,
Оғзинда жаннат сўзи йўқ,
Оташсиз, сокин қучоғи.
Эврилмайди илондай,
Сўзи ҳам йўқ Қуръондай,
Билгани — қозон-ўчоғи.
Ёввойигина ёрим бор,
Нега эканин билмайман —
Шул ёримни севаман!

шўролар қўлига ўтган бир даврда ёш шоир ҳаётидаги энг оғир давр — таъқиблар, қамоқлар даври бошланди. «Алашўрда» сиёсий партиясининг мафкуравий раҳбарларидан бири сифатида мунтазам таъқиб остида яшаган Мағжон 1922 йилда ҳаловат истаб Тошкент шаҳрига келади. Тошкентдаги икки йиллик умри (1922-1924) — Мағжон Жумабой ҳаётидаги энг унумли-баракали йиллар бўлди, ижоди камолга етди, биринкетин гўзал шеърлар, дostonлар ёзди. Шундан кейин у 1924-1927 йилларда Москва шаҳрида ўқиди, ижод қилди. 1927 йилда ўз юртига келиб яшай бошлаган шоир боши устида яна қора булутлар айланиб қолади ва 1929 йилдан то 1935 йилгача Карелия ўлкасида сургунда яшади. 1935 йилда сургундан озод бўлиб, Алмати шаҳридан бошпана топади. 1937 йил 30 декабрь куни яна қамоққа олинади — шу билан улуг шоирнинг азоб-укубатларга тўла ҳаётига якун ясалди: у сталинизм даврининг қурбони бўлди.

Уйқу босган қовоғин,
 Бостириб кийган тумоғин,
 Ялқовликни ёр кўрган,
 Юрар эски қонун-ла
 Олдидаги моли-ла
 Бирга ўйнаб, бирга ўрган,
 Алаш деган элим бор,
 Нега эканин билмайман —
 Шулар элимни севаман!

Сувлари сайрон қуради,
 Бўрони увлаб туради,
 Қиш — оқ кафан, ёз — сари.
 Ўрмон йўқ, шов-шуви йўқ,
 Тоғи ҳам йўқ, суви йўқ.
 Бордир сур-сур тошлари.
 Сариорқа деган ерим бор,
 Нега эканин билмайман —
 Шулар ватанни севаман!

Омск, 1916 йил

ЁШЛАРГА ИШОНАМАН

Арслон каби ҳайбатли,
 Йўлбарс каби ғайратли,
 Қиронқушдай қанотли,—
 Ёшларга ишонаман!

Кўзларида олов бор,
 Сўзларида оташ-нор,
 Жондан қиммат номус-ор —
 Ёшларга ишонаман!

Ёш қиронлар — полопон,
 Кўзлагани кўк осмон,
 Қанотин ёзар чаққон,—
 Ёшларга ишонаман!

Хулқи — тоза ипақлар,
 Сут каби пок юраклар,
 Хосиятли тилақлар —
 Ёшларга ишонаман!

Тоғ сувидай гувиллар,
 Алаш — она элим дер,
 Олтин Орқа — ерим дер,
 Ёшларга ишонаман!

Чарчоқ бўлмас тулпорда,
 Толиқиш йўқ шунқорда,
 Иймон кучли уларда —
 Ёшларга ишонаман!

Кўнглида пок имони,
 Хосиятли Қуръони,
 Шулар Ватан посбони —
 Ёшларга ишонаман!

Ишонаман ёшларга!
 Алаш номин осмонга,
 Олиб чиқар жаҳонга,
 Ёшларга ишонаман!

ҚОЗОҚ ТИЛИ

Куч камайди, ҳайбатли туғ қулади,
 Кеча ботир бўлган — бугун буқади.
 Эрка интилган учқур жони кишанда,
 Қон совуган, юрак сўлғин уради.

Қирон қушнинг қўш қаноти қирқилди,
 Кучли, шиддатли гуркираган ел тинди.
 Асқар Олой — олтин она эсда йўқ,
 Ботир, хонлар — не донолар унутилди.

Эрлик, бирлик, ғайрат, номус, бахт, орнинг,
 Ёвуз тақдир йўқ айлади не борнинг...
 Олтин даврдан бир бебаҳо белги бўп,
 Нурли юлдуз — бобом тили, сен қолдинг!

Ёруғ кўрмай узоқ ётдинг, хон тилим,
 Тоza, теран, ўткир, кучли, кенг тилим.
 Тарқаб кетган болаларинг бағрингга
 Оқ қўлинг-ла торта оларсан, сен — тилим!

ТЕЗДА БОРАМАН

Қиронқушман — учган сариқ даладан,
Олтой, Урол — қўш қанот деб биламан.
Озод даштлар ардоқлиси, эркаси,
Сўзим синмай ўсган ботир боламан.

Алп паҳлавон — бобо зотим сўрасанг,
Ақли расо — момо зотим сўрасанг.
Олов сочиб ёш йўлбарс интилса,
Қўрқоқ қуллар, қандай қарши турасан?!

Тулпор миниб, туғни қўлга олайн,
Қилич тутиб, қон майдонга борайин,
Ернинг юзи кимлигимни танисин,
Ёш бўридай бир оз ўйин солайин.

Тирилтирай алп бобомнинг арвоҳин,
Поклаб олай Сарiorқамнинг тупроғин,
Ён-атрофда текис ҳукмин юритиб,
Камол топсин келаётган урпоғим.

Алп бобожон, йўлинг тутди эр боланг,
Дуо қилгин, олтин Олтой — қари онам,
Оқ сочингни, кўкрагингни ҳидлашга
Тез бораман, голибона, мен шаҳдам...

(1916)

ОЛИСДАГИ БОВРИМГА

Олисда оғир азоб чеккан боврим,
Чечакдай ҳазонрезги теккан боврим.
Қамалиб қалин ёвнинг ўртасинда,
Қул қилиб кўзининг ёшин тўккан боврим.

Олдингни оғир қайғу ёпган боврим,
Умр бўйи жафо чеккан ётдан боврим,
Қонсираб юраги тош ёвуз каслар,
Тириклай теринг шилиб ётган боврим.

Ё пирим-ай, эмасмиди олтин Олтой —
Бизни туққан онамиз — асов тойдай?
Бағрида юрмабмидик ўйнаб-кулиб,
Юзимиз эмасмиди ёрқин Ойдай?!

Ола-була олтин соққа отмабмидик,
Тепишиб бир тўшакда ётмабмидик?
Олтойдай онамизнинг оқ сугидан
Бирга эмиб, бирга таъм тотмабмидик?

Турмабмиди биз учун зилол булоқ
Қиқирлаб, кулиб-яйраб, тоғдан қулаб,
Қуш каби қанот қоқиб учган қуюн
Биз билан чопмаганми пойга-улоқ?

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Олтойнинг олтин куни эркалатиб,
Йўлбарсдай ўсдик биз мард, эр етиб.
Оқ денгиз, Қора денгиз нарёғига,
Боврим, мени ташлаб, қолдинг кетиб!

Мен қолдим, ёш полопон, қанот қоқмай,
Учай деб интилсам ҳам таянч топмай.
Ғам чекиб, йўл кўрсатар дўст қолмади,
Қўйсинми душман энди мени отмай?

Ёш юракка қўрғошин ўқи ботди,
Ғуноҳсиз тоза қоним сувдай оқди.
Ҳолсираб, дармон кетиб, эсдан толдим,
Қоронғи авахтага тикди, ёпди...

Кўрмайман кеча юрган қир-сойни ҳам,
Кундуз — Кунни, тунда — кумуш, оқ Ойни ҳам.
Ардоқлаб, чин ипақдай, нурга белаб
Ўстирган олтин онам — Олтойни ҳам.

Ё пирим-ай, айрилдикми, дўстим, тўпдан?
Ёғса ҳам қайтмасдик-ку ёмғир-ўқдан!
Туркийнинг йўлбарс каби юрагидан
Чиққан биз — қўрқоқ қулми ёвдан буққан?!

Чарх уриб, эрка интилган туркий жони,
Чиндан ҳам сустлашдим битиб ҳоли?!
Юракдаги ўти сўниб, қуридими
Қайнаган томирдаги ота қони?

Боврим, о, сен уёқда, мен буёқда,
Қайғудан қон ютамиз. Бизнинг отга
Лойиқми қулдай юрмоқ? Юр, кетайлик
Олтойга — ота мерос олтин тахтга!

(1913)

ЎРОЛ ТОҒИ

Талашган осмон билан кўк-кўмгак тош,
Қарасанг тепасига — айланар бош.
Яратган қудрати кенг қодир тангрим,
Шул тоғдан чиқаргандир олтин, олмос.
Солланиб шивирлайди турли оғоч,
Бир-биридан кўркланиб турар ёндош.
Қарағай, арча ботир — бир қаторда,
Баҳор, ёз, қишу кузни ёдга олмас.
Ичига айиқ, қашқир — жонзод тўлган,
Одамзод юрак ютиб оёқ солмас.

Бир пайтлар сенинг эганг туркий эди,
Ўзингда кўниб-кўчиб юргай эди.
Тоғу тошдан тап тортмас ботир туркий
Қўйнингга ҳайбат билан киргай эди...

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Мард туркий кенг далангнинг кўрки эди,
Ўтирса, кўчса, қўнса — эрки эди.
Турганда иқбол қуши бошинг узра,
Бул қуш ҳам қўрқмас, ботир туркий эди.

Беқарор бу дунёда вафо борми?
Алдайди, тўхта, унга яқин борма!
Бугун у жон дўстингман деб юрар-у,
Кулатиб кетар эрта сени жарга.

Олтой, Ўрол бўйида турган тур(и)к,
Қара-чи теваракка бўйнинг буриб,
Отинг йўқ, зотинг ҳам йўқ, товушинг йўқ,
Қайларга йўқолдинг сен ириб-чириб,..

Эй она, турклар ўсган улуғ Ўрол,
Бўйнинг бур тўнғичингга, бул ён ўрал!
Қўшил, эй ботир туркнинг болалари,
Топтатма, онанг қадрин қўлингга ол!

(1912)

МЕН ШЎРЛИК

Толесиз, бахтсиз мен шўрлик,
Бир ишим ўнгга бормаган.
Мен не қилдим шунчалик,
Тангри мунча қаргаган?

Не қилсам ҳам тушмади
Ҳовучимга қувганим.
Юбормади, зўрлади
Яқин боврим — туққаним.

Талпиндим, тушдим изига,
Юксалмади бир ишим.
Қарамай қулинг юзига,
Оллоҳим, не эди қилмишим?

Қизғонақолди йиққанин,
Борин, орин аяди.
Ўқишга оқча қиймади,
Олди-ортига қаради.

Бел боғлаб тушдим ҳар йўлга,
Тилагим қандоқ топай деб.
Қарамадик ўнг-сўлга,
Мақсадим томон чопай деб.

Йиғлатдинг-ку, эй Раҳмон,
Билим излаб толдимми?
Яратганим, меҳрибон,
Қуруқ ҳовуч қолдимми?

ТУРКИСТОН

Туркистон — икки дунё эшигидир,
Туркистон — мард туркийнинг бешигидир,
Туркистонда туғилишдай энг ажиб бахт
Туркийларга Тангри берган насибидир.

Қадимда бул юрт номи эди Турон,
Туронда мард туркийлар тутган макон.
Туроннинг тақдири бор айқаш-уйқаш,
Бошидан кечган унинг не бир замон.

Туроннинг гармселдай тарихи бор,
Ўт бўлиб кўкка ўрлар у шиддаткор.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Туроннинг ерин-сувин ёддан билган
Туркийга теран хаёл ҳамиша ёр.

Туроннинг ҳадсиз-чексиз чўли қандай!
Денгиздай канори йўқ кўли қандай!
Туроннинг дарёлари, ўзанлари
Бир тошса, чўлни босган сели қандай!

Туроннинг тоғлари бор кўкдан ошган,
Бошини мангу оппоқ сочлар босган,
Бағрида эрка булоқ ўйноқлайди,
Тоғ аро зилол сувлар тўлиб-тошган.

Чўллар бор, ел югурмас, сап-сариқ қум,
Мозордай, ҳеч бир ун йўқ, сукутда, жим.
Жон-жонвор бўлармиди чексиз қумда,
Уйнаса пари ва жин ўйнар балким.

Туроннинг денгиз каби кўллари бор,
Мавж урар чексиз-ҳадсиз Денгиз—Орол.
Бир четда хосиятли Иссиқкўлнинг
Бағрида дунё кўрган туркий кўкёл.¹

Окс, Яксарт — Жайхун, Сайхун оқа келган,
Туркийлар бул икковин дарё деган.
Муқаддас икки дарё ёқасида
Боболар мозори бор — азиз маскан.

Туроннинг Тиёншондай тоғи қалай!
Жуфт бўлмас Тиёншонга тоғлар талай!
Мард туркни беихтиёр олқишларсан
Кўкка теккан Хонтангрига қарай-қарай.

Балхашни оғушлаган Тарбағатай,
Жўтали, ер киндиги — Помир, Олой.
Қозикўрт хосиятли тоғ бўлмаса,
Тўфонда Нуҳ кемаси тўхтар қалай?

Туроннинг ери ҳам ёд, эли ҳам ёд,
Қуюндай бошдан кечган куни ҳам ёд!
Шоҳлик қуриб, Туронни бийлаб турган
Мозийда энг машҳур хон — Афросиёб.

Азалдан бул юрт чалган мардлик куйин,
Биласан тарих очсанг Турон жойин.
Хосиятли Туронга хумор бўлган
Аввалда Кайхисраву Зулқарнайн.

Ер юзинда Турондай ер бормикан?
Туркийлар каби ё бир эл бормикан?
Ўткир ақл, ўтли ғайрат, югрук хаёл,
Туроннинг эрларидай эр бормикан?

Туғилмас одамзотда Чингиздай мард,
Тубсиз фикр, темирбадан ва донишманд.
Чингиздай арслоннинг бир номи ҳатто
Одамнинг юрагига берар мадад.

¹ Кўкёл — туркийларда муқаддас саналган Она Бўрига ишора.

Чингиздан — Чигатой, Ўгдей, Жўжи, Тўле,
 Отага тортиб ўсган бари бўри.
 Чингизнинг лашкарбоши — икки кўзи:
 Йўлбарс Субутой ва кўкёл Жебе.

Туроннинг Тарағайдай бийлари бор,
 Ундан Темур тугилган — ўт, шиддаткор.
 Ўт сочиб ер юзига улуғ Темур,
 Чақмоқдай чарақлаган такрор-такрор.

Туронни мақтамасман ўзим якка,
 Шусизоқ номи кетган ҳамма ёққа.
 Олим борми фалакнинг сирич очиб,
 Билимда тенглашолса Улуғбекка?!

Тоза қон—турк қонидир хосиятли,
 Шулар қондан Ибн Сино Абу Али.
 Сеҳр десанг арзийди мўл билимин,
 Тугилдимми бундай одам ерда ҳали?

Туркийнинг ким билмайди мусиқасин,
 Форобий жаранглатган уд ноласин.
 Чертганда тўқсон тўққиз турлантириб,
 Юпаниб ким тиёлди кўзнинг ёшин?

Туронда турк ўйнаган мисли чақмоқ,
 Туркдан бошқа ўт-олов жон борми шундоқ?
 Туркийлар энчи олишиб тарқалганда,
 Қозоқда қолмаганми қора шангроқ?

Турон бул — арслонларга ватан бўлган,
 Туронда қозоғим ҳам хонлик қурган.
 Қозоқнинг қашқа йўлли Қосимхони
 Туроннинг талай ерин бийлаб турган.

Одил хон кам бўлмади Назардайин,
 Алашга Есимхоннинг йўли тайин.
 Тавкедай донишманд хон қурган экан,
 Култўбанинг бошинда қурултойин.

Бул Турон азалданоқ Алаш ери,
 Туронсиз тарқалмаган ҳеч хумори.
 Туроннинг тупроғида тинчлик топган
 Алашнинг арслони — Абилай эри.

Хуморлаб ким изламас туққан элин?
 Тулпор ҳам қўмсамасми туққан ерин?
 Шимолнинг шоввозлари — қалин Алаш,
 Турон ҳам била билсанг — сенинг еринг!

Аввалда Оке, Яксарт — Жайхун, Сайхун,
 Туркийлар дарё деган бул икковин.
 Муқаддас икки дарё ёқасинда
 Бобонгнинг мозорини топ ва сиғин!

Тошкент, 1922

АЛДАНГАН СУЛУВ

Куни кеча тўлин ой юзинг эди,
 Боғдаги қора нарғиз кўзинг эди.
 Мап-майда момик қордай тоза бадан,
 Гўёки пишиб турган узум эди.

Ел тегмай, доғсиз турган кезинг эди,
 Инсонга дори — ширин сўзинг эди.
 Пайғамбар босиб кетган изларидай
 Қадрли, қутлуғ оёқ изинг эди.

Бугун-чи, ўша кўркнинг бири ҳам йўқ,
 Оҳ, оҳу, оёғингга тегди бир ўқ.
 Ўкиндинг, ёшлик — мастлик, давринг ўтди,
 Фарёд қил, сиртинг — олов, ичингда — чўқ.

Қув тулки сўзларига тез алдандинг,
 Ўйланмай ўтга кириб, тез таландинг,
 Пок исминг, ёшлик кўркинг — бари кетиб,
 Умрингча куйиб ўтар ўтда ёндинг.

Эл оғзидан таралди ёмон отинг,
 «Бузуқсан!» — дейди энди яқин-ётинг.
 Вишиллаб ул ҳам, бул ҳам сўз айтади,
 Ёш тўкиб, чиқмасинми шунда додинг?!

(1912)

ШУ КУННИНГ ҚЎШИҒИ

Ўйламай ўтга тушган қандоқ жонмиз? —
 Сўз уқмай, милқов, меров, юрган ёлғиз?
 Кўринмас кўзга туртса, қоронғилик,
 Ё пирим! Қолдикми рост оппоқ тонгсиз?!
 Тақалган томоқларга ўткир пичоқ,
 Шундаям тинч ётамиз гўё онгсиз.
 Тингламас, сўзни уқмас, эшитмайди,
 Бўлдими ҳайрон қозоқ тошдай жонсиз?
 Ер кетди, жонинг кетди, ғам емадинг,
 Қул бўлдинг қоратовон, энди молсиз.
 Ўртага қамаб олиб қириб ётар,
 Қора юрак «нодонлик» сени сонсиз.
 Қозоғим, эй арслоним, ғайратли эр,
 Қолдингми қарши турмай бир амалсиз?
 Тун бошланди, не бўлар олдда кунинг —
 Бўш юрсанг ҳеч панасиз, уйсиз, томсиз?
 Адашдинг, олдимда — бўрон, ортда — туман,
 Борасан қора тунда чироқ-шамсиз.
 Енгдими билсизлик, ит нодонлик?
 Бўғининг қалтирайди бўлиб ҳолсиз.

(1911)

ҚАРОҒИМ

Қароғим, ўқув ўқи, бекор юрма!
 Ўйинга берилма ҳеч, кўнгил бўлма.
 Ўқимай, ўйин қувган болаларга
 Йўлама, яқинига борақўрма.
 Кечикма, ҳаяллама, олға интил,
 Юлдузни оламан деб, қўлинг серма!
 «Ҳаракатда баракат» дегани чин,
 Тўхтамай ишлайверсанг ботиб терга,
 Ёшлиқдан ҳунар қувиб, билим топсанг, —
 Қай одам ета олгай бундайларга...

* * *

Ёшлиқ, бойлик, қўл қовшириб бўш юриш —
 Ёш, ўспирин, умидли эрни бузади.
 Терлаб-пишиб, ўлиб-толиб топилган
 Отамерос давлат шунда тўзади.

(1911)

• ШҶРЛИК ҚОЗОҚ

Шўрлик қозоқ жони халқумга тиқилиб,
 Қора кун келиб, тиккан туғи йиқилиб,
 Олға босмай ҳамма иши терс кетиб,
 Лаззат топмас, кучсиз, беҳол букилиб,
 Ўқиш-билиш йўласа ҳам, кўп турмай
 Четланади, қозоқ ишин ёқтирмай.
 Пир-пир ухлаб, қозоқ шўрлик тек ётар,
 Қонли ёшлар икки кўзин очдирмай.
 Қозоқ, қўзғол, билим излар кез келди,
 Қилич тутиб сенга нодонлик гезанди.
 Четга отвор кесак каби, юртдан қув
 Эрта-ю кеч бошга миниб эзганни!
 Китоблар бер, ўқисин, боланг кўлига,
 Мол аяма ўқув-билим йўлига.
 Ҳунар ўрган, бошқаларга қатор бўл,
 Қўшил бориб одамизод ёнига!
 Шўрлик қозоқ бош кўтариб турарми?
 Кўнгли тусаб, билимга бош бурарми?
 Қуни туғиб, ўнгдан Қуёш, сўлдан Ой,
 Ўйнаб-кулиб, фан-ла дўкон қурарми?

(1912)

СЕВИКЛИМГА

Ёндим-куйдим сени ўйлаб, васлинг кўрмай,
 Сендан бошқа бир ёш жонга кўнгил бермай.
 Сен — бир ёқ, дунё бир ёқ, қатор кўйиб,
 Сени изладим, дунёда қараб турмай.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

88

Қайғу ютдим, оҳ десам — чиқди ёлин,
Сиртим соғ, ичимда ўт ёнган қалин.
Куйдирган қалин ўтнинг зардобидан,
Ўлишга яқин келди шўрлик жоним.

Кўзларим айтиб турар суйганимни,
Қуриган, сарғайган юз — куйганимни.
Толгин юрак, қуруқшаб-сўлган вужуд —
Севгини қўлига қўл қўйганимни.

Куну тун сени излаб қайғу едим,
«Ўтда қолган шўрликни севгин» — дедим.
Тўкилган кўз ёшимга раҳминг келмай,
Ўзингни нари олиб қочдинг-а жим.

Жон дедим, жоним қийдим — қайрилмадинг,
«Нари кет!» — деган гапдан айрилмадинг.
Чириллаб, кўз олдингга ёнсам ҳамки,
Тилингда бир бор аяб, қайғурмадинг.

Нур бўлди кўнглим аро сенинг шуъланг,
Умр бўйи бўлиб қолдим мен овворанг.
Мана, мен сени ташлаб кетмоқчиман,
Хуш қол энди, омон бўл, севган ёр-а!

Севмасанг, мен ҳам топдим ўзимга ёр,
Керагинг йўқ, меҳрсиз, йўлингга бор!
Энди мен ул ёр ила роҳатланай.
Ёзин-қишин, барибир, ёғса ҳам қор!

Доим бирга, у ташлаб кетмайди ҳеч,
Сен каби, мени ғамгин этмайди ҳеч.
Ўзгармас бир қолипда тирикчилик,
Гоҳ шодлик, гоҳида мунг тутмайди ҳеч.

Алвидо, менга қара, о, мени кўр!
Видолаш, мен кетайин, қўлингни бер!
Олдимда қучоқ очиб қарши олар —
Севган ёр, вафодор ёр — ул қора ер!!

(1912)

ОЛТИН ҲОКИМ АБАЙГА

Чин ҳоким, сўзи олтин — баҳо етмас,
Сўзини минг айтсанг ҳам — тоти битмас.
Қорадан ҳоким бўлган сендай жоннинг,
Дунёнинг қулоғидан сўзи кетмас.

Сўзингга баҳо қўйса, баҳосини
Айтолмай юрт қийналар — шундоқ олмос!
Олмос сўз, олтин шеъринг эшитган жон
Терс қараб биронтаси кета олмас.
Қабрингда тинч ухлагин, қайғу ема,
«Олмос сўзим хор бўлди бўшга» — дема.

Изингда қозоқнинг ёш болалари
Сўзингни байроқ қилиб юрар ҳамма!

Ою йил ўтар, дунё кўчин ортар,
Ўлдириб қанча жонни, юкин тортар.
Кўз очиб, халқинг уйғонгани сайин,
Ишон, эй ҳоким бобо, қадринг ортар.
Тирик жоннинг ортида изи қолар,
Этиқдўз ўлса — болға-бигизи қолар.
Бой ўлса — қолар сурув-сурув моли,
Чечан ўлса — ортида сўзи қолар.
Шум дунё чап беради, кўпдан ўтар,
Соғ юрсанг, эрта-индин ишинг битар.
Тўхтамас бу дунёнинг чархпалаги,
Чечаннинг айтган сўзи кўпга кетар!

(1912)

ТУҒИЛГАН ЕРИМ — САСИҚКҮЛ

Олисдан сирли боқиб чалқиган кўл,
Чехрангда куннинг нури балқиган кўл.
Сафланиб соф кумушдай оқ кўпиклар,
Мап-майда мавжларингда қалқиган кўл.

Ёнингда ёш болалар ўйнаган кўл,
Жон-жонвор сувинг ичиб, тўймаган кўл.
Ялтирасанг, кўз солиб, мунгга ботиб,
Ошиқлар ёрин излаб, ўйлаган кўл.

Ечиниб қиз-келинчак сув олган кўл,
Ҳар жонни зилол билан суғорган кўл.
Ирғишлаб сувга тўйган сурув моллар,
Дўнгламга ўйноқ солиб, қувонган кўл.

Соҳилга оқбўз уйлар ярашган кўл,
Бойлари камбағалга қарашган кўл.
Тотув-аҳил оғайни бирга қўниб,
Мол-қолни соат сайин сўрашган кўл.

Турли қуш овоз солиб чувлашган кўл,
Балиқлар сув ичинда дувлашган кўл.
Шопириб сариқ қимиз эртаю кеч,
Бошингда кенгаш қуриб, довлашган кўл.

Сасиқ деб, эркалатиб от қўйган кўл,
Ўт-сувга эганг тугул, ёт тўйган кўл.
Нозланиб, тулпор миниб, тарлон учиб,
Пойгага чавандозлар от қўйган кўл.

Кир ювиб, киндик кесиб сенда ўсдик,
Тенг-тўшлар ўйнаб-кулиб «кел» дейишдик,
Курашиб, тойга миниб, лойга ағнаб,
Баҳслашиб, кун ботгунча бел олишдик.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

90

Ойдин кўл, бобом қўнган, қут бўлган кўл,
 Чанқаса — ўт бўлган кўл, сув бўлган кўл.
 Аҳиллик, оғзибирлик тугал чоғда
 Барака, мўл-кўл емиш, сут бўлган кўл.

Не бўлар? Билмам, ҳайрон бошим менинг,
 Озодлик ичра ўтсин куну тунинг.
 Гердайиб, ёт кишилар келиб қўнса,
 Бошингдан қушинг учиб кетар сенинг!

(1912)

ЁШ КЕЛИН

Янги тушган ёш келин,
 Кампирларга ош келин!
 Саломини бермаса —
 Обру топмас, тош келин!
 Қовоғин ҳеч уймаса —
 Шунда бўлар бош келин!

Янги тушган келинчак
 Бўлмас сира эринчак.
 Худонинг берган тўқлиги —
 Ош бўлади иримчак.

Ёш келинчак — тўқ қўноқ,
 Зиқна бўлмайти бироқ.

Чарчаб-толиб юрса ҳам,
 Фикрида яхши атоқ!

Довул, қор турган пайтда,
 Ё куйса ёмғир-булут,
 Лом-мим демай сўз айтмай,
 У юради соғиб сут.

Бирин бири излашган,
 Қоронғида кезлашган,
 Боши ерга киргунча
 «Жоним — сен» деб сўзлашган
 Ёш келинчакнинг ёри -
 Кўнглин очар хумори.

(1912)

ЎЗГА ЮРТ...

Ўзга юрт осмон-кўкка ошаётир,
 Илм конин калит топиб очаётир.
 Бири ой, бири юлдуз, бири кун бўп,
 Ялтираб кўкдан нурин сочаётир.

Талашиб — ҳунар-билим олаётир,
 Кунма-кун олға қараб бораётир.
 Ўт экиб, кўкда учиб, сувда сузиб,
 Тангридан раҳмат-рағбат топаётир.

Ўйламай бизнинг қозоқ текда ётар,
 Бир ишга ёпишолмай четда ётар,
 Сал озроқ кўз юбориб, қараб турсанг,
 Қозоғим танг қоларлик кайфда ётар.

Бойлари минг қўй ичра чалқиб ётар,
 Бор молин бўлисликка сарқиб¹ ётар,

¹ Сарқиб — тарқатиб, сарфлаб.

Баримта, уруш-жанжал, киши ўлтириш
Ичинда шўрлик қозоқ қалқиб ётар.

Кенг ери кундан-кунга қуриб ётар,
Сур илон қон-қаймоғин сўриб ётар.
Аввалда юрт сўраган одамларни
Тангри ҳам кундан-кунга уриб ётар.

Бировлар ўқиб, тўра бўлаётир,
Бош узра давлат қуши қўнаётир.
Унутиб ўз-ўзини бул шоввозлар,
Юртига қарши таёқ йўнаётир.

Шогирдлар мадрасада чириб ётар,
Айтишиб мулла билан, ириб ётар.
Ўқиган, дин излаган бечоралар
Емтикка¹ қузғун бўлиб кириб ётар.

Аёллар мол ўрнига юраётир,
Ёш қизин молга, чолга бераётир.
«Аёл хуни — беш байтал» деган бир сўз
Қармоққа талай ёшни илаётир.

Дов-жанжал эл ичига тўлаётир,
Ўзаро талаш-тортиш бўлаётир.
Кечаги чечак ёрган қозоқ тили
Сарғайиб, бир сув тегмай сўлаётир.

Қозоғим мана шундоқ битаётир,
Кун сайин ортга қараб кетаётир.
Ўзга юрт, ўз юртининг фарқин билмай,
Оти ўчгур ўқиганлар — нетаётир?!

(1911)

*Қозоқ тилидан
Музаффар АҲМАД
таржимаси*

¹ Емтик — ҳаром емиш.

Евгений ЗАМЯТИН

Тангри қамчиси

Қисса

1

Бутун Европани бир хавотир чулғаб олганди. Ҳамма ич-ичидан уни ҳис қилар, ҳамма ундан нафас оларди.

Одамлар уруш, исёнлар, ҳалокат хавфи яқинлиги ҳақида башорат қиларди. Ҳеч ким янги корхоналарга пул қўйишни хоҳламасди. Фабрикалар ёпила

ЕВГЕНИЙ ЗАМЯТИН XX аср бошидаги рус маданий ўғониши юзага чиқарган зиёлилар авлодига мансубдир. Октябрь тўнтаришига қадар Замятин Петербург Политехника институтининг кема қурилиши факультетида таҳсил кўрган, махсус техника журналларида мақолалари чоп этилган, ушбу факультетда фаолият ҳам кўрсатган, 1905 йилнинг сиёсий намоёнларида қатнашган.

Дастлабки рус музёранг кемалари бунёд этилиши муносабати билан чет эл сафарларида юрган Замятин Россияда монархия йиқитилганини эшитиб, ватанга қайтади.

У Горький билан яқинлашиб, унинг «Янги ҳаёт» нашри билан ҳамкорлик қила бошлайди.

1917-1921 йилларда жамоатчилик, нашриёт ишлари ҳамда педагогик фаолият билан қаттиқ банд бўлишига қарамастан, бир қатор ҳикоялар, айниқса, алоҳида ажралиб турадиган «Фор» ва «Мамай» ҳикояларини яратади. Шунингдек, ўзининг бош асари — «Биз» романини ёзади.

Лекин мазкур роман ўқувчилар кўлига жуда кеч, яъни етмиш йилдан сўнг бориб тегди. Мабодо асарда кўтарилган масалалар ўта муҳим ва бадийий пишиқ бўлмаганида бундай мuddат ёзувчи тақдири учун аянчли бўлиши мумкин эди.

Асарни тўлиқ англаш учун ўқувчи бугунги ғарб ҳамда рус санъаткорлари, хусусан, М. Булгаков ва А. Платонов асарлари билан таниш бўлмоғи, бадийий тайёргарлик талаб қилинишини инкор этмаслик керак.

Замятин мазкур романида умуминсоният бахти ғоясини ялпи усуллар билан рўёбга чиқаришни кўзлаганларни ҳажв остига олади.

Инсон ҳуқуқларини кўрсаткичи бузишга, табиий ривожига араштиришга, унинг нозик ҳис-туйғуларини сохта ғояларга бўйсундириш ҳолларига нисбатан ўткир муносабат шўро даври ёзувчилари ичида дастлаб Замятин асарларида кўзга ташланган эди.

1929 йилда Замятиннинг жамиятдаги аҳволи ниҳоятда оғирлашади. 1931 йил ноябрида у СССРни тарк этади.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

93

бошлаганди. Тўда-тўда ишсизлар кўчаларда изғир ва нон талаб қиларди. Нон тобора қимматлашар, пул эса кун сайин қадрсизланарди. Ҳеч бир замонда ўлмайдиган тилла ҳам бирдан қадрсизланди, одамлар унга ишончини йўқотдилар. Ҳолбуки, бу сўнгги умид эди, ҳаётда бошқа собит нарса қолмаганди.

Оёқ остидаги замин ҳам тарс ёрилиш арафасида тургандай эди. У бамисоли дунёга янги мавжудот бериш истагида қурсоғи тўлиб турган аёлга ўхшар ва бу ҳомиладор аёл кўрқув ичра тўлганиб, гоҳ совуқ терга, гоҳ иситмага тушарди.

Қиш қаттиқ келди, учиб бораётган қушлар ҳам аёздан музлаб, томларга, тош кўчаларга патирлаб уриларди. Кейин шунақанги ёз бўлдики, дов-даррахт уч мартадан гуллади, одамлар жазирадан нафас ололмай қолдилар. Нақ чиллада ер қувраб-қовжираган паллада уни тўлғоқ тутди: замин бўғиқ, қудратли овоз билан гувилларди. Қушлар оёқлари куйишдан кўрқиб, даррахтлар тепасига кўнишдан чўчирдилар. Черков ва уй томларига кўнолмай дала-даштларга сассиз йиқилардилар. Нафас олиш оғирлашгани учун одамлар шаҳарлардан қочиб чиқдилар ва очиқ осмон остида жониворлар каби тўда-тўда бўлиб яшай бошладилар. Вақт ўз моҳиятини йўқотди. Бу қанча соат ёки қанча кун давом этганини ҳеч ким айтиб беролмасди.

У кўп сарсон-саргардонликдан кейин Парижда кўним топади.

У хорижда адабиёт ва театр ҳақида бир неча мақолалар, бир қатор ҳикоялар эълон қилдиради. Аммо унинг қувғинликдаги энг йирик асари «Тангри қамчиси» қиссаси эди.

Замятин мазкур асарида инкирозга учраган Рим империясининг Шарқдан келаётган соғлом, янги кучлар билан тўқнашиши жараёнини қаламга олади. Асар ўзининг ёрқин саҳифалари, катта тарихий ўзгариш давридаги теран ижтимоий манзаралари билан алоҳида диққатга моликдир. Ундаги бетакрор персонажлар — император Гонорий, бешарм Басс ва маиший бузилган ғарб назарида ёввойи кўринган, асли тарихий тараққиётнинг табиий ривож ва эволюциясининг тимсоли бўлган Атилла ҳамда бўлажак тарихчи Приск образлари энг қалтис тарихий вазиятларда теран характерлари билан тўла намоён бўлиб, ўқувчи ёдига бир умр муҳрланиб қолади. Ёзувчи одамнинг энг қийин шароитларда катта ирода ва масъулият билан турли машаққатларни енгиб, руҳан шаклланиш жараёнини ҳаққоний тасвирлайди. Икки тарихнинг — Атилла билан Приск тарихининг бир-бирига туташиб кетганлиги асарга алоҳида миқёс ва салмоқ бахш этади.

Қисса ғарчи тугалланмаган бўлса ҳам ёзувчининг умри сўнггидаги эришган маҳорати асар руҳида яққол кўзга ташланиб турибди.

Замятин 1937 йил 10 мартда Парижда ҳаётдан кўз юмади. 1939 йил майда мазкур асар Парижда эълон қилинади. 1952 йил Нью-Йорқда «Биз» романининг тўла русча матни чоп этилади. 1970 йилдан Мюнхенда Замятиннинг танланган асарлари нашр қилинади.

Журналда эълон қилинаётган «Тангри қамчиси» қиссасидаги Атилла образининг биз учун эътиборга молик жиҳати шундаки, Атилла туркий қавмлардан хунлар императори бўлиб, жаҳон тарихида йирик шахслардан биридир. Рим империясининг инкирозига сабаб бўлган асосий нарса ахлоқ ва эътиқоднинг емирилиши эканлиги асарда маҳорат билан чизилган.

Муҳаббат ЭРГАШЕВА

Совуқ терга тушиб кетган замин ниҳоят яна тинчланди. Ҳамма ўзини черковга урди. Гумбазлардаги туйнуқлардан ланғиллаган осмон кўринди. Шамларни олов тили одамлардан чиққан ҳовурдан ва кучайиб бораётган гуноҳ шамолларидан ерга эгилди. Ранг-қути ўчган авлиёлар черков минбарларидан бор овозлари билан дунё уч кундан кейин оловга ташланган ёнғоқдек паққос ёрилиб кетиши ҳақида каромат қила бошладилар.

Бироқ ер ёрилмади. Замин вақти-вақти билан титраб турди, аммо парчаланиб кетмади. Одамлар уйларига қайтиб, яшашни давом эттирдилар. Улар талвасалар ниҳоят тинганини, энди ҳаётни ойлар, кунлар билан ўлчаш лозимлигини англадилар. Ва улар жонсарақликда ошиқиб умр кечира бошладилар. Бой одам, бамисоли, ўлими олдидан ҳамма нарсасини улашишга шошилгандек, аёллар ўзларини дуч келганга ҳадя қилавердилар. Ҳаммасидан ҳам улар фарзанд кўришни энди ортиқ истамай қўйгандилар, уларга кўкракнинг кераги бўлмади қолганди, кўкракларини кичрайтиш учун дори ича бошладилар.

Далалар ҳам худди аёллар каби бепушт, ҳосилсиз бўлиб қолди. Қишлоқлар ҳувиллади, шаҳарлар эса қирғоғидан тошган дарёдек гавжумлашди, одамларга уйлар етишмай қолди. Театр ва циркларнинг тирбандлигидан нафас олиб бўлмасди, мусиқа садолари тинмас, чироқлар тун бўйи порлаб, қизғиш учқунлар шойи либосларда, тилла тақинчоқларда, зебу-зийнатларда, шунингдек, мусибатли нигоҳларда ўзини кўз-кўз қиларди.

Ҳаммаёқни ҳасратли нигоҳлар эгаллаб олди. Юзлар ифодасиз, жонсиз эди, аммо нигоҳлар чўғдек ёнарди. Улар азобли ва ғамнок эди, театр йўлақларида, черковларда, бой хонадонлар атрофида кезиб юрардилар. Улар ўтган кетганларга сукут ичида илтижо билан термилардилар. Бир аёл ҳамманинг ёдида қолди: у латта-луттага ўралган гўдакни кўтариб олган бўлиб, уни тирик деб ўйлар ва нуқул аллаларди. Бурнига рўмолчани қаллаб босиб олганлар унинг ёнидан югуриб ўтишар — яшашга, ўз тиллаларини, танини, қалбини сарфлаб улгуришга ошиқишарди. Шароб тўла қадаҳларни кўтаришар, лабларни лабларга босишар, ўйламаслик, эшитмаслик учун чолғучиларга «Баландроқ!» — дея қичқиришарди.

Кўп ўтмай яна замин хавотир ичида қолди: у туғаетган хотиндек тўлғоқда қора курсоғини таранглаштирди ва ундан сув тўфони ёпирилди. Денгиз пойтахтга ўкириб талпинди ва шу оннинг ўзида уйларни, дарахтларни, одамларни комига ямлаб, яна орқага қайтди. Тонг ёришганда қизғиш кўпликларга осилиб қолган бошлар ҳали кўриниб турарди, сўнг сувга ғарқ бўлди. Уй томида кема ёнбошлаб қолганди, унинг тубига илашган яшил сув ўтлари худди аёл сочларига ўхшаб осилиб ётар, улардан сув томчиларди. Кўчаларда улкан сийматтан балиқлар сузиб юрарди. Оч-наҳор оломон уларни бақир-чақир билан тутар, шу ернинг ўзидаёқ хомлигича паққос туширишарди.

Ички сезгилар алдамади; кўп ўтмай, тўфон бошланди, бу марта ҳам у Шарқдан бостириб келди, йўлида учраган нарсани кунфаякун қилиб яна Ғарбга шиддат билан йўналди. Бироқ энди бу денгиз эмас, одамлар уммони эди.

Улар ҳақида билишарди, уларнинг ўзларидан — европаликлардан тамомила бошқача яшашлари ҳақида, қаҳратон қиш бўлиши, қўй териларидан пўстин кийиб юришлари, қашқир овига ўч бўлишлари — ўзлари ҳам бўрига ўхшаб кетишлари тўғрисида эшитишганди. Улар Болтиқ қирғоқларини, Дунай, Днепр соҳилларини, қадрдон даштларини ортда қолдириб, тоғдан тушаётган улкан кўчкидек пастликка — жанубга, ғарбга қараб шитоб билан эниб келишарди.

Минглаб отларнинг тош йўлларга урилган туёқларидан замин зилзила пайтидаги янглиғ гувилларди. Ҳамал пайти. Италия водийларида дарахтлар гулга кириш арафасида, ҳали барг чиқармаганди. Суворийлар пўстинларини

елкадан отишиб, отларига қамчи босишар, димоғларида эса бодом гуллари бўйини туюшарди. Уларга номи худоларникидай жарангловчи Радагост раҳнамолик қиларди. Унинг бир қулоғи чиноқ эди, шу сабабдан бўри терисидан тикилган қалпоғини сира бошидан олмасди. Римликлар ундан қочишар, рим аскарларининг паймоналари аллақачон уларнинг қиличлари учида тургани яққол сезилиб қолганди.

Бироқ Римда тиллалар ҳали бор эди, Сакип (скиф) Улд¹нинг ёрдами ана шу олтинлар билан сотиб олинганди. Улд ва унинг хунлари Радагост йўлига тўғаноқ қўйдилар. Улд чошгоҳда римликлар ҳузурига бўри терисидан тикилган қалпоқли бошни найзага илган ҳолда кириб келди. Қалпоқ сирғалиб тушди ва ҳаммалари бир қулоғи чиноқ бошни кўришди. Улд римликларнинг қалқонларини қоқиб, ўзини олқишлашаётганликларини эшитди. Сўзлар ёт эди, у олқишлар орасида ўз исминигина англарди. Аммо бу жуда ёқимли эди: — «Улд! Улд!» Калланинг найзадан беҳос думалаб тушиб, оппоқ тўзонга булангани унинг кулгусини қистатди, кулгудан тийилиш учун йўтала бошлади. Каллани ердан олишиб, уни Улднинг музаффар юришини римликлар хотирасида абадиян сақлаш мақсадида сирка тўлдирилган шароб мешга жойлашди.

Тантана куни сенат томонидан 12 апрелга тайинланганди. Сана — мелоднинг 405-йили эди.

* * *

Қоронғи апрел кечаси. Рим тун оғушида ётарди: зулматни зўрға ёритаётган қизғиш деразаларга қараб, кўп қаватли биноларни тасаввур қилса бўларди. Уйлар титрарди, идиш-товуқлар жарангларди. Тош йўлда тун бўйи ҳарбий арвалар тинмасди, император гвардиячилари ер тепиб ўтди. Рим таралудда эди. Устига-устак, пойтахтга Улд хунларининг катта лашкари ҳам келиб қўшилса, эртанинг нима билан тугагини ҳеч ким билмасди. Оқшом олдидан, одатдагидек, қашшоқларга нон улашилар, улар узун навбатда туришарди. Нон ҳаммага етмасди. Оломон шаҳар новвойхоналарига ўт қўйди, улардан бири кўприк тагида қолиб ёниб кул бўлди. Алвон ранг осмонда муқаддас Малак қасрининг кошинлари қоп-қора — кўмир тусда кўзга ташланарди.

Қуёш кўтарилганда ҳар ёқдан одамлар оқими марказга қараб ёприлди. Энсиз кўчалар тери ислари анқиган исқирт оломонга тор келиб қолар, етти қаватли уйлар устида осмон эмас, бир парча мовийлик кўринарди. Одамлар асабий, юзлари бўғриққан эди. Улар йўлда учраган нарсани вайрон қилиб борар, қичқиришар, лекин қичқириқлар эшитилмасди. Кимнингдир ғоз бўйинли боши оломон узра чор тарафга алангларди. Йўлакдаги зинада сочи тақир қилиб олинган мисрлик роҳиб зангори халтачаларни кўз-кўз қиларди. «Энг асл дори — муқаддас Симён қабридан келтирилган тупроқ — энг яхши сурги!» Оломон ичидан бир кампир қичқирди: «Сургингни кетингга қўй!» Роҳибга кимдир тош отди ва у кўздан ғойиб бўлди. Кампирдан май иси анқирди, қўйлагининг тугмалари ечилиб, қуриган кўкраклари осилиб кўринарди. У роҳибларни, ҳаворий Петрни, Биби Марьямни қарғай кетди, оломон узра ғоз бўйинли бош айлана бошлади. Одамлар тўлқиндай оқарди. Қардандир кир-чир қўл ҳавога узанди, унда қизил тўтиқуш ўтирарди, у ўктам овоз билан қичқирди: «Одамлар, мен уруш қатнашчисиман!» Тўтиқуш жиддий қиёфали, осмонга тикилиб турган аскар қўлида турарди, унинг кўзлари сўқир бўлиб, урушда қуйиб қолганди. Унинг саватиға садақа ташлай бошла-

¹ Улд — Хунлар хоқони Хоқон Баламир ўғли Юлдуз (Уллиз) (мелодий 395—420 йй.), европаликларга Улд номи билан машҳур (*муҳарририят*).

дилар. Кампир император аскарларини қарғади, императорнинг ўзини ва синглисини тилга олди: «Бу манжалақи Пластиция ўз акаси билан...»

Кутилмаганда жим бўлиб, изига қайрилиб қаради. Ҳоз бўйинли одам уни елкасидан тутди-да: «Мен билан борасан», деди. Шундоқ яқингинада — пастликда кўприк бўлиб, муқаддас Малак қасрининг очиқ дарвозаларидан маъмурият қўриқчи аскарлари кўзга ташланарди. Кўча пастликка энарди, оёқ остидаги зиналарга ҳамма қоқинарди, лекин ҳеч кимнинг йиқилиши мумкинмасди: шундай зич боришардики, ҳар ким ёнидаги одамнинг елкасини, тирсагини, нафасини сезиб турарди. Ҳоз бўйинли одам оғзини очиб, қичқирмоққа шайланди, лекин улгура олмади. Унинг узун бўйни эгилиб, боши осилиб қолди: орқадан кимдир пичоқ санчган эди. У йиқила олмасди, оломон уни ерга туширмай суриб кетди, унинг боши маст кишининг бошидек чайқалар, бундан ҳамма куларди. У оломон кўприкдан ўтиб, майдонга ёйилган пайтдагина ерда чўзилиб қолди. Узоқда, майдон тўрида карнайлар уч марта янгради: маросим бошланганди.

Майдон тўрида кўкси мис билан қопланган беш кема бешта қуёш бўлиб порлади. Нотиқлар минбаригаги мрамарга ўрнатилган бу кемалар юксакда оломон узра сузарди гўё. Минбарда эркаклару аёллардан иборат юзга яқин оқсуяк кишилар бор эди. Улар шамолда жунжикар, пастдаги беҳисоб газабли кўзларга зўрға дош бериб туришарди. Ёнларида узун устунлар нақ осмон қадар чўзилган, мовий осмон эса ҳозир ағдарилиб тушадигандек туюлар, Рим эса гўё уни суяб қолишга шай эди. Мрамарларда яқинда содир бўлган зилзиланинг дарзлари қорайиб кўзга ташланарди, бир неча устунлар қулаб, бир неча ҳайкаллар ағанаган. Бўш супаларда бир-бирларига қапишиб увалаларга ўралган одамлар ўтирар, улар тепадан яққол кўринарди.

Минбар пастдаги тахта супага ияклари тошдан ясалгандек ялтираб турган ва ҳозиргина обдан қиргани учун кўкиш тус олган одам кўтарилди. Қиёфасидан дарҳол унинг императорнинг ҳарбий ишлар бўйича масъул одами эканлигини танишди. У оломонга қарата, худди сопқондан тош отгандек, дона-дона сўз айта бошлади. «Умрибоқий император...» — «Баландроқ!» — «Умрибоқий император безгак билан оғриб қолиб, Ровеннага жўнаб кетди. Беморнинг тортаётган азобларига табиблар билан ёнма-ён турган унинг сингиси — бокира Пластиция ҳам шерикдир...» Пастда ивир-шивир гаплар, қулгу бошланди. Ҳарбий ишлар бўйича масъул одам император шафқату марҳаматини бир-бир санаб, тахт вакили томонидан музаффар Улд шарафига эликта қул озод этилишини эълон қилди.

Мазкур исм оломон устига бамисли эпкиндек таралди: «Улд! Улд!» Оппоқ кафтлар бошлар узра чапак чалар, «Улд» номидан бошқа ҳеч нарсани эшитиб бўлмасди. Император гвардиячилари билан ўралган сертўлқин кўчанинг охирида сиёҳранг либосдаги хонишчилар борарди, улар ҳақиқатан ҳам куйлаётган бўлишлари керак, зеро, лаблари худди суратдагидек сассиз, ярим очиқ эди. Сиёҳранг либосли епископ ҳамд-сано айтиб, қўлини кўтараркан, узугининг кўзи ярқираб кетди. Унинг изидан тахт вакили ва аркони давлат борарди. Шамол уларнинг кўзларига чанг-тўзон келтириб урди, оломон бақамти уларга яқин келиб: нақ юзларига қарата «Улд! Улд!» деган ёввойи номни отди, улар бошларини эгиб олдилар.

Бирдан ҳаммаёқ сукутга чўмди. Сукунатда отнинг тўзон ютиб пишқириши эшитилди, бироқ унга ҳеч ким қарамади, ҳамманинг нигоҳи тепада: найзага қадалиб чайқалаётган каллага қаратилди. Унинг бир қулоғи қирқилган, пастга осилган қовоқларида пашшалар ўйнарди, малла ранг соқолини еллар тортқиларди. Римликлар устига тушаётгандек калланинг тишлари тиржайганча очилиб қолганди: бу барчада нохуш ҳиссиёт уйғотди. Кейин асирларни подадек ҳайдаб ўтдилар. Уларнинг ҳам соқоллари қора, малла ранг эди, тишлари ҳам шунақа тиржайгандай ўшшайиб кўринарди. Бир суворий қаторни қувиб ўтиб, асирлар олдига келди. У ҳам бошқа юртлик — ёввойи эл

одами эди. Кенг тери чолвор кийиб олганди. Оти тўзондан қизғиш бурун катаklarини кериб пишқирарди. У асирларга отдан эгилиб нимадир деди, кейин уларни ёнлаб олдинга ўтиб кетди.

Ўлжа тушган қурол-аслаҳа ортилган араваларнинг гилдираклари қулоқни қоматга келтириб айланарди. Ёввойиларнинг от думидан қилинган туглари шамолда ҳилпирарди. Сафнинг охирида тўрт оқ от қўшилган олтин рангли зафар араваси ярқираб кўринди. Ҳамма оёқ учига кўтарилиб, уни кўриб қолишга ошиқарди.

Бироқ олтин арава бўш келарди. Оломон довдираганча жимиб қолди. Бу ниманинг аломати эканлигини ҳеч ким англамасди. Тахтасупада зафар соҳибини кутиб, тахт вакили турар, унинг қуруқшаган қордай оқ юзлари яққол кўзга ташланарди. Пастдан кимдир: «Алдашибди!» дея қичқирди. Оломон гувиллади, гвардиячиларнинг сафлари чайқалди. Шу заҳоти тахт вакили супанинг қизил зиналаридан тушиб, қўлини олдинга кўтарди, унда зафар гулчамбари бор эди. Тери чолвордаги бошқа юртлик отдан эгилиб, гулчамбарни олди. Шунда ҳамма у зафар соҳибни Улднинг ўзи эканлигини англади. Бу исм яна майдон бўйлаб янгради, оломон гўжгон қайнаб: «У-улд! У-улд! У-улд!» дея олқишлай бошлади.

У энди тахтасупада туриб жилмаярди, юмшоқ талаффузда айтилаётган «Улд» кулгисини қистатарди. Бошида оқ теридан тикилган қалпоқ эди, уни ечмади, гулчамбарни қўлида ушлаб турарди. Тахт вакили бошқа юрт одамидан четга чекинди, чунки ундан қўланса ҳид анқирди. Саройга хосликни билдирувчи кўк тасмани кифтидан ўтказиб олган букри-таржимон Улднинг олдига югуриб келди, унга супа рўпарасига турнақатор тизиларни асирларни кўрсатди. Улд ҳеч нарса демади, букрига бош иргаркан, қашиниш учун гулчамбарни қўлтиғига қисиб олди. Минбарда турганлар юзига кулгу югурди. У қайрилиб қаради, кўз қорачиқлари энсиз, мушукникига ўхшаш эди.

Императорнинг масъул одами кўкиш ияklarини қимирлатиб, рўйхатдан озод этилган кулларни биттама-битта ўқий бошлади. Биринчи бўлиб супага ёш қўл кўтарилди, у деярли бола, юз териси худди қизларникига ўхшаш оқ эди. Тахт вакили русумга кўра жигар ранг озгин қўлини кўтариб, унинг чаккасига шапати урди. Кул озод бўлди, кўзларига ишонмай, пастга югуриб кетди. Унинг оқ юзида шапатининг қизил изи кўриниб турарди. «Бу ёққа, бу ёққа!» унга оломон ичидан қичқирардилар. У ҳали ўзига ишонмаганидан кўзларини юмиб олиб, оломон сари отилди. Бу пайтда тахт вакили ёнида бошқа кул пайдо бўлди.

У кенг яғринли, баланд бўйли эди, лекин кифтида худди оғир юк бордек эгилиб қадам ташларди. Бошининг чап ёнига осилиб турган, бир тутам оқ соч худди кумуш тангага ўхшаб кўринарди. Унинг яланғоч тиззалари бири-бирига урилгудек қалтирарди. Тахт вакили буни пайқаб, унга ҳайрон бўлиб қаради. Дафъатан эпкин кўтарилиб, тирсақдан ўтказиб ташлаб олинган мансаб тўни этакларига ўралиб қолди. Тахт вакили тўнини текислаб, кейин кулнинг юзига шапати уриш учун қўлини кўтарди.

Кул кутилмаганда тахт вакилидан бир пағона юқори бўлиб қолди: у қаддини ростлаганча ўзига узалган қўлни ушлади. Улар бир сония мармардан йўнилган ҳайкалдек тек қотдилар. Оломон нафасини ичига ютди. Тахт вакили ниҳоят қўлини пастга туширди. Икки асқар келиб кулнинг икки ёнидан тутди. У қаттиқ қичқирди, бунга пастдагилар қўшилди, оломон чайқалиб, гвардиячилар занжирини ёриб ўтди, зафар супасига, минбарга қараб ёприлди. Зафар супаси ва минбар бамисли ҳали тошқин босмаган оролчалар эди, уларнинг зум ўтмай сув остида қолиб кетишлари шубҳасиз эди.

Улд супа қиррасига келди. У икки бармоғини оғзига солиб, қулоқни тешиб юборгудек узун ҳуштак чалди. Оломон қамчининг зарбидан жазавага келган отдек титраб кетди, сўнг тинди. Улд оқ қалпоғини ечиб, бошига гулчамбарни кийди. Оломон ишончсизлик билан тартибсиз ҳолда олқишлади.

Ҳаммадан ҳам минбардагилар сиполикни унутиб астойдил алқадилар, аёллар Улдга гуллар отишди.

Супанинг қизил зиналаридан йигирма чоғли бола қўтарилди. Биттасидан ташқари ҳаммаси малласоч эди. Маросим Улдни зериктирди. У қуёшда лоҳасланиб, болаларга бепарво нигоҳини қаратди. Бироқ шу заҳоти кўзлари катта очилиб, бутун вужуди билан улар томон қайрилди. Болалардан кўз узмаган ҳолда, букри-таржимондан ниманидир сўради. Таржимон бу болалар фаранг ва бургунд князларининг фарзандлари эканлигини, оталари томонидан Римга гаров сифатида юборилганлигини айтди. Улд, гап-сўзсиз, қўли билан уларнинг бирини кўрсатди. Таржимон, ҳамма букрилар каби, итнинг кўзларидек зийрак кўзлари билан Улдга нигоҳ ташлаб, сочлари қора болани қўлидан тортиб чиқарди. У зар ҳошияли оқ қўйлақда, тўпиғи боғланган кенг иштонда эди. Худди бошида шохи бордай кеккайиб турарди. — «Ҳа, у сенинг ўлкангдан, — деди таржимон Улдга, — у хун князи Медюг¹нинг фарзанди». — «Медюгнинг? Уни яхши биламан, икки ўғли бор эди. Бунинг исми нима?» — «Атилла», — жавоб берди букри.

Улд болага яқин борди ва ўз тилида унга нимадир деди. Атилла бошини эгган кўйи жим турарди. Улд унинг иягидан тутиб, юзини тепага қаратди. Бола аввал гўё жилмайгандек бўлди, кейин кутилмаганда чаққон ҳаракат билан зафар соҳибининг қўлига тишларини ботирди. Улд кутилмаган ҳужумдан ва оғриқдан қаттиқ қичқириб, ўзини орқага ташлади, билагидан қон томчиларди, у қўлига оқ қалпоғини босди. Кейин, ортига қарамай, тезда супадан тушди, отига сакраб миниб, бошини эгган кўйи майдон бўйлаб елиб кетди.

Майдонга шу даражада жимлик чўкдики, от туёқларининг тошга урилаётгани аниқ эшитиларди. У кўздан йўқолгачгина оломон ўзига келди, ҳамма тилга кириб, бир-биридан сўрай бошлади:

«Бу қанақаси бўлди? Қанақа йиртқич ўзи бу? Нега бирдан тишлаб олди?»
Сабабини ҳеч ким билмасди.

2

Даштдан юмронқозиқ тўдалари ёпирилди: улар семиз, гўштдор эди. Одамлар пишириб ея бошладилар. Кейин улар ўз-ўзидан бирин-кетин шишиб, қорайиб ўлавердилар. Шунда Медюг барчанинг қирилиб кетмаслиги учун ҳамма нарсадан воз кечиб, бу ердан кетиш кераклигини англаб етди.

Қишнинг охири эди, қорлар энди ғирчилламас, отлардан буғ чиқарди. Улар дарё томон ўтдилар. Дарёнинг номи Этил эди, кейинчалик — Ра, тагин кейинроқ уни Волга деб аташган. Тонг яқинлашганди. Шафақ осмонда хом гўшт бўлаклари каби парча-парча бўлиб осилган, қорга қон томчилари каби тўкилиб турарди. Медюгнинг хотини бехосдан шундай қичқирдики, ҳамма жойида қотди. Аёлни дарҳол наматга ётқизишди, оёқлари типирчиларди: уни тўлғоқ тута бошлаганди. Чақалоқнинг елкалари шу қадар кенг эдики, чиқаётиб қурсоқни ёриб юборди ва она вафот этди. Ота унга дарёнинг номи-ни бериб, Атилла деб атади.

Улар йўлда давом этдилар ва шу тахлитда узоқ юрдиларки, бутун кўклам бўйи қуёш уларнинг кўз олдиди ботиб, орқа томондан кўтарилди. Медюг узоқдан тутунни кўраркан, йўлни чеккага буришни буюрди, у ҳеч ким билан тўқнашни истамасди, чунки унинг одамлари ҳолдан тойган, отлари чарчаган эди. Улар бу сафар ҳам катта дарё олдиди тўхтадилар, унинг тошла-

¹ Медюг — асли Мате бўлса керак. Ёзувчи европалик олимларнинг тадқиқотларига таянган бўлса керак, асли Юлдуз Атилланинг амакиси. Атиллага амакиси сотилди деб хабар беришгани учун қўлини тишлайди (*муҳарририят*).

ри кўриниб турар, зилолдай сув шовқин солиб қирғоққа уриларди. Кечаси дарёнинг нариги қирғоғида осмон бўртиб, алангадан қизарарди, у дам кўтарилгандек, дам пасайгандек бўлар ва итлар улий бошларди. Медюгнинг олдига соқоллари оловда куйган, дарёнинг нариги томонидан кечиб ўтган икки одамни олиб келишди. Улар бу дарёни ўзларида — Напр, римликларда Борисфен деб аталишини ва готлар тонгда уларнинг шаҳрини босиб олмоқчи эканлигини айтишди. Шунда хунлар нариги қирғоққа селдек ёприлдилар ва готларни қувиб юбордилар. Медюг шу ерда князь бўлиб қолди.

Шаҳар худди бош суягига ўхшарди. Сарик ва тақир тоғнинг энг тепасида эман шох-шаббаларидан қилинган кўра гулчамбарга ўхшаб ётар, ундан ёғочдан тикланган миноралар кўзга ташланарди. Тоғнинг сариқ манглайи остида қадимги одамлардан қолган ғорлар қорайиб кўринар, булар ҳақида ҳеч ким ҳеч нарса билмасди. Ғорлардан бирида ҳозир темирчилик ўчоғи бўлиб, оқшомлари унинг қизғиш олови милтираб кўринарди. Савдо-сотик ва яшаш жойлари этакда, нақ сув бошида эди. Шаҳар ичкарасидаги катта сариқ майдон бўм-бўш бўлиб, у ерда бешта ёғоч уй қад тиклаганди, биттасида Медюг, бошқаларида унинг яқинлари яшарди. Вақти-вақти билан шаҳар одамларга тўлиб кетар ва нақ арининг уясидек гувилларди.

Чап деворнинг қиррасида оқшомлари қуёш худди кесилган бошдек кўринар, сўнг пастга юмаларди. Баланд девор бўйлаб қорамтир уй қад кўтарган бўлиб, унинг ёғочларига одамлар, йиртқичлар ва қушлар расми ўйиб солинганди. Мис билан қопланган дарвоза очилар, кун нурида ярақлар, ундан оқ отни олиб чиқишарди. Атилла узоқ вақт унинг ичкарасида нима борлигини билмади. У кишанланган отлар думини тутиб, ғоз туришни ўрганарди, ўзи билан ухлайдиган аёлларнинг кўкраклари иссиқ ва юмалоқ, шунингдек кучук оғуши ҳам иссиқ эди. Акаси Бледа¹ эса совуқ эди. У Атилладан новча бўлиб, совуқ қўллари билан гарданидан турткилар, Атилла тиззалари ва ияги билан ерга йиқиларди. У қайтиб турмаса, акаси уни ҳолига кўярди. Лекин у ҳар доим ўрнидан турар ва елкасидан тутган совуқ қўллардан яна йиқиларди.

Деворда тўртбурчакли тирқиш бор эди. Атилла курсига чиқиб, ундан ташқарига қарарди, ташқарида сариқ, яшил, зангор ранглар қоришиб ўйнарди. Унинг юзи яқинида кимнингдир юзи пайдо бўлди. У юз бирдан титраб кетди, Атилла буни бармоқлари билан сизди, у ёноқлардаги томчиларни ҳам ҳис этди, улар иссиқ эди. Нимагадир унинг бармоқлари ҳам титрай бошлади, бармоқлари билан у юзни силади. Аёлнинг лаблари қалин, нам ва иссиқ эди, у лабларини қимтиди, Атилланинг ичига иссиқлик югурди.

Бу Медюгнинг кейинги хотини Куна эди. Ўша кундан бошлаб Атилла ундан ётсирамайдиган бўлди. Свсон Адолб орқасидан сездирмай келиб, уни қўлтиқлари остидан олди ва қулиб деди: «Уят энди аёлларни пойлашинг, юр мен билан».

Адолбнинг фақат битта кўзи бор эди ва у шунинг учун одамларга қўшилавермасди, ўзини Атилла каби болаларга тенг кўрарди. У Атиллага ўқ-ёй тутқазди. Болақай деворга қадалиб, анча вақт титраб турган ўққа киприк қоқмай тикилиб турди. Ўқ тошга тегса, чеккага учар, кучук вангиллаб, унга қараб ташланарди. Унинг қора шалпанг қулоқлари силкинар, танаси иссиқ, малла ранг эди: ундан сут ҳиди анқирди. Атилла ўқ узди, ўқ итга тегди. Кучук тепага сакради, сўнг ўзини ўнгломай, кулгули тарзда ёнбошга йиқилди, унинг биқини қизарди. «Яхши»,— деди Адолб. Атилла чўкка тушиб, унга диққат билан тикилди. Кучук титради, сўнг тинчиди, унинг кўзлари юмилган эди. Атилла кучукнинг яна сакрашини хоҳлаб, уни кўли билан туртди, лекин у тошдай қотган эди. Атилла ўрнидан туриб, Адолбдан: «Бу нимаси?» деб сўради. «Ҳечқиси йўқ, ўлди, вассалом». Атилла манглайини пастга эгиб, ўйланиб қолди, у нима бўлганини тушунмасди, унинг тани увишди. «Сен совқотма-

¹ Бледа — асли Билада (*муҳарририят*).

япсанми?» — Адолбдан сўради у. «Совуқ? Нимага? Қўйсанг-чи!» — жилмайди Адолб. Атилла ёйни ерга отиб, пиллапоялардан юқорига югурди. Уйда у дераза ёнидаги тахта эшакка узала тушиб, кўзларини очган кўйи кечгача ётди. Эртаси куни у ҳамма нарсани унутди.

Тонгда ташқарига чиқиб, катта бинонинг дарвозаси ярқирамаётганини кўрди, чунки у очиқ эди. Ҳали барвақт бўлиб, қизғиш томчилар баргларда осилиб турарди. Очиқ дарвозадан чол югуриб чиқди, унинг юзи момикдай оқ бўлиб, оқ кўйлақда эди, қўлига яшил супурги тутганди. У вишиллаб ўзига ҳаво ютди ва яна ичкарига қараб югурди. Ичкари бўм-бўш, қоронғи, баланд эди, куёш қоронғиликка пичоқдек қия санчилганди. Кейин кўзлари кўникди, Атилла қоронғулик ичкарасида тўрт қизил устунни ва ярим очилган пардани, улкан тиззалар ва товонни кўрди. Чол устунлар олдида митти чумолидек букилиб ер супурарди. Нафаси билан бу ерни булғамаслик учун чап қўли билан бурни ва оғзини ёпиб олганди. Кейин ташқарига отилиб чиқиб, яна нафас ола бошлади. Атилла кираверишда юзини дарвозага босган кўйи турарди, у шабнамдан миснинг совуганини ҳис этди. «Жўна, жўна, бу ердан тезроқ!» — унга қичқирди чол.

Кундуз ҳамма ёқни одамларнинг шовқин-сурони тутди. Адолб Атилланинг қўлидан ушлаб, пиллапоялардан етаклаб ўтаётганида, оёқлари остида бошоқлар шитирлай бошлади. Улар очиқ мис дарвозадан ичкари кирдилар, унда тумонат одам бор эди: оломон худди Атилла дарёда чўмилаётганда танасига уриладиган сув каби чайқаларди. Ҳамма бошини эгиб, қўллари билан оғзини тўсди. Адолб Атиллани елкасига кўтарди, у устунлардаги парданинг аста-секин ўнгга ва чапга сурилганини кўрди. Орта улкан, Адолбдан ҳам, бошқалардан ҳам баланд икки бошли одам турар, унинг кўзлари чақнар, тепасида қалдирғочлар чириллаб чарх урарди. «Ким бу?» — баланд овозда сўради Атилла. «Тиш-ш-ш... жим бўл!» Шу пайт парда ёпилди, ҳамма бирдан нафас олди. «Бу тангри»,— деди Адолб. Атилла ўйланиб туриб сўради: «Сенчи?» Адолб саволни тушунмади.

Кейин ҳамма тарқалди. Йўлда улар кўшиқ айтиб боришаётган кулчадай дўндиқ қизларга дуч келишди. Улар узун арқонга боғланган улкан нонни судраб келишарди. Бир чол ноннинг ортидан эргашиб келарди ва баланд овоз билан сўрарди: «Мени кўряпсизларми?» — «Йўқ, кўрмаяпмиз!» — жавоб қайтарарди оломон. «Илоё, янаги ёз ҳам нон мени яшириб турсин»,— қичқирди чол. «Қорним очди»,— деди Атилла ва Адолб уни олиб кетди.

Ташқарида, дераза ортида бутун оқшом кўшиқ айтишди, Атилла оғир пошналарнинг тепинишларини эшитди, қизлар ҳазилданми, ростданми, худди жонлари чиқиб кетаётгандек чийиллаб қолардилар. Ойнадан иссиқ нон ҳиди, баданлар ва ер иси анқирди. Эшик гичирлади, Атилла оқ, дўмбоқ қўлни кўрди, Адолб ўрнидан турди. У Атилла ёнига келди, унинг яккаю ёлғиз кўзи ёнарди. У болакай олдидаги пардани тортди. «Мен тангриман»,— эсига тушиб деди Атилла. «Ухла, ухла ҳозироқ!» Атилла кўзларини юмди.

У барчадан юқори эди; бутун оломон оёғи остида эгилиб турар ва унинг боши иккита эди. Ҳамма шошиб нафас олар, ҳаво қизиб борарди. Атилла ўрнидан турди, пардани суриб кўйди. Кеча Адолб ухлаган жойда иккита бош кўрингандай бўлди ва шивир-шивир эшитилди. «Адолб!» — чақиргиси келди Атилланинг, лекин нега чақирмаганини ўзи ҳам тушунмади. У қизиб кетди. Устидан ҳамма нарсани ечиб ташлаб, яланғоч ётди. Ой шуъласи деворга тушди, ёғоч оқ, йўғон қўлга ўхшаб кўринди.

Отлар кишнар, тахта йўлакни туёқлари билан уришарди. Медюг белидан тилла дастали қамчисини олиб даст кўтарди. У катта овга — буғу ва айиқ овига отланганди. У билан бутун аркону давлат жўнади: улар бамисли урушга кетаётгандай эди. Шаҳар ҳувиллаб, унда фақат аёллар қолганди; шаҳар ва аёлларни қўриқлаш Адолб билан чоллар зиммасига тушди. Сукунат ичида уззукун ёмғирнинг севалаши эшитиларди. Кейин ер, дарахтлар, осмон сут

тусига кирди: ёмғир қорга айланганди. Дераза ёнидаги дарахтга бир қора қуш қўнди, қор учқунлари унинг ёнидан учиб ўтар, у эса қилт этмасди. Олов чўғлари ерга чарсиллаб учиб тушарди. Атилла қушни чўчитиш учун деразадан бир парча чўғ отди, бироқ қуш учиб кетмади. Уст-боши оппоқ Адолб кириб келди. У мусофир оч эканлигини ва исинмоқчилигини айтди. Куна бошини қимирлатди: «Майли, кирсин».

Мусофир қорнини тўйдиргач, оловга яқинроқ ўтирди, унинг кийимидан буғ чиқиб, нам жуннинг ҳиди анқиди. У қимир этмасди, қушниқига ўхшаб, унинг ҳам бурнининг учи ўткир, қиррадор эди. «Қаердансан?» — сўради Куна. «Менми? — Бир оз хаёлга чўмди мусофир.— Маржонлар териладиган денгизданман, Константинополга маржон олиб кетаётибман, у ерда римликлар бир фунт маржонга бир фунт олтин беришади... Олтин нималигини биласанми?» Шундай дея у Атилланинг юзларини силади, қўллари дарахтнинг шоҳига ўхшаб дағал эди. «Мен биламан»,— деди Бледа.

Дераза ёнидаги дарахтда қуш ҳамон ўтирар, худди ниманидир кутаётгандек эди. Мусофир олтини кўплигидан одамлар кўзини қамаштирадиган Константинополь ҳақида сўзлар, кунчиқарда ва шимолда яшайдиган халқлар ҳақида ҳикоя қиларди. Риф тоғлари яқинида туғма кал одамлар яшашади, улар мева еб, дарахтлар остида кун кечиришади, қишда ҳар бир дарахтни оқ намат билан ўрашади. Ундан юқорида — шимол томонда Югра замини ястанган, у ерлик одамлар шу қадар бадбашараки, уларни ҳеч ким ҳеч қачон кўролмади: улар тунда келиб, зангор тулки териларини қор устига қўйиб кетишади, савдогарлар эса ёнига ўз молларини қўйишиб, терини олишади-ю, ортларига қарамай югуришади. Денгиз бўйида эса ёвуз тўдалар ҳаёт кечиришади, уларнинг Радагост шаҳри учбурчак шаклида, улар жуда жангари, князсиз яшашади.

Ўчоқдан ерга кўмирга айланган шохча учиб тушди. Мусофир уни қўллари олиб, бармоқлари билан эзғилади. «Яна Фембр оролида — вагрлар, қора қоядаги Аркана шаҳрига яқин Рую оролида руяликлар яшашади. Улардаги кемалар сизларда отлар қанча бўлса — шунча, улардан ҳамма кўрқади». — «Сендан ҳамми?» — сўради Атилла. Мусофир кулди ва кулгусини кафти билан беркитди, қўллари кўмирга буланган эди, чаккасида қора доғлар қолди. У Кунага эгилиб ташаккур изҳор қилди ва бориб ухламоқчилигини айтди. Деразага тун пардаси чўкканди, дарахт энди кўк тус олган, ундаги қуш кўринмасди.

Олов ёнида уларнинг ўзларигина қолдилар. Бледа катта оғзини очиб, эс-най бошлади. Атилла тик турган қўйи манглайини қўйи солиб, ҳеч ким кўрмаган одамлар ҳам бор эканлиги ҳақида ўйларди. Бир пайт у ниманидир пайқаб қолиб, аланглади, унга дераза ортида чаккаларига қора доғ теккан юз бир зум кўрингандек бўлди. «Қара, қара!» — Кунанинг этагидан тортди у. — «Бу ўша!» — «Ким?» Куна титраб кетди. Деразада ҳеч ким кўринмасди, ташқари зулмат эди... «Менга қара, Адолб ухласин, бориб айт»,— деди у полга намат тўшаб олган аёлга.

Атилла эгнига мўйна кийди, танига иссиқ югурди, кейин қизиб кетди. Тушига яна югуриб юргани кирди. Деворлар уч бурчак бўлиб, ҳеч қанақа чиқиш жойи, ҳеч қанақа эшиги йўқ эди. У бор кучи билан югурар, бор кучи билан деворни муштлар, қўли оғирди.

Унинг қўлини Куна бор кучи билан сиқиб, ранг-рўйи оқарган қўйи нуқул дерди: «Тезроқ, тезроқ!» Атилланинг Адолбга кўзи тушди, Адолб дераза олдидаги ўриндиқ ёнида бошини чап елкасига эгганча ёйни таранг тортиб турар, Бледа унинг оёғига илашиб нимадир деб қичқирарди. Адолб уни оёғи билан итариб ташлади. «Тезроқ, тезроқ!» — дерди Куна, япасқи сопол чироқ унинг қўлида титрар, олов тутаб тўлғанарди, эшикни қандайдир оғир нарса билан «Гурс-гурс» уришарди. Полдаги кенг тахта кўтарилган, тешикдан совуқ ва қоронғилик уфурарди. Куна Атиллани у ёққа ташлади, уни кимнинг-

дир қўли тутиб қолди, тахта ёпилди. Қалин, иссиқ лаблар титраб, унинг юзини топди, у Куна эканлигини англади. Бошлари тепасида қадам товушлари эшитилди, секингина оёқ қоқинди, қуруқ чанг ёғилди, ҳамма ёқ жимжит бўлиб қолди.

У қўлларини тушириб, донни сизди, бор кучи билан уни сиқимлади, улар қафтлари орасидан тўкилди.

Жимжитлик бир дақиқагина ҳукм сурди, кейин ҳовлидан бақирлиқлар эшитилди, тун ташқарида овозларга, шовқинга, темирлар жаранг-журунгига тўлиб борди.

Пахмайган зимзиё зулматда юрак гупиллар, донлар бармоқлар орасидан шувиллаб тўкиларди. Тепадан яна қуруқ чанг ёғилди, уларнинг бошлари устида юришарди. Улар қоронғиликка йўғрилган узоқдан келган овозни эшитишди.

— У ўша! — Куна тагин Атилланинг қўлини оғритиб қисди. Кўз ўнгиди хол-хол кўмир суркалган қора қиёфа бир зум тикланиб, шу заҳоти йўқолди.

— У ўша, ўша! — Куна сакраб турди, Атилла ҳам қўзғалди, лекин оёқлари тиззасига қадар донга ботиб кетди. Шу дақиқа бошлари устидаги тахтани кўтаришди, ичкарига шовқинга йўғрилган қизғиш ёруғлик урилди. Атилла кўзларини қисди, ҳозир ҳаммаси бир ёқли бўлишлигини англади.

Бироқ Куна куларди, унинг кулгуси майин, мўйна каби тафтли эди. Шундагина Атилла кўзини очди.

Бу Медюг — отаси эди. У Кунани белидан қучиб, қўлларини кўкрагига узатарди, Куна эса нукул куларди. Кейин отаси ҳар доимгидек Атилланинг чаккаларидан чимчилаб олди, бироқ нимадир эсига тушдими, уни ўзидан итариб юборди, бола дон устига йиқилди. У ўрнидан туриб ҳеч нарсага тунмай анграйди.

Отасининг белида қамчининг тилла дастаси ялтиллаб турарди. У Атиллага кўзлари билан зуғум қилиб, «юқорига чиқ», деди. Атилла унинг пешонасидаги эски оқ чандиқ қизариб кетганини кўрди.

Тепада олма каби қип-қизил мусаффо тонг отаётган эди; дераза ортидаги дарахт қизғиш-оқ рангга кирганди. Куна Атиллани оҳиста туртиб, унга деди: «Ма, е». — У олмани олди, муздек эди, ейишга тутинмади. Бледа ёнида, деразага орқа қилиб турарди. «Ол, артиб қўй», — Медюг унга қиличчини узатди. Атилла югуриб бориб, қилични тортиб олгиси келди, лекин бунинг ўрнига қўлидаги олмани қаттиқроқ сиқди, у совуқ бўлиб, ундаги ях бутун баданига югурарди. У ўзида Медюгнинг темирдек қаттиқ кўзларини ҳис этди.

Адолб кирди. Унинг оёқларига қор илашганди, полга тапиллатиб қоқинди ва Медюгнинг олдига келди. «Мен уларнинг изини топдим, қайиқда дарёнинг қуйи томонига сузишяпти, ҳали қувиб етиш мумкин». — «Ҳозир», — деди Медюг. У Атилланинг кифтидан қаттиқ тутиб, ўзига қаратди: «Сен аёллар билан бирга яширингансан, қўрқоқсан!» Атиллага бу сўз таниш эмасди, лекин маъносини бари бир англаб, деди: «Йўқ!» — «Уни мен: мен яширганман!» — қичқирди Куна. «Жим бўл, нега у Бледага ўхшаб юқорида қолмади?» Атилла Бледа Адолбнинг оёғидан тортиб турганига, Адолб уни итариб ташлаганига бир зум кўзи тушганди, шу ҳақда гапиргиси келди, бироқ индамади. У бошини қуйи солган қуйи турарди, пешонасидаги қайсар жингалак сочлари иккита шох каби диккайганди. «Қайтиб келай, авра-астарингни ағдараман. Эшитдингми?» Ҳамма нарса зил-замбил туюлиб кетди, олма тошга айланди. Атилланинг қўлидан тушиб, ерга думалади. Куна Адолб ва Медюг билан ташқарига чиқди. Атилла Бледа билан бирга ичкарида қолди.

Атилла бошини кўтармай, ер остида Бледанинг узун юпқа лаблари қандай сузилганини кўрди. «Кўрқоқ», — деди Бледа шивирлаб, Атилла, нимадир пастандан — ич-ичидан юқорига отилиб, томоғини гиппа бўғганини сизди. Унга қўллари Бледанинг томоғига ёпишгандек туюлди, бироқ қўллари жойида эди, у фақат бошини кўтариб, Бледанинг кўзларига кўзларини қадади.

Бледа довдираб деди: «Нима бўлди, нима гап?!» У деворга тиралган кўйи қапишиб турарди. Атилла унга қўл теккизмасдан чиқиб кетди.

У бир сиқим қор олиб еди, сўнг қорни чаккаларига босди. Куна ёнидан ўтаётиб бир зум тўхтади, лекин ҳеч нарса демади. Атилла ўзининг ёлғизлигини, Кунанинг ҳеч нарса қилолмаслигини англади. Қуёш тепага кўтарилди, мис дарвоза кун нурида ярқираб очилди ва ичкаридан чол кўринди — у оқ отни етаклаб чиқмоқда эди. Атилла ўзини шу от устида тасаввур қилди, у шох-шаббалардан бўйин эгиб ўрмон бўйлаб учиб борарди... У югуриб келиб отнинг оқ ёлларидан тутди, оқ қизғиш кўзлари билан қараб қўйди. «Тегма!» — қичқирди чол. — Бу тангрининг оти!» Атилла каттакон товонларни ва тиззаларни эслади: тангри отасидан улкан ва даҳшатлироқ эди. «Унинг қўлидан ҳамма нарса...» — Атилла сўз бошлади, лекин давом эттиролмади. Чолнинг қовоқлари қизғиш, катта эди, уларни кўтариб, деди: «Унинг қўлидан ҳамма нарса келади, у ёққа киргин-да, сенга нима кераклиги ҳақида қаттиқ ўйла».

Атилла ичкарига кирди. Улкан, қурум босган деворлар уни паноҳига олди, қизил устунларга тортилган парда сезилар-сезилмас тебранарди. Унинг кифтидан муз югурди, кўзларини катта очди, ҳамма нарса унинг иродаси билан эканлигини ҳис этди. «Мен шу нарсанинг содир бўлмаслигини хоҳлайман!» — шивирлаб деди у, сўнг тек қотиб кутди. Ҳамма ёқ сукутда эди, фақат ташқарида от пишқирарди.

Таомга ўтиришган маҳали Медюг қайтиб келди. Ундан тоза қор ҳиди келарди, юзи совуқдан қизарганди, пешонасидаги чандиғи оқ сўқмоққа ўхшарди. — «Биз уларни қувиб етдик, фақат биттасини тутолмадик»,— деди у, сўнг пичоғини олиб гўштдан кесди. Ҳамма сукут сақлаб тамадди қиларди. Атилланинг егиси келмасди, юраги гўшт бўлақларидан сакраб, олдинга талпинди. Кўз ўнгига дераза келди, ташқаридаги оқ дарахт ялтиларди, мис дарвоза бу ердан кўринмас, лекин Атилла унинг борлигини, кун нурида ярқирашини биларди. Аёллар идиш-товоқларни йиғиштиришганда Куна стол тагидан Атилланинг қўлини оҳиста силаб қўйди ва у бу иш ҳозир содир бўлишлигини англади. «Мен буни хоҳламайман, содир бўлмаслигини хоҳлайман!» — бор кучини кўзларига тўплаб, деразага қараган кўйи ўйлади у.

Лекин бу бари бир содир бўлди. Отаси унга деворга ўгирилишини буюрди. Атилла: «Йўқ!» — деди. Шунда отаси унинг бўйнидан тутиб, темирдек бармоқлари билан деворга қапиштирди. Атилла тишларини қисганча турарди, унга чакка томирлари ёғочга айлангандек туюлди. Кейин у яланғоч оёқлари қалтираётганини пайқади, у ўзини қўлга олди ва қалтирашдан тўхтади, бир марта ҳам бақирмади. Ҳаммаси тугагач, у ўгирилиб гўё тишлари билан отасига қаради ва ташқарига югуриб чиқиб кетди.

Ташқарида қор юмшоқ эди, устида излар қоларди. Дераза ёнида оқ дарахт турар, қуёш товланарди. Бироқ у буларни, одатдагидек, хаёли билан эмас, кўзлари билан кўрди, у ёлғиз, бошқалардан айри эди. Унинг улкан товони ва тиззалари бор эди, у қайдадир, жуда юксакдан тишларининг такирлаётганини эшитди.

Мис дарвоза очиқ эди, у ичкарига секин қадамлар билан кириб борди. Ортидаги қуёш пастдан ёритарди, унинг узун сояси пардага қадар етиб, тепага қайрилди. У келиб, пардаларни сурди. Қалдирғочлар қанотларини қамчидай силкиб, иккита бош устида чарх урдилар. Атилла қорайган ёғоч юзларда қушлардан тушган оқ доғларни кўрди. Бу уни мамнун этди. Атилла жилмайди. У тепага, отасига қарагани каби, тангри — бутга қаради, унинг кўзлари тишлари каби тиржайганди. Кейин у полда ётган тилларни, ўртаси ва гирди оқ суяк билан қопланган ликобларни, камонни кўрди. У ёйни кўтариб, ерга турғизди, бир томонини оёғи билан босиб, унга ўқ жойлаштирди. Ёйнинг ипи қаттиқ, унинг қўллари эса митти эди, уни тортишга кучи етмади.

У уйга борлиқ қора ва қўк тусга киргандагина қайтиб келди. У энди нима қилишини биларди. Кечга қадар ўрмонда юрди, узоқларда бўрилар куйлади,

у уларнинг қўшиғини тушунарди. Уй эшиги олдида мўйна кўйлакли одамни кўрди, ундан тепада найза тиги, ундан-да, тепароқда юлдузлар мовий ярқирарди. «Нимага кечки пайт дайдиб юрибсан? Ҳамма аллақачон ухлапти»,— деди у Атиллага ва эшикни очиб берди.

Атилла бурчакда Адолбнинг қимирлаганини ва яна хуррак ота бошлаганини эшитди, шунда Атилла ичкарига қараб юрди. У эгилганча, қоронғиликда ухлаётганларни исидан фарқлаб, бутун вужудини қулоққа айлантириб юришда давом этди. Худди куппа-кундуздагидек, адашмасдан, Адолб ёнидаги деворда ҳамшиша осилиб турадиган пичоқни чаққонлик билан қўлига олди. Адолб тагин хуррак отишдан тўхтади, Атилла қаддини ростлаб, бутун диққатини жамлаган кўйи кутди.

У қоронғи зиналардан юқоридаги уйга кўтариларкан, эшикни эҳтиётлик билан очди, чап деворга қизгин шуъла тушди, ичкарида чироқ ёниқ эди. У ўзининг нафас олишларини эшитди, эшикнинг муздек темир ҳалқасини бармоқлари-ла қисиб, тош қотди. Кейин шу дақиқада бу ердан барибир чиқиб кетолмаслигини бармоқларию бутун вужуди билан англаб, ичкарига кирди.

Япасқи сопол чироқ стол устида турарди. Қизил, найзанинг учига ўхшаш аланга бир тебраниб тўхтади. Отаси ва Куна ёнма-ён ётишарди, уй ортиқча қиздирилган, мўйна чойшаб девор томонга суриб ташланганди. Отасининг яланғоч қўли Кунанинг кўкрагида эди. Кунанинг бир оёғи тиззасидан букилганди, Атилла қизғиш ғира-ширада унинг танасининг оқлигини кўрди. Атилла тикилган сайин, ичида эса ҳамма нарса кўпириб оқаётган дарё каби ғалаён соларди. Ўзи шу чоққача англаб етмаган туйғу уни дафъатан забт этди. Бу ҳис кўз илғамас сониягача давом этди, лекин Медюг уйғониши учун шунинг ўзи кифоя эди, зеро унинг вужуди ҳар қачон, ҳатто тушда ҳам тигга хушёр турарди. У ағдарилишга улгурди. Атилла тутган пичоқ ёнбошдан, қовурғадан сирғалиб ўтди. Атилланинг қўлидан ўзига тортиб, Медюг унинг манглайига, қайсар жингала сочларига узоқ тикилди. Медюгнинг қошлари тугуни бир оз ёзилди, чандиғи яна оқарди, сўнг кулди.— «Хўш. Чакки эмас,— деди у ва Атиллага пичоқни қайтариб берди.— Энди бориб ухла». Медюг секин гапирди, Куна уйқуда эди, Атилла яна унга разм солди.— «Тўхта,— деди Медюг. У ўйланди.— Мен Римга гаров жўнатишим керак. Сен эртагаёқ у ёққа отланасан, Адолб ҳам сен билан боради».

Зинадан тушганидан кейин Атилла даҳлиздан ўтаркан, қоронғиликда нимагадир уриниб кетди. Қўли билан бу асал солинган ёғоч бочка эканлигини билди, ҳамшиша шу ерда турарди. Кечагина оқшом у ҳеч кимга сездирмасдан ундан асал олганди, энди унга бу ўтган вақт бир йилдан ҳам ортиқ туюлди. Ўйлаган аҳди ниҳоясига етди, бошқа ҳеч қачон содир бўлмайди.

Шу оқшом Атилла отасини сўнгги бор кўрди. Эртаси куни, Атилла ухлаб ётганида Медюг ҳузурига Адолбни чақирди ва гаплашди, сўнг яна овга кетди. Кечки пайт у ўрмонда тўнғиз қувиб юрарди, кўз яхши кўрмайдиган ғира-шира эди. Медюг тўнғизга найзани аниқ уриш учун эгарда қад ростлади ва елиб бораркан, эман шохига бориб урилди. Ҳамма кулди. Медюг ҳам кулди — ва шу заҳоти вафот этди. Унинг ўрнига акаси Ругила тахтга ўтирди.

Атилла ва Адолб бу пайтда уйдан аллақачон узоқлаб кетишганди.

3

Айиқсимон тоғлар ястаниб, сукутга толганди. Кейин улар бирдан қалққандек бўлдилар, отларнинг туёқлари остидан майда ва йирик тошлар учди. Бир кундан сўнг тоғ яшилланди, қор кетиб, ҳамма ёқ гиёҳ ва гулларга тўлди. Атилла жуда ажабланди, уйи томонда ҳали қиш эканлигини биларди, лекин бари бир бу кўзи билан кўриб турган ҳақиқат эди. Бу ерда одамлар тош уйларда яшашар, ҳамманинг — эркаклару аёлларнинг бетлари бирдек очиқ

эди. Улар қушлар каби чуғур-чуғур қилишар, бироқ Адолб улар билан тиллашишни ҳам, кулишишни ҳам биларди. Атилла уларни кўзлари билан худди оғизда гўшти чайнагандек жимгина ямларди.

Улар деярли дам олмасдан йўл босдилар, Атилла отнинг бўйнига бошини қўйиб ухлашнинг ҳадисини олди. Кунлар ва тунлар ёмғир сингари ёғиб ўтдилар; дастлаб улар йирик-йирик алоҳида томчи монанд эди, кейин тезлашиб, бари бир хилда майдалашиб кетди. Атилланинг елкалари йўл азобидан зирқирарди. Бир куни кечаси улар шаҳарга кириб боришганида Адолб, «Мана шу — Рим», деди, Атилла бош ирғади холос, бундан бошқа нарсага қурби етмасди ҳам. Уйқунинг забтида у тўшакка йиқилди, тун бўйи тош янглиғ қотди, кундузи у-бу нарса еб олиш учунгина уйғонди ва яна тонгга қадар ухлади. Уни ёт, тош-метиндек қаттиқ шовқин уйғотди, борлиқ зирилларди.

Улар ташқарига чиқишди. Ҳали барвақт бўлиб, ер нам эди. Ер ер эмас, силлиқ қора муз сингари тош эди. Адолб ва Атилланинг отлари ундан юришга чўчирди, улар пишқирар, йўлга кўз қирларини ташлашарди. Атилла ҳам ҳамма нарсага зимдан, отиникига ўхшаш кўз қири билан қарарди. Йўл пастга эниб, отлар сирпанганида орқа оёқларига ўтириб қоларди. Замбил кўтарганлар улардан ўтиб кетишди, унинг пардалари кўтарилганди, Атилла бети очиқ, рангпар одамни кўрди — у узаниб ётарди. Бошқа замбил ҳам ўтди, унда хамирдек кўпчиб кетган улкан одам оғир-оғир нафас оларди. Атилла Адолбдан сўради: «Улар юролмайдиларми — ҳаммаси касалми?» Адолб унга ёлғиз кўзи билан қаради ва бир зум ўйга толиб, деди: «Улар — бойлар». Бироқ Атилла уларнинг юзларини кўрганди ва уларнинг касаллигини билганди. У отни оёқлари билан сиқди, оёқларининг бақувватлигини ҳис этганидан мамнун бўлди. У отига қамчи солди, у олд оёқларини кўтариб ирғишлади, пастдаги одамлар букилиб-энгашиб ўзларини чеккага отдилар. Адолб унга: «Бас қил! Қаердалигингни унутдингми» дея қичқирди. Улар секинладилар. Одамлар уларга қарашарди. Атилланинг кўзи қизил қуш кўтариб олган сўқирга тушди, қуш одам овози билан нимадир деб қичқирарди, бироқ Атилла тушида ҳам ҳеч нарсадан ажабланмаганидек бундан ажабланмади.

Улар отдан тушишди, олдиларида олтин дарвоза турарди. У кўзни қамаштириб ялтиларди; Атилла кўзларини қисди, Адолб уни олдинга итарди: «Қарагин сен, ахир! Бу император яшайдиган сарой». Атилланинг юраги орзиқиб кетди, у император ҳам ўзининг отаси Медюг каби улкан ва қудратли эканлигини биларди. Отаси, унинг бўйнидан ушлаб, темирдек бармоқлари билан деворга қапиштирганини эслади. Худди ўша вақтдагидек тишларини маҳкам қисди, чаккаларининг қаттиқлашганини ҳис этди, сўнг юраги йўрғалаган отдек равонлашди.

У кўзларини очди. Олтин дарвоза олдида аёлларникига ўхшаш очиқ бетли ва яланғоч оёқли, иштонсиз одамлар худди пода каби уймалашиб турарди. Ҳамманинг кийими бир хил — оқдан, этак томони қизил йўл-йўл эди ва Атиллага уларнинг юзлари худди кийимлари каби бир хил туюлди. «Сенаторлар», — шипшиди унга Адолб. Бу сўз худди ичи бўм-бўш ёнғоқ каби бўлиб, маъзида Атилла учун ҳеч бир маъно йўқ эди. У «Хун! Хун!» — деган овозларни эшитди ва улар Адолб ва ўзи ҳақида гапираётганликларини тушунди, ҳамма бармоқлари билан уларнинг тери иштонларига ишора қилишар ва кулишарди. Кунлардан бир кун уйлари ҳовлисига бир чол тепа ёқдан, ўрмондан занжирланган айиқни етаклаб келганди. Айиқ қорда рақсга тушар, ҳамма томоша қилар, болакайлар ҳар ёқдан айиққа таёқча билан нуқишарди. Ҳозир ҳам шундай бўлди. Атилла сенаторларга тишларини иржайтирди, бошини худди буқа каби эгди. Адолб унинг ортидан келиб елкасидан тутди, Атилла эса «Кўйвор!» деб қичқирди. Бироқ Адолб Атиллани қаттиқ ушлаганди, юзини дарвозага қаратди ва Атилла ўша заҳоти айиқни унутди.

Энди дарвоза очилганди, ичкарида олтин либослардаги улкан аскарлар туришарди, қуёшда уларнинг қиличлари ярқирарди. Олдинда турганининг юзи худди кампирникага ўхшаш салқи эди ва кийимининг ичига худди думалоқ нон яшириб қўйилгандек, қорни дўмпайиб турарди. У қўлидаги шингил мевалардан ер эди. Сенаторлар унга битта-битта яқинлашиб, ҳаммалари кулиб ўтишарди. Атилла отасининг итларига гўшт ташлаганида қанчалар хурсанд бўлганларини эслади. Кампирбашара аскар яқинлашаётганларнинг ҳар бирини кийими устидан силаб кўрар, улар унинг қаршисида қўлларини кўтариб, тўхташарди. Атилла Адолбга савол назари билан қаради. «У уларда қурол йўқмикан, деб қараяпти,— жавоб берди Адолб,— улар император ҳузурига қурол билан ўтмасликлари керак». — «У қўрқадими? Нега қўрқади?»,— деди Атилла. Адолб кўзларини қисди: «Билмасам. Бироқ уларда тартиб шунақа».

Аскар Адолбни пайпаслай бошлади, Адолбнинг юзлари қизариб кетди. Атилла қизиб кетди, қўллари ва елкалари қалтираганини ўзи сизди, у Адолбга қичқирди: «Мен йўл қўймайман, уни чавақлаб ташлайман!» Адолб аскарга нимадир деди. Серажин кампирлаблар аввал кўк мевани туфлади, кейин қандайдир сўзларни минғирлади. У қўйнидан бир шингил мева олиб Атиллага узатди ва уни олдинга итарди. Атилла ҳамон титрогини босолмай Адолб билан ёнма-ён борар, Адолб манглай терини артарди, Атилла меваларни турфа рангдаги тошлар устига ташлаб оёғи билан эзди, ундан қонга ўхшаш шира отилиб чиқди.

Улар хонага кирдилар. Бироқ бу хона эмасди, бу нақ чол яшил супурги билан полини супурадиган, бир куни қизлар ундан арқон билан улкан нон судраб ўтган икки бошли тангрининг уйи каби кенг зал эди. Буларнинг ҳаммаси жуда илгари кечган, ўтмишдан бу ёққа фақат Адолбгина келган ва Атилла унинг қўлини маҳкам ушлаб олганди. Бошини ёнбошга олиб, қушлар қарагани каби, бир кўзи билан Адолб шифтга қарарди. Унда олтин юлдузлар ва қанотли одамлар ҳамда қандайдир мовий тутун акс этганди.

Атилланинг нафас олиши қийинлашди, у теграсига қаради: ортида қизғиш тошдан йўнилган пастак устунда ликоб турар, ундан тутун тараларди. Атилла бурун катаklarини кериб, чуқур нафас олди: бу на олов, на ҳайвон, на одам исини эслатарди, ғалати, жирканч тутун эди. У эгилиб, ёниб турган нарсани ўчириш учун оловга туфлади. Адолб унинг қўлидан қаттиқ тортиб, биров кўриб қолмадимикан, дея қўрқиб аланглади. Унга томон аллақачон кифтига кўк тасма ташлаб олган кичкина букри одам югуриб кела бошлаганди. У Адолб билан римликлар тилида гаплашди. Атилла уларни кузатиб турди. Букрининг қўллари илдизга ўхшаган узун, оқ эди. Дафъатан у Атиллага юз буриб, унга оддий, тушунарли сўзлар билан деди: «Медюгнинг ўғлимисан? Император бундан хурсанд бўлади, у ҳозир чиқади». У кетиб, шу заҳоти қайтиб келди ва Атиллага: «Сен қўрқма» деди. У Атилланинг елкасига узун оқ бармоқларини қўйди. Атилла уларни силтаб туширди. «Мен қўрқмайман!» Бошини эгиб, букрига қаради, бўйлари деярли тенг, кўзлари иссиқ эди. У кулди, яна гаплашгиси бор эди, бироқ баланд эшиклар ортидаги бошқа хонадан овозлар эшитилди, сенаторлар ўринларидан турдилар.

Атилла, худди овда қўли билан ёйни таранг тортган пайтидагидек қулоқлари, кўзлари билан кутарди. Унга эшик ортида хўроз қичқиргандек туюлди, бу бўлиши мумкин эмасди, у қулоқларини динг қилди ва шундан кейин эса одам овозларидан бўлак ҳеч нарсани эшитмади. Эшиклар очилди.

Ундан олтин совут кийган, бақувват, яланғоч қўлларига қилич ушлаган улкан одам кириб келди, у Медюгдан новча эди. Унинг ортидан кичикроқ одам, кейин кампирбашара аскар ва тагин кўп одамлар кириб келишди. Атилла қиличли паҳлавонга киприк қоқмай тикиларди: бу ўша, ўша! «Бу — ўшами?» —

Адолбнинг қўлидан тортди, бироқ Адолб жавоб бермади, у ҳам тикиларди. Атилланинг юраги ҳаприқди.

Император, қиличини тутган кўйи зинага кўтарилди ва у энди янада юксак кўринди. У ерда ўриндиқ турарди, ундаги митти қуёшчалар тонгги шабнамларда ёнгандек ярқирарди. Ўриндиққа қизил либосдаги ўрта бўй одам ўтирди. «Ана у — император Гонорий, у тахтга ўтирди, кўрдингми?» — шипшиди Адолб. Бу одамнинг юзи оқ, уйқучан эди ва кичиккина оғзи чапга сурилган бўлиб, худди унинг бирон ери оғриб тургандек кўринарди. Тангри янглиғ улкан олтин либосли қилич тутган одам тахтнинг орқасига турди. Шундагина Атилла, бошқаси — ўтиргани император эканлигига ишонди. Оқ кийган сенаторлар бошларини қуйи эгиб, тахт томон кўтарилдилар. Император уларнинг ҳар бирини қучиб ўпар, ҳар бирига қарамасдан, мудраган кўйи нимадир дерди. Кампирбашара аскар ёнбошда, думалоқ қорни билан тахтга суяниб турарди. Сенаторлар ўтаётиб, унга жилмайиб кўйишарди. Кейин тахт рўпарасига ёш йигит келди, унинг пешонасидан тер юмалар, катта қизил қўллари титрарди. У императорга қараб димоғида ниманидир оҳангга солиб айта бошлади, у бир ўзи гапирарди, бошқалар жим эди. «У шеър ўқияпти», — деди Адолб Атиллага. Атилла тушунмади. Шунда Адолб: «У императорни мақтаяпти, сиз император — ҳаммадан улуг, ҳаммадан қудратлисиз, дейяпти», деди. Атиллага Адолб унинг устидан қулаётгандек туюлди, жаҳлини сочгиси келди, лекин улгуролмади.

Кўшни хона эшиклари очилиб, ундан чол чиқиб келди. У новча, жиддий қиёфали, кумуш сочли эди, ҳамма унга қаради. Унинг қўлида қалин қизил тожли оқ хўроз бор эди, тожисининг орқасига мўъжаз олтин тож боғланганди. У бошини ёнга қийшайтириб, сариқ кўзлари билан важоҳатли боқар ва тўхтамай қичқирарди: «Қо-оқ! Қо-оқ! Қо-оқ!»

Император уйқудан энди уйғонгандек тахтдан илдам туриб хўрозни қўлига олди. Унинг кичик оғзи жилмайиб, янада чапга сурилди, у хўрознинг тожисидан ўпди ва илиқ овоз билан унга деди: «Рим, менинг жажжи Римим, бирон нарса ейишни хоҳлайсанми, а?» ва хўроз императорга жавоб берди: «Қо-оқ! Қо-оқ!» Императорга ҳамд-сано ўқиган шоир қўйнига катта қизил қўлини суқиб, сўнг хўрозга чўзди, кафтида дон бор эди. Хўроз бошини ёнбошга қийшайтириб, сариқ кўзлари билан қаради ва донни чўқий бошлади. Сенаторлар ҳам кафтларини узатдилар, қай бирларида дон, қай бирларида гўшт бўлаклари бор эди. Хўроз гўштларни кетма-кет ютаркан, бўйнини силтаб кўяр, унинг қизил тожиси ва унга боғланган олтин тож титраб кетарди. Худди бутхонадагидек жимжитлик чўкканди. Олтинлар ярқирарди. Қизғиш устунчадаги ликобдан тутун тараларди. Атилла хўроздан, императордан, чўзилган кафтлардан кўзини узмасди. Бирдан унинг қорни худди бир пайтлар Куна ҳазиллашиб қитиқлагандек титраб-силкина бошлади ва у баланд овозда кулиб юборди.

Ҳамма унга ялт этиб қаради. Ҳамманинг юзида кўрқинч бор эди. Император Атиллага нигоҳини қадади, унинг кўзлари катта ва совуқ эди. Атилла гарданини темирга айлантди, бу нигоҳларга тоб берди. Император ўгрилди ва лабларини буриб букрига нимадир деди. Букри Атилла олдига югуриб келди ва унинг қўлидан тутди: «Жўна! Жўна бу ердан ҳозироқ!» Тор эшикдан уни узун йўлакка судраб чиқди. Адолб уларнинг ортидан борарди. Деворлардан кўзсиз бош чаноқлар қараб турар, уларнинг кўзлари ўрнида чуқурчалар бор эди. Бу ердаги ҳид бир оз ёқимли эди, бу чарм ҳиди бўлиб, девор тагида қизил чарм сандиқлар қатор турарди.

Букри нафаси тиқилиб сандиқ устига ўтирди, Атилла ҳам унинг ёнига чўкди. Адолб энгашиди, унинг ёлғиз кўзи сарғайган ва ғазабга тўла эди. «Худди хўрозникидек!» — деди Атилла ва тагин эслаб, кула бошлади. — «Тентак! Жим бўл! — Адолб унинг елкасини сиқди. — Агар сен кейин ҳам шу хилда...» —

«Кулгим қистаяпти»,— деди Атилла. «Мумкин эмас! — Адолбнинг овози қаҳрли эди.— Бу ерда мумкин эмас. Бу сенинг уйингмас». Букри Атиллага илиқ нигоҳи билан тикилди. «Бу ерда алдай билиш керак, болакай»,— деди у. «Алдаш дегани нима?» — сўради Атилла. Букри Адолбга ўгирилди: «Унга сен тушунтир». Адолб деди: «Эсингдами — тулки овига боргандик? Эсингдами — унинг изига тушгандик?» Атилла мовий тусли қорни, унинг устидаги — ундан кўкишроқ — тулки изларини кўрганди, улар тескари тушган — тулки орқасига тисарилиб қочарди. «У итларни чалғитиш учун шундай қилди,— давом этди Адолб.— Теварак-атрофда итлар кўп, буни эсингда тут». Атилла жим бош силкиди, у энди тушунди.

Букри ўрнидан қўзғалиб, узун қўлларини силкитганча юриб кетди. У Атилла ва Адолбни катта деразали хонага етаклаб келди. Деразада қизғиш, сариқ, кўк ҳайвонлар ва одамларнинг тиниқ тасвири бор эди, лекин ундан оша ҳеч нарсани кўриб бўлмасди, девор харсанг тошлардан тикланганди. «Сен шу ерда яшайсан»,— деди букри Адолб миқ этмай, уларга орқа қилганча тик туриб букилган бармоқлари билан деворни чертар, қалин тошлар овозни ютиб кетарди. Кейин букри тагин уларни етаклаб бошқа хонага олиб кирди, унда деразалар йўқ эди, тўрт томон девор, лекин ёруғ эди, қуёш тепадан тушарди. Бу ерда ўн чоғли ёки кўпроқ болалар ва ўсмирлар бор эди. Атилла барини бирдан ёдига жам қилолмасди, лекин уларнинг римликларга хос либосларини эслаб қолди, уларнинг биттаси эса қора иштонда эди. Улар гангир-гунгур гаплашиб туришарди, бирдан жим бўлишди.

Атилланинг олдига оқ либосига доғ тушган одам келди, унинг сариқ тақир боши ялгирарди. «Бу Басс, муаллим»,— деди Атиллага Букри, сўнг Атилла ёт — римча сўзларни эшитди, уларнинг орасида отаси Медюгнинг ва ўзининг исми бор эди. Унинг атрофини ҳамма қуршаб олиб, кўзлари билан сийпаб кўрар, тегиб кўрарди.

У Адолб букри билан кетганини кўрди. У: «Адолб, кетма!» демоқчи бўлди, лекин ўзига буни тақиқлади. Улар кетишди. Атилла ёлғиз қолди. Теварак-атроф бегона, одамлар ёт эди. Иккита шох каби диккайган жингала сочлари билан у бошини эгган кўйи турарди. Басс унинг елкасига қўлини ташлади, Атилла қўлни тушириш учун елкасини силкитди, лекин қўл тушмади.

4

Римнинг тош ўзанли дарёси туни бўйи ўкирди, уйқу яхши бўлмади. Тонгда черковдан қўнғироқ янгради. Дераза остидаги хўтик тошга туёқларини бир сидра уриб, кейин шу қадар ҳанградики, худди ҳаёти барбод бўлганлиги илкис эсига тушиб қолган янглиғ эди. Бу қаттиқ ҳанграшдан Приск уйғонди.

У бир неча дақиқа довдираб, пайпасланиб, ўзининг қаерда эканлигини дафъатан англай олмади. Кимдир ёнида пишилларди. Бошини бурмасдан, кўз қири билан Приск яланғоч елкани, кичкина кўкракларни кўрди, қизғиш кўкрак учлари энди ғилай кўзлардек шалпайиб ётарди... Приск бирдан ҳаммасини эслади. У шундай қизардики, қулоқлари ловиллаб кетди. Константинополдан Римга шунини деб келганмиди? Евзаний буни билса, нима деган одам бўларди?

Константинополда ҳамма мураббийлар Прискни ақли паст ва танбал деб ҳисоблардилар. Бу гавдали, бесўнақай ўсмирнинг миясида алламбало борлиги номаълум эди, келса-келмаса жавоб бериб юборар, устидан ҳамма куларди. Бир куни тарихчи Евзаний сабоғида бўлмагунча шундай давом этди. Евзаний на атом ҳақида, на шеърият тартиб-қоидалари, на Платоннинг урф бўлган фалсафаси ҳақида маъруза қилди, балки айнан Прискни қийнаб юрган масалалар ҳақида гапирди. Маъруза охирида Евзаний китобни очиб, ундан ўқиб берди: «Лоақал ҳайвонлардан уялайлик. Уларда ҳамма нарса умумий: ер ҳам, чашмалар ҳам, яйловлар ҳам, тоғлар, ўрмонлар ҳам. Инсон эса:

«Бу меники, бу эса сеники», деган совуқ сўзларни айтар экан, у ҳайвондан ҳам ваҳшийлашиб кетади». Эртаси куни Константинополь ҳуқуқ-тартибот бошқаруви бошлигининг қарорига кўра Евзаний қамоққа олинди. Евзаний жилмайиб, ҳуқуқ-тартибот билдируви бошлиғига китобни очиб кўрсатди, у бу жиной сўзлар авлиё Иоанн Златоустга тааллуқли эканлигини кўрди. Евзанийнинг қамоқдан қайтиб келганидан кейинги биринчи сабоқда талабалар хурсандликларини яширолмай, чапак чалиб маърузани бошлашга анча вақт халал бердилар.

Маърузадан сўнг Приск Евзанийга эргашиб уйига борди ва то қоронғи тушганга қадар у билан суҳбатлашди. Тонгда у отасига энди ундан пул сўрамаслиги ҳақида хат ёзди ва шундан бошлаб китобларни кўчириб бериш билан кун кечирришга киришди. У тарихчининг сеvimли шогирдига айланди. Уч йилдан сўнг Евзаний вафот этди ва унга бу улуғ ва шафқатсиз йиллар ҳақида, яъни ҳали мавжуд эҳтимол сўнги, Византия ва Рим империялари ҳақида китоб ёзишни васият қилиб қолдирди. У Прискка Римни кўриб келиши учун оз-моз пул ҳам қолдирди. Приск у ёққа, ҳамма нарсани хастанни текширадиган шифокор кўзи билан синчиклаб кўраман, деган катта ишонч билан отланди. Бунинг ўрнига, мана, келганининг иккинчи кунидек бу аёлнинг тўшагида уйғониб ўтирибди!

Бу унинг ҳаётидаги илк аёл эди. У унинг кимлигини, ҳатто исмини ҳам билмасди. У ҳали деярли бўй етмаган қиз эди, ўн еттидан ҳали ошмаганди. Бироқ кечаси бу қизча уни шундай нарсаларга ўргатдики, у ҳозир ўзининг баданидан, қўлидан, оғзидан уяларди. Дераза тагида яна ҳўтик бор овози билан хангради. Приск ҳозироқ, у ҳали уйқудалигида кетишга қарор қилди. Бироқ унга қанча пул қолдириш керак? Бу Евзанийнинг пуллари эди... Прискнинг кулоқлари том битди. У мураббийсининг қордай оқ сочли бошини, сиёҳ доғлари теккан юпун кийимларини кўз ўнгига келтирди. Фалати, лекин ҳақиқатда шундай: шу сиёҳ доғлари бўлмаганда Приск бу ерларда юрмасмиди...

Приск келган кунидек тонгдан, Троя майдонидаги халқ кутубхонасига борди. У китобларнинг ҳидидан, уларни кўрганидан, қаламларнинг шитирлашидан яйради. Фаррош келиб, кутубхона ёпилишини айтгандагина у ҳўшёр тортди. Кўчага қоронғилик чўкканди. Приск ўзида мантиқ фани профессори Бассга тавсия хати борлигини эслади. У ҳали китоблар қўйнида эди, кетгиси келмасди, лекин кетиш керак деган қарорга келди.

Бассни у уйи эшигини қулфлаётган пайтда учратди ва қайтиб кетиш мумкин дея хурсанд бўлди. Бироқ Басс уни қўйвормаслигини айтди: Улар «Уч денгизчи»да кечки нонуштани бирга қилишади, ҳозир у Римдаги энг сеvimли жой. Приск хижолат чекди, рад қила бошлади: у ёққа бориши учун кийим-боши унчалик эмас. Басс кулди. Приск унинг жуда одми, айнан Евзанийники сингари сиёҳ доғлари теккан кийимини кўрди. Бирдан у одам ўзига ёқиб қолди ва деди: «Ундай бўлса — мен розиман». — «Нима» — ундай бўлса?» — қайтариб сўради Басс. Приск тушунтиролмади, қизариб кетди. Басс қиз болаларга хос бу ифбатдан кўнглида шавқ туйди, у бугунги оқшомда бўладиган камдан-кам дилхўшликни кўз олдига келтириб олдиндан завқланди.

Улар кўприкка тушишди. Пастда сувда кўзгудек Римнинг акси товланарди: деразалари милт-милт ёнган улкан иморатлар, гўжгон гуллаб оқ-юмалоқ шакл олган дарахтлар, ним қоронғи саройлар, барчаси ҳар бир дақиқада изсиз йўқ бўлиб кетгудек омонат чайқаларди. Приск ўзининг нимага бу ерга келгани ҳақида гапирди, у эҳтирос билан ўзининг ёзилажак китоби ҳақида сўйлади — ва Басснинг юзидаги ифодани кўриб, бирдан тўхтаб қолди. Бу табассум эмасди, унинг лаби жойида эди, лекин чеҳрасида ўнлаб табассумлар жилва қиларди. Синчиклаб қараб, Приск бу беҳисоб ажинларнинг шунчаки ҳаракати эканлигини англади. «Етиб келдик», — деди Басс. У ичкаридан ёритилган қизил пардани суриб ташлаб, Прискни олдинга итарди.

Приск остонада тўхтаб қолди, у кўзларига ишонмасди. У Евзаний бир неча марталаб таърифлаган ва Ювенал, Сенека, Плиний, Аристид асарларида ўқиган Рим ҳашаматини кўришга руҳан тайёргарлик кўрганди. Бунинг ўрнига қаршисида ис ёпишган чироқлардан димиққан, шифти қорайган ер ости хонаси, кир-чир ёғоч столлар, қандайдир қароқчи башаралар исқирт кийинган оломонни кўриб турарди. Кираверишда бир кўзи боғланган денгизчи ўтирарди. Унинг ёнида бир маст қиз бор эди. У Прискка маъносиз тикилди. «О, кўзичоғим! Ма, ол!» — у шу заҳоти энгашиб Прискнинг юзига ўтқир атир анқиган яланғоч кўкрагини тутди. Приск ўзини чеккага олди. Аёл мувозанатини йўқотиб, бир томонга оға бошлади, уни тутиб қолишга тўғри келди. Аёл Прискка осилиб олди, у яланғоч оёқларини чалиштириб орқадан қучиб олганлиги учун ундан қутулиш қийин бўлди. Ҳамма хахоларди. Денгизчи қизга тарсаки солди, қиз Прискни қўйворди ва ўриндиққа чўзилиб қолди. Приск кўзлари билан Бассни ахтариб, атрофга аланглади.

Энди у баттар гангиди; дайдилар, денгизчилар, фоҳишалар орасида у башанг кийинган одамларни ҳам кўрди, аёлларнинг ингичка бармоқларида узуклар ятилларди. Кўзи боғланган денгизчининг олдига ортиқча зеб-ҳашаматиз қора либосдаги аёл келди, унинг бўйнида фақат катта тилла тақинчоғи бор эди. Денгизчи уни тиззасига ўтқизди, қўлини бўйнидан ўтказиб оҳиста қиса бошлади. Аёл бўйлиб хириллаб қолди. Приск чидаб туrolмади, муштини сиқиб денгизчига яқинлашди, бироқ шу пайт орқадан келиб қўлидан тутишди. Бу Басс эди. «Халақит берма, унга шу ёқади», — деди у хотиржам. — «Ёқади?» — «Ҳа. Бу тўшак ўйини олдидаги нозу карашмалар». Приск қизара бошлади. Басснинг юзидаги ажинлар ҳаракатга келди, алланечук гимирлади ва у бирдан Прискни савол билан довдиратди: «Айт-чи, ҳаётингда нечта аёл билан бўлгансан?» Приск миқ этмасди. «Биронтаси билан ҳамми?» Қизарганидан Прискнинг мижжаларига ёш тўлди. Унга ҳақиқатни айтиш уят эди, ўзининг бу уятли ҳолидан ҳам уяларди, у айна чоғда жилмайиб турган шу римликни, унинг юмшоқ овозини, қисилиб турган кўзларини ёмон кўриб кетди.

«Басс! Басс!» Атрофдагилар «Басс» сўзини айтиб чапак чалишар, қичқаришарди. «Нима ҳақда гапирай?» — сўради Басс. Ўзининг лиммо-лим қадаҳида семиз кўк пашшани кўриб қолди ва уни қўлига олиб, деди: «Мана шу пашша ҳақида гапиришимни хоҳлайсизларми?...» Ҳамма истак билдирди. «Сизлар беҳудага куляпсизлар: бу пашша мендан ҳам, ёки азиз тингловчиларим — сизлардан ҳам кўпроқ ҳурматга сазовордир...»

Бу одатий усул эди: у кўзи тушган исталган нарсани мисолга олиб, мантиқ асосида ундан кутилмаган хулосалар чиқара олиши мумкин эди. У бир зумда пашшадан энг мукамал илоҳий мавжудот ясади. Ахир, шу пашшадан туғилмайдими яратганнинг закоси ила ўлимтикларга қирон келтириши зарур бўлган қуртлар? Ахир, унинг ўзию ҳамда шу ерда ўтирганларнинг ҳаммаси Римнинг қолдиқларини еб битирадиган қойилмақом, семиз қуртлар эмасми? У ҳеч кимни аямади, «қуртлар» унинг қаҳрли ҳамд-саноларидан энсалари қотиб, ижирғаниб-тиришдилар, бироқ улар пировардида хахолашлари шарт эди, хахоладилар.

Приск бир дақиқа олдин Бассни ёмон кўрганини унутди. Энди у унинг ажинлари ўйнашидан, овозидан завқланарди, кийимидаги сиёҳ доғларини ёқтирарди, зеро бу одам қачонлардир Евзаний айтган гапларни бошқача тусда гапирмоқдайди.

Кутилмаганда Приск ўзининг номини эшитиб қолди: Басс мантиқнинг қандайдир илғаб бўлмас ҳийласи билан пашшадан Прискка ўтган эди. Чеҳрасида ўнлаб табассумлар ила жилва қилиб, у римликларга камёб туҳфа келтирган ёш дўсти муваффақияти учун қадаҳ кўтаришни таклиф қилди. У бир зум сукут сақади. «Қандай? Қандай туҳфа?» — атрофдагилар қичқаришди. «Бу унинг бокиралиги», — жавоб берди Басс.

Чапаклар, қийқириқлар, кулги Прискни карахт қилиб қўйди. У бу ердан қочиш учун ўрнидан қалқиб турди, бироқ ўраб олинганди, унинг рўпарасида ишвакор аёл нигоҳлари, қизиқувчан чеҳралар, кулгулардан тўсиқ турарди. Кимнингдир атир анқиган қўли унинг лабига шароб тутди, у ютаркан, томоғини куйдириб ўтди, тисарилиб, ортидаги ёғоч панжарага урилмагунича чекиниб борди: бу ертўладан ажратиб қўйилган алоҳида бўлма эди. Бўлма пардаси қия очилиб, бир жуфт ғилай кўз чақнаб кўринди ва шу зум ғойиб бўлди. Приск пастак панжара бўйлаб югуриб бораётган қаламушни кўрди. Аёллар довдираб қичқиришар, этакларини кўтаришарди. Қаламуш полга сакраб тушди ва ертўла ичкарасидаги қайсидир очиқ эшикка ўзини урди, Приск ҳам унинг ортидан шу ёққа отилди.

У ўзини тор тош ҳандақнинг тубида кўрди, қора тўрт бурчак осмонда юлдузлар хира, журъатсиз милтирарди. Бу жой исқирт ҳовлича эди, ювинди ва сийдик ҳиди анқирди. Бурчакда гуллаган дарахт бор эди, Приск бу исқирт муҳитдан унга хушбўй, ширин ҳид етиб келганини туюб, ҳайратланди. У ҳовлини гир айланиб чиқди, яна ертўлага кириб қолишдан чўчирди. Приск уни бу ёққа олиб чиққан эшик ёнида қоронғи, пастак йўлакни кўрди. Энгашиб, гадир-будир ғиштин деворни пайпаслаб, юра бошлади.

Бир вақт қўли иссиқ ва юмшоқ нарсага тўқинди. «Бу ердан чиқиб кетмоқчимисан? Юр мен билан». У Прискни қўлидан тутиб етаклади. Ундан ширин атир ва яна қандайдир қуш ҳидига ўхшаган ҳид келарди. Бир неча қадамдан сўнг аёл тагин кулди: «Мен сенинг шу ердан ўтишингни билардим».

Улар кўчага чиқишди. Чиқаверишда иккита қул кутиб турарди, бири чирокни кўтариб, аёлни ёритди. Приск ўзини етаклаб чиққан аёлга разм солди. Катта-катта кўзлар атрофга сузилиб қарарди. Юпқа шоҳи қўйлак ичидан худди сакта кўзлардек икки томонга керилган кўкракларнинг ўткир қирраси бўртиб турарди. «Агар хоҳласанг, қуллар сени ҳам олиб бориб қўйишади», — таклиф қилди у замбилга ўтираркан. Приск «йўқ» дегиси келди, лекин «ҳа» деб юборганини эшитиб, ўзи ҳам ҳайрон бўлди. Замбилга чиқиб, аёлга тегиб кетмаслик учун эҳтиёткорлик билан ёнига ётди. Ёғоч дарпардалар «шарақ-шуруқ» қилиб туширилди.

Замбилнинг тасмалари қулларнинг қадам товушларига ҳамоҳанг ғичирларди. Қоронғиликда аёлнинг қорачиқлари ялтилар, ҳамма ёқни ажойиб хуш бўй чулғаганди. Ҳаммоллардан бири қоқинган бўлса керак, замбил қийшайди. Йиқилмаслик учун Приск қўллари билан таянди — дафъатан кафтини шоҳи ичидаги майин ўткир нарса куйдирди, у чўчиб қўлларини тортиб олди. Шу дақиқада у ҳамроҳининг югуриб келгандаги сингари тез-тез, ноте-кис нафас олаётганини эшитди. Приск бу энтикишлар маъносини англади, юраги гупиллаб ура бошлади. У ўзига иссиқ, юмалоқ тиззалар суйкалганини аниқ ҳис этди. Кейин, оқибатидан қатъи назар — чилпарчин бўладими ёки юмшоқ қўнадими — худди тоғдан қулай бошлаганга ўхшади.

Приск уни уйғотиб юбормаслик учун эҳтиёткорлик билан тўшакдан тушди. Атроф буткул нотаниш бўлиб, хонанинг бир неча эшиги бор эди. У кечаси қизнинг фуслхонага кирганини ва унинг ҳам бирга киришини, қараб туришини айтганлигини элас-элас эслади. У ўша эшикни ахтариб топди, мрамр ҳовузчага иссиқ ва совуқ сувни очиб, бутун вужуди билан бошдан-оёқ тез ювина бошлади. Ётоқдан кулги эшитилди, кулаётган аёл эди. Приск қандай турган бўлса, шундоқ, — сув тўла тоғорани кўтарган қўйи қотиб қолди. Унинг қақариб қолишини ёки ўзи бу ёққа кириб келишини юрак ҳовучлаб кутди, бироқ униса ҳам, буниси ҳам содир бўлмади. Шундан сўнг у сувни устидан тез-тез қуйиб, деярли артинмасдан кийинди-да, юраги гупиллаб, ётоқ эшигини очди.

Хонада ҳеч ким йўқ эди, фақат атир ҳиди ва қандайдир қуш ҳидига ўхшаш ҳид анқирди. Мрамр курсида, Приск қолдирган гуллар ёнида бир неча олтин тангалар ётарди, улар Приск унга тўламоқчи бўлганидан ўн баравар зиёд

эди. Бу нимани билдиради: у кам тўладими ёки аёл унга тўладими? Приск ҳозирок аёлни топиш ва бу пулларни унга қайтариб бериш учун ётоқдан отилиб чиқди. У кираверишдаги чоғроқ хонадан югуриб ўтди, олдиндаги эшиқдан кейин майдонча ва пастга кетган зина кўринди. Майдончадаги дераза очиқ эди, рўпарадаги черковнинг кўнғироқ садолари эшитилди. Дераза ёнида бир сиқим бўлиб қолган қари кампир турар ва ибодат қиларди, оёғи остида эса супурги ётарди. Приск унинг олдига келди: «Хонингиз қаерда?» — «У менинг хонимим эмас. Нотаниш жувон, хонанинг ҳақини гўлади ва кетди. Бу ер меҳмонхона». — «Қаерга кетди? Қаерда яшашини биласизми?» — «Йўқ, жаноб, билмайман». Кампир полни супуришга тутинди, Приск довдираган ҳолда бир лаҳза супургининг бориб-келишига қараб турди. Эҳтимол, ҳали улгурар, кўчада уни қувиб етар? Приск зинадан пастга қараб югурди.

Кўчадаги олибсотарларнинг қичқириқлари худди шамолдаги қушларнинг чийиллашларидек ўткир эди. Сартарошлар мис тосларини бошларига кўтариб тақирлатишарди. Тош йўлдан аравалар ўтар, уларда сўйилган буқаларнинг танаси ётарди. Кўча ғужғон эди, одамларнинг қиёфалари бир-бириникига қўшилиб йўқолиб кетар, шу сабабли бирон аниқ қиёфани эслаб қолиш мушкул эди. Приск ахтарган қиёфа ҳеч қаерда кўринмади, гойиб бўлганди.

Кутилмаганда аравалар тарақлаши тинди. Олдиндаги извошчи тишларини гижирлатиб отини шундай савалардики, гўё уни тинчитиб қўя қолишга қасд қилгандек эди, барибир араваси силжимади: олдинда тикилинч юз берганди, одамлар елкама-елка туриб қолганди, кимдир зинага кўтарилиб, ниманидир ўқиди. Приск яқин келди.

Эшикка катта оқ қоғоз ёпиштирилганди, бу ҳозиргина осилган расмий рўзнома эди. «Ҳамма эшитмади, яна бир марта!» — қичқириқлар янгради. Узун, ғоз бўйин одам қайтадан ўқий бошлади. Хавотирланишга ҳеч қандай асос йўқ. Орелиан яқинида деҳқонлар солиқ туфайли исён кўтаришган, бироқ улар император кўшини билан ўраб олинган. Эртага ноннинг одатдагича тарқатилиши тўхтатилади... Оломон бўғиқ гувиллади, бироқ ғоз бўйинли одам, ўқиркан, овозини кўтарди: «Сизнинг нонингизни чет элликлар емоқда. Ҳуқуқ-тартибот назорати бошлиғи фармонига кўра, шифокорлар ва ўқитувчилардан ташқари барча чет элликлар Римдан чиқариб юборилади...»

Оломон жунбушга келди, чапак чалиб юборишди, қичқириқ бошлашди. «Тўғри!», «Йўқолсин улар!», «Улар бизнинг нонимизга шериклик қилмоқда!» Мис кўза кўтариб олган ёш қирғий бурун яхудий ўзини тор кўчага урди, оломон унинг ортидан ташланди. Зум ўтмай кўзага тошларнинг қандай урилаётгани эшитилди. Рўзнома олдидаги зина энди бўшаб қолганди. Приск кўтарилиб, ахборотнинг энг сўнгида Радагост раҳнамолигидаги ёввойи улуснинг Империяга бостириб кирганлиги ҳақидаги хабарни ўқиди.

Кун ярмига бориб, бу хабарни ҳамма эшитди, лекин бу ҳақда фақат сўзсиз — кўз билан гаплашишарди, уни унутишга ҳаракат қилишарди. Ҳеч нарса рўй бермагандек, ҳаммаси аввалгича эди. Қуёш уфқ сари шошаркан. Виа Сакрадаги заргарларнинг тиллаларида, ёқутларида, маржонларида, билагузукларида юз хил ранг бериб товланарди. Нозик ниҳол, шоҳи либосли аёллар кўрғазмалар олдиларида тўхтардилар. Улар жажжи кучукчалар етаклаб олишганди, бу урф эди. Муюлишлардаги пул алмаштирувчи идораларга ўтиб бўлмас, ҳамма жунбуш-жазавада эди, рим пуллари баҳоси бугун тушганди, бу ерда ҳам олишиб, ҳам сотишарди. Бадан терисига расмлар туширилган, мовий кўзли британиялик оломон орасидан оҳиста юриб борарди. Уни ўраб олишди, ҳавода муштлар кўринди. — «Йўқол! Йўқол, Римдан!» У мовий кўзлари билан тевааракка бир сидра кўз ташлаб, худди рўпарасида ҳеч ким йўқдек хотиржам кета бошлади. Оломон довдираб, унинг йўлидан чекинди.

Приск шаҳарда кун бўйи кезди ва ҳамма нарсага чанқоқлик билан боқди, яратилажак китобига чизгилар топди. Оқшом олдидан илиқ баҳор ёмгири ёғди, шаҳарнинг энг катта хиёбонидаги оппоқ гуллаган дарахтлар энтикиб

нафас олдилар. Сон-саноқсиз расталар бир зумда одамлар билан тўлди, сайр қилиб юрганлар ёмғирдан қочиб ўзларини расталарга урардилар. Аёллар кулар, намиққан юпқа қўйлақларда улар худди яланғочга ўхшаб қолишганди. Прискка таниш атир ҳиди димоғига урилгандек бўлди. У олдиндаги аёлни қувиб етиб, унинг юзига қаради. Бу у аёл эмасди, у эмасди.

Хиёбондаги қўлмақларни ҳар томон сачратиб отлиқ елиб ўтди. Унинг уст-боши лой, қон эди, бир қўли боғланганди. Бу аскар ўша ёқдан, балки ҳозир Римнинг тақдири ҳал этилаётган жанг майдонидан эди. Ҳамма расталардан отилиб, унинг олдига чиқишди. У отини тўхтатиб, нимадир деди. Приск қулогига энди гап кирмасди: хаёлига номаълум жазмани ҳақида кеча Басс билан бўлган жойда бирон нима билиш мумкин деган ўй келди ва шу ёққа қараб югурди.

«Уч денгизчи» ҳали бўм-бўш эди. Пардаси очиб қўйилган остонада кечаги қиз ўтирарди. Бироқ у бугун бутунлай бошқача бўлиб, кийимларини тозалаш билан машғул, кимнингдир хотини ёки синглисига ўхшаб кетарди. У кўзи боғланган денгизчини чақирди. Приск қизариб-бўзариб, орқадаги бўлмада кеча у билан бўлган қиз ҳақида сўради. Денгизчи у тўғрисида ҳеч нарса билмади. Шунда Приск тарвузи қўлтиғидан тушиб, хонаси томон йўл олди.

Унинг хонаси юқорида эди. Кўтариларкан мудом бошқа нарсалар ҳақида ўйлаган ҳолда беихтиёр зиналарни санади. Ўзича фол очди, агар икки юздан ортиқ бўлса, унда... Зиналар икки юз бешта эди. У бирдан энгиллашди, унга энди ҳамма нарса жойида бўладигандек туюлди. Шошилиб чироқни ёқди ва кўрганларини қоғозга тушириш учун ўтирди. Бир катта пашша фингилаб шифтга уриларди, Прискка, керакли сўзларни тополмаётганлигига гўё шу пашша халақит бераётгандай эди. У кеча кутубхонада йиққан рақамларидан бошлашга қарор қилди ва ёзди:

«Римда икки миллионга яқин одам яшайди. Бунда 46000 ижарадаги уйлар, 1790 сарроф, 850 ҳаммом, 1352 фавворали ҳовуз, 28 кутубхона, 110 черков, 2 цирк, 5 театр мавжуд. Ҳайкалларнинг эса қанчалигини ҳеч ким айтиб беролмайди, кимлардир уларни 10000 дан ортиқ деб ҳисоблайди, бироқ менга шаҳарда қанча тирик одам бўлса, улар ўшанча туюлади. Кўпгина ҳайкаллар яқиндаги зилзиладан шикаст еб, парчаланиб ётибди. Худди шунингдек, кўпгина тирик одамлар ҳам...»

Столда пайдо бўлган семиз сарик пашша чироқ томон ўрмалай бошлади. Приск унга қараб, дафъатан Басс юзидаги ҳаракатга келадиган ажинларни кўргандек бўлди, кейин унинг кўз ўнгидан парда ёриғида гилай кўзлари ялтилаган каламуш, бурчагида дарахти бор исқирт ҳовли, ғадир-будир гиштин деворлар ўтди. Ҳамма рақамлар ғойиб бўлди, ортиқ ҳеч нарса ёзолмади.

У чироқни ўчириб, деразадан бош чиқарди. Тош ўзанли Рим дарёси тиним билмай шовилларди. Қоронғиликда оқ гулга чўмган дарахтлар кечки кийимдаги аёлларни эслатарди. Уларнинг бу ёққа, дераза томонга шаҳарнинг бадбўй ҳидига қоришган ширин ислари етиб келарди.

Приск ухлай олмасам керак деган хаёл билан ўринга ётди, лекин шу заҳоти кўзи юмилди. Тонгда у худди оғир касалдан соғайгандек тетик, бардам бўлиб турди. У халқ кутубхонасига йўл олди ва тагин машғулотига киришди, бироқ иши давомида бир дақиқа ҳам тўхтамай, ўзи сезмаган ҳолда аёл ҳақида ўйлади. Зеро денгизда шундай бўлади: салқин, тоза ҳаво — тепада, пастда эса — кўз илғамайдиган бошқа бир лойқа ва илиқ оқим.

Бир пайт дафъатан бу илиқ оқим пастдан юқорига кўтарилди: Приск ўзи ҳам кутмаган ҳолда зудлик билан Басснинг олдига бориш керак, деган мутлақо қатъий қарор билан китобни ёпди — аёлнинг кимлигини ва қаердан топишни фақат у билиши мумкин.

Приск Басс эшигини узоқ тақиллатди, қаттиқ-қаттиқ муштларкан, энтикиб, сабр билан кутди. Қўшнилари деразалари очилиб, унга қизиқсиниб қарадилар. Приск тоқати тоқ бўлиб, қайтиб кетди. Бошқа кунлар ҳам бу ерга

бир неча бор келди, лекин сира Бассни учратолмади. Бир куни ниҳоят эшикни кўзлари қизарган, касалванд чол очди. Чол Прискка нима кераклигини аранг илғади ва Бассни ҳар куни эрталаб император саройида ўқувчилар билан шуғулланаётган пайтда учратиш мумкинлигини айтди.

5

Улар ўн уч бола эди; бургунд, вестгот, каледониялик, бреон, фаранг, лонгобард, сакс, баювар, аллеман, бритт, илириялик, форс ва хун, Медюгнинг ўғли Атилла.

Улар император меҳмонлари саналардилар. Ҳеч қаяққа чиқиб кетолмасликлари учун уларни сарой мустақкам деворлари бағрига олганди. Дастлаб улар буни ҳис этдилар, ўзларининг ўрмонлари, даштларини эсладилар, сўнг буларни фақат тушларида кўрадиган бўлишди, кейин эса уларнинг аксар тушлари Римга оид бўлиб қолди. Ўшанда бахтиёр дамлар бошланди. Мамлакат соҳиби саховатли эди. Улар Римнинг энг яхши муаллимларидан сабоқ олардилар. Емаклари император ошхонасидан таъминланарди. Уларга тамадди қилиш чекланмаган эди, тобора семириб боришарди. Букри улар учун улкан органни чалдиртирар ва мусиқа остида тамадди қилишарди. Катта ҳовлида қизил қум тўшалган улкан доира бор эди, улар бу жойда отда айланишлари мумкин эди. Бўш вақтларида император боғида сайр қилардилар, унинг ҳамма деворларига атиргуллар чирмашиб ётарди. Кираверишда катта қафас бўлиб, ундаги бўри у ёқдан бу ёққа бетўхтов юриб турарди.

Басс унинг олдидан ўтаётганида бўри тишларини тиржайтириб, қафаснинг темир симларига ташланиб қолар, бўйнидаги юнглари типпа-тик бўлиб кетарди. Басснинг ҳамиша бир ўзи эмас, Пикус номли маймунини эргаштириб ўтишидан бўри ғазабланса керак.

Басс маймунларни яхши кўрарди. У, агар унга етарли вақт ва пул беришса, маймунларни Римнинг муносиб фуқароларига айлантира олиши мумкинлигига бошқаларни ишонтирмоқчи бўларди. У, Балбурий Медиоланский маймунларда инсоннинг ўтмишини кўриб хато қилганлигини, аксинча — улар инсоннинг келажаги эканлигини исботлашга уринарди. Агарда Басс саройида ўз шогирдлари билан тамадди учун қолса, Пикусни ўнг қўлига ўтқазиб, гаплашиб ўтирарди. Пикус ҳамма нарсани тановул қилишни ва шароб ичишни ҳам биларди. «Биласанми, Пикус, — дерди Басс, — аёлларга эга бўлиш учун сенда фақат бир нарсаси — пул етишмайди». Басснинг ўқувчилари хоҳлаб, чапак чалишарди. Улар Пикусга қараганда бахтиёрроқ эдилар: Басс уларга аёлларни ўзи танлаб, пулини мурғак ёввойилар тарбиясига ажратилган пул ҳисобидан ўзи тўларди.

Улар Бассга сиғинардилар, унингдек бўлишни хоҳлардилар, бироқ бу рўёбга чиқмаслигини, зеро Худога интилиш мумкин-у, лекин етиб бўлмаслигини англардилар. Шунингдек, улар ундан, гарчи ҳеч бирини ҳеч қачон жазоламаган бўлса-да, Худодан қўрққандек қўрқардилар. Агар унинг кимдандир кўнгли тўлмаса, тушлик пайти у ҳақда гапира бошларди. Басс ҳеч бир ёмон гап гапирмасди, аксинча — уни мақтай бошларди. Бу пайт унинг юзидаги ажиннинг ингичка тўрлари билинар-билинемас ғимирлар, лекин бу тўрга тушган ўқувчи ўзини қаяққа қўйишни билмай қолар, синфдагилар хахолар, қамчидек тушаётган кулгулар остида қизариб ўтирар ва бу ҳолатини кейин у бир умр эслаб юрарди.

Ўн уч боланинг ичида фақат иккитаси римликлар кийимини киймас, аксинча, ёввойиларга ўхшаб иштонда юрарди. Улар лонгобард Айстульф ва хун Атилла эди. Айстульфга бунинг учун рухсат берилганди, чунки унинг умри жуда оз қолганди, доим иситма ичида қалтирарди. Атилланики бошқа сабабдан эди. Кечқурун таомдан олдин букри унга рим либосларини келтириб, деди: «Буни сенга император ҳадя этди, бундан буён шунда юрасан».

Атилла кула бошлади, ўзини иштонсиз, қизларга ўхшаган ҳолда тасаввур қилиш унинг кулгусини қистатганди. У таомга ҳамма билан биргаликда келди, кийими ҳамон аввалгича — ўзининг оқ кўйлаги ва тўпиғи боғланган кенг иштонида эди. Басс унга ҳеч нима демади, фақат синчковлик билан боқди. Басснинг ўнг томонида Пикус ўтирарди, у нозик қора бармоқлари билан балиқ қилтаноқларини чаққонлик билан тозалар ва гўштини оғзига соларди.

Атилла учун бу мушкул иш эди. Таом ғалати бўлиб, юмшоқ, атир сепилганга ўхшарди, ортга қайтиб чиқаверар, бироқ у ичига тушиб кетмагунча қайта-қайта ютарди. Басс энгашиб аввал Пикус билан гаплашди, кейин ҳамма билан гаплаша бошлади. Атилла у пайтлар римча сўзларни билмас, тушунмас эди. У дафъатан, қарамай туриб, ўзига қадалган нигоҳларни ҳис этди. Бу унга отасидан, унга қаратилган ҳар қандай тигни, қарамай туриб, сеза оладиган Медюгдан ўтган туйғу эди. Ҳамма Атиллага қаради. Унинг қаршисида бақалоқ бритт Уффанинг қаққайган афти турарди. Унинг бурни буришиб, биринчи бўлиб кулди, кейин ҳамма хахолади. Басс нимадир дегач, улар энди жойларида ўтиролмамай, туриб кетиб, қоринларини чангаллаб хахолай бошладилар, улар кўз ёшлари орасидан дам Пикусга, дам Атиллага қарардилар.

Унинг бошига қон тепди. У букрининг ҳамда Адолбнинг бу ерда тулки бўлиш керак деган ақидасини унутди. Ўтирган жойидан отилиб турди, кўзлари худди тишлари каби қаҳрли эди. Унинг кўзлари Бассга қадалди ва иккинчи ҳамлада унга ташланиш учун ўрнидан сакради. Лекин улгуролмай қолди: ҳамма бақариб, ўнлаб қўллар унга ёпишди.

Ўша куни ҳаво илиқ эди, боғдаги катта чинор тагида овқатланиб ўтиришарди. Болалар Атиллани чиқиш жойи олдига судраб келишди ва бўри қафаси ёнида ўзлари сигинган маъбудга ташланишга журъат қилганлиги учун роса дўппослашди. Улар кўпчилик бўлиб, бари Атилладан гавдали эди, у миқ этмай ётаверди. Бундан қўрқиб кетишиб, калтаклашни бас қилишди ва тарқаб кетишди.

Ҳамма ёқ жим бўлиб қолди, Атилла фақат кимнингдир ёнида тез-тез нафас олаётганини пайқади. У ўрнидан туриб, қафаснинг темир симлари ортидаги бўрини кўрди, у сариқ кўзлари билан унга нимадир деяётгандек қараб турарди. Аини чоғда Атилланинг томоғини нимадир бўғиб турганга ўхшарди ва у шу дақиқада Кунанинг илиқ қўлларини қўмсади. У қўлини темир симлар орасидан ўтказиб, бўрининг илиқ бўйнига қўйди. Бўри титраб кетди, бироқ кўзлари Атилланинг кўзлари билан тутшиб кетганди. «Мен уни ўлдираман», — деди Атилла. Бўри гўё унинг гапини тушунгандай миқ этмасди.

Шу кундан бошлаб Атилла ҳар сафар бўрига гўшт бўлаклари келтириб, ўзининг юрагида ортиқча тутиб туролмайдиган ва унга овоз чиқариб айтиши керак бўлган гапларни гапирадиган бўлди. У ёлғиз бўлиб, бошқа гаплашадигани йўқ эди, Адолб уйига кетганди. Кета туриб у Атиллага: «Отангнинг сўзларини эсдан чиқарма: улар нимани билса, ҳаммасини ўзлаштиришинг керак», — деб тайинлади. Атилла индамай бош қимирлатди. Адолб унинг юзини ғадир-будир қўллари билан илкис силади-да, жўнаб кетди.

Басс букри-таржимонга кичкина хунни рим сўзларига ўргатиш кераклигини айтди. Атиллага бу сўзлар худди уларнинг таомларига ўхшарди: кулоқлари бу сўзларни қайтариб чиқарар, бироқ у сўзлар хотирасида қолмагунга қадар қайсарлик билан такрорларди. У тезда уларнинг бир нечасини ўрганиб олди, бироқ бу сўзлар унинг оғзидан тарашага ўхшаб чиқар, ғичирлар, тишларига уриларди. Букрига буларни эшитиш кулгили эди, унинг узун оқ бармоқлари тиззаларини чертар, ўзи эса нуқул куларди. Бироқ у Бассга ўхшаб эмас, башқача жилмаярди, унинг кўзларида ҳарорат бор эди. Атилланинг у билан гаплашгиси келди. «Сени уни яхши кўрасанми?» сўради у букридан. «Кимни?» — «Муаллимни, Бассни», — деди Атилла. Букрининг бармоқлари, жавоб беришни истамаганидан, тиззаларида тезроқ ўйнай бошлади ва у қуруқ-

қина қилиб деди: «Сени уни яхши кўришинг керак». Атилла букрининг ўзини тулкидек олиб қочаётганлигини англаб, у ҳам шу йўлни тутишга қарор қилди ва: «Мен уни яхши кўраман», деди. Букри жилмайди. «Вой боласи тушмагур-эй, алдашниям қотирдингми!» Атилла ёлғонни уддалай олмаслигига амин бўлди ва шу лаҳза унинг ҳолати Адолб бир пайт мерганликка ўргатаётганида нишонга теголмагандаги ҳолатига ўхшаб кетиб, ўзига жирканч туюлди. Бу ҳам худди мерганлик сирларини эгаллаш сингари экан, бунинг ҳам ҳадисини олиш керак.

Букри Атилла билан кутубхонада шуғуллана бошлади. Унинг деразалари рангдор эди, гиламлар, китоблар билан жиҳозланганди. Ҳайкалнинг бошларига ўхшаш бошлар маъносиз нигоҳ билан қарардилар. Рим шовқини бу ерда эшитилмасди. Атилла эса бу сукунатни бузиб юборди: «Каламуш! Каламуш!» дея энтикиб кириб келди у. Император каламушдан ўлгудек қўрқарди, саройда кимдир уни пайқаб қолса, уни тутиб ўлдирмагунлари қадар ҳақиқий ов бошланарди. Букри даҳлизга югуриб чиқди, Атилла каламуш кириб кетган қизил чарм сандиқнинг остини кўрсатди. Ҳар томондан одамлар югуриб келишди. Атилла бир пайт ўзини дўппослаган бақалоқ Уффани, баювар Гарицо Дарозни ва бошқаларни кўрди. Уффа пишиллаб, полга ётиб олиб, сандиқ тагига кўз югуртирарди. Каламушни бари бир топишолмади. Топишолмагани — чунки унинг ўзи йўқ эди. Атилла буни ёлғондан айтганди. Букри ва ҳамманинг бунга ишонгани айни муддао эди. Келгусида у бу борада малакасини орттиришда давом этди.

Бир куни саройда ғалати ҳолат содир бўлди. Одамлар бурчак-бурчакда шивир-шивир қилишарди. Атилла даҳлиздан ўтиб бораётганида ҳамма уни кузатаётганини пайқади, бунинг сабаби нимада эканлигини тушунмади. У Уффага, Гарицо Дарозга ва вестгот қироли ўғли малла соч Теодорикка рўпара келди. Теодорикнинг кийимига насронийлик хочлари тикилганди, зеро у ҳаммадан кўра кўпроқ художўй эди. У бошқаларга кўзи билан ишора қилди... «Агар дўппослашадиган бўлишса...» — ўйлади Атилла, лекин ўйинни ниҳоясига етказмади. Гарицо Дароз унга тепадан энгашиб, кифтига қўлини ташлаб, деди: «Ажойиб, ажойиб! Гапира бошлабсан, табриклаймиз. Хоҳласанг, букри кетгандан кейин мен сен билан шуғулланишим мумкин». Гарицо римликларга ўхшаб чучук тилда гапиришидан фахрланарди, ундан атир ҳиди анқирди. Атилла унинг қўлини туширгиси келди, атир ҳидига тоқат қилолмасди, бироқ у анча-мунча малака орттирганди, жойидан қўзғалмай, Гарицо, Теодорик ва Уффага қараб, тишларини очиб жилмайди. Нега бирдан у билан бундай гаплашяпти? Буни тушуна олмади.

Кутубхонада букри Атиллага: «Эртадан бошлаб Басс ва бошқа муаллимлар билан шуғуллана бошлайсан, мендан старлича ўзлаштирдинг. Мен жўнашим керак», — деди. «Қаерга?» — сўради Атилла. Букрининг бармоқлари тиззаларида ўйнар, сакрарди. У ўрнидан қалқиб туриб, гилам бўйлаб юра бошлади, у Атилла билан эмас, балки ўзи билан ўзи гаплашарди — «Ёввойи босқинчилар аллақачон Италия водийларига ёпирилиб кирганлар, улар ҳозир Флоренцияга яқинлашиб келишмоқда, агар Римни қутқариш лозим бўлса, уни фақат хунлар...» «Хунлар?» — ишонмай сўради Атилла. — «Ҳа, мен князь Улд ҳузурига кетаётибман, — деди букри, — у Рим томонидан сотиб олинган, ўзи ҳам, лашқари ҳам». «Йўқ!» — қичқирди Атилла, у фақат шу сўзни такрорларди, бошқа ҳаммасини унутганди. Букри қўрқиб кетиб, унинг оғзини кафтлари билан ёпди: «Бақирма, бақирма! Биров эшитиб қолмасин тагин!»

Атилла ўшанда Гарицо ва бошқаларнинг унга бирдан мулойимлашиб қолганлиги сабабини тушунди.

Флоренция яқинида жанг бошланганлиги ҳақидаги хабар Римга етиб келган кун жуда безовта кун бўлди. Шу куни Приск император саройига Басс олди-га борди.

Басс кутубхонада, қора муртли шифокор билан гаплашмоқда эди. Нарироқда, улкан чарм ўриндиқнинг чеккасида ушоққина лонгобард Айстульф худди қишдаги чумчуққа ўхшаб титраб ўтирарди, унинг кўзлари маъносиз ялтирарди. Шифокор Бассга боланинг узоғи билан бир ҳафта яшашини айтди. Басс Айстульфнинг елкасига қоқди: «Қайгурма, болакай! Доктор сенинг узоқ қийналмаслигингни айтди: бир ҳафтадан кейин дардларингдан фориг бўласан. Боравер!» Доктор болакайни қўлидан етаклаб кетди. Энди Басс бўш эди, — Приск олдиға келиб, ҳамманинг оғзида ёввойиларнинг Римга яқинлашиб келаётганлиги ҳақидаги гап-сўз юрганини айтди.

У ҳар доимгидек ҳазил-мутойиба қилар ва куларди. Гўё у мустаҳкам табассум тўрлари билан ҳамма нарсадан ихота қилинганди, у ҳар қандай хавфни, ғам-ғуссани, ҳатто ўлимни ҳам табассум билан даф қила оларди. У Приска мамнун ҳолда деди: «Шундоқ қилиб, ёш дўстим, бутун Рим билан биргалликда бизлар ҳам анови ушоқ ёввойи сингари ҳамма дардлардан мангуга фориг бўламиз шекилли? Сен хурсанд бўлишинг керак: китобинг учун — ноёб топилма, ажойиб фожианинг гувоҳи бўласан. Яна — ҳамма нарса кунфаякун бўлади, — яна — илк яратилиш куни бошланади. Библиядан фарқи шундаки, бу илк кун ҳайвонлар яратилган бўлади, одам эса, балки кейинроқ, тарих худосининг бўш вақти топилса, агар топилмаса...»

Гапиришдан тўхтамай, у Прискнинг қўлидан тутиб, узун йўлакдан юра бошлади. «Мана ҳозир бурчакка буриламиз — тўхтатиб у ҳақида сўрайман», — ичига қарор қилди Приск. Бурчакка бурилишганида у қизарди, гапириш учун ичига ҳаво ютди — гапиролмади. Басс очиқ эшик олдида тўхтаб, остонада турган малла соч ўсмирга овоз берди: «Ҳозир, Теодорик; ҳозир, — ва Приск билан хайрлаша бошлади. Прискнинг манглайида тер пайдо бўлди. «Агар ҳозир сўрамасам — тамом, кейин уни ҳеч қачон тополмайман...» Басс унинг довираган, ниманидир қидираётган кўзларини кўрди. «Менга бирон ишинг бормиди?» — «Ҳа...» — гулдиради Приск, уятдан ўзини ҳам, Бассни ҳам ёмон кўриб кетди. «Унда менинг дарсларимда ўтириб тур, тугатсам — кейин гаплашамиз», — таклиф қилди Басс. Приск қаддини дол қилиб, унинг ортидан юрди. У эшикни ярим очиқ қолдирди. Малла соч Теодорик туриб ёпмоқчи бўлди, лекин улгуролмади: Басс гапира бошлаганиди.

У худди нигоҳи билан ҳаммани бир-бир занжирбанд қилгандек, барчага кўз югуртириб чиқди. Бурчакда у Атиллани кўрди. Басснинг юзидаги юпқа тўр гимирлади. «Салом менинг ёш римлик дўстларим!» — баланд овоз билан деди у. У ҳар куни сабоғини шу тарз бошларди, зеро бу ёввойилар ўзларини энди римликлар эканлигини ҳаргиз ёдда тутишлари керак. «Яшасин Рим!» — ҳамма баравар қичқирди. Атилла шохга ўхшаш, тиккайган жингала сочли манглайини қуйи солиб, миқ этмади. Басс унинг олдиға келди: «Нега сен мум тишлаб турибсан?» Атилладан садо чиқмади. «Хўш, нима дейсан? Биз жавобингни кутяпмиз!» Ҳамма кўзлар Атиллага қадалганди; у буни ҳис этди. «Менинг тилим оғрияпти» — деди у; рим сўзлари оғзидан ғичирлаб, тишларига урилиб чиқди. «Тилим оғрияпти? Кўрсат, кўрсат-чи, тагин хавфли бўлмасин!» Басс Атилланинг иягидан тутди. Шунда Атилла тилини тишлари орасига олиб қисди, оғзида бир нима «кирт» этганини ўзи ҳам эшитди. Кейин у оғзини очиб Бассга кўрсатди, тилидан қон томчиларди, ҳамма буни кўрди.

Атилла Басснинг кўзларига тикилди, уларнинг кўзлари ўзаро найза отишгандек олишдилар, ниҳоят Басс юзини бурди. Атилланинг юраги, ўзининг энгиб чиққанлигини англаб, дафъатан ҳаприқди. Лекин бу сурур бир дақиқагина давом этди. Кулча бўлиб ётган илонлардек Басснинг юзи бирдан гимирлади ва у ҳаммага юзланиб, деди: «Афсус, афсус, ёш дўстимиз Римни олқишлай олмайди. Аксинча биз, римликлар уни, рим учун олижаноблик билан жангга кирган хунларнинг ватандоши сифатида олқишлашимизга сазовор бўлади. Ва ҳамма Рим олижанобликни қандай қадрлашини билиб қўйсин,

чунки, бу жангда худди шу олижаноблидек, бир минг беш юз фунт соф олтин тўланган...»

Атилла шундай қаттиқ хўрсиниб энтикдики, ҳамма унга қайрилиб қаради. Адолб жўнаётиб Атиллага ўзининг пичоғини қолдириб кетганди, Атилла уни кийими остидан белига боғлаб юрарди, энди бу пичоқ уни туртаётгандек бўлиб туюлди. Буни ҳеч ким билмасди, лекин ҳамма бир сониядан сўнг нимадир содир бўлишини ҳис этаётганди. Суқунатда болғаларнинг тез-тез урилаётгани эшитиларди. Деворнинг нарёғида кўшни фабрикада ҳайкалтарошлар ишлашарди, болғаларнинг овози худди юракларнинг уришига ўхшарди.

Ҳаммаси жуда оддий ҳал бўлди: Приск яхшилаб ёпмаган эшикдан қанотларини силкиб императорнинг оқ «Рим» хўрози учиб кирди. Унинг изидан хонага қўлларини чўзган ҳолда бир қиз келарди. Ҳамма ўрнидан турди: у императорнинг синглиси Плацидия эди. Унинг сочлари ялтирар, улар малла-қизғиш рангда бўлиб, олтин упа сепилганди. Қизнинг кўзлари кўк бўлиб, озгина гилай эди, шунингдек, мўъжаз кўкраклари ҳам икки томонга қараб туртиб турарди. «Ушла уни, Басс, ушла!» — қичқирди у. Басс этаklarини полга ёйиб ўтирди. Хўроз тўхтади, унинг тилла тожи ёнбошига осилиб қолганди. Плацидия уни қўлига олди, хўрознинг бўйнидаги оқ патлари хурпайиб, хезланиб турди-да, қиз кўкрагининг кўйлақни туртиб чиқиб тиккайган учидан чўқиди. У елкаларини учуриб кулди, атрофга сакталик билан назар солди, ҳамманинг кўнглидан, у фақат менга қараяпти, деган фикр кечди.

«Бу менинг ёш дўстим Приск, Византиядан», — деди қизга Басс, Прискнинг елкасига қўлини ташлаб. У қўли остидаги елканинг титраётганини ҳис этди. Қизғиш оғзини ярим очиб Приск Плацидияга қаради. «Византиядан?» — паришонлик билан сўради қиз сакта нигоҳини Приск афтига югуртириб. Шу дақиқада хўроз тагин унинг чап кўкрагидан чўқиди. «Уятсиз! Басс, буни олиб ортимдан юр, менинг олдимда ўзини йўқотиб қўяяпти!» — «Орамизда биронта ўзини йўқотмайдиган бор деб ўйлайсанми?» — ажинларини ўйнатиб деди Басс. Қиз қоши остидан унга қараб, кулиб юборди. Сўнг у бу ерда ўтирганларнинг ҳар бирини кўзлари билан чўқиб, Басс билан чиқиб кетди.

Бари бир у шу ерда қолди, бу ердагиларнинг ҳар биттасида қолди. (Унинг ғалати ҳиди Атилланинг димоқларига кирди. Бу қандайдир нотаниш, чучмал, ўлимтикнинг нафасига ўхшаш ҳидга қоришган тер ҳиди эди.) Гарицо Дароз лабларини ялади. «Бу қизнинг туклари ҳам сочлари каби олтин бўлса керак. У билан бир кеча бўлишни хоҳлардим! Бошимни гаровга қўйиб айтаманки, бу борадаги санъатда у...»

Гарицо гапини тугатмади; нимадир гумбурлаб ағдарилди, жаранглаб кетди. Бу ваза турган курси эди. Приск Гарицо томон айиқдек лапанглаб юраётганда тегиб кетганди. Яқинлаб келиб, нимадир эсига тушиб қолгандек доддираб кўзини учирди; шартта бурилиб эшикдан югуриб чиқиб кетди.

У шовқинли, ойналари каттакон ички йўлакнинг охирида Бассни кўрди, Басс қўлидагини императорнинг оқсоч хўроз асровчисига топширди. Нарироқда Плацидия борарди, офтоб нурлари юпқа пайпоқ остидан дўмбоқ оёқларини кўрсатиб турарди. У йўлакнинг охирига етиб қолганди, яна бир дақиқа — ва у кўздан йўқолади... «Приск, тўхта — қаёққа сен?» — қичқирди Басс. Приск унга бир зум ёввойи назар ташлаб, ҳеч нарса демади-да, ёнидан ўтиб кетди.

Плацидия ортидан қадам товушларини эшитиб, тўхтаб, орқасига қаради. У император синглиси, илоҳий малика эди. Прискка киборларча ажабланиб қаради. «Мен янглишган бўлсам-чи, бу шунчаки ўхшашлик бўлиб чиқсачи?» — миясига урилди унинг. У дилидаги ҳамма сўзларни унутиб, қизариб-бўзарганча қотиб турарди. «Сенга бирон нарса керакмиди?» — сўради у. «Йўқ...» — ғулдиради Приск. У елкасини қисди-да, ортига қайрилиб, узоқлашди. Приск

унинг рўпарасида икки одам бўйи келадиган император хобхонасининг эшик-лари очилганини кўрди. Шу билан ҳаммаси тугади.

6

Атилла уч кун давомида бўрини кўрмади. У таом пайтида яшириб қўйган парча гўшти олди-да, боққа қараб жўнади.

Ой тўлишган эди, ҳовлидаги тоштахталар юмшоқ ва оқ кўринар, худди қорга ўхшарди. Сарой девори пасти қоронғилик, соя эди. Атилла соқчилар пайқамасин учун соядан юрди: улар олтин дарвоза олдида туришар, қай биридир дарахтга болта ургани, дарахт танасидан қон томчилагани ҳақидаги кўшиқни хиргойи қиларди.

Атилла бўридек овоз чиқармай юриб бориб, боғ томонга ошиб ўтди. Унда ҳам ҳамма нарса оқ ва қора эди. Дарахтлар остида яланғоч аёлларнинг ҳай-каллари оқариб кўзга ташланарди. Пастликдаги жарликдан аёл кулгуси, овозлар эшитилди, Атилла у ерда Басс, Гарицо, Уффа ва бошқалар аёллар билан ўйнашишини биларди. Бўри қафаси ёнида ҳам, унинг яқинида ҳам ҳеч ким йўқ эди, бўрини эркалаш ва айна чоғда унинг ҳароратидан баҳраманд бўлиши мумкин эди.

Атилла бўри қафасига тушиб турган дарахт соясига ўтди. Қоронғиликда бўрининг кўзлари худди иккита яшил кўнғиз каби ялтирарди. Атилла темир симлар орасидан гўшти узатди, ёнар қуртлар узоқлашиб бўри ириллади. «Сенга нима бўлди? Бу менман, бу менман»,— деди Атилла, бироқ бўри узоқ бурчакка қисилиб, ириллашда давом этди.

Атилла бўрининг ёвузлашганини пайқади. Гарицо ва бошқалар темир симлар орасидан таёқ тиқишиб, тез-тез унинг ғашига тегишарди — бугун ҳам шундоқ бўлади деяпти, шекилли. Атилла дафъатан кулиб юборди ва шу заҳотиёқ ҳеч ким эшитмаслиги учун оғзини кафти билан ёпди. Энди у ичида кула бошлади, ҳозир нима бўлишини билиб турганлиги учун кулгусини тўхтатолмасди. У эгилиб, қафаснинг эшигини очди. Бўри кўзлари ялтираб, бурчакка қисилганча ўтирар, бироқ Атилла унинг отилиб чиқиб кетишини биларди. Пастликда, жарлик томондан Гарицонинг овози келди: «Ушла уни, ушла!»

Атилла бўрининг юриши каби товущисиз одимлаб боғнинг оқ тош йўлак-лари томон ўтиб олди. Агар бу қор бўлганида оёғи остида фирчиллаган бўларди. Дафъатан у тоштахталарнинг чинакам қор бўлиб қолишини ич-ичидан хоҳлади, ҳатто бундан кўнгли энтикиб бир муддат тўхтади. «Ҳой, ким бор у ёқда?» — қичқирди дарвоза олдидаги соқчи. Атилла чаққонлик билан сояга шўнғиди ва девордаги сув юрадиган қувурни ушлаб қапишди. Соқчи ҳовли ўртасига чиқди, бир муддат аланглади, сўнг ўртоқларининг олдига қайтиб, уларга нимадир деди-да, яна хиргойи қила бошлади. Хавф ўтиб кетди. Саройга кириладиган кичкина эшик шундоқ яқингинада эди.

Атилла ўзининг хонасида қимир этмай ўлжасини пойлаган бўридай кулоқларини динг қилиб турарди. У ҳозир боғдан бақирчиқлар эшитилишини кутарди, шунингдек, юраги қинидан чиққан Гарицонинг дарахтларга осилишини, кийимлари шох-шаббаларга илиниб йиртилишини, ҳамманинг ҳар томонга тирақайлаб қочишини, бўри бир сакраб Бассни ағанатишини кўз олдига келтирарди.

Лекин боғда ҳамон жимжитлик эди. Балки бўри қафасдан чиқиб, боққа эмас, саройга ўзини ургандир, саройдан кўчага чиқиб — у ёқдан ҳозир алла-қайларга, балки яланг далаларга қараб йўртиб борар? Атилла бўри билан биргаликда тобора олисларга қараб югурарди. Яна унинг ичи гумурди, чунки бўри изларини у энди қорда кўрди, бу излар энди бунда эмас, у ёқда, уй томонда эди. Дераза ёнида дарахт турарди, унинг шохлари қордай оппоқ ва момиқ эди. Елкасида Кунанинг илиқ кафтини сезарди, қуштумшуқ мусофир олов ёнида ўтирар ва учбурчак шаҳар ҳақида сўйларди...

«Императорни... Қани император? Императорни тезда уйғотиш керак!» Эшик остидан тушган қизил шуъла хонани тигдек кесди. Қўрқувдан хаприққан, ҳаллослашдан энтиккан овозлар эшитилди. Атилла эшик олдига югуриб бориб, уни қия очди. У машъала тутган аскарлар ҳарам соҳибига четлаб йўл очишганини кўрди, унинг кампирбашара юзида қизгиш нур титрарди. У учиб турган лаблари билан зўрға-зўрға гапирарди: «Нима бўлди? Нима юз берди?» Атилла бу бўрининг иши эканлигини, аскарлар ҳозир унинг қилмишлари ҳақида гапиришини биларди.

Бироқ у тамомила бошқа нарсани эшитди ва бундан унинг юраги гупуриб, қувончидан бақириб юборишига оз қолди. Аскарлар бир-бирларига гал бермай ҳарам оғасига улар дарвоза ёнида туришганида бир отлиқ югуриб келганини, унинг оти ҳансираб оғзидан кўпик сочганини гапирдилар. Отлиқ хунлар хиёнат қилишганини, улар кутилмаганда Рим бўлинмаларига ҳужум қилишиб, уларни битта қўймай чошиб ташлашгани ҳақидаги хабарни келтиришганди. — Бу Улднинг ўзи! — «Улар Римга қараб келишмоқда, тонгда шу ерда бўлишади!» — «Жим! Жим!» жон-жаҳди билан бақирди ҳарам оғаси. «У одам қани, қаерда у одам?» — «У яраланган, ҳовлида ётибди...», — «У балки аллақачон ўлгандир», — сўзини бўлди бошқа аскар. Ҳамма жим бўлди. Машъаладаги сақичлар вишиллаб полга тўкиларди. Ҳарам оғаси қўлини силтаб югуриб кетди, аскарлар унга эргашдилар. Саройнинг ички йўлаги қоронғиликка чулғанди.

Улднинг кутилмагандаги хиёнати ҳақида хабар келтирган ярадор ҳали тирик эди. У аскарлар айтган гапларнинг барини тасдиқлади. Императорни уйғотиш даркор эди, тунда уни безовта қилишга ҳеч кимнинг юраги бетламасди. Бунга фақат Плацидия журъат қила олиши мумкин, лекин унинг ўзи ҳозир у ёқда бўлса-чи? Саройдагиларнинг ҳаммаси императорнинг ўз синглиси билан дон олишишини биларди.

Не бахтки, улар бугун бирга эмасдилар. Боши тегра сизга сочларини шошапиша турмаклаб, Плацидия эшикнинг тақиллашидан ички кўйлақда ва қизил туфлида югуриб чиқди. Туфлиснинг бир пойи остонага илиниб қолиб, чеккага отилди. Плацидия буни пайқамади, у бир пой туфлида шошиб борарди, ҳарам оғаси буни кўриб, эслатди. У тўхтамасдан, югуриши баробарида иккинчи туфлисини иргитиб йўлида давом этди.

Ётоқ эшиги олдида императорнинг арзандаси йирик қоматли сарғиш соч аллеман турарди. Плацидия хобхонага кирди ва унинг ортидан оёқ учиди ҳарам оғаси кириб борди. Императорнинг оқ кучуги каравот тагидан сакраб чиқиб, вовиллай бошлади. Император уйқу тўла қовоқларини кўтарди ва яна юмилди. У, кўзларини очмасдан, қўлларини осилтирди, сўнг Плацидиянинг этакларини кўтариб, қўлларини тепага — унинг иссиқ, дўмбоқ сонлари бўйлаб юрита бошлади. «Тентак! Бас қил! — қўлини силтаб ташлади Плацидия. — Бахтсизлик юз берди».

Гонорий кўзларини очиб, ҳарам оғасининг титраб турган лабларини кўрди. «Рим... Рим...» — ҳарам оғаси гапиролмади. — «Нима бўлди Римга?» — «Рим ўлди!» — кутилмаганда ҳарам оғаси бақирди ва йиғлаб юборди. Император ўрнидан қалқиди. Унинг кичкина, жипс лаблари чапга сурилди, кўзлари чўқимоқчи бўлган хўрозниқига ўхшаб юмалоқлашди. «Муртадлар! — қичқирди у. — Бўктириб қўйдиларингми? Келтиринглар, зудлик билан келтиринглар уни бу ерга!»

Ҳарам оғасининг оғзи очилиб қолди, унинг пастки жағи кўм-кўк гўштга ўхшаб осилиб турар ва у император ақлдан озди деган фикрга борди. Кейин император ўзининг суюкли хўрози ҳақида гапираётганлигини англаб қолди. «Йўқ, хўроз эмас! Рим шаҳри! Рим! Империя!» — деди ҳарам оғаси императорга ҳар бир сўзни укдиришга уриниб. «Уҳ, роса қўрқитиб юбординг-ку! Демак, менинг жажжи Римим тирикми? Хайрият. Унда нима юз берди ўзи?»

Ҳарам оғаси гапириб берди. Император хунларнинг хиёнат қилишганини, эртага Римни босишлари мумкинлигини ниҳоят англаб етганидан ке-

йин, оёқларини узатиб, каравотга чўзилди. «Қанақаси эртага? Йўқ, эртага эмас, бундай бўлиши мумкин эмас, бундай бўлиши мумкин эмас...» — гангиб такрорлади у, чойшабни устига яхшилаб ёпиб олишга ҳаракат қилиб, Плацидия унинг қўлидан силтаб тортиди: «Тур, ҳозироқ ўрнингдан, эшитяпсанми?» Унинг яшил кўзлари игнадек санчиларди. Император кўрқиб ер сузиб унга қаради ва ялангоч оёқларини тезда каравотдан туширди.

Шундай бўлиб чиқдики, Атилла бўрини қўйиб юборган куни Басс боғда эмасди. У уйида эди, олдига Приск келганди.

Приск Басс ҳузурига худди одамлар жарроҳ олдига боргани каби ташриф буюрганди: бундайлар танасига тиг тегишини билишса-да, танани зирқиратувчи оғриқдан кўра тигни афзал кўришади. Прискни қийнаётган оғриқнинг номи Плацидия эди. Басс уни калака қилиши мумкин, лекин у дардини кимнингдир олдида бақириб айтиши керак-ку, бу борада унинг Бассдан бўлак ҳеч кими йўқ эди.

Басснинг уйидаги ҳолат Приск учун шу қадар кутилмаган бўлиб чиқдики, у дафъатан ўзининг бу ерга нимага келганини ҳам унутди. У қурум босган шифтга, полга ташлаб қўйилган алафдан боғланган супургига, столдаги бир парча могор босган пишлоққа қараб багтар ажабланди. Басс ғалати ҳолатда — деворга юзини ўгирган кўйи турарди. У қайрилиб қарамай, «Бу сенмисан, Приск?» — деди ва ўша ҳолатида тураверди. Приск довдиради. «Кечир, Басс, сени кўрмоқчи эдим, агар...» — «Сен мени кўрмоқчи эдинг? — гапини бўлди Басс.— Мана, кўр!»

У Приск томонга юз ўгирди. Приск бир қадам чекинди; наҳотки шу Басс бўлса? Ҳа, Басс эди, унинг кенг тақир пешонаси, юзидаги ажинларнинг мураккаб тўрлари ҳам Бассники. Бироқ ҳозир бу ажинлар бўйлаб одатдаги табассум эмас... кўз ёши оқарди! Приск Басснинг култ этиб ютинганини эшитди, бу сувга тош ташланганда чиқадиган овозни эслатди. «Басс, бу сенмисан?» — ўнғайсиз сўради Приск.— «Ҳа, бу — менман... — Басс кесилган бир бўлак пишлоқни олди ва уни синчиклаб кўздан кечирди. Афсуслар бўлсинки, шундай одамман. Сен бундоқ деб ўйламагансан, шекилли?»

У курсига чўкди ва манглайини қўлига қўйди, қўлида бояги пишлоқ парчаси бор эди. «Ҳеч вақо, ҳеч нарса қолмади,— деди у мутлақ хотиржам.— На маъбудлар, на Худо, на туққан ватан. Борлиқ ҳувиллаб қолди. Унинг лабларида ҳаёт бўсаси бўларди, исми Юлия эди, у ўлди... Менинг хотиним бугун вафот этди». — «Қандоқ қилиб? Хотининг бормиди?» — сўради Приск ва қизариб кетди, эсига Басснинг хотинлар ҳақида гапирган гаплари тушди. Басс бошини кўтарди, унинг кўзлари ифодасиз эди, юзидаги томчиларни териси шимиб олгандек эди. У столга мушт урди, қўлидаги пишлоқ бўлагининг бир парчаси синиб ерга тушди. «У цирк ўйинчиси, буқадек йигит билан мени ташлаб кетган! Қандай яшаётганлигимни ўз кўзинг билан кўрдинг-а? Нега шундоқ? Шунинг учунки, мен бор топганимни унга ва унинг ўйнашига сарфладим, уларнинг икковиниям боқдим. Бунинг эвазига у мени баъзан-баъзан ҳузурига чақирарди, энди эса...» У ҳамон қўлида ушлаб турган пишлоқ бўлагини синчиклаб кўздан кечира бошлади, сўнг уни стол устига отди ва эшикни қарс ёпиб чиқиб кетди.

Приск ўзини йўқотганча рўпарасидаги деворга тикилган кўйи гунг ҳолатда қотиб турарди. Сўнг у девордаги зарҳал чорбурчакка олинган суратга тикилди: Пасифая тўрт оёқлаб турган ҳолда ўша буқадек йигит оғушида эди, юзини сочлари тўсганди. Прискка, агар у сочларини орқага ташласа, ўзига таниш ўша сакта нигоҳларни кўрадигандек туюлди. Суратнинг пастиди, стол устида заҳар тишлари билан бир-бирига туташган икки илон шаклидаги сув соати турарди. Бассдан ҳамон дарак йўқ эди.

У қайтиб келганида, бояги ожиз, ночор, ғамгин одамдан асар ҳам қолмаган, энди эски ўша — жилмайишлари беадад Басснинг ўзига айланганди.

«Жуда ғалати бўлди — шундаймасми? — деди у.— Бари эсимда: қўлимда бир бўлак пишлоқ бор эди...— у кулди.— Аслида ҳаммаси мутлақ бошқача: бирдан бойиб кетдим, менинг энди у галварсларни боқишимга ҳожат қолмади... Йўқ, умуман олганда бу менга завқ ҳам беради. У ёқда, саройда бир ёш хун бор, бўйни йўғон, лекин мен бари бир бўйинини қайираман!»

Басс жуда тез гапирар, уни худди Айстульф каби безгак тутаетгандек эди. Энди у қўлида кичкина кумуш қутичани ушлаб турарди. У Прискнинг кўзи қутичада эканлигини пайқади. «О, буми? Бу — Хитойдан келтирилган ажойиб дори, улар биздан кўра донишмандроқ халқ, ҳатто қалбнинг ҳам шифосини топишган». У бирдан Прискака ўткир нигоҳ ташлади, тўғрироғи, унга эмас, унинг ичига назар солди ва қутичани унга узатди: «Ма, кўр, бунинг сенга ҳам фойдаси тегади». Приск лом-мим демай олди ва тахир хабдоридан бир дона ютди. «Энди «Уч денгизчи»га борамиз ва янги доҳиймиз Ульд ша-рафига ичамиз. Наҳотки? Сен ҳали унинг Флоренция устидан қозонган ғалабаси ҳақида эшитмадингми?» У гапираркан, ажинлари кулча илонлардек гимирлай бошлади, сўзлари заҳарли, истехзоли эди. Орқада уларнинг изидан қолмай эргашиб келаётган кучук аянчли ангилларди.

Улар бир неча мавзедан ўтганларидан кейин ғалати ҳол содир бўлди. Худди теграда қандайдир девор бор эди-ю, у энди қаёққадир ғойиб бўлгандай туюлди, Прискнинг кўз олдидаги дунё дастлаб аста-секин, кейин эса тез кенгая бошлади. Кўп ўтмай у бутун борлиқ, ҳадсиз-ҳисобсиз каттаю кичик нарсаларнинг ҳаммаси — одатдагидек, унинг ташида эмас, ичида ўзи мужассам бўлганлигини ҳис этди. Осмондаги тахир, кўкимтир ой, оқ ёғдуга чўмилган Флоренция кенгликлари, қорайиб, юзтубан ётган мурдалар, тунги савдо дўкони устидаги чироқ, муқаддас Малак қасрининг орқасидаги қизил шафак, ғала-ғовурли рим оломони, маст, бочка устида рақс тушаётган соқолли монах, аланга ичига ағдарилаётган томларнинг гумбурлаши, оловдай босиб келаётган — Шарқдан ёприлган одамларнинг қора тўлқинлари, оёқ остида ўралашаётган кучукнинг чорасиз ангиллаши, бу эзгиланган кучук ва Басс ҳамда Прискнинг ўзи биргаликда қоришиб, қандайдир англаб бўлмайдиган махлуқ қиёфасига эврилган ҳолати, сўқир аскарнинг қўлидаги қизил тўтиқуш, унга ташланган танга жаранглашидан туғилган оғриқ, эртанги зафар ҳақида жар солаётган овоз, тўрт оёқлаб турган яланғоч, мараз, соҳибжамол Пасифая-Плацидия... Ҳамма-ҳаммаси кичрайиб ичига сингиб кетди. У буларнинг барчасини бирваракайига кўрар, эшитар, ҳис қиларди, у бамисоли ҳамма нарсадан бохабар Худо эди.

«Ҳа, ҳа. Зеро: «Инсон Худо бўлиш фармойишига эгадир», бизни Буюк Василий шунга ўргатган. Шундай қилиб, азизим Приск, биз черков ўғитларини бажармоқдамиз... хитой хабдорилари ёрдамида!»

Улар кўприк устида, биринчи кун учрашган жойларида туришарди. Қорамтир сувда ҳар дақиқа сочилиб, ғойиб бўлиб кетишга тайёр Рим шуъалари ўйнарди. «У ғойиб бўлди, — димоғига алам тўлиб деди Приск.— У ўзини мени танимаганга солди. Бўлмасам-чи! У малика, мен кимман?» — «Сен ҳозир ўзинг таъкидладинг-ку — мен Худоман, деб, — кулди Басс.— Шўрлик Худо». Бироқ у шу ондаёқ жиддийлашди, тагин Приск ўша оқшом илк бор кўрган жумбоқли Басс-инсонга айланди. Басс инсон Прискака синчиклаб, теран боқди: «Менинг ёш дўстим, бу ердан тезроқ кетгин. Сен ҳам менинг ҳолимга тушиб қоласан, бу ерда ҳалок бўласан». «Ҳалок бўлиб бўлганман, — деди Приск.— Мен уни кунлаб сарой дарвозаси олдида, театрга кираверишда, кўчада, у кўриниши мумкин бўлган ҳамма жойда пойладим, энди унинг олдида барчанинг кўзи олдида бораман ва... изҳор қиламан... Мен бундан кетолмайман, чунки бу ерда у бор. Кетолмайман! Пулларим тугамагунга қадар...» — «Евзаний берган пулларингми?» — гапини бўлди Басс. Приск, югураётиб, олдидан чиққан деворга урилган одамдек гапидан тўхтади.

Бу девор Евзанийнинг қашшоқ хонаси девори эди. Столда китоблар орасида моғор босган пишлоқ бўлаги, полда алафдан боғланган супурги ётарди. Евзаний ўзининг қашшоқ яшаганлигини таъкидлашларидан номус қилишини, йиғиб-тергаб бор топган пулини китоб ёзишига кўмак бўлсин деб Прискка берганини айтди. Бундай буюк ва даҳшатли китобни ёзиш мумкин бўлганида, тўфон пайти Нуҳ ёзарди. «Приск, сени Нуҳ танлаганди, бу китобни битиш сенга ишонилганди, сен эса... Гапир! Тушунтир! Нимага индамайсан?» — қаҳр билан деди у.

Бу Евзаний эди, лекин айна чоғда Басс ҳам эди. Оёқларининг остида чўқаётган Рим чайқалар ва ғойибликка юз тутганди. Прискнинг қулоқлари шанғиллади, лабларини ичидан отилган сўзлар куйдирди. «Мен бу китобни ёзаман,— қичқирди у.— Сенга қасам ичиб айтаман: уни ёзаман, бу ердан бош олиб кетаман!» — «Мен сенга ишонаман»,— деди Басс. Атрофга аланглаб, у Прискни маҳкам кучди ва ўпти.

7

Шаҳар новвойхонасидан чиққан аланга бошқа уйларга ҳам ўтди. Муқаддас Малак қасри орқасидаги қизил, шишиб кетган осмон ағдарилиб тушишга тайёрдек чайқаларди. Император ётоғининг оппоқ шифтида мудҳиш қизил шуълалар пайдо бўлиб, улар ёстиқларда, Гонорийнинг оқариб кетган юзида товланарди. Унинг олдида ҳарам оғаси императорлик совутини тутганча ҳозир у нозир эди. Эшик орқасида министрлар, сарой аъёнлари кутар, сарой гвардиячи аскарлари шивир-шивир қилишарди.

«Сенинг менга раҳминг келмайдими,— жаҳл билан деди Гонорий ва кафтларини Плацидий кафтлари орасига қўйди.— Мана, кўр: мени яна безгак тутяпти. Нимани хоҳлашса, шуни қилишсин — менсиз... Мен Ровеннага кетаман!» У ҳарам оғаси қўлидан совутни тортиб олди-да, полга ташлади. Плацидия майда, ўткир тишларини қисди, унинг денгизчиларга ўхшаб сўкин-гиси келди, бироқ ўзини босди.

Плацидия эшикни очди. Шивир-шивирлар тинди. Бошини кўтариб, бир оз расмий оҳангда аниқ-аниқ гапирди: «Император бетоб, у Ровеннага отланмоқда. Унинг ишончи комилки, унингсиз ҳам хоин хунларнинг бошлаб таъзирини бера оласизлар». Аскарларнинг шивир-шивири тагин эшитила бошлади, улар орасидан худди оловдек куйдирувчи айрим баланд овозлар қулоққа чалинарди. «Бу қанақаси!» — деди Плацидия ва аскарлар устига бостириб борди. Улар жим бўлиб, тисарилдилар. Плацидия шошмасдан изига қайтди ва эшик олдида тўхтади. «Ҳеч ким қўйилмасин»,— амр этди у улкан қоматли малла соч алламенга. Бир оқшом Гонорийнинг ялаб-юлқашларидан ҳолдан тойганида, у унинг олдидан кетиб ўз ётоғига ўша алламенни чорлаганди. Бу фақат бир марта содир бўлган, бироқ у буни бир умр ёдида сақларди. Алламен ҳозир худди маъбуданинг амрини эшитгандек, эшик олдида турди.

Кўп ўтмай ҳовлининг тош йўлаклари узра чарм билан ёпилган, оддий, ҳеч қандай зеб-ҳашамсиз арава гумбураб ўтди. Император Римдан ҳеч кимга билдирмай жўнашга аҳд қилганди, шунинг учун ўзи билан на соқчи, на аёлларни олганди. Ой ботиб кетди, ҳовли бўм-бўш, қоронғи, фақат шафақнинг қизил доғлари сарой деворларида ўйнар, отларнинг қорачиғларида ялтиларди. Гонорий чеккадаги қизил эшикдан чиқди, у ўз хўрозини кўрагига босиб олганди, оёқлари остида кучуги ўралишарди.

Кутилмаганда кучук вовиллаб, ҳовлининг бошқа томони девори остида қорайиб турган атиргул тўплари ёнига ўзини отди. У аянчли, ўткир чийиллади, сўнг яна бир бор ангиллаб, жимиди. «Нима бўлди у ёқда, нима бўлди?» — юрак ҳовучлаб сўради император. Ҳарам оғаси қорнини селкиллаб у томон юрди, бироқ бир неча қадам босмасидан ортига тисарила бошлади.

сўнг югурди. Қизил ёғдуларда товланиб, шохлар орасидан отилиб чиққан улкан итни ҳамма кўрди.

Хавфни биринчи бўлиб отлар англадилар: улар пишқириб, олд оёқларини кўтариб сакрадилар ва дарвоза томон отилдилар. Император Плацидиянинг қўлига ёпишиб олди. Ҳарам оғаси йиқилди ва ётган жойида ингичка, хотинчалиш овози билан чинқирди: «Ёрдам беринглар! Дарвоза ёнидан соқчилар жонҳолатда қочдилар. Плацидия, бари бир қочолмаймиз, бир куни аскарлар қўлида ўлгандан кўра шунисиям маъқул деб ўйлашга улгурди...

Улкан қоматли алламен худди бўри сингари сакраб югурарди, зум ўтмай тош йўлакда йиртқич ва одам чатишиб кетган юмалоқ тугун ҳосил бўлди. Бўри ётган жойида қолди, алламен ўрнидан турди. Сонидан яланғоч оёғи бўйлаб қон оқарди. У ҳансираб Плацидия олдига келиб тўхтади ва бахтиёр ҳолатда унга сигингандек термилди. Плацидия бўйнидан рўмолини олиб, унинг жароҳатини боғлади. Саройнинг ҳамма чиқиш эшиклари очилиб, ҳовлига ҳарам оғаси чинқириғидан талвасага тушган одамлар ёпирилиб келди.

Ҳарам оғаси энди император қаршисида турар, пастки жағи осилиб, қалтирарди. «Бу фитна! — кичқирди Гонорий, унинг мўъжаз оғзи тамомила чапга сурилиб кетганди. — Ким уни қафасдан бўшатди, ким? Буни билиб берасан ёки бунга ўзинг жавоб берасан!» У аравага чиқди. «Қайтганимдан кейин...» — шивирлаб деди Плацидия алламенга ва Гонорий ёнига ўтирди. Олтин дарвоза оҳиста очилиб, темир гилдирақлар тошга урилиб тарақлади.

Императорнинг хос араваси йўқсиллар яшайдиган 5-мавзе — Эсквилин ва Виминални айланиб ўтиш учун кетиб борарди. Шаҳардан чиқишганда Гонорий, ҳамма нарса ортда қолганлигига ўз кўзлари билан ишонч ҳосил қилиш учун бош чиқариб атрофга аланглади. Ой йўқ эди, Рим деворлари қорайиб, фақат уларнинг тепасидаги алвон ёлқинлар ялт-юлт этиб кўринадди: булар машъала кўтариб югураётган аскарлар эди, рим қалъаси жангга ҳозирлик кўрарди. «Жуда гўзал-а, тўғрими?» деди император. Плацидия жавоб қилмади. Император ўриндиқ остидан йўл тувагини олиб, енгил ҳожат чиқарди, сўнг уни жойига қўйиб, хотиржам ва бахтиёр ҳолатда мизғишга тутинди.

Тонг олдидан деворнинг тепаси салқин эди. Аскарлар бир-бирига ёпишган ҳолда тўп-тўп бўлиб ўтиришар, совуқдан қалтирашарди. Бўлинмаларнинг асабий, чарчаган, кўзлари қизариб кетган бошлиқлари пастликка, оқ туман қўйнига қараб-қараб қўйишарди: у ердан ҳар дақиқада хунлар пайдо бўлиши мумкин эди. Борлиқ сукунатда, фақат олис-олислардан қоронғиликдаги хўрозлар худди соқчилар каби бир-бирига овоз берардилар. Кутилмаганда бир дарвоза тепасида кимдир нимадир деб бақирди ва бу қичқириқ минорадан минорага худди мумланган ипда югурган оловдек ўтиб борди. Аскарлар жойларидан қалқдилар: «Хунлар! Қани? Қани?» — дея қуролларига ёпишдилар...

Бироқ бир неча дақиқадан сўнг ҳамма император саройидан — барча казармаларига тарқалсин, деган буйруқ олинганлиги ҳақидаги хабарни эшитишди. Офицерлар ҳеч нарсага тушунмадилар: нима бу — сотқинликми? Римни жангсиз топширишмоқчими? Улар аскарларни ушлаб қолишга уринардилар, бироқ оғизлари қулоқда — буйруқни назар-писанд қилмай зинадан пастга қараб югурдилар: маош қўлларига кечагина теккан эди, бу ёғига улар тупурардилар.

Қалъа деворлари усти бир зумда бўшади. Рим ҳимоясиз қолди. Эртага улар Римни забт этишади! Атилла буни эшитиб, оғзини кафти билан ёпар, бахтиёрлигини ичига сиғдиrolмай қуларди. У Улд римликларни овда тулки итни алдагани каби лақиллатганини англади.

Аскарлар ва ҳарам оғаси императорни уйғотгани кетишганида Атилла йўлакка чиққанди. Катта ойналарда шафақ ўйнардди. Атилла кўз узмасди. У тор жойга тушиб қолгандек бўлди, юраги худди қафас симларига урилган-

дек қовурғаларига уриларди. У тор муҳитдан суғурилиб чиқиб, эртанги кун бўйлаб учди. Шафақ энди Рим устини қоплаганди, Улд кўчадан ўтиб борар, ёлқиндан алвон рангда кўринар, отаси Медюг сингари у ҳам алпқомат эди. Атилла унинг ёнида ўтирар, унинг ҳидини ҳидлар, юраги гуп-гуп урарди. Улар бир-бирига кўз ташлаб кулиб юборишди: олдинда отлиқлар императорни қувишар, у — пастда, ушоққина, ялангоёқ эди, унга эргашган — улар ҳам ялангоёқ — Басс, Гарицо, Уффа, ҳарам оғаси, Плацидияларни ҳам қувиб боришарди...

Ички йўлакдан шип-шип қадам товушлари эшитилди. Бу тунги кўйлақдаги Уффа эди. Унинг бадани оқ, Куна нон қиладиган ҳамир каби юмшоқ эди. Атилланинг олдига югуриб келиб, уни қалтираган кўллари билан ушлади: «Айт, шу ростми, Улдининг...» — «Рост», — сўзини бўлди Атилла ва хонасига кириб кетди, хаёлини бузганлиги учун ундан жаҳли чиқди.

У тўшакка ётиб, кўзларини юмди. Кўп ўтмай у уйда мусофир сўзлаб берган учбурчак шаҳар — айнан Радагостни кўрди. Шаҳар Атилла кафтида эди. У бармоқларини бука бошлади. Учбурчакка қамалган чумолисифат майда одамлар зир югурардилар. Атилла бармоқларини яна қаттиқроқ қисди, одамлар тезроқ югура бошладилар ва бармоқлари орасидан қизил нарса томди. Кўли қизиб кетиб, уйғонди. Пастда, кимдир ингичка овоз билан қичқирарди: «Ёрдам беринглар! Ёрдам беринглар!» Эшикларни тарақ-туруқ қилиб очиб-ёпишар, ички йўлак бўйлаб одамлар у ёқдан бу ёққа отиларди. «Улд!» — ўйлади Атилла. Унинг юраги қинидан чиқаёзди, ҳамма билан қўшилиб югуриб кетди.

Пастда ҳовлида у бўрини кўрди. Бўрининг жасади тошйўлакда қорайиб ётарди. Атилла унинг ҳароратли бўйинини, гадир-будир иссиқ тилини, қўлини ялаганларини эслади. Атилла якка-ёлғиз бўлиб қолди... Йўқ, ёлғиз эмас, эртага бу ерга Улд келади! Атилла император бўрини қафасдан ким қўйворганлигини топишни буюрганини эшитди. Атиллага бу ғалати бекинмачоққа ўхшаш кулгили туюлди: улар уни ахтаришар, у эса улар билан ёнма-ён, шу ерда эди.

Саройда бу кеча ҳеч ким ухламади. Тун тугаб борар, осмон яшилланар, ҳовлига салқин тушганди. Ҳамма пастки залда уймалашарди. Атилла ўша ёққа кирди ва ҳарам оғасининг ҳаммадан ажралиб турганини кўрди. Ҳарам оғаси боққа қараган деразанинг ярим айлана тоқчасида ўтирар, унинг олдида чўтир аскар турарди. Атилла дарҳол уни таниди: бу аскар кеча дарвоза олдида соқчиликда туриб, қўшиқ ҳиргойи қилган аскар эди, Атилла ундан сув юрадиган қувурларга қапишиб яширинганди. Аскар олдига Уффа келди, аскар унга қараб бошини чайқади: «Йўқ». Сўнг аскар ёнидан кеча боғда аёллар билан бўлган Гарицо Дароз ва бошқалар ҳам бир-бир ўтдилар. Атилла нима гаплигини англади.

У ҳаммасини бир дақиқада — қуваётган итларнинг хатти-ҳаракатини ҳис этган тулкидек, сўзсиз фаҳм этди. Аъзойи бадани бўйлаб ғалати муз югурди. У кифти билан орқадаги эшик очиқ эканлигини пайқади. Чўтир аскар ҳарам оғасига нимадир демоқчи бўлди, бироқ Атилла турган томонга қараб, оғзи очилганча қолди. Атилла, аскар уни кўрганлигини ва таниганлигини, энди бир дақиқани ҳам йўқотиш мумкин эмаслигини ҳар ҳолда сўзсиз англади. Ўриндиқдан сакраб турган ҳарам оғаси ва аскар ҳамда бошқалар бу ёққа югуриб кела бошлашди. Атилла чаққонлик билан эшик томонга бурилди...

Эшик олдида букри турарди. Атилла хато қилганди: ҳамманинг ўрнидан туриб югургани букри кириб келгани туфайли эди. Унинг узун қўллари тиззасидан пастга осилиб турар, юзи чарчоқдан ва йўл ғуборидан кул ранг тус олганди. Уни ўраб олишиб, жон-қолига қўймай гапга туттишар, унинг хунлар олдида бўлганини, ҳозир ўша ёқдан келаётганини ҳамма биларди. Букри ҳеч бир жавоб айтмади, у фақат: «Сув!» деди. Қандайдир аскар унга шароб қуйилган сувдонини узатди. Ҳарам оғаси букри шаробни ютоқиб ичаётганида

томоғидаги кекиртак олмасининг ўйнаб бориб-келиб туришига нафрат билан қараб турди. «Етар! Гапир!» — қичқирди у тоқати тоқ бўлиб, букри қўлидан сувдонни тортиб оларкан. Букри бўлган воқеанинг ҳаммасини гапириб берди. Улд ҳаммани қувиб ўтиб олдинда борарди. Рим бўлинмаси бошлиғи қоронғида уни танимасдан оти жиловидан тутиб бақирди: «Тўхта! Мумкин эмас!» — «Менга-я?» Улд жилмайиб туриб, зобитни асфаласофилинга жўнатди, қолганларни Улднинг одамлари гумдон қилди. Фақат бир аскар — ўша кунни саройга етиб келган ярадор отлиқ тирик қолганди, холос... Букри Улдга бунинг оқибати яхши бўлмаслигини айтди. Ўшанда Улд букрини Римга йўллаб, у «ҳазиллашганини» ва ҳар бир ўлган рим аскарни учун иккитадан от товон тўлашга тайёр эканлигини етказишни буюрган.

Саройдан шу заҳоти чопарлар ҳамманинг гарнизонга қайтиши ҳақидаги фармон билан югуриб кетишди. Катта, муҳташам хона бир зумда бўшади, ҳамма ўзини бу кеча ҳаддан ортиқ ҳолдан тойганини ҳис этди. Букри ҳам хонасига кетмоқчи бўлиб турганди, бироқ Атиллани кўриб тўхтади. Уни бу ҳолатда сира кўрмаганди: кичкина хун шу қадар оқариб кетгандики, худди унинг бутун қони сўриб ташлангандек эди. Букри қўрқиб кетди. «Нима бўлди сенга? Бетобмисан?» — «Тегма менга!» Атилла букрининг қўлини силтаб ташлаб, боши оққан томонга кетди, энди бари бир эди, чунки унинг учун Ульд энди йўқ эди.

Тонг пайти у қизил мовут тўшалган тахта супа олдида худди ўшандоқ ранги бўзарган ҳолда турарди. У қилт этмасдан, Улднинг ҳар бир хатти-ҳаракатини кузатарди. Бошқалар билан биргаликда Атилла супага кўтарилди. Улд энди яқингинада эди. У Атиллага яқин келиб, уни иягидан тутди, Атилла нафас олишдан тўхтаб, бир сония кўрмади ҳам, эшитмади ҳам. Тишлари қандайдир нарсага астойдил ботганини ҳис этганидагина у ўзига келиб, хушёр тортди. Оғзида иссиқ, шўр нарсани туйди, бу Улднинг қони эди, ниҳоят нафас ола бошлади, уни бўғиб турган нарса ўтиб кетганди.

Аскарлар унинг қўлидан тутиб, саройга олиб кирдилар. У оломоннинг қичқириқларини эшитар, бироқ қайрилиб қарагиси келмас, шох каби диккайиб турган жингала сочларини осилтириб бошини қуйи солганча борарди. «Бошиңгни кўтар! Сенга айтяпман, эшитяпсанми?» — Бу ҳарам оғасининг овози эди. Атилла нигоҳларини кўтарди. Олтин дарвозалар ярқирар, унинг олдида ўша чўтир аскар турарди. Аскар кўзларини қисиб, Атиллага назар солди ва: «Бу ўша!» — деди. Ҳарам оғасининг кўкимтир пастки жағи қалтираб кетди ва ўдағайлади. Атилла тишларини қайрагандек ҳарам оғасига қаҳр билан тикилди, у ўқ талаётган муштини пастга туширди. Сўнг ғазабдан кўпикланиб, аскарларга қичқирди: «Олиб бориб қамаб қўйинг, ўтирсин ўша ёқда!»

Темир лўкидон сурилиб, илмоғига келиб тушди. Атилла бўш бўри қафасига банди қилиниб, унинг эшигига катта қулф осилди. Чўтир аскар Атиллага орқасини ўгириб кийимини кўтарди-да, йўл-йўл чандиқлар тушган кетига қўли билан шапатилади. У эшикка ташланди, темир симларга ёпишиб бор кучи билан силтади, улар жаранглаб кетди. Аскарлар томоша қилишар ва кулишарди. Атилла улардан юз ўгириб, тишларини фикирлаганча турди. Елкасида ва орқасида худди қамчи зарбаларига ўхшаш кулгунинг куйдирувчи изларини ҳис этди.

У чучук тилли овозни таниди, Гарицо ва унинг улфатлари келганди, улар билан бир неча римликлар ҳам бирга эди. Гарицо томошабоп ҳайвон соҳиби қиёфасига кириб, чучук тил билан қафасдаги йиртқичнинг ёввойи фазилатларини мақтай бошлади. Атилланинг манглай томирлари бўртиб кетди, улар ҳозир ёрилиб кетадигандек туюлди, бироқ у қилт этмади. Нимадир биқинига, елкасига туртди. У қайрилмади, лекин кўзининг қири билан қафасга киритилган узун таёқнинг учини кўрди. Оёғи остига тишланган олма келиб тушди, кейин бошига кимдир аниқ пойлаб отган тош тегди. У қимир этмай турарди. Улар зерикишиб, тарқашди. Кейин бошқа одамлар, аёллар ва эр-

каклар келишди. Атилла уларнинг овозини эшитди. Улар кўпайиб боришди, гўё боғга қафасга солинган хунни томоша қилгани бутун Рим кўчиб келгандек эди. Улар ён томондан, унинг юзини кўриш учун яқинлашганда Атилла кўзларини юмиб олди. У бармоқларини омбирдек қисиб турарди, кечаси бир сония тушларига кирган уч бурчакли шаҳар унинг қўллариди бўлиб қолса эли! — У турган кўйи шундоқ бўлажигига инонар ва ўшанда уни шундай сиқадики, ундан қонлар томажак.

Ҳарам оғаси императорнинг изидан унга ҳамма нарса ҳақида хабар етказиши учун чопар жўнатди. Чопар императорни оқшом пайти, қуёш ботаётган палла қувиб етди. Император йўлга яқин жойда, ўрмон ичида қизил гиламда ётарди. У эндигина тамаддини тугатганди, керагидан ортиқ еганлиги учун жиндек қайғуга ботган, у Худо ҳақида ўйларди. Бироқ Пластиция ҳарам оғасининг ҳисоботини ўқий бошлаши билан, чеҳраси ёришди. «Нима? Нима? Саркардани тишлаб олди?» У кўзидан ёш чиққунча хахолади. Кейин мижжаларини артки ва Пластиция, бўрини ўша хун бачча қафасдан бўшатгани, энди уни қандай жазолаш кераклиги тўғрисида ҳарам оғасининг саволини қайтарди ва хатнинг давомини ўқиди. Император лабларини буриб, индамай ўйга толди. Кейин қаламни олиб, ҳарам оғасига бир неча сўзни ёзди-да, хатни чопарга топширди.

Эртаси куни тонгда ҳарам оғаси қафас олдига келиб, қулфни олди ва эшикни очди. «Ҳей, сен, чиқ!» Бироқ Атилла чиқишни ҳеч хоҳламасди, у темир симларга ёпишиб қолганди, уни ажратиб олишолмади. Чўтир аскар қиличи гилофи билан унинг бармоқларига урди, оқариб кетган бармоқлар очилди, шундагина уни олиб чиқишга муваффақ бўлишди. Аскар унга деди: «Сен нега типирчилаяпсан? Энди қафасда эмас, хонада ўтирасан, то...» — «Гаплашилмасин!» — қичқирди ҳарам оғаси. Аскар жим бўлди. Атиллани нотаниш бўш хонага олиб бордилар ва унга қамаб қўйдилар.

Эшик пастак бўлиб, темир билан қопланганди. Хонанинг бурчаги думалоқ шаклда эди. Атилла гир айланар, қалин деворлардан садо чиқмас, уларнинг боши ҳам, охири ҳам йўқ эди. Унга худди ҳамиша шундоқ бўлгандек, ҳеч қачон бошқа ҳеч нарса — майса ҳам, қор ҳам, Кунанинг ҳароратли кафти ҳам, бир кўзли Адолб ҳам бўлмагандек туюлди. У акаси Бледани эслади, елкасида унинг совуқ бармоқларини ҳозир ҳис этганида эди, ўзида йўқ хурсанд бўлиб кетарди. Емиш ва сувни у ухлаётган пайтида келтиришарди, у ҳеч бир кимсани кўргани йўқ. Пол бўйлаб қора чизиклар тортилган шуъла — юқоридаги юмалоқ ойнадан таралаётган акс секин силжирди. Қора соя оҳиста деворга, шифтга ўрмалаб бориб сўнарди. Акс соя қайта такрорланар, доирасимон ҳаракат қиларди. Кейин кутилмаганда доира ёрилди, эшик очилиб, одамлар киришди.

Дераза ҳали гира-шира ёруғ эди, бироқ Атилла ухламаганди. У қалқиб турди ва бақиргиси келди, бироқ кейин одамлар тўпланиб уни томоша қилишини, бу ундан баттарроқ бўлишини ўйлаб, фикридан қайтди. У: «Мен ўзим бораман», деди. Ҳовлига тушди. У боғдаги ҳўл ўтларнинг ҳидини чанқоқлик билан димоғига тортди ва осмонга қаради, осмонни шафақнинг тарам-тарам қизил шуълалари қоплаганди. Дарвозанинг шабнам кўнган олтин сирти нурсиз эди. У хотиржам қадам ташлар, бироқ кўзлари билан дарвозадан сакраб ошганди, у ўзига деди: «У ёққа олиб чиқишганидан кейин...»

Дарвоза оҳиста очилди, Атиллани кўчага олиб чиқишди. У бутун вужуди билан шундай таранглашдики, борлиги жаранглаб кетгандек бўлди. Бир дақиқа у пастликда туманга чўмиб ётган Рим устидан учиб, олис ўрмонларнинг яшил чизиги қадар борди ва яна ортига қайтди. У ерда кигиз қалпоқли, қамчи ўрнига хипчин ушлаган чол бор эди, у ўтин ортилган арава ёнида борар, ундан бир палён чиқиб турарди. Атилла уни кўзлари билан илғаб, қоматини сезилар-сезилмас букди ва сакраш тараддудида мускулларини таранглаштирди. Орқада, дарвоза ёнидаги тош ўриндиқдан кимдир ўрнидан

турди. Атилла бу ҳаракатларни ҳам илғади ва энг сўнги дақиқаларда, борлиғи билан олдинга интилган кўйи кўз қири билан ўрнидан турганларга қаради. Шу пайт кўзлари, оёқлари, қўллари, юраги — бутун аъзои бадани тўхтаб қолди. У ҳавони ютиб сира нафас чиқара олмасди, тош қотиб қолганди: ўриндиқдан унга томон бир кўзли Адолб келарди... Унга қараб отилсамикан, вужуди билан бағрига чирмашсамикан, тўйиб ҳидласамикан!

Бироқ Атилла буни ўзига ман қилди, у қимир этмай турар, римликлар уни кузатаётганликларини сезарди. Адолб келиб унинг қўлини олди. «Нима ишлар қилдинг бу ерда? Бизга, келиб сени уйга олиб кетишимизни айтишди». Атилланинг лаблари қимирлади, лекин бирон сўз деёлмади. Шунда Адолб қушларга ўхшаб бир кўзи билан ёнбошидан римликларга қаради ва Атиллага бошлиққа, князга мурожаат қилгандек мурожаат қилди: «Жаноб, ҳозир жўнашга рухсат берадиларми?» У буни римликлар тушунсин учун энди уларнинг тилида айтган эди. «Ҳа, ҳозир», — буюрди Атилла. Унинг юраги тез уради, ҳаприқар, учгиси келарди, бироқ у ўзига оҳиста юришни буюрди ва теварига назар солмасдан юриб кетди.

Улар уч йил илғари ўтган йўлларидан кетишарди. Атилла оқ тошли шаҳарларни, лойқа, қўнғир дарёларни, яшил айиқларга ўхшаган тоғларни танирди. Энди унинг нигоҳлари ўзгача эди, бошқа нарсаларни ҳам илғарди.

Бир куни кечки пайт нон ва гўшт сотиб олиш учун қишлоққа кирдилар, бироқ унда ҳеч зог йўқ эди. Ҳамма эшиклар ланг очилган, шамол ўйнатиб турарди. Столда идиш-товоқлар сочилган ҳолда ташлаб кетилган, кўрпалар йиғилмаган эди. Бир уй остонасида оғзини катта очиб озғин мушук миёвларди. «Бу ердан вабо ўтмадимикан?» — деди Адолб. Отлар ўзини четга ташлаб, қулоқларини чимирдилар.

Кўп ўтмай улар йўлда бораётган араваларга етиб олишди. Ҳар хил тугунларга тўлиб-тошган аравалар устида аёллар ва болалар ўтирарди. Эраклар аравалар ёнида кетишарди. Адолб гап қотди, улар ер солиғини ортиқ тўлаша олмасликлари сабаб, бу жойларни ташлаб кетишаётганини айтишди. Дард-ҳасратини тинглашаётганини кўришиб, ҳаммаси жўрликда кимларгадир дўқ қилиб, қарғаниб, шаккокликка қадар бориб қичқира бошлашди. Атилла уларга разм солиб, ҳар бирини хотирасига муҳрларкан, кулиб юборди. «Нега куляпсан?» — сўради Адолб. «Буларнинг бари ҳали қўл келади», — деди Атилла. Адолб у билан ёнма-ён юриб, узоқ вақт жим борди, кейин уни биринчи бор кўраётгандай боқиб, деди: «Балосан-ку!»

Маргга яқинлашганда йўл ҳалқаланиб, илонизи бўлиб, тепага ўрларди. Адолб Маргга қуёш ботмасдан, шаҳар дарвозаси ҳали очиқлик пайтида етиб бориш учун ошиқарди. Бироқ Атилла бурилишда бирдан отини тўхтатиб, пастликка, водийга энгашиб қарай бошлади. Адолб жаҳли чиқиб, сўкинди. Атилла ўгрилди, бироқ ҳеч нарса демади, лекин унинг кўзлари Адолбни темирдек тешиб ўтди. Адолб оғзини очганча қотиб қолди.

Пастда, водий узра рим бўлинмалари тўхтаб, аскарлар кўнимгоҳ қуришмоқда эди. Атилла ўшаларга қараганди. Икки соатдан сўнг у ерда мўъжаз тўртбурчак шаҳар пайдо бўлди, яшил кенгликни доира шаклида тупроқ деворлар ўради, текис кетма-кет тикилган чодирлар оқ кўчаларга ўхшарди. Атилла қилт этмади, ҳаммаси ниҳоясига етмагунча кўз узмади, ниҳоясига етгандан кейингина от жилловини тортиб йўлга тушишди. Қуёш аллақачон бошини уфққа яширган, ундан осмонга ёйилиб кетган қизил патли дум қолганди, холос. Маргга етиб келишганларида дарвоза ёпилганди. Адолбнинг кўзи қахрга тўлиб, косасидан чиққудек бўлди, у Атиллага сен туфайли кечикдик демоқчи эди, бироқ унга боқиб, бир сўз ҳам демади: у Атилланинг қулмаётганлигини, унинг нега бундай жиддийлигини англагач, ўзи ҳам ҳайратланганини ҳис этди.

Тонгда Маргдан чиқиб кетишди. Нақ Римнинг ўзидан далалар, дарёлар, тоғлар оша интилган тош йўл шу ерда тугарди. От туёқлари энди дупурламасди, чунки оёқлар остида энди тош эмас, ер, тупроқли замин бошланган эди. Теладан, бамисоли қуёшдан оқаётгандек тўрғай садолари тараларди. Еллар эшилар, оғизларда ҳуштак чаларди. Атилла уни оғзи, бурун катаклари, бутун вужуди билан югарди. У бўғриқиб кетди, кўзлари чақнарди, тагин у болага айланди. Йўл давомида елиб бораркан, оёқларини қисиб отнинг қорнига осилар, гиёҳларни дасталаб юлар, Адолбга қарата уларни мамнун силкитарди.

Туш пайти улар йўлнинг чеккаларига ўрнатилган икки устун оралигидан ўтдилар, уларга мис мўйловли ёғоч каллалар осилганди. От тезаклари, дарё, тутун ҳидлари анқиди. Пастликда, қирғоқ бўйлаб савдо-сотиқ қайнарди, қамчилар шарақлар, отлар кишнарди: Оғоч устунлардан узоқ бўлмаган жойда темирчилик устахонаси жойлашганди. Унинг ортида, сариқ лой девор тагида Атилла бир неча одамни кўрди: белбоғларини бўйинларига осиб, иштонларини туширган ҳолда чўққайишиб, эринмасдан гурунглашишарди. Атилла Римда бунақа ҳолатни унутиб юборган эди, ҳозир болалигида кўп бор кўрган манзара дафъатан ёдига тушди. У шундай қаттиқ кулдики, Адолб ҳайрон бўлиб унга боқди. «Ахир қарагин, қарагин!» — деди Атилла устахона орқасида ўтирганларга бармоғи билан ишора қилиб. У кулгудан, бахтиёрликдан, ўз ерини таниганлигидан антикар, лекин буларни Адолбга тушунтириб беришга сўз тополмасди.

Адолб бари бир англаб етмади. У безовталаниб, қирғийдан қўрққан куркага ўхшаб, бир кўзи билан олисларга боқарди: ким билади уларни у ёқда нималар кутмоқда?

Катта юмалоқ зал лиқ тўлган эди, битта ҳам бўш жой қолмаганди. Юзлаб кўзлар киприк қоқмай Буюк Язоннинг ҳар бир хатти-ҳаракатини кузатарди. У эгнига енгсиз тўн ташлаб олганди, сачраган қон доғлари кўзга ташланмаслиги учун тўн қизил рангда эди.

Язон рўпарасидаги мрамор столда белигача ечинган аёл ётарди. Унинг кўкиш томирли, оқ, юмалоқ кўкраги билинар-билинмас кўтарилиб-тушар, афтидан, у ухларди. Язон унга эгилди, кўлида пичоқ ярқиради. Биринчи қаторда ўтирган томошабинларнинг ранглари оқариб кетди. Язон уларга сал пастга қараган нигоҳини югуртириб жилмайиб қўйди, кейин пушти ранг сийнани ушлаб, аёл кўкрагидаги этни тортди, пичоқ билан сезилар-сезилмас ҳаракат қилди — тиф теккан жойдан қон сачради. Аёл қимир этмай, ухлашда давом этди.

Аёлни ухлатган нарса Язон кашф этган дорининг ажойиб таъмири эди. Унинг халқ кўзи олдидаги жарроҳлик ишлари Римда энг томошабоп бўлиб, зодагон аёллар уни олқишлар, рақиблар эса кўролмасди. Ҳозир залнинг ҳар жойидан муштарини ўқталиб, бу — қотиллик, аёл — Рим фуқароси, ахир, бунга йўл қўйиб бўлмайти, дея қичқириб, ўринларидан қалққанлар ҳам ўшалар эди. Қалин, қизил лаблари билан жилмайиб, Язон кўлларини кўтарди. Зал жим бўлди. «Маълум бир муддатга менинг муҳтарам ҳамкасбларим ҳақ бўлдилар ҳам дейлик», — деди Язон. У аёлни қолдириб, саҳнанинг бошқа томонига ўтиб, пардани очди. Ҳамма у ерда ўриндиқда қимир этмай ўтирган одамни кўрди. «Бу одам — меники, — деди Язон. — У — кул, сотиб олганман, бутунлай меники, бошдан-оёқ. Бироқ мен унинг фақат битта оёғини олиб қоламан — кейин уни қўйвораман, у озодликка эришади. Ўйлайманки, энди ҳеч қандай эътирозларни эшитмасам керак?» Довдираб қолган Язоннинг рақиблари сукутда эдилар.

У кулга эгилди. «Камол!» — баланд овоз билан чақирди уни... Кул қимир этмай ўтирар, сочлари калта олинган бошини қуйи солиб ухларди. Чап қулоғи устидаги бир тутам оқ сочи қумуш тангага ўхшаб кўринарди.

Приск дафъатан эслади: қизил супа, кўтарилган эпкин, тахт вакили тўнининг чувалган этаги... У тахт вакилининг қўлидан тутиб қолган қулнинг ўзгинаси эди.

Приск залга кираверишда, кечикканларнинг зич тўдаси ёнида турарди. Язоннинг жарроҳлик намойишига тасодифан кириб қолди. Унинг бугун Римда охирги куни эди, кечкурун Остийдан Константинополга сузиб кетадиган кема учун унга алоҳида жой сотиб олинганди. Юклари боғланган, бир неча соат бўш вақти бўлганлиги учун Троянов кутубхонасига кирганди. У мутолаахонага ўтолмади, уни шоҳи кийимларию шивир-шивирлари билан гимирлаётган, асабий, бўғриқиб нафас олаётган оломон: танноз фоҳишалар ва зодагон аёллар, тепакал ёшлар ва ёшараётган чоллар, от ҳиди анқиб турган цирк ўйинчиси ва аёллар атрини сепиб олган епископлардан иборат тўдалар тутиб қолди. Приск Нуҳ ўз кемасига турли жониворлардан намуналар олгандек ёзажак китобига ўзи билан турфа туйғуларни олиб кетиш учун Римга сўнгги марта бош суқишга жазм этди. Ҳар томондан сиқувда қолиб, у эшик олдида кўзларини хиёл қисганча қиёфаларни ўзига муҳрлашга ошиқарди.

Залда димиққан, таранг сукунат ҳукмрон эди. Фақат оғир ва бўғиқ энтиқиш эшитиларди, бу қон ҳидини туйган Римнинг нафас олиши эди. Қул столда ётар, унинг йўғон, бақувват оёғининг тиззасидан юқориси қип-қизил эди, остидаги оқ мрамардаги қизил ҳалқоб яна ҳам кенгайиб борарди. Язон ташлаган пичоқ мрамарга ўткир жаранглаб урилди, қўлига аррани олди, уни кўздан кечириб, атайлаб имиллади: моҳир актёр одатда томошабинни энтиктириш учун олдиндан мўлжалланган нозик сукутга риоя қилади. Лаҳзалик сукут ниҳоясига етди — бутун зал тирик одам суягига ботаётган арранинг дағал садосини эшитди. Оқариб кетган аёллар оғриқданми ёки бениҳоя лаззатданми қисилган тишлари орасидан нафас олишарди, улар эркакларга ёпишиб гувранардилар.

Приск бўғриққан ҳолда турар, унинг қичқиргиси, мушт ургиси, бу ердан отилиб чиққиси келар, лекин у энди чиқиб кетолмас, тек қотган кўйи сўнгги дақиқаларни — йўғон, тирик оёқ танадан узилиб тушишини кутарди, у арранинг олдинга-орқага бориб келишидан бошқа ҳеч нарсани кўрмасди.

Бир пайт у ўнг қўлида қаттиқ оғриқ сезди. Аррадан кўз узмай қўлини тортиб олганида оғриқ қолди. Бироқ бир дақиқадан сўнг оғриқ яна қаттиқроқ сезилди. Шунда Приск гап нимадалигини билолмай, энгашиб қаради.

У билан Плацидия ёнма-ён турарди. Унинг сўлакли қизил оғзи очик эди, ўткир тишлари ялтиларди, тирноқларини Прискнинг билагига ботирганди.

Плацидия унга термилиб турар, унинг яшил кўзлари ўша тун меҳмонхонада қандай бўлса, шундай эди. «Қочиш керак... ҳозироқ...» Приск ҳаракатга келди, бироқ Плацидия унинг қўлини янада қаттиқроқ оғритди ва уни эгилишга мажбур қилди. У қулоғида унинг иссиқ, энтиккан нафасини ҳис этди. «Бугун, қоронғи тушганда... ўша меҳмонхона кираверишида — у жой эсингдами?» — «Ҳа», — деди Приск. У шу заҳоти бошқа жавоб қилиш кераклигини англади. «Мен кетяпман, бугун боролмайман, хоҳламайман!» — дея бақиргиси келди, бироқ Плацидия аллақачон узоқлашиб бўлганди: уни кўриб оломон икки чеккага сурилди. У энди залга қаршисида таъзим қилаётган қаторлар оралаб кириб борарди. Приск унинг изидан яна бирлашиб қолган тўдани туртиб, унга томон талпинди. У қандайдир аёлга туртиниб кетди, унинг ёнидаги буқакўз бақувват йигит Прискнинг қўлидан тутиб, узр сўрашини талаб қилди. Теварақдагиларнинг нигоҳи уларда эди. Бўғриқиб кетган Приск, сўзларидан адашиб, узр сўраган бўлиб гулдирарди. «Чет элликмисан?» — сўради бақувват йигит, пастки лабини чўччайтириб, худди шу лаби билан Прискка тикилгандек. «Ҳа, чет элликман», — деди Приск янада қизариб. Йигит Прискнинг қўлини қўйвориб, унга орқа ўгириб олди. Энди Приск кетиши мумкин эди.

Ташқарида шамол эсарди, у чанг-тўзон кўтарар, ундан қуюнлар ўсиб, чарх уриб, осмон қадар юксаларди ва бўйдор дайдиларга ўхшаб Рим кўчалари бўйлаб чайқалиб чопардилар. Приск уларни кузатарди. У қандайдир боғда ўтирар, рўпарасида, кўз олдини тўсиб, дуркун гуллаган шохча тебранарди, ундан ширин таниш ҳид анқирди. Йўлдан катта очиқ арава тарақлаб ўтди, унда сандиқ ва тугунлар билан қуршалган одам ўтирарди. «Бир неча соатдан сўнг мен ҳам жўнашим мумкин», — ўйлади Приск. «Нега жўнашим мумкин?» — овозини чиқариб жон-жаҳди билан бақириб юборишига оз қолди, у ҳамма нарса узил-кесил ҳал қилинганини, у ҳеч қаерга кетмаслигини, Плацидия хузурига боражаклигини даҳшат ичида дафъатан англади...

Пастда кўл ёнида қовоқхона бор эди. У ёқдан шамол куйдирилган зайтун ёғи исини олиб келарди. Приск ўрнидан қалқиб турди: У ўзини Басс уйида кутаётганини эслади, бир кун аввал видолашиш шарафига бирга тамадди қилишга келишишган эди. Қандай, қандай важ билан у энди боролмайман деб айта олади? Бу кўришув Прискка жуда ҳижолатли ва азобли кўринса ҳам, бари бир уникага борди.

Басс эркатой Пикусини тиззасига олиб ўтирарди. Пикус одамникига ўхшаш қора, ингичка бармоқлари билан чақилган ёнғоқ мағзини терар ва чаққонлик билан лунжига ташларди. Приск кириб келганида у тўхтаб синчков, ақлли кўзларини унга қадади, шунингдек Басс ҳам унга шу тахлит қаради. «Нима юз берди?» — сўради Басс Пикусни полга тушириб. «Нега нимадир юз бериши керак, деб ўйлайсан?» — «Нега дейсанми? Ўзингни ойнага бир солиб кўр, орқангда». Приск ойнага ўгрилмади, у ўз афти кўринишидан номус қилди. «Мен қоламан, мен Римдан ҳеч қаерга кетмайман...» — У Язон маърузасида юз берган воқеа ҳақида энтикиб, қийналиб, ҳовлиқиб гапириб берди.

У гапини тугатган кўйи ўтирар, Басснинг нигоҳларига қарашга юраги бетламасди. «Ажойиб!» — қичқирди Басс. Приск ҳеч нарсага тушунмай, унга кўзларини катта-катта очиб қаради. «Фавқулудда ажойиб хулоса!» — бундан бошқа яна қандай муқобил йўллар бўлиши мумкинлигини таҳлил қилиб, Басс эҳтирос билан, тақдир ҳамиша моҳир санъаткор эканлигини, айна чоғда у энг чиройли ечимни танлаганини исботлашга уринарди. «Ҳар ҳолда...» — у тўхтаб қолди, ўйланди. «Нимага тўхтадинг? Давом эт! — алам билан деди Приск. — Мен сен учун бамисоли қулман — Язон бугун оёғини кесган қулдайман», — «Ҳа, ҳа...» — ўзининг фикри билан аён банд бўлиб, паришон маъқуллади Басс. У сув соатга қаради, унда ингичка зангор оқим шаклида тақдир сингари ортига қайтмас вақт оқарди. Басс у билан бирга тамадди қилолмаслигини, муҳим иши чиқиб қолганлигини, унинг ҳозир кетиши зарурлигини айтиб, узр сўради. Кўчада у Прискни кучди: «Жаҳлинг чиқмасин мендан. Сўз берасанми?» Приск елкаларини қисди. Муюлишга етиб боргунга қадар ортига қайрилиб қаради ва Басснинг ҳам унга қараб турганини кўрди.

Биринчи дуч келган қаҳвахонадаёқ у шароб сўради. «Йўқ, газак қилмоқчи эмасман», — деди у қизга. Кўшни столда бир неча соқолли яҳудийлар ўтиришар, бурчақда ичиб олган денгизчилар уларни баралла калака қилишарди. Деразадаги парда худди елкан каби потирларди. Приск бир сония тўлқинларда сузиб бораётган кемани аниқ-таниқ кўрди. «Менга яна шаробдан, — деди у қизга. — Яҳдайдан». Қиз келтирди. Шишанинг муздек, терлаган сиртидан пастга томчилар оҳиста сирғаларди. Приск Басснинг бир дақиқагина намоён бўлган қиёфасини эслади. «Бугун у худди ўшандаги қиёфасида бўлганида, балки мен...» Бироқ Приск ўйлаб улгурмади: шаробдан қуяётиб, қиз унинг елкасига кўкракларининг ўткир учлари билан тегиб кетди. Шу заҳоти унинг ич тубида мудраб ётган Плацидия юқорига қалқиб чиқди: у замбилда ётар, замбилнинг тасмалари қадам товушларига ҳамоханг энгил гичирларди...

Унга ташқари қоронғилашгандек, у кечикаётгандек туюлди. Манглайи кўрқувдан терлаб кетди. У ошиғич ҳисоб-китоб қилиб, кўчага отилди. Кўёш

ботмоқдайди, қуруқ шамолдан қақраган осмон оқ эди. Приск тобора қадамини тезлатди, сўнг сабри чидамай югуриб кетди.

Плацидия учрашувни белгилаган меҳмонхона узоқ эмасди. Приск у ерга етиб борганда ҳали ёруғ эди, бироқ меҳмонхона эшигининг соябони остидаги осма чироқ ёнган ва у шамолда тебранарди. Эшик яқинида икки аскар турар, улар ўтган-кетганга гал отиб, кулишишарди. Приск, югурганидан хансираб, черковга қия қўйилган ўриндиққа ўтирди, бу ердан меҳмонхона йўлаги яхши кўринарди.

Шамолдан ҳувиллаб қолган, бўм-бўш осмонда урилган қамчининг изларидек қизил йўл-йўл чизиқлар пайдо бўлди. Сўнг улар йўқолди. Меҳмонхона яқинида замбиллар тўхтади, Приск улар томон отилди. Ундан йўғон одам тушди ва ҳарсиллаб, зиналардан кўтарила бошлади. Приск унинг гарданидаги қат-қат қизил этга нафрат билан қаради.

Кутилмаганда кимдир орқадан келиб, Прискнинг тирсагидан тутди. Унинг юраги гупиллаб ортига қаради ва у бояги икки аскарни кўрди. Улар унга бошдан-оёқ кўз югуртиришиб, бир-бирига қараб олишди. Улардан бирининг тепа тишларидан бир-иккитаси йўқ эди, у «с» ўрнига «ш» ишлашиб, деди. «Тарквиний Пришк, константинополлик юнон шенмишан?» — «Ҳа, мен». — «Унда бунга ол-да, ўқи». — «Ундан... келмайди...» — ўйлади Приск. У осма чироқ остидан ўқий бошлади, чироқ шамолда тебранар, ҳарфлар ўйнарди. У ўқиб, кўзларига ишонмади, қайтадан ўқий бошлади...

Бу шаҳар ҳуқуқ-тартиботи бошлиғининг Тарквини Прискни яқинда чет элликлар ҳақида чиққан қонун асосида чиқариб юбориш ҳақидаги фармони эди. Кемшик аскар ўзларига уни ҳозироқ Остийга олиб бориш ва кемага ўтказиб юбориш топширилганини айтди. «Бироқ мен ҳозир боролмайман, боролмайман — тушунинглар!» — алам билан деди Приск, аскарнинг қўлидан тутиб ва унинг кўзларига қарашга ҳаракат қилиб, кўзлар бир-бири билан тўқнашса, гўё ҳамма нарса бирдан ўзгарадигандек. «Бу ёққа, бу ёққа!» — бақирди кимгадир аскар. Приск меҳмонхона бурчагидан тагин иккита аскарнинг от етаклаб чиқаётганини кўрди. У баҳслашиш бефойда эканини, ҳамма нарса ҳал қилинганини, ҳаммаси тугаганлигини англади. Аскарлар уни отга ўтказишди, у жўнаб кетди.

Остийда бутун тун кутишга тўғри келди. Бўрон турганди, қирғоқ томон оқ кўпиклар аро қора маҳлуқлар сақрарди. Тонгга яқин бўрон тинди ва кема Прискни ўзи билан олиб, соҳилдан узоқлашди. У кўзларини қисиб, ёниб турган оқ маёққа қаради ва алам билан ўзидан сўради: Плацидияга бу масҳараомуз ҳайдаш билан шаънимни ерга уриш нимага керак бўлди экан? Маёқ тобора кичрайиб борар, у худди сувга чўкаётгандек эди, кейин уни денгиз бутунлай ютиб юборди.

Бир неча ойдан сўнг, Константинополь шаҳрида Приск Римдан совға олди: бу иккита туташган илон шаклидаги сув соати эди. Совғага Басснинг хати илова қилинганди, у «сенга яна бир муқобил йўл тавсия қилмасликка ўзимда сира қатъийлик тополмадим» деб ёзганди хатда ва шунинг учун, уни шаҳардан чиқариб юборилишини ташкил қилганлигини эътироф этганди...

Мазкур соат энди ҳаммиша столда — Приск қошида турар, ҳар гал у ёзишга ўтирганида ширин туйғулар ва эҳтиром билан Бассни эсларди. Илонларнинг шиша ичидаги заҳар тишларидан кўзга сезилар-сезилмай мовий ип янглиғ кунларни ва йилларни санаб вақт оқарди. Ташқарида, Прискнинг жимжит хонаси деворлари ташида вақт тўфонлар, селлар бўлиб кўпирар, воқеа ва одамлар шитоб кечар, у ёзишга зўрға улгурарди. У ўз китобини Византия тарихини яратмоқлик ниятида бошлади, бироқ шундай бўлиб чиқдики, унинг кўпроқ хунлар ҳақида ёзишига тўғри келди. Улар ҳақидаги илк битиги бундай эди:

«Хунлар билан савдо-сотик ҳақида музокарага жўнатилган император таржимони Вигила уларнинг шоҳи Октар вафот этганлиги ҳақидаги хабар би-

лан қайтиб келди. Таъкидламоқ жоизки, у мамлакатни Октарга қадар унинг акаси, ўзидан икки фарзанд қолдириб вафот этган Медюг бошқарган эди. Бу фарзандлар вояга етмаганликлари сабабли уларнинг ўрнига Октар ҳукмрон бўлди. Медюгнинг бу фарзандларининг номи Атилла ва Бледадир. Таъкидлашларича, уларнинг бирининг исми — Атилла уларнинг тилида «темир» маъносини англатувчи сўздан келиб чиққан... Мен бунинг нақадар ҳақиқатга яқинлигини айтолмайман, зеро уларнинг тили мен учун номаълумдир. Бироқ ўша йиллар, яъни мен Римда бўлган чоғларим Атилла у ерда гаров сифатида турганди. Менга уни кўриш, у ҳақда кўп нарсалар эшитиш насиб қилганди ва у ҳақда нималарни эшитган бўлсам, бари унинг исмини тасдиқларди. Октар жанг майдонидаги эмас, кўпроқ зиёфат дастурхонлари устидаги жасоратга мойил эди, шу туфайли ҳам биз хунлар билан мурсада яшаб келардик. Бироқ энди тахт Атиллага ўтса ва бу темир ўткир тиғи билан Европага томон йўналса, нималар юз беради?

Менинг билишимча, Атилла ҳозир 20 ёшда. Ҳозирча, у шоҳ бўладими ёки акаси Бледами, ҳеч ким айтолмайди, эҳтимол улар ёшлари етгунга қадар ўлкани амакиларидан бири бошқариб турар. Уларнинг урф-одатини яхши биладиган император таржимони Вигиланинг тасдиқлашича, шоҳни кексалар тўпланишиб, йиғинда сайлашади. Улар айна даврда поёнсиз, улкан мамлакатнинг турли чеккаларидан — Ўрол тоғларидан Дунайга қадар Октарни дафн қилиш ва янги шоҳни сайлаш учун тўпланмоқдалар. Унинг номини яқинда эшитамиз ва айна чоғда бизни нима тақдир кутаётганлигини ҳам ўшанда билиб оламиз десам, хато қилмаган бўламан.

Зеро бизнинг қўлларимиз қалъани бой берган мағлубларнинг қўллари каби ожиздир, қисматимиз эса аллақачон ўзга халқлар қўлларига ўтиб бўлган.

1928—1935.

*Мирнўлат МИРЗО
таржимаси*

Рауф Парфи ЎЗТУРК

Туркистонни кимлар севмайдир

АБДУЛҲАМИД ЧЎЛПОНГА МУҲАММАС

Юзлашдинг балоларга аламлар ичра кўзлашдинг,
Ўзинг куйдинг, ўзинг ёндинг, ўзгалар ҳаққи ўзлашдинг,
Бу қул бозоринда изғиб қумрилар каби бўзлашдинг,
Кўнгил, сен бунчалар нега кишанлар бирла дўстлашдинг,
На фарёдинг, на додинг бор, нечун сен бунча сузлашдинг.

Кўзимга хоки Туроним, озодлик гарди инмасми,
Бу кунлардан умид йўқми? Йўлларинг қаро тунмасми?
Хазон бўлган баҳор сенми, нишон ҳурликдан унмасми?
Ҳақорат дилни оғритмас, тубанлик мангу тинмасми,
Кишанлар парчаланмасми, қиличлар энди синмасми.

Аллоҳ-аллоҳ йиғлаурсан, булутдек бағри сўзонсан,
Мунавварсан, муқаррамсан, рисолат туғида шонсан,
Сен Каъбамсан, Туркистонсан, хунимсан, сен ахир қонсан,
Тириксан, ўлмагансан, сен-да одам, сен-да инсонсан,
Бўйин эгма, кишан кийма ки сен ҳам ҳур туғилғонсан.

УСМОН НОСИРГА МУҲАММАС

Қачон келдим, қаён кетдим, йўлимга темир тўр тутдинг.
Юрак сенми, фалак сенми, зоримга бунча зўр этдинг.
Соқов девор уза ёздим, қўлимни қонли бўр этдинг,
Юрак сенсан, менинг созим, тилимни найга жўр этдинг,
Юрак сенсан, ишқбозим кўзимга ойни беркитдинг.

Доруломон замон ўлмас, қутулмас санги гумроҳдан,
Бу сотқинлар ҳамон бордир аюргай мангу тупроқдан,
Бўғзимда қотди жоним ҳей, қотилни тўхтат бўғмоқдан,
Сенга тор келди бу кўкрак севинчинг тошди қирғоқдан,
Тилим чарчар ажаб гоҳи сени таржима қилмоқдан.

Оёғим йўқ, қўлим йўқдир, йиқитгайман бу дорингни,
Юрак сенсан, тавоб этгум ювиб дарду ғуборингни,

Кўрарсен, бир куни бўзлаб ўшал туркий диёрингни,
Сен эй, сен, ўйноқи дилбар, зафардан изла ёрингни,
Тўлиб қайна, тошиб ўйна, тириксан куйла борингни.

Алвидо дил, агар дунё гараз бўлса, мараз бўлса,
Алвидо тил, қани ҳурлик, қани эркин нафас бўлса,
Алвидо эл, итоат эт Ватан рамзи қафас бўлса,
Итоат эт агар сендан Ватан рози эмас бўлса,
Ёрил, чақмоққа айлан сен, ёрил майли, тамом ўлсам.

МУНОЖОТ

1. Додимни эшитгил, қодир аллоҳим,
Ишқ сен-сен, ошиқ ҳам сен, мен қулингман.
Лойиқман қаҳринга, дўзахим — боғим,
Омонат деворман, ўтман, қулингман.

Рубби маскун узра сайёд, ўзим сайд,
Ортиқ мадорим йўқ, воқифсан ахир.
Манглайда ёзилган фармонингни айт,
Даъват қил, гуноҳкор бандангни чақир.

Иймон бер руҳимга, жисмимга жон бер,
Лойимни қориштир, поклаб бер менга,
Ожиз томиримга покиза қон бер,
Равшан қил, қорамни оқлаб бер менга.
Охират илмидан қил мени огоҳ,
Муродим шаъмини сўндирма, аллоҳ.

2. Мозийга урилиб синар овозим,
Умр ўтиб борар бенаф, бенаво,
Наҳотки бу қўлим? Бу менинг созим?
Аллоҳдан сўрайман — Нечун бу жафо?

Жами жудоликлар жонимга етди,
Ол, дейман, аллоҳим, амонатингни.
«Тавба қил, — деди Ул бир Китоб тутди, —
Муродинг мустажо, мингил отингни.

Уммонлар йўлингда, чангал йўлингда,
Номаълум ҳар жойда қурилган доринг.
Оламнинг қалиди сенинг қўлингда,
Жафо ҳабибингдир, хиёнат ёринг».
Аллоҳим, лаҳза — мен, сен эрса мангу,
Таскин берганингми, шафқатингми бу?!

3. Семурғ қушим, подшо қушим, хуш келдинг,
Етти гумбаз, етти водий сарвари,
Васлинг неъматидан баҳравар қилдинг,
Интизор жонингман, йўлсиз, сарсари.

Нола айлаб Семурғ деди: — Эй, бедор,
Чорлар сени Бируборим! Бор! Ишон!
Сен фано водийси, Ҳақ қошига бор,
Еру осмон чўкмакдадир бенишон.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Ваҳший дунё, қонхўр дунё қутурди,
 Инсон фарёдига тўлди коинот.
 Набийлар, доҳийлар, шоирлар турди,
 Чора, чора, дея сўрдилар нажот...
 Аллоҳим билурсен, қай сари кетдим,
 Аллоҳим... мен ўлдим... Мен сенга етдим...

АБДУЛЛА ҚОДИРИЙ ҲАЗАЛИГА МУҲАММАС

Йил ўтуб, йиллар ўтуб тобора лойға ботамиз,
 Иблиснинг супрасинда ваҳдат майини тотамиз,
 Ономиз балки гумроҳ, балки сўқирдир отамиз,
 Кўр бизим аҳволимиз, гафлатда қандай ётамиз,
 Жойи келган чогида виждонни пулга сотамиз.

Бизга ор бўлди наҳот, ёраб, Ватанни куйламак,
 Зору зору бу замин етти фалакни ўйламак,
 Қизимизга ўргатиб, суф, деб жаҳонни бўйламак,
 Ўғлимизга на адаб, на фан, на яхши сўйламак,
 На худонинг буйруғи бўлғон улум ўрготамиз.

Ўлтирур эл хонавайрон, ботқон қуёшга кўз тикиб,
 Кулфату самон йиғиб қолмиш яна, бўстон экиб,
 Нечалар нарвондадир, нечалар йитмиш кўз тегиб,
 Ҳамда ҳар кун тақяларда наша кўкнори чекиб,
 Барчага кокил солиб оҳ-воҳ ила ўйнотамиз.

Не баломиз биз ўзи, тўрдамиз, айвондамиз,
 Не касофат феъли бу — қурдамиз, тайвондамиз,
 Беназир паррандамиз, қўрдамиз, ҳайвондамиз,
 Қоримиз, боёнмиз, балки бу вақт аҳвондамиз,
 Ногаҳон кўрсак агар бесар соқовни қотамиз.

Қайдин эй сен такаббур, кўксимни михлаб ўйгувчи,
 Эй ялоқхўри бало, ичиб, қонимни тўйгувчи,
 Бормикан олам аро кўнгилга малҳам қўйгувчи,
 Ўртадин чиқса агар миллатин яхши суйгувчи
 Биз ани даҳрий санаб, тафонча бирла отамиз.

Ақраболар — кўз очиқ, дунёи дун фоний билинг,
 Эл учун, аллоҳ учун, жонни тилинг, танни тилинг,
 Келингиз, ул кун ўтди, қуллик асирликни силинг,
 Келингиз ёшлар, зиёлилар бу кун ғайрат қилинг,
 Ухлағонларни агар Қодир эсак уйғотамиз.

АБДУРАУФ ФИТРАТ

Нега сени чулғаб олди бунча тиконлар?
 Нега чиқди юрагингдан юзга бу қонлар?

Абдурауф ФИТРАТ

1. Ажаб мудҳиш қаро тун кафан тутар,
 Бир замон тинмайдир, изғирар шамол,
 Дарё кўпирадир, одамни ютар,
 Ул гўзалдир, ул ирганчдир, ул хаёл.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

137

Риёзат қамчиси каби савайдир
Алкан ёмғир бузгун танизоримни...
Улуғ Туркистонни кимлар севмайдир?!
Фиравнлар севмас менинг боримни.

Фироқнинг нағмасин чалар най синиқ,
Исрофнинг ичиндан силқир бу наво,
Таралар, ҳув, чўккан тоғлардан тиниқ.
Риёлар, ришватлар... Заҳарли ҳаво.
Азон товушини тинглайман оғир.
Туркистон. Қора тун. Шамол ва ёмғир.

2. Айтадир ой дардин булут қўйнида,
Булутлар ҳурпайган, на-да қорадир.
Дорлари муҳаққақ азлом бўйнида,
Унутилган, хўрланган халқ борадир.
Рақам қилди менга манфур жаҳолат,
Алам ортган карвон борар мунғайиб.
Уринадир, суринадир, бу ҳолат
Фақат пайдо бўлур ва бирдан ғойиб.

Фасиҳалар кўринар сочлари олов,
Ивирсир арвоҳлар кўзи-қўли қон...
Туркистон, Туркистон, мукаррам ялов...
Рад этдимми сени, қолдимми бежон?
Амалим шаъмлари сўндими, Она?
Тилагим юдузи тўндими, Она?

3. Айрилиқ шамшири бошимда синди,
Борлигим чопилди, ичдим қонимни,
Дунё тарихини ўқиб юкиндим,
Уйқудан уйғотдим Туркистонимни.

Ризқимизни ахир кимларга бердик,
Ахир одам эдик, муҳтож, нотавон,
Улар хирмон-хирмон, биз нушқурт тердик,
Фарёдимиз етиб бормас ҳеч қачон,

Фалокат устига фалокат тутди,
Интиқом, интиқом, дедим, югурдим...
Туркистон, Туркистон, Туркистон ўтди —
Разолат қабринда бош эгиб турдим.
Ай, улуғ тоғларим, ай шонли Турон,
Токай уйғонмассан, ай қонли турон.

* * *

1. Мана заҳар, ҳозир ичаман,
Кетаман мен сизнинг ҳаётингиздан,
Севаман, деб сизни алдадим.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

138

2. Мен йиғладим тушимда,
Тўйиб-тўйиб йиғладим,
Ёнингизга энди бормайман.

3. Мен голибман, буюк лашкарман,
Босиб олдим севги юртини,
Ўзимнинг қалбимни ўчирдим.

* * *

1. Май бер менга, аччиқ шароб бер,
Дўсти гариб хуш қол бу кеча,
Юлдузларга сени топширдим.

2. Юлдузларнинг раҳми келади,
Ой мўлтираб қарайди менга,
Юзларимни силайди ёғоч.

4. Сочимни юлади изғирин,
Қорлар пичирлайди бошимда.
Кўзимга санчилур исмингиз.

* * *

1. Ичимдан дунёлар ўтди,
Ичимда титрайди заминлар.
Ойлар куйди, портлади Куёш.

2. Бахтсиз шаҳар юпун ухлайди,
Чанглар ютиб ухлар бояқиш,
Кир-чир, сочлари тўзғиган бола.

* * *

1. Ёлгон сўзларингни
Бир чуқур фан каби ўрганиб
Мен сенинг ичингда яшадим,
Ёлбораман осилиб виждонингга,
Зиндонингдан ҳайдагил тезроқ.

2. Кўзимдан узоққа бормадим,
Сўзимдан узоққа бормадим,
Ўзимдан узоққа бормадим,
Бўғзимга тош бўлиб тиқилди
Куйиб кетган бечора умрим.

3. Хайр энди, қўлларим очиқ,
У дунёда шуҳратим қолди,
Муқаддасим қолди мунғайиб,
Мени эслаб куйди Муножот,
Севинчимнинг кўзлари толди.

* * *

1. Мен сизни севаман, аллоҳ кечирсин,
Мен сизни севиб ўлганман,
Кечирингиз ўлган одамни.

2. Ишонч йўқ ҳеч кимга. Бу қандай Дунё,
Яшаб яшамайсан, бу қизиқ,
Ташлаб ташламайсан, ундан қизиқроқ.

3. Уйқунинг дарёсида чўмилдим,
Ётаман уйқунинг саҳросида,
Мен қандай боламан, баломан.

* * *

1. Йиллар кўзимга сачради,
Жигаримга ўт қўйди ойлар,
Кунларимни санадим, сенсиз.

2. Шамолга осилиб яшадим,
Мингга кирдим, чириди жисмим,
Сўнгақларим оқарди қақшаб.

3. Дунёсига қўйдим қўлимни,
Оёғимни босдим юзига,
Кўзларини юмди бу дунё.

4. Бир пиёла май бер, азизим,
Бағрим ёниб битди, кул бўлдим,
Чивғинларга тутдим ўзимни.

5. Қорларга кўмилди боғларим,
Тоғларга чўкди осмон,
Сен йўқсан. Сен йўқсан. Сен йўқсан.

СЕНСИЗ

1. Совуқ, атроф темир. Қўлимни очдим,
Елкамда чатнади қайноқ кўрғошин...
Вайрона қаъридан кўкларга қочдим —
Арзонга олдилар Мажнуннинг бошин.

Раҳмсиз оломон, сизга не керак?
Англадим, жисмимни, руҳимни боғлар.
Ваҳий келди менга, чирпанди юрак,
Акс садо берди муқаддас тоғлар.

Фароғат зирваси. Олам — билгисиз,
Охири сен келдинг. Хаёлга толдинг.
Водий оғушида сўзсиз, белгисиз,
Аста одимлар-ла кўздан йўқолдинг.
Фақат қайга кетдинг, қайларда қолдинг?
Оҳ, қандай яшайман сенсиз — севгисиз.

2. Соҳилда бир ўзим. Денгиз қоронғу,
Елкансиз кеманинг ичинда шубҳам.
Ваҳима шивири, бўғзимдан оғу,
Ақлим бир фалокат сезадир мубҳам.

Ранги ўчган осмон хунук гулдирар,
Аччиқ чирқирайдир номаълум бир куш.
Ва ёнимда қонли булоқ чулдирар,
Атиргуллар, сенинг гулларинг беҳуш.

Феруза, зумуррад гулларинг пайҳон,
Оҳ, тушдинг кемадан. Карнай чалдилар,
Ва кўзга кўринмас қўллар шу замон
Ағдардилар мени, кишан солдилар.

Фарёдим ичимда, отма гулингни...
Отма ёлғизликдан бахтли қулингни...

3. Сўлдирма гулингни, илоҳим ёнсин,
Еру осмон кўрсин кўз юммай бедор.
Вақт — улуғ ҳакам. Руҳинг уйғонсин.
Асрий умидим — Сен. Сен борсан. Сен — бор.

Ровийлар не учун? Ҳақ ва ҳақиқат!
Асирлик занжирин парчалаб ташла.
Вужудингни ёқсин аламли фикрат,
Аён ҳақиқатга, ҳақ йўлга бошла.

Фурсат ўтмақдадир. Вақт бу — беомон,
Омонат дунёда омонат одам —
Виждон шеваси бор, меҳроби иймон —
Асл инсонларин чорлайди бу дам.
Фалакка санчилиб қолган кўзим бор,
Оловлар, чаманлар ичра ўзим бор.

* * *

1. Балки мен Мажнунман,
Балки сиз Лайло,
Балки мен маҳқумман, балки сиз жаллод.

2. Айтинг, нима қилай,
Қандай яшайин,
Нима қилиб қўйдим ўзимни?

3. Кўчаларда итдек санғидим,
Финшидим ўтган-кетганга,
Боғлаб олинг итингизни.

* * *

1. Кўзимга бир юлдуз йиқилди.
Эриди, айланди бир тошга.
Тешиб ўтди кафтимни.

2. Эҳ, қандайин кун эди, билмам,
Тошойнага урилиб синди.
Учиб-учиб юрган мусича.

3. Саҳроларнинг подшоси қани?
Қани вишиллаган ёвуз илонлар?
Наҳотки бир ўзим қолдим саҳрода.

4. Соат синди, соатлар синди
Вақтнинг исканжасида,
Ўлиб кетди соатсоз бевақт.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

141

* * *

1. Бу ким? Пешонаси шўр бола.
Жавоб беринг унга, ўйнасин,
Бахтли бўлсин, марҳамат қилинг.
2. Сиз менинг номусимсиз,
Пичоғимсиз бўғзинда қотган,
Ичилмаган қонимсиз, Бону.
3. Бир нарса дедимми сизга,
Севаман, деб айтдимми?
Лаънатлайман ўзимни ўзим.
4. Сени оқ қилдим, деди Дунё,
Оқардим, оқариб кетдим,
Оқиб келдим ёнингизга.
5. Ҳеч кимга ишонманг, ҳаммаси ёлғон,
Ҳеч қачон ишонманг Сиз менга,
Мен Сизни севаман ахир.

* * *

1. Ўзимни кечирмайман, ё, худо.
Сизни кечираман ер ўпиб,
Мен бермасман сизни ҳеч кимга.
2. Фамлар чўкди менинг қалбимга,
Фамлар менинг дўсту ёримдир.
Бу фам ичра сиз йўқсиз холос.

* * *

1. Мен ҳеч ким эмасман — Амирман,
Жиннистоннинг соҳибқирони,
Ҳукмимни тинглашур кишнашиб.
2. Мени ҳайданг, мени йўлатманг,
Ойга қараб увлаган
Қутурган итман ахир.
3. Бону, энди нима қиламиз,
Бу йўлнинг боши йўқ, охири ҳам йўқ,
Кўчаларда қолдик дилдираб.
4. Минг йил кимни изладингиз,
Минг йил сизни изладимми мен?
Бир зумда йўқотмак учунми?
5. Ҳеч бир инсон англамас бизни,
Итдек тепиб ўтар киборлар,
Эҳ улар, нақадар бахтсиздир улар.

Дадахон НУРИЙ

«Олтин девор» тирқишидан

ЁКИ

ДАРИЧАМ РЎПАРАСИДАГИ ПОКИСТОН

Халқларимиз ўртасидаги дўст-биродарлик жонкуяри «Пок—Ўзбек маданий, иқтисодий дўстлик жамияти»нинг раиси, ажойиб Инсон, таниқли давлат ва жамоат арбоби Маҳмуд Али БҲАТТИЙнинг ёрқин хотирасига бағишлайман. *Муаллиф.*

МУҚАДДИМА

Шўро ҳукуматининг қизиқ одатлари бор эди: катта хонадоннинг пиёниста отасидай бир нарсадан баҳона топиб, дапқур-дапқур ўз «уйи»да тўполон кўтариб турарди. Бундай пайтда савағич кўпроқ зиёлилар, айниқса, ижодкорлар бошида синарди.

Олтмишинчи йилларда ҳам шундай қий-чув бошланиб кетди. Эмиш-ки, шоирларда «ошиғу беқарорлик» кайфияти устунлик қилиб, улар бор имкониятларини ўлдим-куйдим мавзусидаги лирик шеърлар ёзишга сарфлай бошлашибди. Бундай «социалистик реализм»дан чекиниш каби «иллат»дан ваҳимага тушиб қолган тузум яловбардорлари «тарбиявий» ташвиқот ишларини авж олдириб юбордилар. Бу талотўпда ким, нима деб суриштириб ўтирилмас, қўлга тушган калтакдан қуруқ қолмасди.

Шоир Эркин Воҳидни ҳам Озарбойжонга бориб жаҳоншумул зафарлар кучаётган шонли касб эгалари — нефтчилар қолиб «Фузулий ҳайкали қошида» деган шеър битиб келгани учун аввал паст-баланд жойларда, сўнг юқори минбарларга чиқариб урдилар.

Шоир эса ҳа деганда ўз «айби»ни гарданига олиб, «узр»ини айтавермади... Шундан кейин комфирқани шарафловчи шеърларга буюртма беришади. Бироқ, шоир аксига олгандай, яна бир туркум ишқий газаллар эълон қилди.

Ниҳоят, тарғибот-ташвиқотнинг бошқача тури авж олдирилди, Эркин акага насиҳат қилувчилар кўпайди, шулардан бири аллома Фафур Фулом бўлган экан. «Эркин,— дейдилар бир куни Фафур Фулом шоирни четга тортиб,— биз сендай пайтимизда кўчадан унда-мунда ўтиб қоладиган қизу жувонларни паҳса девор тирқишидан кўриб, бошимиз осмонга етарди. Мана, сен ақлли-хушли шоирсан, орқангда ҳам, олдингда ҳам ман-ман деган жононлар югуриб юрибди. Бундан бошқа нима керак сенга?! Ҳа, энди шаккоклик қилмай, катталар бир нарса деса хўп дегин-у... ўз билганингдан қолмагин дейман-да!... Хўш, сенга бир насиҳат қилдимми?! Қилдим! Кечқурун уйга ўт, бир пиёла чой қилиб бераман».

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

143

У замонлар тарих бўлиб қолди. Ҳозир кўчаларнинг икки томонини тутиб ётадиган пахса деворлар ҳам йўқ ҳисоб. Лекин унинг тирқишидан мўралаб, ҳаётнинг кичик бир парчасига назар ташлаб қўйиш буюк ижодкорларнинг анъанавий одатлари

эканми, бир неча бор қўшни бу мамлакатни кезиб, мумтоз адибимиз Ойбек домланинг қадами муборақлари етган «Покистон йўлларида»¹ юриб бунга яна бир бор иқроп бўлдим.

ДЕВОРНИНГ ИККИ ТОМОНИ

1995 йилнинг кузагида Покистон Адабиёти академиясининг Бош котиби, машҳур ёзувчи ва олим Фахр Замон жаноблари даъватномаси асосида бир гуруҳ ўзбек ижодкорлари ёзувчи ва зиёлиларнинг Халқаро Конгрессида иштирок этиш учун Исломободга учдик.

Конгресс сўнггида Фахр Замон жаноблари ўзбек ёзувчилари делегациясини қабул қилди. Фурсатдан фойдаланиб биз буюк бобокалонимиз Алишер Навоий ғазаллар девонини урду тилида чиқариш ҳамда севимли шоиримиз Эркин Воҳиднинг 60 йиллиги муносабати билан «Олтин девор» комедиясини Покистонда сахналаштириш фикрини ўртага ташладик.

— Яхши таклиф,— деди Фахруз Замон ҳозиржавоблик билан, сўнг бу учрашув ташаббускори, мамлакатимизнинг Покистондаги элчихонаси биринчи котиби Тошмирза Холмирзаевга ишора қилиб қўйди:— Тошмирза соҳиб бизга ўз ёрдамларини берадилар деб умид қиламан,— кейин ёндафтарига нималарнидир ёзиб қўйди.

Адабиёт академиясининг замонавий услубда қурилган улкан биносидан чиқарканмиз, Тошмирза ака бизларни огоҳлантирди:

— Энди хатга тушдик! Бироқ, бу ишларни осонликча амалга ошириб бўлмайди. Охиригача туриб берасизлар!

— Домла,— дедик,— Сиз бу ёқдан, биз у ёқдан бўлсак, кўпдан куён қочиб қутулмас, дейдилар.

— Соддасизлар-да! Қуён кўп бўлса қайси бирини қуवालaysиз,—

суҳбатдошимиз тагдор қилиб гапириб қўйди-да, бизларга бир сидра қараб олди.— «Девор»нинг у томонига ўтиб олгандан сўнг жимжит бўлиб кетишади.

... Покистон маданият вазирлиги, миллий санъат Бош Бошқармаси маъмурияти билан тузилган ўзаро шартномага кўра «Олтин девор»нинг таржима нусхасини йилнинг биринчи чорагида тақдим этишимиз лозим эди. Бу ишни моҳир таржимон, урдушунос олим Ансориддин Иброҳимов удалади. Таниқли Покистон ёзувчиси ва ношир дўстимиз Тоҳир Аслам Гўра Лаҳўрдан келиб, асарни бадиий таҳрирдан чиқарди.

Бироқ «девор»нинг ҳар икки томонида ҳам жимжитлик эди — ҳа деганда садо чиқавермади.

Ниҳоят, йилнинг ўрталарида Покистон Ислом республикасининг Ўзбекистондаги фавқуллода ва мухтор элчиси, адабий алоқаларимиз жонқуяри жаноб Шафқат Али Шайхнинг маслаҳати билан «Олтин девор»нинг урду қўлёзмаси ҳамда Ҳамза номидаги академик драма театри артистлари иштирокидаги видеотасвирни олиб, Исломободга учдим.

— Хайрият-е, бор экансиз. Сиз ҳам жимиб кетдингиз деб ўйлагандик,— дея кутиб олди Тошмирза ака...

Маълум бўлишича, Покистон маданият вазирлиги раҳбарияти Ўзбекистон элчихонаси орқали йил бошидаёқ бизга икки маротаба расмий хат йўллаган. Унда комедияни сахналаштириш учун уч кишидан иборат ижодий делегация юборилиши ва уларнинг исм-фамилиялари олдин-

¹ Ойбек 1949 йилнинг 14 ноябрида Тошкент— Термиз — Кобул — Жалолобод — Пешовар Лоҳур орқали Карачига келади. Қарийб икки ҳафтага чўзилган бу сафар ҳақида «Покистон йўлларида» номли эсдаликлар ёзган.

дан факс орқали маълум қилиниши сўралган. Шу билан ижодий гуруҳнинг мамлакатга ташрифи ҳамда «Олтин девор»ни саҳналаштириш билан боғлиқ сарф-харажатлар Покистон томонидан қопланиши ва улар учун барча қулай шарт-шароитлар яратилиши ҳақидаги «Шартнома» ҳам қўшиб жўнатилган...

Уларнинг биронтаси хат келиб тушган идорадаги масъул жанобларни мутлоқ қизиқтирмаганлиги одамни ҳайратга солади...

Нима бўлганда ҳам қарийб бир йиллик ёзишмалар, чопди-чопдилардан сўнг «Олтин девор» учун Покистонда топилиши қийин бўлган «реквизит» деб аталувчи лаш-лушлар, кийим-кечак, маҳси-калиш, этикдўзлик асбоб-ускуналари, яктак-иштон, чопон билан беқасам тўнлару эшак тўқимидан тўрқовоқча жойланган юкларни кўтариб аэропортга чиқдик. Улар ичида ҳафсала билан шоҳи рўмолга ўралиб, картон қутига

жойланган, Эркин аканинг мухлиси — Кўқон шаҳар Ички Ишлар Бошқармаси Бошлигининг комедиядаги «Қиличбек» (милиция) ролини ўйнайдиган покистонлик артистга совғаси — бир сидра милиция сарпоси ҳам бор эди.

Бизларни кутаётган таниш-билишларга аталган совға-саломларни ҳам қўшиб ҳисоблаганда «реквизит» сони анчагина кўпайиб кетган, худди Қашқадарёдаги машҳур Чияли бозорига қараб йўлга тушган боққолларга ўхшардик. Шу сабабли кўрганларда ҳар хил фикр уйғотмаслик, қолаверса, адашиб кетмаслик учун юклар устига лотинча ҳарф билан кимга қарашли, нималар борлиги ёзиб қўйилганди.

Тошкентдан кўтарилган «Ўзбекистон ҳаво йўллари» учоғи икки соатдан зиёд парвоз қилиб, Карачининг энг катта ва замонавий, уч йилча муқаддам қуриб битказилган аэропортига келиб қўнди.

ҲАР ЕРДА ДЎСТИНГ БЎЛСА...

«Карачи каттагина шаҳар. Бир миллион уч юз минг аҳолиси бор. Кўчалар асфальт, дарахт оз, ҳаво иссиқ ва дим» деб ёзганлар устоз Ойбек бундан қарийб эллик йилча муқаддам. Ҳозир ҳам шундай таъриф берса бўлаверди. Бироқ аҳолиси роппа-роса ўн баробарга кўпайган — ўн уч миллиондан зиёд! Улар ичида таниш-билиш, яқин ёр-биродарларимиз ҳам йўқ эмас. Ўчакишгандай биронтасининг на ташриф қоғози ёнимизда бор, на адресини эслай олардик. Унинг устига шаҳар аэропортдан анча нарида. Бундай бўлиши кимнинг хаёлига кепти дейсиз!

Шаҳардаги донғи чиққан сурма дўконининг хўжайини, меҳмондўст ва дилбар шахс Ҳошимий жаноблари билан боғланмоққа уриндик, иложи бўлмади... Эски оғайнимиз Муҳаммад Салимининг телефон рақамини эслашга ҳаракат қилиб, таваккалига рақамларни тера бошладик.

Узоқ чақирув кўнғироғидан сўнг қизчанинг кўнғироқдай овози эшитилди:

— Ҳэл-ло!... Чачажий (амакижон), дадам дўкондалар.

Дўкон телефонини олиб, у ер билан боғландик.

— Салим соҳиб кечга томон келадилар,— деди гўшакни кўтарган йигитча.

Мен ўзимни таништирдим. Исломободга учолмай, балки бугун қолишимиз эҳтимолини айтдим. Биз аэропортдамиз, Салим соҳибга шундай денг, яна телефон қилармиз, деб таъкидладим.

Мақсуд акамнинг қаршиларига кўнгилочар дастур намойиш қилаётган телевизор ҳам келтириб қўйишибди. Бир ёндан шамол ҳайдовчи паррак гир-гир айланиб «елпиб» турибди. Шоҳона курсида оёқни шоҳона чалиштирганча ўтирибдилар.

У кишига ҳазил-мутойиба билан: «Ҳорманг, оқсоқол! Яна озгина сабр қилинг, изланишлар давом этяпти. Ҳар қалай кўчада қолиб кетмасмиз!» деб қўйдик-да, айланма мрамар зинадан иккинчи қаватга кўтарилдик.

Исломободдаги элчихонамиз билан кўнгираклашмоқчи бўлиб шаҳарлараро алоқа марказини изладик. Ва кутилмаганда кенг ойнаванд хона устидаги «Табаний Аэро-Эшия кампания» деган ёзувга кўзимиз тушди.

Ичкарига кириб, ўзимизни таништирдик. Ходимлар хушмуомалалик билан дарров дастурхон ёздилар, турли шарбатлар келтирдилар. Котиба қиз телефон орқали Ўзбекистондан бизлар келганлигимиз ҳақидаги хабарни бошлиққа етказди ва гўшакни менга тутди.

— Ассалому алайкум, Хон соҳиб! Ҳеч қаяққа кетмай туринглар, ҳозир етиб борамиз! — бу беш ака-ука Табанийларнинг энг кенжаси Рауф Табанийнинг овози эди.

Содда, баъзи пулдор бойваччалардай гердаиб юришни мутлоқ ўз табиатига сингдирилмайдиган бу йигит билан Тошкентнинг Мирза Фолиб маҳалласи кўчаларини кўп чангитиб юрганмиз: ҳозир кўркам иншоотлардан бири бўлиб қад ростлаган «таги-тахти» ўзбек бўлиб, Ҳинд-Пок халқларининг буюк шоири даражасига кўтарилган аллома Фолиб номидаги масжид-мадраса пойдеворини кўпчилик билан биргаликда ўйганмиз, тоғдай уйиб гишт туширганмиз... Мана, энди ўша кунларни эслайдиган бўлдик.

Дарвоқе, орадан ярим соатча вақт ўтмай ака-ука Ёқуб, Рауф Табанийлар кучоқ очиб келиб қолишди. Кўярда-қўймай аэропорт ресторанига таклиф этишди.

Яна шуни алоҳида таъкидлаб ўтмоқ лозимки, Ёқуб соҳибда хусусий авиакомпания барпо этиш режаси Тошкентда туғилган, адашмасам унинг номи ва рамзий белгиси ҳам ўша ерда шаклланган эди.

Дастурхон устида ўтган-кетган кунларни эслашиб гурунглашар эканмиз, Ёқуб Табаний ташрифимиз ҳайрли иш билан боғлиқ эканлигини эшитиб, телефон орқали авиакомпания ишлари бўйича масъул жанобни ҳузурига чорлади.

— Бугундан эътиборан «Олтин девор» гуруҳи — мана шу ерда ўтирган уч кишига барча ички рейслар

бўйича («Аэро-Эшия» учоқлари Покистоннинг деярли барча катта-кичик шаҳарларини бир-бирига боғлаб турибди) исталган пайтда бепул хизмат кўрсатиш ҳақида ҳамма кассаларга факс жўнатинг, — деди.

Исломобод йўналишидаги кечки рейсдан учта жой ҳозирлаб қўйиш айтилди...

Қисқа муддат ичида «ташкилий масала» ҳал этилгач, гурунгимиз яна аввалги изига тушиб кетди.

— «Чодак» қалай, Ашурали аканинг ишлари дурустми? — деб сўраб қолди Ёқуб Табаний.

— Ёмонмас... Ҳа, айтганча, у киши бизнинг қоровуллар фақат эшакда юради, «Олтин девор»даги Мўминчол ҳам шундай қилсин — саҳнага эшак миниб чиқсин деб кўярда қўймай нақшинкор эгар ҳам бериб юборган. Яна, уни кўрган Юнус Баттнинг илҳомига илҳом кўшилиб кетармиш.

— Яхшиси, Юнус Батт бошлаб бизга қарашли қўйлар тарихини ёзсин. У жониворлар ҳали ҳам кўпаймаяптими?

— Қайда! Охиргисини ҳам сўйиб, калла-почасини олдингизга қўйганди-ку! Ўшанда пичилган экан деб айтган гапларига чиппа-чин ишониб қўяқолдингиз!

Ёқуб соҳибнинг юзида сунъий жиддийлик пайдо бўлди:

— Ҳеч-да! Нега ишонарканман. Менинг ҳисоб-китобим бўйича ҳозир ўша қўйларнинг боши камида беш юзтадан ошиб кетди. Раис бизлардан яшириб юрибди.

Мен Ёқуб соҳибга тасалли берган бўлдим:

— «Чодак» хўжалигига қарашли тоғларнинг бир томони Тошкент — Фарғона вилоятларидан тортиб, Тожикистон-у Қирғизистонгача чўзилган бўлса, отарлар қаердалигини ким билиб ўтирибди... Хуллас, у киши қарасаки, 5 — 6 йил ичида бозор иқтисодиёти авж олиб, қўйлар нархи кескин осмонга сапчиб кетди. Ана шундан кейин раис усталик қилди, пишиқ одам-да! Энди бу соҳада кампания инқирозга учради деяверинг. Ўзингиз бир пайтлар «Ўзбекистон

келишаётган экан. Режаларимиз ўзгариб қолганини айтдик, узр сўрадик. Албатта, қайтишда учрашамиз, меҳмонингиз бўламиз, дедик.

«Аэро-Эшия» учоғида кетяпмиз-у, амалдор Холид Хоннинг дўст дийдорига муштоқ, меҳрли нигоҳлари, Карачи мактабларидан бирида ўқитувчи Ахтар Ҳусайннинг болаларча беғубор ва қизиқувчан, хокисор қарашлари, Салим соҳибнинг савдо аҳлига хос синчков ва бамаъни разм солишлари кўз ўнгимдан нари кетмайди. Уларнинг касб-корлари турлитуман, ҳатто қад-бастлари ҳам бириридан фарқ қилади. Лекин туйғуларининг самимийлиги, қалбларининг покизалиги, гурунглашиб тўймайдиган улфатижонлиги мени қойил қолдирган.

«Улфати чор» бўлиб уларнинг даврасига қўшилганимга беш йилдан ошяптики, бир неча бор улардаги шу хислатларнинг гувоҳи бўлганман.

Баъзан ўн беш-йигирма йиллар давомида орттирган дўстларинг бўла-

ди-ю, юрагинг жиз этган дамларни сезмай ўтасан: учрашиш, гурунг, хайрлашишлар ҳам оддийгина кечаверади.

Лекин шундай юракка яқин кишилар бўладики, уларга доим талпиниб турасан. Бу талпиниш на масофани, на йиллар синовини тан олади.

Мен бир муддатли дийдор кўришиб, гурунглашиш учун ўртамиёна давлат аҳолиси нуфузи билан баробар одамзотни ўз бағрига жо этган улкан ва гавжум шаҳарнинг турли минтақасидан 30 — 40 қақирим йўл босиб келган карачилик уч оғайним ва бу мамлакатнинг номи таниқли тижоратчиларидан бўлмиш Табанийлар ҳақида ўйларканман, беихтиёр ички бир гурур ҳисси вужудимни қамраб олгандай бўлди. Отам раҳматли «Қайга борсанг дўст орттир — юкинг ерда қолмайди» дердилар. Бу сўзлар қай даражада пурмаъно, тўғри эканлигининг жуда кўп маротаба гувоҳи бўлдим.

КИШВАР ХОНИМ

Карачидан парвоз қилган учоғимиз Исломобод аэропортига келиб кўнганда баланд иморат пештоқидаги соат мили тунги «12»ни кўрсатиб турарди. Тошкент билан бу ернинг вақти бир бўлганлиги учун соатларимизни тўғрилаб олишга ҳожат қолмади.

Бизларни «Табаний Аэро-Эшия кампани»сининг Марказий Осиё мамлакатлари бўйича бош директори, ўрта бўй, ўзига ярашган соч ва калта соқолларига мош-гурунч оқ аралашган, қарашларидан самимийлик балқиб турадиган Амин Ғозиёний жаноблари кутиб олди. Шаҳар марказидаги қароргоҳдан жой ҳозирлаб қўйишган экан.

Декабр ойи бўлишига қарамай, Исломободнинг ҳавоси одатдагидек илиқ, биздаги эрта тушган куз оқшомларини эслатувчи сарин ел уфуриб турарди.

Баданни яйратувчи мусаффо ҳаводан мириқиб нафас олиб, уйқуга кетдик.

Эрталаб Амин соҳибнинг телефонда ким биландир узр-маъзур оҳангида гаплашаётган овозидан уйғониб кетдик: «Кишвар хоним, меҳмонлар келишгани ҳақидаги хабарни ўзим ҳам кечқурун Ёқуб соҳибдан эшитдим. Сизни безовта қилгимиз келмади. Кўнглингиз тўқ бўлаверсин, яхши кутиб олдик! Афтидан улар қандайдир техник сабабларга кўра факс орқали хабар юборишолмаган... Хи-жолат чекманг, қайфиятлари яхши. Нонуштани тайёрлаб қўйдик...Ўзбекистон элчихонасидан ҳам салгина аввал кўнғироқ қилишди... Ҳали замон келиб қолишса керак... Э, хоним, Сизнинг меҳмонларингиз — бизнинг ҳам меҳмонлар-ку! «Ўн иккиларга, Хўп-хўп...»

Мақсуд ака ёстиқдан бош кўтариб менга нимадир дедилар.

Эшитмадим. Хурракка қарши энг ибтидоий усул — қулоғимга тиқилган пахталарни олиб:

— Лаббай,— дедим.

— Эрталабдан — бу нима гўнғир-гўнғир?

— Элчихонадан келишяпти, Вақт ҳам саккизга яқинлашиб қолди, — дедим сочиқни кўтарганча ювиниш хонасига кириб кетарканман.

Кишвар Наҳид билан ўтган йил Исломободда бўлиб ўтган Халқаро Ёзувчи ва Зиёлилар конгрессида танишиб қолганман. Ундан аввал ҳам бу аёл ҳақида кўп илиқ гаплар эшитгандим: ўзининг жанговар шеърлари билан Покистоннинг хотин-қиз шоиралари орасида ажралиб туради. Жаҳон адабиёти дурдоналарининг урду таржимони сифатида ҳам таниқлик. Бир нечта шеърини китоблари босилиб чиққан.

Йил ўрталарида «Олтин девор» таржима текстини олиб келинган куниниёқ шу хонимга топширгандик. Эртасига «ўқиб, маза қилдим, энди ишни бошлайверамиз» деган жавобни олгандик.

Ўшанда Тошмирза ака Холмирзаев:

— «Олтин девор» Покистонда қўйилди деб ҳисоблайверинг. Бу аёл битта гапиради! — деганди.

Вазирликнинг Маданият Бошқармаси Исломободнинг қоқ маркази, Ўзбекистон элчихонасидан унча узоқ бўлмаган ерда жойлашган эди.

Кишвар хоним бизларни илиқ қаршилаб сўрашаркан, афсус билдирди:

— Карачидан кутиб ололмаганлигимиз учун узр. Лекин, айб ўзларингизда. Ҳеч бўлмаса, бир кун аввал хабар берсангиз яхши бўларди.

Биз ҳам бўш келмадик:

— Ўзбекларда энг яқин кишисиникига борадиган бўлса, палон пайтда кетяпмиз, кутиб олинглар дея огоҳлантириш одатмас. Хоҳлаган вақтда эшикни қоқиб борилаверади.

— Ваҳ, бу ажойиб гап бўлди.— Кишвар хоним қўлларини ёзиб, ҳайрат аломати билан атрофдагиларга қаради.— Аслида-ку, бизларда ҳам шундай! Ахир, томирларимиз бир-да! Қани, ўтиринглар. Қаҳвадан кўра ўзбекистонлилар чойни хуш кўришади, шунинг учун чой дамлаганмиз, Қани, болам Ботин, бир ўзбекча

қилиб чой узат! Сен «Олтин девор»-даги Мўминчол ролини ўйнамоқчисан, Абдусаломга хушомад қилишинг керак, сенинг ўғлинг, унинг қизи бор, ахир! Ҳозирча ишни продюсер жанобга хушомаддан бошла! — дея Мақсуд акага ишора қилиб қўйди.

Ўртада энгил кулги кўтарилди.

Ўттиз беш ёшлардаги кўз-қоши ўзига ярашган, соқоли тим қора, бўйдоргина, келишган йигит одоб билан чой қуйиб, аввал Мақсуд акага, кейин бизларга узатди.

Кишвар хоним уни бизга таништирди:

— Сипо кўрингани билан ўта қув! Кино ва сахнада шунга ўхшаш роллар ижро этавериб, бутун Покистонга танилиб кетган. Қунаро телевизорда чиқади, безор қилиб юборади. Комедиядаги ҳар бир рол танловига муносиб номзодлар излаб топишни шу Ботин соҳиб зиммасига юклаганмиз... Мана бу чап ёнимда ўтирган жаноб ҳам бутун ҳаётини театр санъатига тиккан фидойилардан — Сажход Ҳайдар бўлади. Айнан шу киши сизлар билан ижодий ҳамкорлик режасини тузиб, имзо чеккан, Умумпокистон театр жамияти «Арт консул»нинг бош директори. Бугундан бошлаб тўрт томони муस्ताҳкам «Олтин девор» билан ўралган деб ҳисоблайверинглар. Комедияни сахнага қўйиб, бизларга топширмагунча ҳеч қаёққа чиқиб кетолмайди!

Ўртада яна қаҳ-қаҳа кўтарилди.

Кенггина ёруғ хонада 15 киши атрофида эркак-аёл йиғилганди. Кишвар Наҳид уларнинг ҳар бирини ўзига хос шоирона таъриф-тавсиф билан бизларга таништириб чиқди.

Сўнг илтимос қилгандай деди:

— Биласизлар, Исломобод янги пойтахт шаҳар, аҳолиси асосан амалдорлардан иборат, нуфуси ҳам кўп эмас. Шунинг учун расмий йиғилишлар ўтказиладиган бинолардан ташқари бу ерда катта санъат кошоналари, театр комплекслари йўқ. Бироқ, манави Ботинга ўхшаш, ўзини шу соҳага тикканлар анчагина. Менинг «Болам» деб муурожаат қилишимга кўникиб кетишган. Чунки бу шахримизда театр санъати навқирон боладай энди вояга етяпти.

Унинг тарбиясига Сизлар ҳам ўз ҳиссангизни қўшасиз, тажрибаларингиздан сабоқ берасиз деб умид қиламан. Ахир қадим-қадимдан дину диёнат, зироату маърифат нурлари Сизларнинг афсонавий юртингиздан оқиб келган, ота-боболаримиз сабоқни Ал-Беруний, Ал-Бухорий, Ибн Сино, Баҳовиддин Нақшбанд, Улуғбек, Бобур Мирзолардан олишган!

Бизларда нотик сўзи қанчалик ҳаяжонли бўлмасин, индамайгина эшитиб ўтириш одат тусига кириб қолган. Қўшни мамлакатларда эса бунинг акси: суҳбатдош сўзлари пурмаъно бўлса, таҳсинлар айтиб, муносабат билдириб туриш табиий ҳол.

Кишвар хонимнинг ҳам бизларга қарата айтган сўзлари бир неча бор олқишлар билан бўлиниб турди.

Шундан сўнг Сажжод Ҳайдар бугунги «топшириқлар» қандай бажарилганлиги ҳақида ҳисобот берди:

— Меҳмонлар учун транспорт ажратилди. «Равал» меҳмонхонасида жой тайёр. Учта томоша залини кўрсатамиз, хоҳлаганларини танлашади. Лекин, Равалпиндидаги Марказий театр — «Мемориал Ҳолл» да таъмир ишларини бошлаб юборишибди...

Шундай қилиб, бугун Равалпиндига бориб, у ердаги меҳмонхонага жойлашадиган бўлдик...

Равалпинди Покистон шаҳарларига хос гавжум қўчалари, одаму машиналар оқими билан лиқ тўлиб ётадиган ҳам қадимий, ҳам замонавий шаҳар. Сон-саноксиз бозорлари кечаси-ю кундузи тинимсиз ишлаб туради.

Шаҳарни мухтасарроқ қилиб «Пинди» деб ҳам юритишади.

Манбаларга қараганда Покистон мустақилликни қўлга киритган даст-

лабки йиллар мамлакатда фаолият кўрсатиб турган биронта театр труппаси бўлмаган. Ҳатто ҳаваскорлик гуруҳи фаолият кўрсатганлиги ҳақида ҳам маълумот йўқ.

Эллигинчи йилларнинг бошига келиб, дастлабки театрлашган томоша гуруҳлари пайдо бўла бошлади. Аста-секин уларнинг фаолияти кенгая бориб, бу ўз йўлида Карачида «Театр санъати жамияти», «Драма гилдин», Лахўрда «Ал-Ҳамро» гуруҳлари тузилишига сабаб бўлади. Юзлаб иқтидорли санъаткорларни шу ижодий жамоалар ўз атрофига бирлаштиради.

Дастлаб чет эл драматурглари асарлари асосида томоша кўрсатиш урф бўлади. Ибсен, Шоу, Гогол каби драматургларнинг асарлари урдуча тил, Покистонча шарт-шароитга мослаб талқин этилади.

Лекин кўп ўтмай миллий драма асарлари ҳам пайдо бўла бошлади. Айниқса Ҳожи Муинуддиннинг «Қизил қалъадан Лалунинг фермасига-ча» номли драмаси анча шов-шувга сабаб бўлган. Урду драматургияси мана шу асардан бошланади, дейди мунаққидлар.

Зеро, Мирза Адиб, Интизор Ҳусайн, Асқар Батт, Анвар Иноятулла каби драматурглар Ҳожи Муинуддиннинг издошлари ҳисобланади.

Исломобод театр санъати дурустигина шаклланиб келаётган шаҳар. Шунинг учун қарийб уч ярим миллион аҳолиси бўлган Равалпиндидаги энг катта «Лаёқат Мемориал Ҳолл» деб аталувчи театр биносининг машқ залларидан бирида «Олтин девор» учун артистлар танловини бошлаб юбордик.

«БУЮК ФУҚАРО» ҲУЗУРИДА

Ўзбекистондаги кўпгина урдуҳинду забонлар устози Тошмирза Холмирзаевнинг обрўи бу ерда чакки эмас. Бу ерда профессор Тошмирза соҳибни Пок-Ўзбек дўстлиги алоқалари жонкуяри, тиниб-тинчимас фаол инсон дея ардоқлашади.

Тошмирза Холмирзаев Покистонда узоқ йиллар ишлаган, у ернинг

одамларини чин юракдан севиб қолган. Керак бўлса, бу юракдан севиш учун қитмирликка қурилган тузум югурдаклари томонидан танбеҳлар ҳам эшитган.

Мана, бир оддий воқеа: Тошмирза ака дунёга машҳур алломаларимиз ҳақидаги китобларни покистонлик таниш-билишларга тақдим этади.

Алишер Навоий ҳақидаги фильмни ўзи таржима қилиб кўрсатади. Шундан кейин боши гавғодан чиқмай қолади. Унинг хатти-ҳаракатида «майда миллатчилик» гоёси бор дея ёпиқ партия мажлисида муҳокама қилишди, қаерга борса орқасидан айғоқчи қўйишади. Ҳатто, кимлар билан учрашиб, гаплашганлиги ҳақида «ҳисобот» сўрашади.

Дарвоқе, Тошмирза Холмирзаев Исломободдаги яқин дўстларидан бири доктор Абдул Қодир Хонга «омонат» деб Фарғона қовунидан бериб юборган, бизларга иложи бўлса, у киши билан учрашиб, суҳбатини олинглар, ажойиб инсон, дея тайинлаганди. Чинданам «бу юртда доҳийлар санокли, лекин доктор Абдул Қодир Хон битта» деган нақл ҳам юради. «Омонат»га хиёнат бўлмасин дея келишилган пайтда қўнғироқ қилиб, Тошкентдан — Тошмирза соҳибдан салом келтирганлигимизни айтдик.

Бир соатлардан сўнг хонадонимизга чопар келиб, бизларни эрталаб соат саккизларда шахсан Абдул Қодир Хон жанобларининг ўзлари қабул қилишларини билдирди.

Биз эрталабдан «Равал» меҳмонхонасининг биринчи қаватидаги кенг равонли айвонга қўйилган юмшоқ креслоларга ўтириб соат миля «8» га яқинлашишини кута бошладик.

Айтилган вақтда бир машина келиб, меҳмонхона қаршисидаги майдонда тўхтади. Ҳайдовчи машина эшикларини очиб, бизларни машинага ўтиришга таклиф этди.

Серқатнов, шовқин-суронли Пинди кўчаларини орта қолдириб Исломободга элтадиган кенг, равон йўлга чиқиб олдик.

Шаҳар марказига етай деганимизда ўнгга бурилиб бу ернинг энг гўзал ва катта магистрал кўчаларидан ҳисобланмиш «Файз Аҳмад Файз роуд» бўйлаб кета бошладик.

Икки томони адл қомат дарахтлар билан ўралган йўл адоғида гиштин деворларга туташ катта дарвоза кўринди. Соқчилар уяли телефон орқали кимларгадир хабар беришди-да, ички қарига марҳамат дегандай йўл кўрсатишди. Боғ-роғлар оғушидаги

кичик шаҳарчага кириб келгандай ҳис этдик ўзимизни.

Бир неча чақиримга чўзилган ойнадай сип-силлиқ, ярқироқ йўлнинг икки томони кета-кетгунча гулзор.

Навбатдаги назорат постидан ҳам ўтдик, ниҳоят, пештоқига олтин рангли улкан ҳарфлар билан «Абдул Қодир Хон илмий маркази» деб ёзиб қўйилган дарвоза қанотлари очилиб, кенг саҳни ҳовлига кириб келдик.

Кўзни қамаштирувчи қип-қизил гилам поёндоз солинган йўлакдан ичкарига кирдик. Лаҳза ўтмай қаршидаги баланд эшик очилиб бўй-басти келишган, қалами ранг костюм-шим кийган, сочларига ярашувлик оқ оралаган эллик ёшлар чамасидаги киши чиқиб келди.

— Абдул Қодир Хон,— дея ўзини таништирди у киши, сўнг ҳаммамиз билан қучоқ очиб кўришди. Ҳолаҳвол сўради. «Бизнинг акахонимиз» дея Тошмирза акани эслаб, у кишининг ишлари, оилалари аҳволи билан қизиқди.

Докторнинг ўзи пахта гулли пиёлаларда — Ўзбекистондан эсдалик — совға эканлигини гурур билан гапириб, чой қўйиб узатаркан, «ўзбекча одатга риоя қилдик» дея ҳазиллашиб қўйди.

Анча вақт гурунглашиб ўтирдикда, сўнг «Мемориал Холл» театрида бошлаб юборган ишларимиз ҳақида гапирдик.

— Хабардорман. Тошмирза соҳиб билан у киши юртга қайтишдан аввал мана шу ерда узоқ гаплашиб ўтиргандик. Ажойиб бир ўзбек комедиясини Покистон саҳнасида қўйиш ниятимиз бор дегандилар. Хайрли иш амалга ошаётганидан хурсандман. Маданий алоқалар борасида бу ажойиб янгилик. Қалай, бизнинг артистларда ўзбек ҳаётини саҳнада намойиш қила олиш маҳорати етарлими? — мезбон Мақсуд акага қаради.

— Бу ерда театр санъати фидойилари кўп экан. Кишвар хонимни айтишнинг ўзи етарли. Ҳеч қандай муаммога ўрин йўқ. Қолаверса, урфодат, табиатан бир-бирига яқин халқлармиз,— дея ўринли жавоб қилди режиссёримиз.

— Нимаки ёрдам зарур бўлса, ҳеч тортинмай менга мурожаат қила-веринглар! Сизлар бошлаган хайрли иш — «Олтин девор»ни саҳнага қўйи-лишида ҳиссам қўшилса, гоят хур-санд бўламан. Камина ҳам ҳаваскор адабиёт шайдоларидан!

Доктор соҳибнинг ишораси билан мулозимлардан бири учта зарварақли китоб кўтариб келди. Абдул Қодир Хон илиқ сўзлар билан дастхат ёзиб ҳаммамизга биттадан совға қилди.

Каттагина ҳажмдаги салмоқдор китоб ғазал ва шеърлардан иборат бўлиб, «Абдул Қодир Хон ён дафта-ридан» деб номланган эди. Унда тур-ли мушоираларда, шоирлар давраси-да ўқилган, олим ўзига ёққанларини ёдлаб олган ғазаллар ҳамда жаҳон шеърляти намуналарининг «қўнғил-га яқин»лари жамланган экан.

— Биз,— дедик китобни қабул қилиб оларканмиз,— аввал ҳазрат Шайх Саъдийнинг ҳақиқий «Гули-стон»ига кириб қолгандай ҳис этган-дик ўзимизни. Энди эса унинг боғбо-нидан ҳам «Гулдаста» олишга мушар-раф бўлиб ўтирибмиз!

— Ваҳ-ваҳ! — дея завқланиб ўрни-дан туриб кетди мезбон ва қовун — совғамизга ишора қилиб, сўзида да-вом этди:— Бу «Гулистон» ичра Мир-за Заҳириддин Бобур ўз «Нома»сида таъриф этган Фарғона қовунлари-нинг муаттар бўйи ҳам таралиб ту-рибди. Менимча Фарғона — «пари-хона» сўзидан келиб чиққан бўлса керак. Ўзбекистонлик ҳамкасб дўстла-рим Самарқанду Бухорони, яна кўп ажойиб жойларни кўрсатишди. Лекин парилар юрти — шу Водийни айла-нишга, Бобур қадамжоларини зиёрат этишга вақтимиз етмай қолди. Ало-ҳида, оддий бир сайёҳ сифатида сайр қилиб чиқиш ниятим бор.

— Мана бу соҳиб ўша Сиз айтган парилар юртидан бўлади,— деди тар-жимонимиз Ансориддин Иброҳимов каминага ишора қилиб ва қўшиб қўйди,— покистонлик машхур ҳажв ёзувчи Юнус Батт ўз китобларида хўп таърифини келтириб ёзган «00 — 20» лақабли зўр машинаси ҳам бор. Сиз-га қулай бўлган вақтда Ўзбекистонга таклиф этиб, айлантириши мумкин.

— Марварид тутлар ширасига бур-каниб, майзак бўла бошлаган, ги-лосга ранг кириб, ҳандалаклар бўйи анқий бошлаган паллани мўлжаллай-веринг, доктор соҳиб, ўзим айлан-тираман,— дедим мезбонга ҳамроҳи-миз сўзини қувватлаб.

— Ундай бўлса,— деди Абдул Қодир Хон аввал менга, сўнг Ансо-ридинга қараб,— олдиндан Сизлар-ни қарздор қилиб қўймоқчиман,— бугундан бошлаб машинам бир неча кун хизматларингизда бўлади!

— Шу эътиборингизнинг ўзи ҳам биз учун катта мадад! Қолаверса, Ва-зирлик томонидан бир эмас, иккита машина ажратилган!

— Бизники бошқачароқ-да! Ун-дан кейин «Олтин девор»нинг қўйи-лишида каминанинг ҳам ҳиссаси қўшилиши керак-ку!

Биз ортиқ нима ҳам дей олар-дик.

Бу учрашув арафасида дўстим, Из-ҳор соҳиб ҳамда журналистика қонун-қоидаларини сув қилиб ичиб юборган покистонлик таниш ҳамкасблар менга «йўл-йўриқ» кўрсатишганди. Шунга кўра иложи топилиб қолган пайтдан фойдаланиб, мезбондан сўрадим:

— Ёзувчи халқини биласиз, бун-дай ажойиб учрашувдан кейин бирон нарса ёзиб чиқармаса қўлининг «қичиғи» босилмайди!

— Гапингизни тушундим,— деди доктор Абдул Қодир Хон,— шахсан Сиз учун бемалол ёзиб, эълон қила-веришингизга ижозат бераман. Лекин ортиқча «қоралаб» юборманг, кўриб турибсиз — дуруст одамман.

Мен ҳам ҳазилга яқинлаштириб:

— Шунга ҳаракат қиламан,— де-дим.

— Ундай бўлса, қани, сураткаш, икковимизни алоҳида суратга олинг-чи...

Мезбон бизларни анча наригача кузатиб келди, ҳатто бообру одамлар учун мутлоқ нотабий ҳисобланган иш — машина эшикларини очиб, ўтиришга таклиф этди, мен мамла-катда бўлсам, албатта «Олтин девор» премьерасида учрашамиз, таклиф этишни унутманглар, деб хайрлаш-ди.

Устоз Абдулла Қаҳҳор ўзбек илмиётининг кўпгина таниқли вакиллари билан яқиндан дўст эди. Мен бир неча бор адиб оғир бетоб бўлиб ётганда ҳол-аҳвол сўраб келганлар орасида Ҳабиб Абдуллаев, Муҳаммаджон Ўразаевларни кўрганман, уларнинг дилкаш суҳбати устида чой қуйиб ўтирганман.

Бир куни иккала олим биргалашиб келиб қолишди. Муҳаммаджон ака даҳанини лунжи аралаш тез-тез кафти билан босиб-босиб кўярди.

— Ҳа, нима гап? — деди мезбон.

— Касалим анча кўпайиб қопти. Дўхтирлар даволанмасангиз бўлмайди, дейишди. Хайрлашгани келдим.

— Нима касалинг бор экан? — сўради Абдулла ака.

— Э, жуда кўп! — меҳмон оқ кителининг ён чўнтагидан бир қоғоз чиқариб, касалликлар рўйхатини ўқий бошлади. Узоқ ўқиди.

Ниҳоят, жимиб қолган Абдулла Қаҳҳордан садо чиқди:

— Вой-бўй, бу дунё билан хайрлашган одам ҳам шунча дардга мубтало бўлмас! Чинданам, бутунлай хайрлашишга келдингми?!

Хона уч забардаст алломанинг қаҳқаҳасидан титради.

Меҳмонлар кетишгач, улар ташрифидан кўнгли анча кўтарилган адиб:

— Ўз гарданидаги вазифаси-ю илми «қобиғи»га ўралашиб қолган раҳбар билан олимдан кўрққулик! Уларнинг фикри тиканли сим билан ўраб қўйилгандай чегараланган, кўрсиз бўлади. Чунки адабиёт — одоб дарсидан бебаҳралар! Ҳабибжон — Муҳаммаджонлар бошқа бир олам-да! — деганди.

Машинада кетяпмиз-у беихтиёр буюк адибнинг шу сўзлари хаёлимдан ўтди. Яна, шохлари эгик мевали дарахт билан гердайиб осмонга бўй чўзган қуруқ савлат дарахтнинг бирига қиёслаб тўқилган ривоятни эсладим. Мезбонимизнинг самимий, беғубор, камтарона чехраси кўз олдима гавдаланди.

УЧРАШУВЛАР

Худди ўзимизнинг қишлоқ йигитларини эслатувчи, полвонсифат, ранги тоза, 35 ёшлардаги йигит (асли боболари Фарғонадан)нинг оти Асадуллахон Муҳаққиқ. Покистонлик ўзбеклардан. Бу одамни аввалдан биламан: Бир неча йил олдин Изҳор соҳиб Асадуллохоннинг уйига олиб бориб, ўзбекчада менинг устозим деб таништирган, кўп ўтмай у кишининг ташаббуси билан Исломободда очилган дастлабки ўзбек тилини ўрганувчилар курсида муаллимлик қилган.

Ҳозир Асадуллахон Исломободдаги замонавий тиллар университетининг туркий тиллар куллиётида ўзбек тилидан дарс беради.

Мана шу одам бизларни элчихонамиз орқали ўз талабалари билан учрашувга таклиф этганди. Айтилган вақтда университет шаҳарчасига етиб келдик. Маъмурлар иззат-икром билан кутиб олишди.

Куллиёт ўқувхоналари, кутубхона ва техник жиҳозлар ям-яшил кенг майдон ўртасидаги кўпқаватли оппоқ

бинога жойлашган. Бу ерда турк, ўзбек, қозоқ, қирғиз, уйгур, туркман, озарбайжон тиллари ўқитилади.

«Ўзбек талабалари» орасида тилимизни ўрганишга қизиқиш катта. Бу шундоқ сезилиб турибди. Улар иложига борица бизлар билан сўзлашиб, янги жумлаларни дафтарларига тушириб олишга ҳаракат қилишарди.

— Аввал «кирил» чада ўқиб ёздик. Энди лотинча ҳарфларни ўрганиб бўлгандик, яна қандайдир ўзгартишлар киритилибди деб эшитдик... Бизларда ҳозирги озод Ўзбекистон ҳақида ҳикоя қилувчи адабиётлар йўқ. Уша Шўролар даврида чоп этилган «Ўқиш китоб»ларидан фойдаланиб келмоқдамиз. Яна таржима машқи учун элчихонадан «Халқ сўзи», «Ўзбекистон овози» газеталарини баъзан олиб турадим. Лекин ҳар доим боравериш ноқулай — тикиб қўйилган ўрамдан чиқариб беришади,— Асадуллахон қўлдан-қўлга ўтавериш ҳилвираб кетган 2 — 3 дона газетани кўрсатади...

Куллиётнинг каттагина кутубхонаси ва ўқув-машқ залининг бир томонини тили ўргатилаётган мамлакат китоб, газета, журналлари учун алоҳида жовонлар эгаллаган. Қозоқ, қирғиз гуруҳи талабалари ўз муаллимлари ёрдамида керакли адабиётларни ўқиб ўтиришган экан. Салом-алик қилиб, анча гурунглашдик.

— Сизлар ҳам бу ерда машқ ўтказиб турасизларми? — сўраймиз Асадуллахондан.

У киши сал ўнғайсизланади ва чайналиб жавоб беради:

— Машқларни синфнинг ўзида ўтказамиз. Бу ерда адабиётлар йўқ.

Беихтиёр тепасига «Ўзбек тили» деб ёзиб қўйилган бўм-бўш жовонларга кўзимиз тушади. Юрагимиз шиг этиб кетди.

Асадуллахон худди ўзи айбдордай гуноҳкорона бизга қарайди, синиқ овозда дейди:

— Кўп илтимос қиляпмиз, натижа йўқ! Ёзувчи, шоир оғайнилари мизга айтсангиз, китоб, газета-журналлардан юбориб туришса, бошимиз осмонга етарди.

Мен бошқа қардош тилларга таллуқли жовонлар тўлалигини кўриб хаёлимдан «нега бизлар бу даражада ҳафсаласизмиз» деган фикр ўтди.

Асадуллахоннинг кўнглини кўтарган бўлдим:

— Албатта ёзувчи ҳамкасбларга айтиб, нашриётлардан илтимос қиламиз. Ўзбек адабиёти ва матбуоти кутубхонасини ташкил этишда ёрдам берамиз... Анаву, Ленин суратли китобларни ўқитманг! Бошқасини жўнатамиз!

Университет шаҳарчасидан чиқиб «Мемориал ҳолл» театрига қараб йўлга тушдик. Роллар учун артистлар танлови ҳали давом этарди.

Куни билан Абдул Қодир Хон жанобларининг машинаси бизнинг хизматда бўлди.

Шомга яқин меҳмонхонага қайтарканмиз, ходимлар қўлимизга бир нечта конверт топширишди. Уларнинг ичида бугун доктор ҳузурида бўлиб, у киши билан тушган суратлар бор эди.

Бир оз нафасни ростлаб олгач, кечки овқат учун пастга йўналдик. Лифт эшиклари бўғиқ овоз чиқариб очилди-ю, рўпарамизда икки таниш киши пайдо бўлди.

Уларнинг ўрта бўй, қорамағиздан келгани томдан тараша тушгандай «пўписа» қила кетди:

— Ҳеч нарсага тушунмай қолдик! Нима, бу махфий ташрифми? Бизлардан бесўроқ келиб кетавериш экан-да! Ҳе, ўргилдим.

— Телефонда тополмасак, нима қилайлик? — ўзимни оқламоқчи бўлдим.

— Бекор гап. Мени астойдил излаганлар дунёнинг нариги бурчидан туриб ҳам топишади. Манавуни,— у қўлидаги ихчамгина уяли телефонга ишора қилди,— кечаси ҳам липпамга қистириб ётаман.

— Аввал сўрашиб олайлик, кейин бир гап бўлар, Башир соҳиб,— дейман уни сал ҳовридан туширмоқчи бўлиб.

Кучоқлашиб кўришамиз. Сўнг хонага таклиф этамиз.

— Йўқ,— деди чўрткесарлик билан Башир соҳиб.— Меҳмон мезбоннинг кули! Ортиқча гап бўлиши мумкин эмас. Тўғрими, Ясин?

Унинг шериги, келбатига хос салобатли овоз билан:

— Албатта, тўғри! — деди.

— Ана, масала ҳал. Ортиқча гап бўлиши мумкин эмас. Қани, кетдик.

Бу одам «ортиқча гап бўлиши мумкин эмас» дедими, бас. Оёқ тираб туриб олади, сўзини икки қилиб бўлмади.

Ташқарида кутиб турган машиналарга ўтириб «бош оққан» томонга кетдик.

Мақсуд ака ажаблангандай:

— Бугун нуқул амалдорларнинг ваҳимали машиналарида юриш насиб этган экан,— деб қўйдилар.

— Подшо бўп кетдиг-е! — Ансо-ридин у кишининг гапини қувватлаган бўлди.

Ярим тунда шаҳардан анча четдаги дала ҳовлида уюштирилган меҳмондорчиликдан қайтарканмиз, Башир соҳиб эртага кечқурун уйга олиб кетаман деб туриб олди.

Бизлар, ишни сал йўлга солиб олайлик, кейинроқ борамиз, дея ялиндик. Ҳар тугул рози бўлди...

Исломободнинг Жумабозор мавзесидаги бизлар дастлаб бориб кўрган театр биноси саҳнасида ёш актёрлар труппаси томонидан қўйилаётган «Бисвин саади» («XX аср») спектаклини кўришга таклиф этилгандик.

«Олтин девор» машқини барвақтроқ тугатиб, соат 8 ларда (бу ерда театр томошалари кечқурун 9 ларда бошланади) Башир соҳибнинг машинасида Жумабозорга қараб жўнадик. Театр биноси олдидаги майдон одам билан тўла. Маълум бўлишича, чипта сотилаётган экан.

Асар сиёсий мавзуда бўлиб, XX аср — кексайиб соч-соқоллари оқариб кетган Қариянинг бир умр давомида бошдан кечирган аянчли фожеалар тизими асосида ривожланиб боради. Ички зиддиятларга кенгроқ ўрин берилган. Сотқинлик ва унинг оқибатида оддий халқ бошига тушган кулфатлар телба аёл образи орқали талқин этилади.

Томоша давомида турли даврларда Покистонни бошқарган раҳбарлар шаънига, ҳатто яқиндагина вақтинча Бош вазир лавозимига тайинланган Мирож Холид номига айтилган танқидий сўзларни ҳам эшитиш мумкин.

Кўтарилган муаммолар юқори савияда эмас, актёрлар маҳорати ҳам шунга яраша бўлса-да, зални тўлдириб ўтирганлар томошани яхши кутиб олишди.

Негадир спектаклда антимусулмон сиёсатининг бош гиж-гижловчиси фақат Америка деган тушунча олга сурилади. Унинг айғоқчиси қиёфасидаги кишилар қаттиқ танқид остига олинади... Аммо XX аср охирларида катта жинояткорона босқинчилик урушини содир этиб, тинч Афғон элида беадад хунрезликлар уюштир-

ган московли зўравонлар ҳақида, шу кеча-кундузда ҳам турли дин-этиқоддаги халқларни бир-бирига қайраб, унинг оловида қўлини иситмоқчи бўлаётган Россия раҳбариятидаги шовинист гуруҳлар хусусида лом-лим дейилмайди.

Томоша сўнггида Сажжод Ҳайдар бугунги спектаклни кўришга қардош Ўзбекистондан азиз меҳмонлар ташриф буюришганини эълон қилиб, ҳаммамизни саҳнага таклиф этганда зални гулдирос қарсақлар босиб кетди. «Пак-Ўзбек дўсти зиндабад!» деган чақириқлар янгради.

Мақсуд ака Юнусов ёш актёрларни саҳнада илк бор ўйнаётган роллари билан муборакбод этиб, оқ йўл тилади. Покистонлик театр ишқивозларини яқин ўртада ажойиб ўзбек комедияси билан хушнуд этажагимизни маълум қилди, бугунги спектаклда иштирок этган қизлардан бирини «Олтин девор» даги роллар учун кўрик-танловга таклиф этди.

Равалпиндига қайтар эканмиз, Башир соҳиб:

— Бу танловларинг тугайқолса, ана ундан кейин кичкина дастурхон ёзиб «Олтин девор» га оқ фотиҳа олиб берардим,— деб қолди.

Биз унга ҳазиллашдик:

— «Кичкина дастурхон» билан қутулмайсиз. Ҳали «Олтин девор»нинг тўйини қилиб берасиз.

— Ортиқча гап бўлиши мумкин эмас! — қўлларини ўзбекчасига қилиб кўкрагига уриб кўяди Башир соҳиб.

— Бунақа одамларни қайдан топиб олгансиз? — Менга ўгирилиб қарайди Мақсуд ака.

— Кўчадан! — дейман-да, қўшиб қўяман,— аслида Башир акани Мансурхўжа деб чақирсангиз ҳам бўлаверади.

— Қанақасига?

— Қизиқ тарихи бор.

ПИНДИЛИК МАНСУРХЎЖА АКА

У пайтлар Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси шаҳар марказидаги «Ўзбекистон» меҳмонхонасига қўшни уч қаватли бинода жойлашган эди. Кеч-

ки пайт уюшмадан чиқиб катта кўчани кесиб ўта бошладим. Бундоқ қарасам, қаршидаги йўлакда пипиллаб ихчам «дипломат» кўтарган эски

қадрдонимиз Мансурхўжа ака кетиб боряпти.

Бу одамни ҳамкасб ижодкор дўстларимдан кўпчилиги танийди. Қизиқ-қизиқ одатлари бор.

У ўша тоғ йўли орқали Қамчиқ довонидан ошиб, Фарғона водийсига кириб бораверишдаги биринчи «дарвоза» — Данғара (собик Фрунзе) туманида узоқ йиллардан бери раҳбарлик қилар, номи чиққан бирон ёзувчи ёки шоир шу одамнинг рухсатисиз «чегара»ни босиб ўтиб кетишга ҳаққи йўқ эди. Ўтиб кетган бўлса, албатта қайтишда «қўлга тушарди». «Гуноҳ»ни ювишнинг бирдан-бир йўли — меҳмон бўлиш, дастурхон устида оз-моз гурунг бериш эди.

Мансурхўжа аканинг бундай мажбурий меҳмондорчилик русуми ҳақида ҳар хил ҳазил-мутойибали гаплар тарқалган.

Кўқонлик жиддий ижодкор Ҳабибулло Саид Фанининг гувоҳлик беришича, бу одам билан бир ҳафта юриб, бир жилд ҳангома асар ёзса бўлади.

Камина ҳам Фарғонанинг ҳазилкаш, ҳаммага гапи ўтадиган «эрка» шу раҳбарининг кўп меҳмони бўлганлардан.

Бир куни денг, Йўлдош ака Сулаймон билан Данғарада тўхташни «унутиб», Кўқонга ўтиб кетиб қопмиз.

Орқамиздан ўт ўчирувчиларнинг ваҳимасини қилиб, қиёмат-қойим билан сигнал чалганича милиция машинаси келиб қолди. Қайтишга мажбур бўлдик.

Қабулхонага кирсак рўпарада ўрта яшар бир жувон ўтирибди. Мансурхўжа ака катта стол ёнбошидаги радиотелефон қулоғини босиб гапиряпти:

— Алло, алло, Фарғона! Мен Мансурхўжаман.

Карнайдан овоз эшитилади: «Ким? Қаттиқроқ гапиринг!»

— Мен, Мансурхўжа! Данғараданман.

— «Эшитмаяпман. Ким?»

— Мен, Ман-сур хўжа...

— «Ким?»

Мансурхўжа аканинг кўзи бизга тушди-да, қаршидаги курсиларга ўтиришга ишора қилади ва гапида давом этади:

— Эшитяпсанми! Мен Мансурхўжа.

— «Ким? Ким?»

Нихоят хуноби ошиб кетган туппи-тузук раҳбар одам:

— Амма холангни...— деб юборса бўладими.

Бирдан радиотелефондан тиниқ жарангдор овоз эшитилди: «Э, Мансурхўжа ака, Сизмисиз?!»

У киши бошини ергача эгиб, қунишиб олган жувонни кўриб қолди-да, дарров ўзини оқлагандай бизларга қараб:

— Ана, кўрдиларингми? Буларга шунақа гапирмасанг тушунмайди. Мажбур қилади! — деб кўйди, сўнг гўшакка қараб гапида давом этди,— Ҳой, менга қара, анаву олтмиш ўринли болалар шифохонасини қирқ ўринга тушириб кўйибсан. Хонамда бош дўхтир йиғлаб ўтирибди. Мухбирлар ҳам шу ерда. Аввалги лойиҳа бўйича қурилишни тезроқ бошлаб юбормасанг, газетага уриласан?

— «Хўп-хўп. Айтганингиз бўлади, Мансурхўжа ака!».

Шу гаплар бўлиб ўтганига ҳам олти йилдан ошиб қолган, ўшандан бери кўришганимиз йўқ эди. Энди ўзи кўрмаганга солиб ўтиб боряпти, бу киши. Синамоқчи шекилли...

Унинг орқасидан эргашдим. Яқинроқ келганда «дипломат»нинг бир четидан ушлаб тортганим, қутилмаганда у «тап» этиб ерга тушди. Мансурхўжа ака шошиб уни ердан кўтарди, хавотирланиб юзимга қаради ва индамай йўлида давом этмоқчи бўлди.

Кўзларимиз тўқнашди-ю, мен ноқулай аҳволда қолдим.

— Қалтис ҳазил қилганлигим учун узр сўрайман,— дедим хижолат чекиб.— Бир танишим бор эди, унга жуда ўхшар экансиз!

Йўловчи: «Кья», яъни «Нима?» дея менга дурустроқ ўгирилиб қаради.

Шунда билдимки, бу одам билан осонгина «тил топишиш» мумкин.

Энди узримни ҳиндустонийда айтиб:

— Ўша танишим Мансурхўжа акани кўрмаганимга анча вақт бўлганди,— дея қўшиб қўйдим.

Қаршимда турган одамнинг юзида беғубор табассум пайдо бўлди. Қорачадан келган, қотмалиги, кўзлари, қошлари, қирра буруну лабларининг юпқалиги, бўй-басти, ҳеч кимникига ўхшамас қувроқ боқишлари... Эй, тавба, дейман ичимда, одам ҳам шундай бир-бирига ўхшаш бўладими.

— Мениям таниш ўртоғим бор эди. Мактабда бирга ўқиганмиз. Оти Юсуф. Ўн йилча бўлди кўришмаганимизга. Сизга қараб, мен ҳам ўша ошнамни кўргандай бўлиб турибман. Отингиз нима? — деди янги танишим.

— Ҳар қалай Юсуф эмас!

— Мен ҳам ҳар қалай Мансурхўжа эмасман. Башир Аҳмад отим!

Қўл олишиб кўришдик.

— Хўш, йўл бўлсин, меҳмон?

— Кеча Ашхободдан келдим. У ерда қўшма корхонамиз бор. Бугун Исломободга учушим керак эди. Анаву турган тачсини гаплашайми деб келётгудим.

— Овора бўлиб нима қиласиз, Ана, тайёр такси! — дедим-да, нарироқдаги машинани кўрсатдим.

Аэропортга келгач, у мени чинданам таксичи деб ўйлади шекилли, кира ҳақи бермоқчи бўлди, олмадим.

Ялинди. Қўйсангиз-чи, дедим.

Касбимни сўради. Қаламкашлигимни айтдим.

«Мен сизни албатта топиб оламан», деб хайрлашди.

Орадан йиллар ўтгач, тасодифан танишиб қолган бу одам билан яна учрашаман деб асло ўйламагандим...

Ўшанда, яъни Халқаро анжуманда иштирок этиш учун Исломободга келганимизда меҳмонхона эшигини тақиллатмай хонамизга кириб келганида, аввал кўзларимга ишонмагандим.

— Танияпсизми, мен Мансурхўжа ака бўламан,— сўнг ёнидаги савлат тўкиб турган, қарашлари оғирбосиқ ўрта яшар кишига ишора қилди,— оғайним Муҳаммад Ясин би-

лан Халқаро Конгрессга ташриф буюрганларингиз ҳақидаги хабарни газетада ўқиб, икки кундан бери қидирамиз, Исломободда, Пиндида бормаган меҳмонхонамиз қолмади. Хайрият, «Шалимар»да экансизлар! Айтгандим-ку, топиб оламан деб.

Баъзи одамларда ҳар кимга ҳам насиб этавермайдиган, кўпчилик даврасига қўшилган заҳоти тезда эл бўлиб кетиш хислати бўлади. Башир соҳиб шундай одамлар тоифасидан эди. Осонгина ҳамроҳларим — ёзувчиларимиз билан «тил топишиб» олди. Апоқ-чапоқлашиб, гап ҳазилмутоибага ҳам бориб етди.

— Энди гап бундай,— деди Башир Аҳмад ҳаммани ўзига қаратиб,— Покстонда неча кун бўлсангизлар шунча вақт менинг меҳмонимсиз. Меҳмон — мезбоннинг қули. Ортиқча гап бўлиши мумкин эмас! Қани, кетдик!

— Ие, бу нима деганингиз, жаноб, нега биз кул бўларканмиз! Аввал аниқлаб олайлик: мезбон ким-у, меҳмон кимлигини! Кимларнинг хонасида ўтирибсизлар ўзи? — Тоҳир Қаҳҳор қошларини чимириб, «без» бўлганча Башир Аҳмадга қаради.

— Ҳў, менга қара, йигитча,— бўш келмади меҳмон ҳам,— Ўзбекистоннинг буюк шоири бўлсанг-да, шайтонроқ кўринадан, мен сендайларнинг ўнтасидан ўтаман. Сўзим-сўз: ортиқча гап бўлиши мумкин эмас. Кетдик.

— Қаёққа?

— Бош оққан томонга!

— Бу «Мансурхўжа» ҳам ўзимизга ўхшаш шоир экан-ку! — Тоҳир ҳаммамизга бир-бир қараб чиқди.— Ортиқча гапга ўрин бўлмаса, кетдик-да!

Башир Аҳмад қўлидаги телефон билан қайсидир емакхона хўжайини билан боғланди.

Кейин алламаҳалгача бизларни Пиндининг қадимий ва замонавий қалъа-ю кошоналари, бир-бирига мингашиб кетган кулбалар-у тор кўчалари бўйлаб сайр қилдирдилар. Ўз шаҳарлари тарихини сўзлаб бердилар. Муваффақиятлардан фахрланиб, муаммолардан куйиниб гапирдилар.

Кечки салқин тушганда, бу томонларнинг «қиши» ҳам иссиқ бўла-

ди, чиройликкина ҳарбий шаҳарчага кириб келдик. Бу ерда бундай жойлар «очик» ҳисобланади. Бемалол кириб чиқавериш мумкин. Айниқса бой-бадавлат кишилар ҳар ерда ўзларини эркин тутадилар.

Биздаги каттагина ўзбекча ҳовлини эслатовчи, ўртада фавворалар отилиб турган ресторан яланглигида ўтириб, овқатландик. Гурунглашдик, Дастурхонни овқатдан ташқари хилма-хил салқин ичимликлар, мева-чевалар билан тўлдириб ташладилар. Умуман Покистонда мавжуд ҳар хил даражадаги емакхоналарнинг диққатга сазовор жойи шундаки, маст қилувчи ичимликлар «анқонинг уруғи» — мутлоқ дастурхонга қўйилмайди.

Ён-атрофимиздагилар биз Ўзбекистондан келган ёзувчи-шоирлар эканлигимиздан хабар топишиб, мамлакатимиз ҳаётига оид ўзларини қизиқтирган саволлар беришар, Покистондан олган таассуротларингиз қалай деб сўрашар, бизнинг тилимизда бирон ғазал эшитиш истагини билдиришарди. (Бу ерда, катта-кичик давраларда ҳар доим шеърят ихлосмандлари кўплаб топилиши одамни ҳайратга солади.)

Вақт алламаҳал бўлганда меҳмонхонага кириб келдик.

Эртасидан бошлаб бизнинг делегация аъзолари хизматида бўлиши учун Башир соҳиб томонидан навбатчи машина қўйилди. Зарурати йўқ дейишимизга қарамай, Японияда чиқарилган «Тойота» деган микроавтобус эртадан-кечгача меҳмонхона олдида хизматимизга мунтазир бўлиб турарди... Вақт топилганида баъзан ўзимиз, баъзан Башир Аҳмаднинг қистови билан яқин атрофдаги диққатга сазовор жойлар, бозорларни айланиб келардик.

Башир, Ясин соҳиблар ҳаммамизни Исломободдан бир неча ўн чақирим наридаги, атрофи ўрмон билан ўралган «Жаҳон бозори» деб аталувчи савдо шаҳарчасига олиб бордилар. Дам олиш (жума) кунини шу ерда ўтказдик.

Қарийб бир ҳафта давом этган анжуман охирлаб, қайтишимизнинг

сўнги кунни атрофимизда парвона бўлиб юрган ҳар икки оғайни бизларни уйларига таклиф қилишди.

Меҳмондорчиликнинг асосий қисми Муҳаммад Ясиннинг кенг саҳнли ҳовлисида давом этди. Чунки яқин орада хонадоннинг тўнғич қизи Ойнанинг тўйи бўлиши керак. Бундай шодиёна арафасида турган хонадонга қутлуг қадамли меҳмонлар ташриф буюрса, келин-куёвлар ҳаёти шод-хуррамликка бурканади, улар меҳр-оқибатли бўлишади, уйдан меҳмон, қут-барака аримайди деган ажойиб тушунча бор экан.

Бизларни Ясин соҳиб хонадони соҳиббаси Фарҳанда хоним, ўғиллари Умар, келинлари Эърам Али, катта-кичик қизлари Ойша, Омина, ҳатто бўлажак куёв Амир Хонлар кутиб олишди.

Дастурхон атрофидаги суҳбат қизигандан-қизиб мушоирага айланиб кетди. Шеърхонлики Тоҳир Қаҳҳор бошлади. Хосият хоним Бобомуродова Башир ва Ясинларнинг дўстлар дийдорига муштоқ, қалби пок ва беғубор одамлар эканлигидан таъсирланиб ёзган янги шеърини ўқиди:

Баҳор ҳатто кетолмайди бу элдан
Аҳмад ила Ёсинлари бор учун.
Шавқи кетмас бу кечанинг ҳар дилдан
Илҳомли дам юракларга ёр учун.

Ёшлик билан донишлик учрашди бугун
Садоқат ва меҳр қўшилиб кетди.
Исломободда қалбларимиз туташди бутун
Наволар, қўшиқлар осмонни тутди.

Бу шеърни таржима қилишга ҳожат қолмади. Даврада ўтирганлар юрагига ҳар бир сўз, ҳар бир жумланинг оҳанги сеҳрли куйдай сингиб борар, ўртада завқиеб туйғулар жўш урарди.

Мушоирани «Ён дафтар»ига ҳавас учун шеърлар битиб юрадиган Фарҳанда хоним давом эттирди.

Ойша-Амир Хонлар биз меҳмонларни яқинлашиб келаётган тўйларига таклиф этиб, бир сидрадан Покистон миллий либослари, совға-саломлар улашишди.

Башир соҳиб:

— Албатта тўйда иштирок этишларингиз шарт. Мушоира яна давом этиши керак. Шу тантанага атаб Тоҳир Қаҳҳор янги шеър битсин! Ортиқча гап бўлиши мумкин эмас! — дея ўтиришга яқун ясади.

Афсус, тўйда иштирок этолмадик, Қалб сўзи, тилак ва дуоларимизни келин-куёвлар номига жўнатишган Табрик шошилинчномаси орқали изҳор этдик...

Ўзбекистонга қайтгач, пиндиллик «Мансурхўжа» суратини индамайгина кўқонлик «адаши» олдига қўйдим.

— Ие, қўллар чўнтакда! Худди кенг кўчанинг султонидай йўргалаб кетяпмиз-ку! Ҳа, ҳа, бу Тошкентдаги «Чинобод» санаторияси! Вот масала қаерда! Ўшанда билинтирмай олиб қўйган эканлар-да!

— Йўқ, бу покистонлик «адаш»-ингиз Мир Башир Аҳмад! Ўз суратини Сизга эсдалик учун бериб юборди! — дейман Мансурхўжа акага уни ҳайрон қолдириб ва бир неча йил аввал тасодифан кўчада учрашиб қолганимиз тарихини сўзлаб бераман.

У киши суратдан кўз узмай:

— Ғалати ишларни қилиб юрасиз. Худди ўзим-а! Довдирлиги ҳам менга ўхшайдими? — деб сўрайди қув боқиш қилиб.

— Худди ўзингиз. Айниқса «Ортиқча гап бўлиши мумкин эмас» дея бир сўзда туриб олиши!

— Мучалимиз ҳам бир бўлса керак! — Кутилмаганда Мансурхўжа ака стол устига муштини уриб, ўрнидан туриб кетади.— Тутиб келиб, бир меҳмон қилмаймизми-а!...

ЎЗГАРГАН РЕЖАЛАР

Кечаси вақт алламаҳал бўлганда телефон жиринглади.

Лаҳўрдан Покистон — Ўзбекистон маданий ва иқтисодий алоқалар дўстлик жамиятининг раиси Маҳмуд Али Бҳатт жаноблари ҳол-аҳвол сўрагандан сўнг, эртага Исломободга етиб бораман, тушликни бирга қиламиз деди.

Энди артистлар танлови поёнига етай деган, Ботин ҳамма ишини йиғиштириб қўйиб, Мақсуд ака айтганидек, «Мўмин»га, яъни ўзига муносиб «хотин» — «Ҳуринисо»ни қидириш билан овора эди.

Бироқ эртаси кун Исломободнинг «Чайна» ресторанида бир неча киши иштирокида бўлган гурунг режаларимизни буткул ўзгартиб юборди.

— Аслида маданий алоқаларимиз тарихида бу биринчи маротаба амалга оширилаётган катта тадбир,— дея босиқлик билан гап бошлади Бҳатти жаноблари.— Шунинг учун «Олтин девори»ни бор бўй-басти билан юқори даражали театр сахнасида намойиш этишимиз керак. Асарга ана ундан кейин Покистон бўйлаб катта йўл очилади. Қолаверса, ўтган йили

Дадахон соҳиб Лаҳўрга келиб, Тоҳир Аслам икковлари Ал-Ҳамро маъмурияти билан гаплашишган!

— Лекин,— дея суҳбатга аралашди Кишвар Хоним,— маълумки, комедия бойликка ўч, олтин васвасасига тушганлар ҳақида. Шунинг учун уни ўзимизнинг пойтахт амалдорларига кўрсатишдан бошламоқчи эдик. Афсус, «Мемориал Холл» да таъмир ишлари бошланиб қолиб, сахна масаласи кўндаланг бўлиб турибди. Ҳали ҳам Ал-Ҳамрога кўчирсак кеч эмас. Вақтни бой бермаслик учун бугуноқ Сажжод Ҳайдарни Лаҳўрга жўнатишга тайёрмиз. У ерда ташкилий ишларни уюштириб туради.

Дастурхон атрофида юқори лавозимли 2 — 3 ҳукумат аъзолари ўтиришарди. Уларга ҳам бу фикр маъқул тушди.

Сочлари мош-гурунч бўлиб оқарган, ҳазилкашроқ жаноб:

— Агар Кишвар хоним бизни назарда тутаятган бўлсалар, комедияни Лаҳўрга бориб, кўриб келаверамиз,— деди.

Жаноб Бҳатти уяли телефони орқали аэропорт билан уланиб, битта

чиптага буюртма берди. Сўнг Лаҳўрга кўнғироқ қилди. «Жимхона» кўрғонидан учта жой ҳозирлаб қўйишни айтди ва бизларга ўғирилди:

— Бугун-эрта Исломободни томоша қилинглар, тоғли Мирини бориб кўринглар. Индинга сизларни Лаҳўрда қутамиз!

«Бу «юмуш»ларнинг ҳаммаси ўн дақиқалар ичида ҳал қилинди...

Комедияни саҳналаштириш билан бирга китобини чоп этишни ҳам Тоҳир Аслам Гўра билан келишиб олгандик. У «Олтин» деворнинг урду нусхаларидан бирини ўзи билан Тошкентдан Лаҳўрга олиб кетганди.

Бу томондан ҳам иш осон кечадиган бўлди: «Гўра паблишарс» нашриёти билан Ал-Ҳамро театр комплекси бир-бирига яқин масофада жойлашган.

Доим қувноқ, юзидан табассум аримайдиган, тиниб-тинчимас, Покистоннинг таниқли комик артистларидан Ботин билан қисқа вақт ичида қадрдонлашиб қолгандик.

У бизлардан сўраб Мўмин монологидаги энг қизиқарли жойларининг ўзбекча матнини ҳафсала билан ёзиб олар ва ҳайрон қоларли даражада тез ва соф талаффузда ёддан айтиб хонамизга кириб келар, бундан ўзи завқланиб кетиб, «Қалай! Яхшими?» деб қўярди.

— Шу тиришқоқлигинг бўлса, сени Тошкентга олиб кетамиз, «Олтин девор»ни ўзбекча ўйнаб берасан,— дея унинг кўнглини кўтариб қўярдилар режиссёримиз Мақсуд ака.

Ботин режалар ўзгарганлигини эшитган шекилли, кечқурун ҳузуримизга сўниқ кайфиятда кириб келди. Унинг чақнаб турадиган кўзларида қандайдир хомушлик бор эди. Шунда ҳам сир бой бергиси келмади шекилли, жилмайган ҳолда:

— Афсус, Мақсуд ака, Сиз айтган «Хуринисо»ни топгандим... Лекин биз бари бир «Олтин девор»ни қўямиз,— деди.

— Айнан сен қўясан! Сенга ишониб топширамиз,— Мақсуд ака овозини баландлатиб давом этди:— Чунки сен комедиянинг бутун моҳияти-

ни англаб етдинг. Балки биздан яхшироқ қилиб қўясан!

Эрталаб узоқ сафарга йўлга тушиш учун хонадан чиқарканмиз, телевизор орқали Ботин бош роллардан бирини ижро этган кўп қисмли янги видеофильмдан реклама учун парча намойиш қила бошланди: Ботин баланд бир тепалиқда турганича кимгадир қўл силкиб, гўё хайр деб, бизларга оқ йўл тилаётгандек эди.

Кишвар хоним бизларни Лаҳўрга кузатиб қоларкан:

— Учоқ кўзни боғлагандай ғир этиб элтади-қўяди. Бу ерларга келиб юрибсизларми, томошалаб кетинглар деб машина ажратдик,— деди-да, Мақсуд акага ўғирилди,— Бҳайжан (акажон), илтимос, сизлардан тажриба ўрганишимиз керак. Менимча, комедияни театр санъати намояндларининг уч авлоди, яъни кекса-тажрибали, навқирон ҳамда энг кенжа умидли ёшлар иштирокида саҳнага қўйилиши мақсадга мувофиқ бўларди. Бу масалада Сажжод Ҳайдар сизларга ёрдам беради. Анча ишлар қилиб қўйибди, гаплашдим. Эртага ўзим ҳам этиб бораман!

Покистон Маданият вазирлигига қарашли «Нисса» микроавтобусида Лаҳўрга қараб йўлга тушиди.

Шаҳар чегарасигача бизларни кузатиб келган Башир соҳиб барибир сизларни ўзим топиб оламан, кичкина дастурхон ёзиш ҳам, «Олтин девор» тўйини ўтказиш ҳам амалга ошади, ортиқча гап бўлиши мумкин эмас, дея хайрлашиб қолди.

Равалпинди билан Лаҳўр ораси қарийб уч юз чақиримли йўл. Бу масофани самолётда 40 минутда, машинада, ҳайдовчи тажрибали бўлса, 4 соатлар ичида босиб ўтса бўлади. Ўтган йил бизлар Т. А. Гўра билан унинг «Тойота»сида эрталаб йўлга чиқиб, сайри-саёҳат билан кечга яқин шаҳарга кириб келганмиз.

Автобусчамиз худди бизнинг Самарқанд билан Бухоро орасидаги Чўли малик манзарасини эслатувчи пасту баланд қирликлар бағрига кириб бораверди... Ҳавонинг намлиги, тез-тез бўлиб турадиган ёғингарчилик сабабли, борлиқ ям-яшилликка бур-

канган: аксар ариқларимиз бўйида ўсиб ётадиган толга ўхшаш чўзинчоқ япроқли дарахтлар, паканабўй буталар тўп-тўп бўлиб кўзга ташланиб қолади.

Баъзан қаршидан кенглиги бир чақиримчага чўзилган тик жарликлар пайдо бўлади. Улар устидан қилич дамидай бетон кўприклар ўтган. Кўприкдан баланд қоялар этагида теп-текис қилиб ҳайдалган далалар, ундан нарида кўм-кўк экинзорлар кўринади. Ҳозир «қиш» эмасми, биронта деҳқон қораси кўринмайди.

Катта магистрал йўл бўйлаб кетакетгунча жуда кўп қулай ва кенг қилиб, ҳозирги замон талабига мос кўприклар қурилмоқда. Айтишлари-ча, булар ҳаммаси Ўзбекистон ва унга қўшни мамлакатларни Карачи порти орқали осон ҳамда қулай савдототиқ йўли билан боғлаш учун қилинмоқда.

Мамлакатнинг оби-ҳаёти, шу билан бирга тошқин пайтларда минглаб қишлоқ аҳолисига офат ҳисобланувчи азим Сатлеж. Чиноб дарё кўприкларидан ҳақ тўлаб (бу ерда ҳар транспорт воситаси учун уч рупия берилади) ўтиб, Лахўрга яқинлашиб келганингиз сари йўлнинг икки томонидан бир-бирига қапиштириб қурилган пастак кулбалар ва улар ўртасида осмонга бўй чўзиб, қора тутун буруқсатиб турган гиштин мўрилар кўплаб учрайди.

Хумдонларнинг кўплиги шу атрофда гишт куйиш учун сифатли хомашё мўллигини кўрсатиб турибди. Дарвоқе, ҳар қадамда қизил гиштан тикланган катта-кичик қўрғон, гир айлангириб ўралган томорқалар, уй ва иморатларни кўришингиз мумкин. Ҳатто бетон кўприкларнинг устунлари ҳам шу гиштан кўтарилган.

Гужрал шаҳарчасидан кўнгил тортароқ емакхона қидириб кўп овора бўлдик. Бир мусофирхона дарагини айтишиди. Унинг ресторанида тамадди қилиб, яна йўлга тушдик.

Ниҳоят, кун яримдан оққанда Лахўр шаҳар остонасига келиб тўхтадик. Тўғрироғи, машинамизни кирди-чиқдини назорат қилиш божхона

полицияси тўхтатиб, четроқдан жой кўрсатди. Юкларни кўриб қаерга, нима мақсадда олиб кетилаётганлиги ҳақида ҳужжат тўлдиришга тутунди. Бу албатта текширувсиз бўлмайди, дегани.

Шаҳарнинг марказий кўчаси — Қайди Аъзам бўйлаб, тўрт томони боғ-у, кўмкўк чимзор билан ўралган «Жимхона» қароргоҳига кириб келдик.

Ҳар тугул бу ердаги полиция кийимидагилар жомадону картон кутиларимизга шубҳали қарамай, табасум билан илиқ кутиб олишди. Хизматкорлар юкларимизни пастга тушира бошлашди. Бизлар учун тайёрлаб кўйилган хоналар рақамини айтиб, ичкарига таклиф этишди.

«Жимхона» — бу ўз русуми, ўз қонун-қоидаларига эга инглизлар давридан қолган «Клуб». Унга ҳар қандай сармоядор аъзо бўлиб кириши мумкин. Фақат белгиланган йиллик бадални тўласа бас. Ана ундан кейин бутун оила аъзолари, ҳатто яқин танишлари имтиёзли суратда «Клуб» қошидаги спорт заллари, кўнгилочар дам олиш хоналари, ресторан каби барча қулайликлардан фойдаланиш ҳуқуқига эга бўладилар.

Бизлар «Жимхона» клуби аъзоси Бҳатти жанобларининг яқин кишилари қаторида шу меҳмонхонага жойлашдик.

Муздай шарбатлар ичиб (Лахўр анчагина иссиқ эди) бир оз ҳордиқ чиқарган, машҳур Покистон мусавири Шокир Али уй-музейига қараб йўлга тушдик. У ерда бизни бир гуруҳ актёрларни йиғиб Сажжод Ҳайдар кутарди.

Уй-музей Лахўр марказида жойлашган бўлиб, ўзимизнинг ўзбек маҳаллалари ҳовлисидан деярли фарқ қилмайди. Рассом ҳаётлиги пайтида бу ерда доим гавжум бўлган: турли ижодий кечалар уюштирилган, мушоиралар ўтказилган, тасвирий санъат оламида яратилган янги асарлар кўрикдан ўтказиб, оқ фотиҳа берилган.

Машҳур рассомнинг васиятига кўра шу хайрли анъана ҳануз давом эттириб келинаётганлиги сабабли,

«Олтин девор» гуруҳининг биринчи йиғилишини шу қутлуғ даргоҳда ўтказишга қарор қилинибди.

Мусаввир асарлари қўйилган кўргазма залларини айланиб томоша қилдик. Унинг руҳини шод этиб, дуолар ўқидик.

Шу куннинг ўзидаёқ алламаҳалгача музейда қолиб кетдик. Йиғилганларнинг қўлларидаги текст бўйича бирма-бир ролга «солиб» кўрган Мақсуд ака Сажжод Ҳайдарга қараб: «Яшанг! Мана бу бошқа гап» деб юбордилар.

Дарвоқе, Лаҳўр — Лаҳўр-да!

Мўмин ролига таниқли комик актёр Муҳаммад Аслон Рао; Абдусалом ролига — актёр ва машҳур театр режиссёри Анжум Аёз; Ҳуринисо ролига — машҳур актриса (кино ва театр сахналарида юзлаб эса қоларли образлар яратган), ҳам таниқли ҳикоянавис адиба (кўплаб ажойиб китоблар муаллифи) Убайда Саййид Хоним; Оқсоқол ролига — кекса устоз актёр Назир Ҳусайн; Қиличбек ролига — Нурул Ҳасан Малик; Саидмалик ролига — Имтиёз Аҳмад; Нодир ролига — Анжум Шаҳзод Аҳмад; Дилором ролига — Шамоила Канвал; Матлаб ролига — Салмон Бҳатий каби иқтидорли актёрлар, ҳамда Шафоат, Зуҳра, Доктор ролларига «Олтин девор» орқали катта сахнага илк маротаба «йўлланма» оладиган Тоҳира Имом, Биндия Саййид, Нуъмон Али Саидлар танланди.

Эртасига Исломободдан етиб келган Кишвар Хоним ҳам «Олтин девор»нинг янги гуруҳи билан танишиб, энди кўнглим ўрнига тушди, бундай ажойиб «гулдаста» ўз машғулотларини фақат Ал-Ҳамрода ўтказиши керак, деди.

«Ал-Ҳамро» театр ва санъат комплекси фақат Покистонда эмас, Яқин Шарқ мамлакатларида ҳам ягоналиги билан ажралиб туради. Бир-бирини тўлдирувчи пишиқ қизил гиштлардан тикланган учта катта театр биноси, «Экспозейшн ҳолл» — кўргазма заллари, маъмурий бинолардан иборат бу иншоот Бобурийлар даври қалъа қурилиши анъаналари ҳамда замонавий архитектурани уйғунлаштириб бунёд этилганлиги билан одамни лол қолдиради. Бинолар атрофи кенг саҳни кўм-кўк майдон, қаёққа қараманг, анвойи гуллар.

Биринчи, иккинчи театр биноларида мунтазам спектакллар кўрсатиб борилади. «Концерт ҳолл» деб юригиладиган учинчи бино мумтоз ва замонавий мусиқа ишқивозларига мўлжалланган. Бу ерда Покистон халқлари миллий кўшиқ ва рақс дасталарининг чиқишларидан тортиб, европалашган жаз ансамблларигача ўз санъатларини намойиш қилишади.

Комплексга ҳамоҳанг қилиб узунасига қурилган, улкан қалъани эслатувчи яна бир бино бўлиб, «Экспозейшн ҳолл» — намойишлар зали деб аталади. Бу ерда ҳам доим одам билан гавжум — турли оқимга мансуб рассомлар асарлари, халқ амалий санъати намуналари, бадийий фото, турли мавзудаги адабиётлар кўргазмалари ташкил этиб турилади.

Бу улкан маҳобатли қошонага Ҳиндистон ва Покистон халқларининг аллома шоири Файз Аҳмад Файз асос солган, у киши қурилишга узвий раҳбарлик қилгани маълумотнома китобларда алоҳида қайд этилган.

Биз мана шу қутлуғ даргоҳда «Олтин девор» машқини — Мақсуд ака таъбири билан айтганда «читка»сини бошладик.

ЛАҲЎР КЎЧАЛАРИ БЎЙЛАБ

Панжоб Покистон Ислом республикасининг ўз ҳукумати, ўз парламенти, ўз бошқарув тизимлари бўлган тўрт шубҳасидан энг йириги ҳисобланади. Мамлакат аҳолисининг қарийб 70 фоизга яқини шу ерда истиқомат қилади. Иқтисодийнинг

асосий негизи бўлган саноат, қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг талайгина қисми ҳам шу ерда етиштирилади.

Қадимий Лаҳўр Панжобнинг марказ шаҳри ҳисобланиб, Покистоннинг санъат ва маданият пойтахти деб

ҳам юритилади. Кўпдан-кўп халқаро анжуманлар, театр, кино санъатига бағишланган фестиваллар, марказий ҳукуматнинг асосий тадбирлари шу ерда ўтказилади.

Ҳар қандай шаҳар ҳаётига баҳо бериш учун унинг кўчаларини бир айланиб чиқиш кифоя.

Лаҳўр ҳам «эски» ва «янги» қисмлардан иборат, қадимийлик билан замонавийлик бир-бирини тўлдириб туради.

Шаҳарнинг қоқ ўртасидан чамаси ўттиз чақиримга чўзилган катта канал оқиб ўтади. Унинг икки томони текис асфальт йўл. Канал қирғоқларига сув бўйлатиб қурилган пиёдалар учун йўлак ҳам тасмадай ястанган. Лиммо-лим оқиб турган сув йўлакка чиқиб кетмасин деб эни ярим қарич кенгликда бетон деворча қурилган.

Оқшом тушиши билан шу «деворча»лар устида сон-саноқсиз лампочкалар порлайди-да, сув юзида акс беради. Унга икки тарафдаги кўча бўйлаб қарама-қарши ҳаракат қилаётган машиналар чироғи кўшилиб ажойиб манзара кашф этади — тим қора осмон сатҳига отилаётган оловли мушак зарраларига ўхшаб айлана бошлайди.

Лаҳўрнинг эски шаҳар қисми ўзгача бир дунё: сон-саноқсиз дўконлар ва дўкончалар, катта-кичик боққоллик расталари, кўзингиз олдида истаган мевадан шарбат чиқариб қўлингизга тутувчи «гулобхона»лар, бирон одамлардан холи бурчакроқдами ёки кўчанинг қоқ ўртасида дейсизми, беминнат хизматингизга тайёр «умумий овқатланиш шохобчалари» ҳамма ерда тўлиб-тошиб ётибди. Умуман оч қолмайсиз. Ҳеч бўлмаса бир рупияни анави мис баркаш лаганда бизнингча чалпак-қатлама ясаб сотаётган йигитчага узатсангиз қорнингиз тўяди. Ёки... манави аравагани қаранг: сарҳовуз бўйига ҳафсала билан қурилган супачанинг ўзи-ку! Бир четда жажжи лойсувоқ ўчоқ, ичида кафтдаккина тараша ёниб турибди. Япа-лоқ қозончада эса маккажўхори доналари бодроқ бўлиб осмонга сакрайди, лекин атрофга сочилиб кетмай-

ди — бодроқчи қўлидаги ихчам човли билан илиб қолади, бунинг ўзи ҳам бир санъат. Ўчоқ ёнбошидаги «яланглик»ка ихчам хонтахта кўйиб, атрофига наमत тўшалган. Иккита лўлаболишчаси ҳам бор.

Хуллас, бу ерда ҳам бор-йўғи бир рупия эвазига бодроқхўрлик қилишингиз, ҳатто лўлаболишга ёнбошлаб, хонтахта устига миҳлаб кўйилган гулдондаги елим гулларга қараб завқ олганча анча нари кетиб олишингиз ҳам мумкин.

Юнус Батт айтганидай, «дунёда эшак зотидан ақли, заҳматқаш жонивор бўлмаса керак. У бепарвогина сон-саноқсиз машиналар, рикша-ю велосипед ҳайдаганлар, от, туя, ҳатто бузоқ кўшилган фэйтонлар орасидан йўл топиб, шотисининг олди қахрабо маккажўхори сўталари билан кунгирадор қилиб безатилган (реклама керак-да!) шоҳона аравани тортиб кетаверади. Чунки бодроқхўрлар бир жойда тўпланиб турмаслигини билади. Яна, ҳаракатда — баракат, деган гап ҳам бор...

Машҳур Анакали бозорига олиб борувчи катта кўчанинг деярли ярмини эгаллаб осмон баробар юк силжиб келмоқда. Бу қанақа машина бўлди экан деб тургандик, боғ-боғ қилиб босилган маккажўхори поялари орасидан улкан туянинг боши кўринди... Бир ўрта яшар жаноб мўъжазгина Япон мотоциклининг ёқилги баки устига катта-кичик уч ўғил, бўйни орасидан оёқларини ўтказиб, бошига маймундек ёпишиб олган яна бир чайир бола, орқасига 14 ёшлардаги қиз, ундан кейин икки чақалогини қўлтиқлаб олган хонимчаси (аёлнинг бир қўлида музқаймоқ ҳам бор!) билан визиллаганича машиналар орасидан ўтиб кетди.

Бизларни Исломободдан олиб келган автобусчамиз ҳайдовчиси гавжум кўчанинг қоқ ўртасида қарши томондан келаётган қандайдир танишини кўриб, қулоқни қоматга келтириб сигнал берди. У ҳам «алик» олиб машинасини тўхтатди. Икки ҳамкасб кабинада ўтирганча ёнма-ён туриб олиб ўн минутлар чамаси қозон-товоқ, бола-чақа дегандай ҳол-

аҳвол сўрашишди. Яна кимларнидир эслашишди. Шу вақт ичида ҳеч ким машинасидан сакраб тушиб чопиб келмади, йўлни бўшат деб дағдаға ҳам қилмади.

Ҳа, бу ерда ҳайдовчиликни ҳам катта маҳорат талаб қиладиган санъат деб атайвериш мумкин.

Мен қарийб олти ярим миллион аҳолиси бўлган Лаҳур шаҳрида кўп кездим. Қарийб бир ярим ой мобайнида кирмаган кўчам, бормаган жойим қолмади десам ишонаверинг. Шунча вақт ичида бор-йўғи иккита «йўл ҳаракати ҳодисаси»нинг гувоҳи бўлдим. Бири, Қайди Аъзам шохкўчасининг шаҳар ҳокими қароргоҳига етмасдан чап томонида. Иккинчиси, аэропортга боравериш йўл бўйида. Анчагина «лат» еган ҳар икки машина ҳам турган жойида уч кун ётди. Ҳайдовчиликни эпложмаслик оқиба-ти мана шу, бошқаларга сабоқ бўлсин, дейишса керак-да.

Шу шаҳарда кўзга ташланадиган яна бир манзара одамни жиддийроқ мушоҳада қилишга ундайди. Яъни масжид рўпарасида кинотеатр. Унинг олди осмонга буй чўзган мезаналарга рақобатлаштириб ишланган фильм суратлари билан тўла: базми жамшид — раққоса қизлар, созандалар; ўрмондан чиқиб келаётган қандайдир ёмон ниятли қуролланган кишилар; от чоптириб уларни ўққа тутаетган (автомат билан!) суқсурдай жувонлар...

Наманганлик рассом танишим маҳалла масжидига номоз ўқиш учун

чиқади. Шунда унга кўзи тушган домла ҳамманинг олдида огоҳлантиради: бугундан бошлаб сурат чизишни бас қиласиз. Чунки бизнинг динимизда бундай ишлар гуноҳ ҳисобланади.

Ўйланиб қоламан. Шу чаламулланнинг гапига кириладиган бўлса, Беҳзоддай буюк мусаввирга мурувват кўрсатиб, унга устозлик қилган Навоий бобомиз «гуноҳқор» эканлар-да... Қолаверса, бутун дунёга машҳур, ҳатто дини ислом маркази Саудия Арабистонида мамлакатда асарлари кўрғазмаси очилиб «Саудиянинг даҳлсиз фуқароси» унвонига мушарраф бўлган Покистон Ислом республикасининг номдор рассоми Иқбол Меҳди нима қилиши керак!

Мен Покистоннинг деярли ҳамма шаҳарларида замонавий машиналарни маҳорат билан (юқорида таъкидлаб ўтилганидек, бу ерда ҳайдовчилик осон эмас!) бошқариб кетаётган хотин-қизлар анчагина (ҳатто биз тасаввур ҳам қилолмайдиган даражада) кўплигини кўриб, ҳайратга тушаман. Кўчаларни тўлдириб ўзларига бирам ярашган ранго-ранг миллий кийимлардаги шўх қизлар (кўпчилигининг қўлида китоб: мактаб, коллеж, ёки бирон олий ўқув юртига кетаётганлиги билиниб турибди) га ҳавас билан қарайман. Иброҳим ака Фафуров Карачи кўчалари бўйлаб кетарканмиз, бир тўп қизларга қараб «Мана, миллийлиг-у, мана, латофат!» деб юборганди, ўшанда.

ПАНЖОБ ДАЛАЛАРИ

Келганимизнинг эртасигаёқ Лаҳурда чоп этиладиган мамлакатдаги энг йирик матбуот органи ҳисобланмиш «Жанг» газетаси таҳририятида бўлдик. Бош муҳаррир Ҳасан Ризвий ва ижодий ходимлар билан халқларимиз орасидаги алоқалар қадимий ва бир-бири билан чамбарчас боғлиқлиги ҳақида қизиқарли давра гурунги қурдик.

Марказий Покистон телевидени-яси ўзбек шоири ва унинг «Олтин де-

вор» комедияси илк бора мамлакат саҳнасида қўйиш учун тайёргарлик кетаётганлиги ҳақида ижодий гуруҳимиз иштирокида махсус кўрсатув намойиш этди.

Лаҳур яқинидаги бобокалонларимиз Бобурийлар томонидан бунёд этилган сон-саноқсиз гўзал фавворалар билан ўралган оромгоҳлару нақшинкор саройларни ўз ичига олган Шалимар боғ комплекси. Шоҳжаҳон масжиди, «Бобурнинг етти дарвоза-

си» обидалари кўз қорачуғидай сақланаётганлигидан қувончга тўласиз, уларнинг маҳобату гўзаллигини кўриб ҳайратга тушасиз. Шундай буюк бунёдкор кишиларнинг авлоди эканлигингиздан ғурурланиб кетасиз.

Шаҳар марказидаги Покистон Давлат музейи залларини айланиб, бутун мамлакатнинг ўтмиши ва шу кундаги ҳаёти билан боғлиқ воқеалар тафсили ёзилган улкан китобни ўқиб чиққандай бўлдик.

Лаҳўрнинг номдор кишиларидан кекса шоир Жўш ҳассасини дўқиллатиб Ал-Ҳамронинг машқ залига тез-тез кириб келарди: «Шу машқларингизни менинг уйимда ўтказсангиз ҳам бўлади, продюсер соҳиб. Катта зали бор, ўзим аччиқ-аччиқ чой қуйиб бериб тураман!» деди бир кун у киши ниҳоят паймонаси тўлди шекли, Мақсуд аканинг елкасига қўл ташлаб.

Жўш соҳибнинг ҳақиқатан ҳам спектакль машқини ўтказса бўладиган хоналари кенг, икки қаватли иморати бор экан. Одатдагидек 5 — 6 чоғли шоир-ижодкорлар нонушта дастурхон атрофида бизларни кутиб ўтиришган экан. Бир-биридан лутфли, бамаъни кишилар. Адабиёт, шеърят ҳақида гурунглашдик, шеърхонлик бўлди. Машҳур хонандалар ижросида хонадон соҳибининг ғазаллари билан айтиладиган қўшиқлар янгради.

Бизлар бу мусаффо тонг саҳарда бошланган завқли мушоиранинг узоқ давом этишини истардик. Лекин Тоҳирнинг чўнтак телефони икки-уч жиринглаб, Чоудҳури соҳиб, қачон йўлга тушиб, қачон етиб келасизлар деб сўраб қолди...

Тоҳир янги сотиб олган сўнгги моделдаги япон машинаси рулига ўтираркан, менга ўгирилди:

— Ҳали бу бизнинг кўчаларга ўрганмаган, шунинг учун аввалига секинроқ ҳайдашга тўғри келади, бемалол ўтираверинг!

Файсалобод Лаҳўрдан қарийб 130 километр узоқликда жойлашган саноати анча ривож топган шаҳарлардан бири. У ерда кўзга кўринган сармоядор, шу билан бирга тарихий мав-

зуларда асар ёзувчи ҳамкасбимиз Сиддиқ Чоудҳури яшайди.

Шаҳарга кираверишда Тоҳир Аслам:

— Бу янги «Сабз шаҳар», уни бирров тамоша қилиб кетақолайлик, — дея машинани атрофи турфа гуллар билан қопланган йўлакдан чапга бурди.

Ҳудуди тахминан юз гектарларни эгалловчи бўлажак шаҳарча ўртасидан катта асфальт йўл ўтган. Йўл бўйидаги гулзор билан ёнма-ён банан, апелсин, манго дарахтларининг навниҳоллари гуркираб ўсиб турибди. Ҳаммаёқ кўм-кўк — ҳақиқий сабза шаҳар. Сув, электр тармоқлари муҳайё. У ер-бу ерда чиройли қилиб уйлар тикланмоқда.

— Шаҳарчадан ҳар ким имкони яти кўтарганча истаган катталиқдаги ерни сотиб олиб, махсус лойиҳа бўйича иморат қуриши мумкин, — дея тушунтириш берди Тоҳир дўстимиз бирма-бир ном ва рақамлари белгилаб қўйилган «Сабз шаҳар» мавзеларини айлантираркан.

Йўл-йўлакай Чоудҳури соҳиб билан боғланиб, яқинлашиб келаётганлигимизни айтдик. Вақтимиз чекланганини ҳисобга олиб, у киши билан Лаҳўр — Файсалобод оралигидаги «Дала ҳовли»сида учрашишга келишгандик. Мезбон бизларни ўша ерда кутаётган эди.

«Дала ҳовли» дейилгани 208 акр ерни эгаллаган Чоудҳури соҳибга қарашли «Рави фармс» фирмаси экан. Бундан бир неча йил аввал у киши деҳқончиликда ҳам ўзини синаб кўрмоқчи бўлади. Шаҳардан четроқ бўлса-да, омади юришмаган заминдордан шу ерларни сотиб олади.

Бу томонларда серҳосил мевазор боғлар яратса бўлади, ер яхши, сув ҳам етарли. Айниқса бамбук ва сунбула дарахтлари яхши ўсади. «Омадсиз» ер эгаси бунинг фарқига борманган, ё бу ҳақда бош қотирмаган.

Чоудҳури соҳиб янги ерни сотиб олган куннинг эртасигаёқ унинг «тили»ни биладиган, боғдорчиликдан яхши хабардор йигирмага яқин кишини ўз атрофига чорлаб, дастурхон устида «кенгаш» ўтказди. Кўпчилик-

нинг фикри, мулоҳазалари билан ернинг қарийб ярмида бамбукзор барпо этиш, унинг атрофидаги ариқ-зовурлар қирғоғига, йўллар бўйига сунбула ниҳоллари экиш режалаштирилади ва бу ишлар тезда амалга ошади.

Бамбук ёғочи пишиқ, чидамликда тенги йўқ, шу билан бирга жуда енгил ва қулай қурилиш хомашёси; баланд иморатларни таъмирлашда темир қувурлардан кўра бамбук ёғочи кўпроқ ишлатилади.

— Мана бу қирқ акрли янги бамбукзорнинг биринчи «ҳосили» уч миллион икки юз минг рупияни ташкил этди. Бу — шу ерни сотиб олишга, ўзлаштиришга кетган харажат қопланди дегани. Эҳ, ер дегани бир хазина! Ернинг яхши-ёмони бўлмайди. Фақат меҳр билан қарасангиз, бас,— дейди Чоудхури соҳиб «Жип» машинасида айлантириб ўз «хўжалиги»ни бизга кўрсатаркан. Сўнгра сунбула дарахтларига ишора қилиб давом этди.— Булар ҳам ўтқазиб кўйсангиз ўсаверадиган ажойиб дарахтлар. Аъло даражадаги сифатли фа-

нерлар фақат шулардан ясалади. Биринчи экилганлари ўн икки минг дона. Саккиз ёшга тўлиб, етиляпти. Харидорлар келиб ҳар тупига тўрт минг рупиядан бериб кесиб олайлик, дейишади, рози бўлмадим! Яна бир йил турсин, ундан кейин анаву манго, мандарин плантациялари атрофидагилар ҳам улғайиб бораверади...

Мезбон ҳайдалган кенг далага тракторда мола босиб, ишлов бераётган бир гуруҳ кишиларга ишора қилади:

— Ана, менинг азаматларим. Ҳама ишни ўзлари қилишади. Мен фақат жума, шанба кунлари келиб турман, холос! — кейин овозини баландлатиб, ҳозил-мутойиба билан сўз ўйини қилади.— Агар булар омон бўлса, худо омад берса, беш-олти йилдан кейин келиб кўрасизлар, бутун фермага қарашли дала-боғларни гир айлантириб, анави қўрғончага ўхшатиб «Олтин девор» билан ўраб чиқаман.

Шу куни вақт алламаҳал бўлганда катта таассуротлар била Лаҳўрга қайтдик.

КАТТА КАРВОН САРБОНЛАРИ

Халқимиз қадим-қадимдан савдо-тижорат соҳасида ўзининг ибратли анъаналарига эга. Шарқу Фарбни минг йиллар давомида маданий, иқтисодий жиҳатлардан бир-бирига боғлаб, Буюк ипак йўли сўқмоқларида азалдан карвонбошилиқ қилиб келган. Қизил инқилоб вабоси кўҳна юртимизга чанг солгунча Бухорои Шариф, Самарқанду Тошкент каби йирик шаҳарларда араб динорларидан тортиб, ҳинд рупияларигача муомалада бўлганлиги бунинг далилидир.

Етмиш йилдан зиёд устимиздан ҳукмронлик қилиб келган империя ўз уқувсизлик оғусини миямиздан тортиб қон томирларимизгача сингдирди. Дунё кўрган, уддабуро, ишбилармон ота-боболаримизга «савдогар», «бой» деган «уят» тамғаси босилди. Ялқов, ландовур, камбағал бўлмаганликлари учун улардан аёвсиз ўч олинди. Ҳар қада-

мига қароқчи, йўлтўсарлардан ҳам баттарроқ «посбонлар» кўйиб ташланди. Шундай қилиб, бутун Туркистон ўлкаси тинч-тотувлик, ўзаро рўшнолик асосида олиб бориладиган тижорат дунёсидан ажратиб қўйилди.

Минг қатла шукурки, зўравонлик асосига қурилган истибдоднинг куни битди. Озодлик шабадалари бизнинг ҳам бағримизга тегди. Халқимиз шаънига ҳеч тап тортмай ҳақорат ва бўҳтон ёғдираверадиган, бунинг учун ҳатто ўзига «ҳуқуқий имтиёз»лар яратиб олган катта «оға»ларнинг энди қозон-товоғи бошқа. Ҳатто «бўлди, бу ёғига ўз араваларингни ўзларинг тортинглар» деб «бағрикенглик» ҳам қилишган.

Мен масаланинг бу томонига шунинг учун урғу бердимки, ҳамма нарса оддий йўлларга, уларнинг очиқлигига боғлиқ.

Йўллар одамларни бирлаштиради, ҳам маданий, ҳам маърифий тушунчалар оламини кенгайтиради, умуминсоний сарҳадларга олиб чиқади. Фозилу доноларни бир-бирига рўпара қилади. Йўлга чиққан туя карвонлари ўзи билан на фақат тижорат моллари, инсонлар қалбига покиза туйғулар ичра йўғрилган эзгулик нурлари сочиб турувчи сандиқ-сандиқ китоблар олиб юради.

Қаердаки маккорликни байроқ қилиб олган тузум бўлса, энг аввало фақат ўзини ўйлайди. Ўз қобигидан ташқаридаги оламини назар-писанд қилмайди. Унга элтадиган йўлларни тўсади, кўприкларни вайрон қилади. Бор «идроки»ни ўз чангалига тушиб қолганларни эзгилаш, ўзгаларни олабўжи қилиб кўрсатишга сарфлайди.

Шу ёруғ кунларга келиб, яқин-йироқ мамлакатлар билан бордикелди қилаётган, кўпдан-кўп меҳроқибатли дўстлар орттирган эканмиз, буларнинг ҳаммаси катта карвон йўлидаги тўсиқ, заранг дарвозаларнинг чил-парчин бўлганлигидан.

Айниқса, Покистон билан мустақил жумҳуриятимиз ўртасида иқтисодий, маданий алоқалар, дўстона муносабатлар кундан-кун ривожланиб бораётган экан, баъзилар ўйлаганидек бу жараён тўсатдан пайдо бўлиб қолгани йўқ. Унинг замири чуқур. Бу карвон йўлининг анча унут бўлиб кетган сўқмоқларини топиб, йўл очган сарбонлари борки, улардан иккитаси ҳақида қисқача тўхталиб ўтишга тўғри келади.

МИРЗО ҒОЛИБ

«Ғолибни ким десангиз
— Турон тупроғиданман,
Таги-тахтим миришкор
деҳқон қарогиданман».

Ўзбекистонлик ҳинду-урду забон билимдонларининг мураббийси, бир неча йил Тошкентда яшаб, шу тиллардан сабоқ берган Деҳли университетининг профессори доктор Қамар Раис Ўзбекистон телевидениеси га берган интервьюсида айнан шу гапларни айтганини яхши эслайман: «Бепоен осмон сатҳида чарақлаб турган ёруғ юлдузлар ичида фахрлансангиз арзийдиган Сизларнинг «юлдуз»ларингиз ҳам анчагина. Пайт келадики, уларни кашф этасизлар, қадрига етасизлар».

Мана, халқимиз ўзлигини намоён қиладиган кунларга етиб келганига шукрона қилиб яшамоқда. Узоқни кўришдан маҳрум қилувчи «парда»ларни йиртиб, ўз «юлдуз»ларини ис-таб топмоқда, қадриятини тикламоқда. Яқинлигимизнинг яна бир гувоҳи, ҳинд тарихчиларининг ёзишларича, Бобурийлардан беш аср аввал Ҳиндистонга подшолик қилган, келиб чиқиши асли фарғоналик бўлган Шамсиддин Элтутмишдир!

Мана шу тарихий ҳақиқатдан одамларни чалғитиб туриш учун аввало Москва, қолаверса ўзимиздаги югурдаклар томонидан тез-тез Бобур ва унинг сулолаларини Шўроча жиноят курсисига ўтқазиб «суд» қилиб туриларди.

Саксонинчи йилларнинг ўртала-рида Бобурга қарши бошқаларни ҳайрон қолдириб, унинг киндик қони тўкилган мамлакатда бошланган умумий «қоралов» кампанияси ҳали ҳеч кимнинг эсидан чиққани йўқ.

Лекин ойни этак билан ёпиб бўлмайди деганлари ҳақ гап.

Тошкент шаҳрининг кўркем, боғроғли маҳаллаларидан бири Мирзо Ғолиб номи билан аталди.

Ҳинд-Пок элида буюк шахс сифатида ғоят эъзозли, ҳар икки мамлакатда унинг бой маънавий меросини ўрганадиган Академия — Илмий Тадқиқот Маркази ишлаб турган бир пайтда, бизда Ғолиб номини дарровгина тан олмадилар. Шоирнинг «ижтимоий келиб чиқиши»,

кимлиги, нималар ҳақида ёзганлиги, ҳатто «оддий меҳнаткашлар манфаатини яъни социализм ғояларини биринчилардан бўлиб кўтариб чиққан»лиги хусусида бир даста маълумотномалар топширилгандан кейингина алломанинг жарангдор номи ўз бобо юрти — Ўзбекистонда жаранглай бошлади.

Ҳозир маҳалла марказида «Мирзо Фолиб масжид-мадрасаси» савлат тўкиб турибди. Бу қутлуғ даргоҳни барпо этишда кўплаб ҳамюртларимиз қатори покстонлик тижоратчи Ёқуб Табанийнинг ҳам хизмати катта. «Фолиб масжид-мадрасаси»ни қуриш ғоясини биринчилардан бўлиб ўртага ташлаган ҳам аслида шу одам бўла-

ди. Ҳиндистонлик бизнесмен, Фолибнинг катта мухлиси, Тошкентдаги Ўзбек-Ҳинд «Ҳимолай» қўшма корхонаси бошлиғи Губенд Рам, дипломат Ҳаво Сингх, йирик олим доктор Муҳаммад Аминлар мадраса-масжид пойдеворида дастлабки ғиштни қўйдилар.

Мана шунинг ўзи ватандошимиз — замона зайли билан Шаҳрисабздан «Ҳинд сори» юзланган Қўқонбекхоннинг набираси, Абдуллабекхоннинг ўғли, оташин шоир Мирзо Фолиб Инсонларнинг кўнгил сўқмоқларидан йўл топиб, уларни руҳий муштарақлик манзилига элтувчи буюк Сарбон эканлигига яна бир далил эмасми!

ФАЙЗ АҲМАД ФАЙЗ

«Халқларни бир-бирига сиёсатдонлар эмас, китоблар яқинлаштиради».

Тошкентда очилган Осиё ва Африка мамлакатлари Ёзувчилари бирдамлиги Анжуманининг 20 йиллигини нишонлаш кунлари яқинлашиб келарди. Ўшанда Ўзбекистон Ёзувчилар Уюшмаси раҳбарияти мени чақиртириб, тантанادا қатнашиш учун Файз Аҳмад Файз келяпти, уни кутиб олиш, ҳамроҳлик қилиб юришни сизга топширамиз, деб қолишди.

Шоир номини эшитишим билан ҳаяжонланиб кетдим. Чунки, бирмунча вақт муқаддам радиодан Файзнинг саломатлиги ёмонлашди, бундан Покстон ҳукумати бошлиғи ташвишга тушаётганини изҳор этди, деган хабар эшитгандим. Демак, Файз соҳиб бизларга меҳмон бўлиб келаётган экан, унинг соғлиғи жойида.

Буюк шоир билан олдиндан яқинлигимиз бор бўлиб, биринчи мартаба урдуча асарларни ўзбекчага ўгириш устаси — моҳир таржимон, марҳум Наби Муҳамедов таништирган, Файз Аҳмад Файзга мени хўп келиштириб катта рассом ҳамда ёзувчи, деб таърифлаган эдилар.

Шундан кейин аллома билан Ўзбекистонга ташриф буюрганида икки бор учрашган, ҳатто уйда меҳмон қилиб, ундан сўнг тоғли Бўстон-

ликнинг гўзал манзарали жойларини айлантириб ҳам келгандим. Ўшанда шоир Пском водийсидаги баҳайбат тошлар орасидан қайнаб чиқиб турган чашма бўйида ўтириб, атрофга шавқу завқ билан боқаркан, умрим бир неча йилга узайди, фақат Тошкент эмас, унинг атрофлари ҳам гўзал экан, дегандилар.

Файз соҳибни аэропортда тантана билан кутиб олдик. У киши эски кадрдонлари, ёзувчилар, зиёлилар билан кучоқ очиб кўришди. Лекин кексалик аломатими, анча чўкиб қолгани шундоқ сезилиб турарди. Московли Мила деган таржимон аёл у кишининг қўлтигидан олиб, машина томон бошлади.

Шу бўйи бир ҳафта давомида Файз соҳибга ҳамроҳлик қилдим.

Бир куни Мила «Ўтган йил жаноб Файзнинг бир жылдлик асарлар тўплами босилиб чиққанди. Москвада қидир-қидир қилиб, бирон дон топиб беришолмади. Бу ерда бўлса керак деяптилар. Мабодо, топиб беролсак, шоирга жуда катта тўхфа бўларди», деб қолди. Айни пайтда бу жиддий масалада ёрдам беришни уюшма котиби Рамз Бобожон ҳам илтимос қилиб, «Биласан, бунинг

сиёсий аҳамияти бор», дея таъкидлаб қўйганди.

Шоирнинг ғазалиёти, «кундалик» ва «эсдаликлар»дан иборат ўша «сайланма» менда бор эди. Ўтган йили кузда китоб дўконларидан бирида кўзим тушиб, бир нечасини сотиб олган, уларнинг бир қисмини Файз соҳибнинг мухлислари бўлган танишбилишларимга совға этгандим.

Шу баҳона азиз меҳмон хонадонимизга яна бир бор ташриф буюришга вақт топди.

У киши жавонда терилиб турган китоблардан бирини қўлига оларкан, менга ўгирилиб, маънодор жилмаиди:

— Нега ҳеч қаерда топилмаяпти десам, ҳаммасини ўзингиз харид қилиб олган экансиз-ку!

— Яхши китоб ишончли қўлларда бўлгани яхши эмасми!..

Файз соҳиб китобларни қабул қилиб оларкан:

— Раҳмат! Мени қарзга ботирдингиз. Дарвоқе, уни қайтараман,— дедида, бир сукут сақлаб қўшиб қўйди,— Биласизми, бизлар фақат расмий йиғилишларда, мажлис минбарларида учрашмай, ўзаро борди-келди қилиб, мамлакатларимиз ҳаёти, турмуш тарзини яқиндан ўрганишимиз керак. Халқларни бир-бирига сиёсатдонлар эмас, китоблар яқинлаштиради!

Файз соҳиб юртга қайтиш олди-дан менинг қўлимга салмоқдор бир китобни тутди. Бу у кишининг 65 йиллик муборак ёши муносабати билан чоп этилган қарийб минг саҳифали «Фан аро шахсият» номли тўёна куллиёт эди. Диққатга сазовор яна бир жойи шундаки, Бомбайда чоп этилган бу китобнинг қатор суратли са-

ҳифалари Файзнинг Ўзбекистонда бўлишига бағишланган эди.

Китоб зарварағига илиқ сўзлар билан дастхат битиб ўз «қарзи»ни узган улкан шоирнинг бу эсдалиги ҳозир мен учун китоб жовонимдаги энг ноёб бойлик ҳисобланади.

Дарвоқе, ўшанда Ёзувчилар Уюшмамиз томонидан ҳам Файз Аҳмад Файзни кутиб олишдаги хизматларимни юқори баҳолаб «Фахрий Ёрлик» билан мукофотлашган. У ҳам шоир номи билан боғлиқ бўлганлиги учун менга қадрли...

Шу ерда Файз соҳибга «алоқадор» яна бир қизиқ воқеани эслатиб ўтмоқчиман. Обрўли газеталардан бирининг бош муҳаррири арбоб ёзувчимиз ва унинг асарлари ҳақида шоирдан интервью олишга буюртма бериб, ҳажми қанча катта бўлса, шунча яхши деб таъкидлаб ҳам қўйди ва ҳар куни ҳол-жонимга қўймай ўз «чопари»ни юбораверди.

Ниҳоят, меҳмонга интервью ҳақида гап очгандим, ўша ёзувчининг асарларидан беҳабарман, деб гапни қисқа қилди.

Шоир нима деган бўлса шуни муҳаррирга айтдим.

Шунда унинг ранги бўзариб кетди;

— Қизиқ экансиз. Ҳар кимга ҳам ишониб топширилавермайдиган масъул вазифани сизга юкласак, удалай олмасиз. Уюштириш деган нарсани биласизми, ўзи!

Файз соҳибни кузатиб қўйганимиздан сўнг орадан кўп ўтмай ўша газетада «уюштирилган» интервью босилди.

Ҳа, у пайтлар бу хил ёлғон сиёсатнинг думига пақир боғлаб даранглатадиган устамонлар талайгина эди.

СЎНГГИ СИНОВ КУНЛАРИ

... Икки ҳафтага яқин давом этган «читка»дан сўнг, сўзлар ёд бўлди, асар анча «қиёмига» етди. Ана шундан кейин «Олтин девор» Ал-Ҳамронинг «Иккинчи ҳолл» биноси машқ залидан катта саҳнага кўчирилди.

Ҳар бир кўриниш манзаралари электр ёритгич ва техник воситалар ёрдамида жонли ҳаракат билан синовдан ўтказилди.

Ёш актёрлар, катта саҳнанинг саҳлобати босдим, ҳаяжонланишар, бу Мақсуд акани бир оз асабийлашти-

рарди. «Мўмин» (Асломо Рао) эса «янги образ» яратиш ўрнига Ғани Аъзамовга тақлид қилаётгани (улар «Олтин девор» кассетасини продюсер соҳибга билдирмай, уйларига олиб кетиб кўришарди) учун режиссёримиздан дакки эшитарди.

Яна Мақсуд ака диққатини ошираётган сабаблардан бири Нуъмон Али Саид ўзига бириктирилган «доктор» ролини эплай олмаётгани эди...

Бир неча кунга чўзилган саҳна машқларидан сўнг, ниҳоят премьерани 20 декабрь кунидан деб белгиланди.

Асар муаллифининг олтмиш йиллигини бу ерда нишонлаш учун ҳозирлик кўраётган Маҳмуд Али Бҳатти ҳамда Тоҳир Аслам Ғўра бошлиқ «Пок-ўзбек дўстлик жамияти» фаоллари, «Арт Коунсл», Панжоб штати Маданият Бошқармаси вакиллари томонидан Тошкент, Қўқонга шошилинич факс жўнатилди.

Премьера муддати уч кун деб белгиланди. Унда Покистон Вазирлигидан, ҳукумат аъзоларидан қатнашадиган кишилар рўйхати ҳам тузиб чиқилди. Шунга яраша таклифнома, буклетлар учун текстлар ёзилди.

Ўша кунга Ғўра телефон қилиб нашриётга чақирди:

— «Олтин девор» муқовасига чизиладиган сурат учун маслаҳатингиз керак. Китобни Эркин соҳиб келишларига босмадан чиқариб, тақдимнома вақтини ҳам премьерани кунига белгиладик,— деди.

Унинг бу гапи менга кулгили туюлди:

— Ҳали муқова сурати тайёр бўлмаган китобни бир ҳафтада чоп этиб бўларканми! Таклифнома, буклетларни босиб улгурилса ҳам катта гап!

— Жаноб, хотиржам бўлинг, улар ҳам босилади, китоб ҳам чиқади,— ўзига хос босиқлик билан гапирди Тоҳир ва қўшиб қўйди.— Машина юборяпман, рассом кутиб ўтирибди.

— Э, огайни,— дедим унга гап уқдирмоқчи бўлиб,— китобни шошиб чиқаргандан кўра, чиқармаган яхши эмасми!

— Яхшидан ҳам яхши бўлади. Йилнинг энг аъло китоблари қаторидан ўрин олмаса, кейин айтасиз.

Барибир унинг гаплари менга хомхаёлликка ўхшаб туюлди.

«Ғўра паблишарс»га келсам, ёшигина рассом йигит кутиб ўтирган экан.

— Барибир хомсан! — деди Мақсуд ака навбатдаги «Доктор» машқидан ҳам кўнгли тўлмай, сўнг Сажжод Ҳайдарга ўтирилди:

— Нима қиламиз? Эпложмайпти. Лапашанг! Бошқасига ўзгартирмасак спектакл «провал» бўлади.

— Сиз нима десангиз — шу-да! Бу ролга мос тушадиган тажрибали артистлар жуда кўп бу ерда.

Нуъмон Алига қараб ачинаиб кетдим. Шунча кун бирга бўлди, кечасилаб қолиб кетди. Энди бирдан уни «гуруҳ»дан чиқариб юбориш...

— Менинг бир фикрим бор,— дедим аввал Сажжод Ҳайдарга, сўнг Мақсуд акага қараб.— Беш кун вақт бор! Бу Нуъмоннинг лапашанглиги ҳам ўзига ярашган «фазилат». Ахир жиннихона дўхтири-ку! Унинг устига анча кадрдон бўлиб қолдик. Бир йўлини топиб шу ролни ўйнашга «мажбур» қилиш керак!

Мақсуд ака бош қашиб, оғир кўзойнакни бурун учидан юқорироқ суриб қўйдилар-да, худди ҳамлага шайланаётган боксёрдай важоҳат билан «Доктор»ни саҳна ўртасига ёзуғлик катта гилам устига чорладилар. Нуъмон Али кўрқа-писа у киши рўпарасига келди, буюринг ҳузур, дегандай мўлтираб тикилди.

— Мана шу туришингда бир оз «жон» бор,— дедилар режиссёр сал юмшагандай, сўнг унинг елкасига қўл қўйиб, тушунтирдилар.— Энди яхшилаб эшит: сен дўхтирсан. Анқовларга қарайвериб, ўзинг ҳам «мундайроқ» бўп қоқсан. Улгудай кўрқоқ, довдирсан ҳам. Перевод қилинг, Ансориддин...

Мақсуд ака давом этди:

— Энди бу ёғига қулоқ сол. Мўминга укол қилдинг. Укол қилдинг-у, унинг бақариб юборганидан ўзинг кўрқиб кетиб, юрагинг ёмон бўлиб қолади, ўмбалоқ ошиб туша-

сан! Ҳеч бўлмаса, мана шу ҳолатни қилиб бер! Тагингда гилам бор, ўлиб қолмайсан. Бирон жойинг лат еса, ўзим жавоб бераман. Тушунтиринг!

Ансоридин тушунтирди.

Нуъмон Али ҳам бу продюсер соҳибнинг охириги огоҳлантириши, агар айтганини қиёмига етказиб бажаролмаса иш чатоқлигини сезиб қолди шекилли, қўлда баҳайбат укол асбоби билан «беҳуш» бўлиб шунақанги йиқилиб бердики, кўзойнаги икки газ нарига учиб тушди. Микрофонлар ҳам ишлаб турган эканми, «гу-уп» этган овоздан улкан томоша зали ларзага келгандай бўлди.

Мақсуд ака чоғиб келиб «доктор»нинг устига энгашди:

— Ҳой, менга қара, бирон еринг лат емадими?... Э, хайрият-е! Яна қайтарамиз. Энди кўзойнакни тақмай тур...

Шундай қилиб, «йиқилиш» бўйича Нуъмон Алининг кундан-кун маҳорати ошиб бораверди. У бу «саҳна»ни қойиллатиб удаларди.

Комедиянинг охириги машқларидан бирида «Доктор» билан боғлиқ бу ҳолат «Хуринисо» — Убайда Саййид хонимни ҳам илҳомлантириб юборди. (Ҳарна қилса у ёзувчи-да!) шекилли, аввал ўзбекча «Во-ой шўрим» лаб «докторжондан ажралиб қолдик-ку, энди бу кўргилик бормиди!» дея уввос сола бошлади.

Шунда «эри» — Мўминчол (Аслам Рао) ҳам бўш келмади; укол қилинган жойини силаб, «Кўлингдан келмаскан, аҳволинг шу экан, нима қилардинг бировнинг орқасига ёпишиб, номард!... Ҳа-я, бечора яхши одамга ўхшовди! Жойи жаннатда бўлсин. Омин! Суф-куф!» деди-да, елкасидаги рўмол билан «марҳум»нинг юзини ёпиб қўйди. Шу билан «Олтин девор» ўзбекча талқинидаги Ғани аканинг машҳур «суф-куф»ини ҳам «ишлагиб» юборди.

«Текстдан четга чиқиш» деб аталувчи Хуринисо ва Мўминнинг бу икки ҳолати ҳам ижодий ёндошув деб қабул қилинди, томоша давомида «фойдаланиладиган» бўлди.

Тошкентнинг қоқ марказидаги тўққиз қаватли собиқ «Ёзувчилар

уйи»мизда Ўткир ака деган, қалам аҳли жамоасига мутлоқ бегона ҳам-соямиз бўларди. У билан яқин эдик.

Баъзан ҳадди сиққани учунми, менга ёрилиб қоларди:

— Қизиқ, бу ёзувчи дегани жуда галати халқ бўларкан. Бир қарасангиз одамохун, саломингизга қайта-қайта алик олади. Бир қарасангиз лифтда ёнма-ён турасиз-у, эътибор бермайди, қарамайди ҳам, худди уришиб қолгандай. Кеча ён кўшнингизни бир оёғида ботинка, бир оёғида шиппак билан кўча айланиб юрганида кўрдим...

— Ҳа, энди Ўткир ака, бекорга шоир деб қўйибдими! Девоналик касали ҳаммамизда бор. Ўрганиб кетасиз,— деб ҳазиллашиб кўярдим.

Режиссёр дегани ҳам ўша шоир у ёзувчилардан қолишмайдиган халқ бўларкан. Саҳнага чиқдими, худди жанг майдонидаги қайсар саркарданинг ўзи! На унга бир гап айтиб бўлади, на маслаҳат солиб.

Комедияга куй-оҳанглар билан «жон» киритиш борасида фикримиз «оқсоқол» билан ҳар доим ҳам бир жойдан чиқавермасди... Бунинг устига мен Сажход Ҳайдар олдида ўзимни ноқулай ҳис этардим. У киши эса саҳналарга мусиқавий «сайқал» бериш ҳақида тез-тез эслатиб туришини қўймасди.

Биз ўзимиз билан Ўзбекистон радиоси музика фондидан комедияга хос куй-қўшиқлар ёзилган бир нечта кассета олиб келгандик. Улар ичида Фарруҳ Зокиров бошлиқ хонандаларимиз ижро этишган «Ўзбекистон ватаним» («Ялла») ҳам бор эди.

Қизиғи шундаки, бизнинг «Ялла» билан Ҳинд-Пок ерида узоқ йиллардан бери халқ томонидан куйлаб келинадиган «Ялла-ялла дил не гайа» («Ялла-ялла наво келар») лапарни бир-бирига ўхшаб кетар, оҳангида ҳам шавқ-завққа тўла ҳамоҳанглик мавжуд эди.

Айнан мана шу бизнинг ўзбекча «Ялла»дан Мўмин ва Абдусаломнинг узоқ тортишувдан сўнг тўй хусусида бир битимга келишган пайтда «фойдаланиш» режалаштирилганди. Яъни, Мўминчол ямоқчи ошнасининг ко-

сибчилик устахонаси ёнида тарвақайлаб ўсиб турган дарахтда осиглиқ эски радиого ишора қилиб дейди:

— Манави патефонинг ишласа, бир қўйиб юбор, энди.

Абдусалом:

— Патефон эмас, радио, оғайни, шундай ашулалар айтадики, эшитиб роҳат қиласан,— дейди-да, унинг қулогини бурайди.

Тантанавор «Ўзбекистон ватаним» қўшиғи янграб, икки қария шўх ўйинга тушиб, унга жўр бўладилар.

Бизнингча, бу комедия воқеалари бошланишидаёқ томошабинни руҳлантириб юборадиган тантанавор саҳна бўлиши керак эди.

Бироқ, кунлар ўтиб борардики, ушбу қўшиқни, умуман кассетадаги куйларни эшитиб кўришга вақт топилмасди. Театрнинг овоз узатиш студияси мутахассислари келишарди, продюсер соҳибдан бирон садо чиқавермагач, охири зерикиб, кетиб қолишарди.

«Ўзбекистон ватаним» эса «Редийо Пакистон» студияси томонидан оҳанрабо тасмасига ёзиб олинган, аллақачон бутун Лахўрга тарқаб улгурганди.

«Олтин девор» гуруҳидагилар ҳам сал бўш қолди дегунча шу қўшиқни айтиб (улар сўзини аллақачон ёдлаб олгандилар) ҳордиқ чиқарардилар.

Сажжод Ҳайдарнинг таклифига кўра қўшиқни рақс билан саҳналаштириб бериш учун ташриф буюрган Покистон миллий рақс санъатининг йирик намояндаси, машҳур балетмейстер доктор Фақир Ҳусайн аввал «Олтин девор» тексти билан яхшилаб танишди, сўнг бизнинг «Ялла»ни оҳанрабо тасмасига кўчириб оларкан, қизиқ гапни айтиб қолди:

— «Ялла» услубидаги қўшиқ ва лапарлар Ҳиндистон ярим ороли мамлакатларига Бобурийлар юрти — Фарғонадан келган. Мен бу ҳақда ёзганман. Бу қўшиқнинг комедияга киритилиши халқларимиз ҳар томонлама азалдан бир-бирларига боғлиқ эканлигини яна бир бор исботи бўлади,— деди-да, ўз таклифини ҳам ўртага ташлади.— Менимча, томоша сўнггида ўзбекча «Ялла-ялла» ўйин

саҳнасини барча спектакль қатнашчилари иштирокида яна такрорлаш керак. Уларга жўр бўлиб бизнинг Миллий Рақс ансамблимиз ўйинчилари Покистонча «Ялла»ни куйлаб томоша залидан саҳнага чиқиб келадилар. «Олтин девор» тўй-томоша, қардошлик тантанаси билан якунланса янада қизиқарлироқ чиқади деб ўйлайман.

Бу фикр кўпчиликка маъқул бўлди. Бироқ бош «продюсер» ҳали «ўйлаб» кўрганларича йўқ эди.

Ниҳоят, у кишига:

— Шу қўшиқ саҳнасини киритайлик, оқсоқол, булар ҳам вақт оз қола-япти дейишяпти,— деди ёнимда турган Ҳайдар соҳиб, доктор Ҳусайнни кўрсатиб.

Мақсуд ака кўзойнақларини қўлда ўйнатиб, баҳса узил-кесил нуқта қўйган бўлдилар:

— Мунча ҳовлиқасиз, комедияни музикали драмага айлантириб, томошабинни чалғитиш зарурми!

— Жаноб,— деди у кайфиятим унча йўқлигини дарров фаҳмлаб,— Кеча нашриётдан кетишингиз билан Юнус Батт кириб келди. Бўстонлиқдаги «оғайнилари» мавзусида аскияга шайланиб келган экан.

— Ҳозир аскияга бало борми! Китобдан гапирсангиз-чи, чиқадиганми, ўзи? — дедим унинг гапини бўлиб.

Тоҳир соҳиб яна ўзига хос босиқлик билан тушунтира кетди:

— Албатта, чиқади. Худди айтганингиздай: қаттиқ ва супер муқовада, энг олий нав қоғозда. Тилларанг ҳарфлар билан! Ахир, китоб ўз номига яраша бўлиши керак-да! Ичида зарварағи билан оммавий нусхада чиқарамиз.

— Шу тўрт куннинг нари-берисида-я!

— Ҳа-да, жаноб, сизга ваъда бердикми, кўнглингиз тўқ бўлаверсин! Диққат кўринасиз, юринг бир айлантириб келай.

— Қаерга?

— Ўзимизнинг «Бўстонлиқ»қа!

Шундай пайтлар бўладики, кўнглинг хижиллигини ҳеч кимнинг хаёлига келмайдиган қандайдир шум-

ликлар билан ёзгинг келиб қолади. Дарвоқе, Тоҳир Бўстонлиқ номини айтиб, у ер билан боғлиқ бир воқеани эслатиб юборганди.

— Майли,— дедим кўлимга фотоаппаратни олиб,— кетдик. Батт жаноблари билан суратли аския қиламиз!

Тоҳир Юнус соҳиб билан орамиздаги ҳазил-хузуллардан яхши хабар-

дор, шунинг учун бозорга бориб бўйинга тақиладиган гулшода — «ҳийра» сотиб олганимиздан кейин, мендан сўради:

— Энди Юнус Батт олдига бора-мизми? Ўша кун ўтиришдаги аскияда мот бўлгани билан табрикламоқчимисиз?

— Йўқ,— дедим.— Машинани эшак бозорига ҳайданг!

СУРАТЛИ АСКИЯ

Юнус Баттнинг аввалроқда таъриф этиб ўтилган хусусиятлари ёнига яна шуни қўшимча қилиш мумкинки, бўй-басти ўртача, миқтидан келган, юзидан ҳазилкаш ёзувчиларга хос табассум ёғилиб турадиган ўттизлар атрофидаги одам. Қувлиги ҳам бор. Сал қалтис ҳаракат қилиб қолсангиз, дарров нималардир тўқиб, устингиздан «ёзиб» юборади. Ўзим унинг қаламига «илинган»лардан бўлганлигим учун, бошқаларни олдиндан огоҳ қилиб қўймоқчиман. «Мулла Насриддин» деганда оғзидан бол томади. Бу — бизнинг ўша довруғи достон Насриддин Афандимиз! Батт жаноблари ул зотни пир тутиб, этаклари баридан ўпган. Яна Афандимизнинг доимий ҳамроҳи Ҳангивойга ҳурмати баландлигини олдинроқда зикр қилиб ўтганмиз.

Ўзбекистонлик ҳамкасби Неъмат Аминов Бухородаги Афанди ҳайкалини обориб кўрсатгандан бери у кишидан бир умр миннатдор. Яқиндан дўстлашиб олган. Лекин, аския айтишидан тийинади. Бухорода жиддий ҳажвияга мойиллик зўрлигини сезгани учун шундай қилса керак.

Тагин, бу ошнамнинг турли касалликларга мубтало бўлганларни даволаш, яъни шифокорлик касби ҳам бор. Асло қўлига туша кўрманг! Бўйнидаги фонендоскопни сизга тўғрилаб, ичингиздаги сир-асрорни билиб олади. «Касаллик тарихи»нгиз ўрнига ичакузди қангома ёзиб, ҳаммага ошкор қилиши мумкин. Бироқ «Олтин девор»даги докторлар тоифасидан эмас.

Бир куни шу одам билан Бўстонлиқдаги Ёзувчилар боғ — дала ҳовлисига кетаётгандик, бирдан у машина рулига ёпишиб, «тўхтаг!» деб қолса бўладими.

Тўхтадим. Бундоқ қарасам, катта асфальт йўл ёқалаб ҳайқириб оқиб ётган Чирчиқ дарёси қирғоғидаги гиламдай кўм-кўк майсазор ўртасида қулоқларини динг қилиб, биз томон мағрур ва кибор билан назар ташлаб савлатдор бир қангивой турибди.

Батт соҳиб унинг олдигоғига келиб:

— Ваҳ-ваҳ, жаноб, сизларда мазза экан! Туришингизни қаранг, дунёни сув босса тўпиғингизга чиқмасов. Аҳволлар қалай? — дея астойдил ихлос билан сўраганди, қангивой ҳозиржавоблик билан «Яхши» дегандай бир неча бор бошини қимирлатиб қўйди.

— Фаросатингизга офарин! Агар бизнинг томонларда бўлганингизда зил-замбилдай аравага қўшилардингиз, белингизни букчайтириб юк таширдингиз. Хуллас, тумшуғингизни ерга ишқаб шундай ишлатишардики...

Эшак бечора бу сўзларни ўз шаъни учун ҳақорат деб тушунди шекилли, қангиллаб наъра тортиб юборди.

Батт машина томон келаркан:

— Зўр «интервью» бўлди-ю, фотоаппаратни шаҳарда қолдирибмизда! — деди афсуслангандай.

— Сиз бу «мулоқот» текстини қоғозга тушираверинг, сурати мендан! Ё юбораман, ёки ўзим олиб бораман,— дегандим ўшанда.

Мана энди бир йил олдинги ваъданинг устидан чиқиш пайти келганди.

«Бозор» қаердалигини Тоҳир яхши билмас экан. Шунинг учун шаҳардан анча чет бир қишлоққа чиқдик.

Биз излаган «зот»лар бирови мудраб, бирови ағанаб, яна бирови ҳавонинг димлигидан бўтана сувга бағрини бериб ётишган экан, «муаммо» осонгина ҳал бўлди.

«Гўра паблишарс»нинг уста сураткашлари бир соатга қолмай фотоларни чиқариб бердилар. Шундай қилиб, кечга томон «Уч суратли аския» изоҳли сўзлари билан тайёр бўлди.

Биринчи сурат: бўйнига бир шода гулчамбар — «ҳийра» осилган «жаноб» қулоқларини диккайтириб, мағрурона қараш қилиб турибдилар. Унинг орқасидаги ёзув: «Муҳтарам сэр! Ҳозиргина самолётдан тушдим. Бўстонликдаги ёру биродарлар, хешу ақробалардан алангали салом. Сиз суратга ололмай, армонда қолган чирчиқбўйилик зотни ҳарчанд қидирсам ҳам учратолмадим. Шу мукофотнинг Майдонтол деган томонларида эгаларидан қочиб, шаталоқ отиб юрган, янги орттирган танишларнинг қулогимга шивирлаб айтган хуфия сўзларига қараганда бир узунқулоқ мегажин билан Пском тоғларининг овлоқ томонларига бош олиб кетганмиш».

Иккинчи сурат: «жаноб» тўрт оёқни чўзиб, бошни тупроққа қўйганча, кўзларини сузиб ётибди. Унинг орқасидаги ёзув: «Кайф! Бу томонлар совуқ бўлади деганлари нотўғри экан! Балки бу ерларни илгари ҳукмдори бўлган Россияни назарда тутишгандир! Ҳар қалай ҳаво ўзимиздагидай иссиқ. Чорбоғ деган

тип-тиниқ сувли баланд тоғлар орасида чайқалиб турадиган денгизи бор экан. Унинг қумлоқ қирғоқларида мазза қилиб юмалаб ётибман. Атрофдаги кенглик менга ёқди. Оёқни ҳар томонга бемалол узатаверасан. Фақат ёлғизлик бир оз эзаяпти. Уйланиб олсаммикан...»

Учинчи сурат: устига бир олам юк ортилган «жаноб» тумшуғи ерга тегай деб қулоқлари шалпайган ҳолда турибди. Унинг орқасидаги ёзув: «Ҳамма яхши кунлар ширин тушдай ўтди-кетди. Мазлум пролетариат қисмати яна бошимга тушди. Бу ерда арзодимизни тинглайдиган Сиздан бошқа кимса йўқ. Ҳеч бўлмаса, қаламингиз билан бизларни эслаб, руҳимизни кўтариб туринг!»

Мен эртасигаёқ, яъни 1996 йилнинг 17 декабрь куни Лаҳўр ва Тошкент вақти билан соат роппа-роса 9.00 да ушбу ёзувларни суратлари билан қоғоз лифофага жойлаб, М. Ю. Баттга жўнатиб юбордим.

Кейин ишлар кўпайиб кетиб, дўстимни бошқа учратолмадим.

Яқинда ундан хат келди. Суратлар учун раҳмат айтибди.

Бироқ «Олтин девор»ни кўриб, бир нарсадан ранжиганини қуйидагича баён қилти: «Наманганнинг «Чодак» жамоа хўжалиги раиси Ашурали ака не умидлар билан бериб юборган нақшинкор эгарни ўз кўзим билан кўргандим. Томошанинг бошида қоровул Мўминчол хуштак чалганича шу эгар урилган эшакни миниб чиқиши лозим эди. Аслам Рао эшаксиз чиқипти. Бунга чидаш мумкинми?»

Эҳ, ошнам қурмагуре-й, режиссёрга иши тушмаган-да!

ШОИРГА ЭҲТИРОМ

Башир соҳиб ўз сўзида турадиган одам. Лаҳўрга келганимиз куниёқ бизларни «топиб» олди.

Комедия машқининг охирги кунлари кетарди. Тушки танаффус пайтида кичик дастурхон ёзиб «Олтин девор» гуруҳи»га зиёфат берди.

— Энди иккинчи «қиёмат қарз»ни бўйиндан қачон соқит қилай? Дарвоқе, Тошкентдан меҳмонлар келишяптими? — деди у кечки салқин ҳавода Ал-Ҳамро хибонларини айланарканмиз.

Тошкент — Исломобод — Тошкент самолёти ҳафтада бир маротаба

учади. Шунинг учун Эркин акаларга асар премьерасига ўз вақтида етиб келишлари учун 17 декабрь кундаги Тошкент — Пешовар рейси ўнғайлиги айтилганди.

Шу дақиқаларда Башир соҳибнинг уяли телефони орқали Тошкентга қўнғироқ қилдик. Эркин ака ишхонада эканлар, гўшакни кўтардилар. Ҳол-аҳвол сўрашдик.

Чипталар олинбди. Пешоварга эртага кечки соат олтиларда етиб борамиз, дедилар-да, илтимос, расмиятчилик бўлмасин, бизлар томоша премьерасида қатнашиш учун келган меҳмонлар қаторида борамизу қайтамиз, дея яна бир бор таъкидладилар.

Сўнг Исломободга сим қоқдик. Элчихонамининг биринчи котиби Ҳусан Умаров ҳам Тошкент билан гаплашганини, эртага Пешоварга машина юборилаётганлигини маълум қилди. Бир кун Исломободда меҳмон бўлиб, кейин «Табаний Аэро — Эшия» учоғининг эрталабки рейсида Лахўрга боришади, деб қўшиб қўйди.

— Ана, меҳмонлар ҳам келишяпти,— дедим Башир соҳибга қараб,— Индинга эрталаб бу ерда бўлишади. Эркин Воҳид ёнларида Кўқондан Сизга Мансурхўжа ака саломини олиб келаётган Нурулла ҳожи ҳам борлар. Улар тўрт киши!

— Ундай бўлса, тайёргарликни кўрай. Ҳа, билиб қўйинг, ҳаммаларини кутиб олишдан тортиб, кузатиб қўйишгача менинг зиммамда бўлади. Бу ерга атайлаб шунинг учун келганман, бошқалар овора бўлишмасин. Ортиқча гапга ўрин йўқ.

Барибир Эркин акани расмий кутиб олиш режалари тузилаётганди. Исломободдан Кишвар Наҳид хоним, Лахурдан Бҳатти соҳиб маълумотлар сўраб туришарди. Мана, энди бу расмиятчиликдан қутулишнинг осон йўли топилди. Сажход Ҳайдар билан Тоҳир Асламга ҳазил аралаш меҳмонлар қачон келишлари номаълум, ҳозирча ҳамма ўз иши билан шуғулланиши айтилди дедим-да, Башир соҳиб сўзларини қўшиб қўйдим: «Ортиқча гапга ўрин йўқ!»

«Олтин девор» учун бизлар ўйлагандан ҳам тез ва соз қилиб босилган

таклифнома, буклетлар ҳамда муаллифнинг 60 ёшли юбилейи муносабати билан ўтказиладиган тантанали йиғилишга чорловчи даъватнома қўлимизга келиб тушди. Уларни Ал-Ҳамро маъмурияти томонидан жамоат ташкилотлари, давлат муассасаларига рўйхат орқали тарқатила бошланди.

Асар премьерасига таклиф қоғозлари 20 — 21 — 22 декабрнинг ҳар санаси учун алоҳида уч хил рангда босилган бўлиб, қайси куни Покистоннинг давлат ва йирик жамоат арбобларидан кимлар ташриф буюришигача кўрсатилганди.

Эрталаб меҳмонларни кутиб олишга кетарканмиз, йўл-йўлакай Тоҳир бизларга яп-янги, ялтироқ муқовали зарварақлар билан чиқарилган «Олтин девор» китобини кўрсатди:

— Қалай, дуруст чиқибдимиз?

Муқованинг бутун бир бетини баҳорий кайфият билан юриб келаётган муаллифнинг рангин портрети қоплаган, қарши томонига эса, асар мазмунига мослаб, маҳорат билан чизилган сурат ва олтиндай товланиб «Тилаи дивар» ёзуви кўзга ташланиб турибди.

Уни қўлма-қўл қилиб кўрарканмиз, ноширга тасаннолар айтдик:

— Қойил, Тоҳиржон. Ҳақиқий олтин китоб бўпти. Эркин аканинг келишларига ажойиб совға!

— Бу бошланиши, ҳали! Ўзбек адиблари китобларини кўп чиқарамиз,— у камтарона жилмайиб қўйди.

Дарвоқе, китоб ўша пайтдаги Покистон Ислом республикасининг Ўзбекистондаги фавқуллод ва мухтор элчиси Шафқат Али Шайх жанобларининг «Пок-ўзбек адабий ҳамкорлигининг тамал тоши» сарлавҳали сўзбошиси билан очилиб, унда қуйидаги самимий жумлалар бор эди: «Мен Эркин Воҳид билан бундан тўрт йил муқаддам илк бор учрашиб ҳамсухбат бўлганимдаёқ бу ўта камтар, маданиятли, фикри теран инсонга — Ўзбекистонда ғоят ҳурматли улкан шоирга меҳрим тушиб қолган. Назаримда у киши бағри кенг, кўнгли очик, меҳмондўст ўзбек халқининг

бор фазилатларини ўзида мужассам этган Шахс! Мен шундай одам билан яқиндан дўст-биродар тутинганлигим билан гурурланаман.

Ўзбекистоннинг ардоқли шоири қаламига мансуб «Олтин девор» комедияси қарийб чорак асрдан бери театр сахналаридан тушмай келаётгани, телевизор экранлари орқали қайта-қайта кўрсатилаётгани асар халқ орасида нечоғлик машҳур бўлиб кетганлигининг ёрқин намунаси.

Биродарим Эркин Воҳиднинг 60 йиллик тўйи муносабати билан унинг «Олтин девор»и Покистон мамлакатига саҳнасига йўл олиб, алоҳида китоб ҳолида босиб чиқарилаётганлиги Ўзбекистон — Покистон мамлакатлари ижодкорларининг адабий алоқалари ривожига қўйилган тамал тоши деб баҳоламоқ керак...»

Яхши ҳам «Олтин девор» муаллифини кутиб олишга тараддуд кўраётганларга меҳмонларнинг келиш вақтлари номаълум деб, аэропортга ўзимиз чиққанимиз... Исломободдан учиб келган «Аэро-Эшия» йўловчилари ичида бизнинг одамлар кўришни мади.

Бундай пайтда ўз-ўзидан ҳар хил тахминлар туғилиб келаверади: «Чарчаб келишган бўлса, ухлаб қолишгандир!», «Исломободни бемалол томоша қилиб, эртага келишса керак!», «Эркин акани кўришга муштоқ қанча одамлар бор — элчихонамиздаги йигитлар навбатма-навбат меҳмонга чақиринган бўлса...» Энг омади гапни Мақсуд акамиз айтдилар: «Эркинбой самолётга чиқаётганда исломободлик бирон шахматвоз билан шахмат суришиб ётгандир. Бунақаси кўп бўлган!»

Тахминларга аниқлик киритиш учун Тоҳирнинг машинасига ўтириб, Ҳусанжонга яна қўнғироқ қилдик. «Эркин ака бир оз толиқиб келган эканлар, эртага учиб боришади» деган жавобни олдик.

Шундан кейин меҳмонларга жой ҳозирлаб қўйилган шаҳар марказидаги Башир соҳибнинг қароргоҳига бордик, нонушта қилдик. «Олтин девор» китобини «ювдик»... албатта, хилма-хил шарбатлар билан покистончасига...

Премьерага бир кун қолганда катта синов олдидан ҳамма «тиниқсин» деб дам олиш куни эълон қилинди.

Кечқурунга Убайда Саййид хоним «Олтин девор» гуруҳи билан бизларни меҳмонга таклиф этганди.

Шаҳар марказий кўчаси бўйлаб узоқ юрганимиздан сўнг, чапга бурилдик. Ўзимиздаги маҳаллани эслатувчи бир-икки қаватли уйлар билан ўралган кўча бўйлаб юра бошладик.

Бирдан қулоғимизга таниш оҳанг чалингандай бўлди. Ҳаммамиз қўшиқ таралаётган тарафга ўтирилдик. Каттагина майдон тўрида ҳашаматли дарвоза. Унинг устига салқин ичимликлар ишлаб чиқариш корхонаси деб ёзиб қўйилган. Сал берироқда худди бизнинг гузар чойхоналарини эслатувчи емакхона бўлиб, у ердаги сўри, чорпоёлларда 15 — 20 киши (корхона ишчилари бўлса керак) қаҳва, чой ичиб ўтиришибди. «Ўзбекистоним ватаним» қўшиғи шундоқ тоқчага қўйилган радиоприёмникдан янгради.

Ҳайдовчи Исҳоқ кўлини биз томон ёзиб, ҳайрат ишораси билан «Ваҳ-ваҳ» деб қўйди-да, бир лаҳза машинасини тўхтади. Димоғимизга она-Ўзбекистонимизнинг ҳавоси келиб урилгандай бўлди. Фаррухжоннинг овози бизлар эшитавериб қулоқларимизга сингиб қолгандан-да ўн чандон ширалироққа ўхшаб кетди, назаримда.

Убайда Саййид хонимнинг икки қаватли иморат, жажжигина ялангликдан иборат ҳовлисидаги ўтиришимиз қизиқарли суҳбат, мушоира, ўйин-кулги билан ярим кечагача давом этди.

Меҳмондорчиликнинг «бадий қисми» ни бошқариш асосан «Ялла» ансамбли йигитлари қўлига ўтиб кетди. Улар ижро этган, қайта-қайта қўйилаётган кўшиққа Тоҳира Имом ўзбекона назокат билан рақсга тушиб чарчамас, унинг атрофида деярли ҳамма худди парвонадай ўйинга тушарди. Ҳатто бир четдан сипогина ўйинни кузатиб турган Сажжод Ҳайдар жаноблари ҳам завқи тошиб, даврага чиқиб кетди.

Мақсуд акамни туртгандим, у киши қулоғимга «Ажабо! Булар

қизик: номозни ҳам ўқийвераркан, ўйинга ҳам тушавераркан», деб қўйдилар.

19 декабрь куни кечкурун Ал-Ҳамро театр комплексининг ташкилий ишлар бўйича директор ўринбосари Мақсуд соҳиб мени хузурига чақирди:

— Соҳиб, мана «Олтин девор» ҳам китоб бўлиб чиқди,— у столи четида ҳарфлари ярқираб турган «Тилаи дивар» га ишора қилиб қўйди.— Эртага комедиянинг биринчи премьераси. Қолаверса асар муаллифи шу ердалар. Имкониятдан фойдаланиб, анъанавий Лаҳўр китоб савдо ҳафталигини ўтказасак! Нима дейсиз?

— Бир кунда-я! Улгуриб бўлармикан? Вақт оз-ку?

— У ёғидан кўнглингиз тўқ бўлаверсин. Лаҳўр шаҳрининг ўзи бир мамлакат. Китоб нашриётлари кўп. Кўнгирак қилинса бас. Ким ўз маҳсулотини кўз-кўз қилгуси келмайди, дейсиз!

Мен фурсатдан фойдаланиб суҳбатдошимга негадир театр «Эълонлар тахтаси»да «Олтин девор» премьераси ҳақида ёзув йўқлигини айтдим.

Мақсуд соҳиб дарров рассомларга кўнгирак қилиб, ишни «тезлатиш»ни сўради.

Бир соатлардан кейин комплекс рўпарасида дид ва ҳафсала билан ёзилган «Олтин девор» эълони пайдо бўлди.

Тасврий санъатга бир оз ҳавасманд эмасманми, унга қараб туриб беихтиёр: «Бундай ловуллаб кўзни оладиган, ёрқин ранглари қаердан олишаркин», деб қўйдим ичимда.

Мақсуд соҳибнинг «ҳозиржавоб»-лигига қойил қолдим.

Бу одам билан дастлаб учрашганимизда ўзига қарашли даргоҳда кетма-кет ўтказиб туриладиган тадбирларнинг кўплиги жонига теккан, шунинг учун ҳафсаласизроқ кишига ўхшаб кўринганди.

Ниҳоят 20 декабр куни эрталаб меҳмонларни кутиб олдик.

Эрталабдан иссиқ забтига олиб, ҳамманинг баданидан тер қуюла бошлаган бўлишига қарамай, Нурулла ҳожим қалин қишки телпақда келдилар.

Мақсуд акага:

— Жомадондаги иссиқроғига алмаштириб берасиз, энди,— деб қўйдик ҳазил аралаш.

Эркин ака бир оз чарчаб, толиққанликлари сезилиб турарди.

Эрталабки чойдан кейин озгина дам олишгач, «Покистон ва Марказий Осиё мамлакатлари ҳамдўстлиги жамияти»нинг «Шезон» мажлислар зали томон йўл олдик.

У ерда «Гўра паблишарс» нашриёти томонидан босиб чиқарилган «Олтин девор»нинг тақдимномаси ва ўзбек шоирининг 60 ёшлигига бағишланган мажлис ўтказиш мўлжалланган бўлиб, ўзбекистонлик меҳмонларни машҳур ёзувчи, шоирлар, турли матбуот вакиллари ҳамда шаҳардаги қатор жамоат ташкилотларининг намояндалари кутишаётган эди.

Гулдирос қарсақлар садоси остида Эркин Воҳид, элчимиз Наим Фойбовлар минбардан жой олдилар.

— Одатда ҳар бир юртнинг фуқаролари гурур билан номини тилга олиб, фахрланиб юрадиган ўз шоирлари, уламолари бўлади,— деди Т. А. Гўра тантанали йиғилишни очаркан. Бугунги бизнинг меҳмонимиз — Эркин ака Ўзбекистоннинг шундай эъзозли шоирларидан! Неча бор Ўзбекистонга борган бўлсам, у киши ҳақида шунча кўп таҳсинли гаплар эшитганман. Кўпдан буён ардоқли бу шоир билан учрашишни орзу қилиб юрардим. Оллоҳга минг қатла шукурки, шу учрашув Сиз азизларнинг гувоҳлигингизда, Покистон тупроғида — она шаҳрим Лаҳўрда бўлиб турибди. Яна олдиндан бир нарсани айтиб қўяй, бизнинг мамлакат Ўзбекистонни мустақил Давлат сифатида биринчилардан бўлиб таниган, Тошкентда биринчилардан ўз элчихонасини очган. Мана, энди озод ўзбек халқининг забардаст шоири Эркин Воҳиднинг олтмиш йиллик юбилеи тантаналарини ҳам, адашмасам, биринчилардан бўлиб бизлар бошлаб юбордик. Бугунги кун Пок-Ўзбек адабий ва маданий алоқалари тарихига ёрқин саҳифа бўлиб киради.

Шундан сўнг нотик ўз сўзида Эркин аканинг ижоди, хусусан «Олтин

девор» комедияси ҳақида атрофлича тўхталиб ўтди.

— Бизлар азалдан томирларимиз бир-бирига туташ, қондош-жондош халқлар бўлсак-да, орамизни ажратиб турган қора деворлар мавжуд эди. Энди гаразғўйликка қурилган ўша деворлар емирилиб битди,— деди навбатдаги табрик сўзини айтган таниқли адиба ва актёр Убайда Саййид,— унинг ўрнини эзгулик ҳамда қардошлик рамзи — «Олтин девор» эгаллади. Майли, бизга бундай «девор»лар керак. Чунки бу халқларимизни узоқлаштирмайди, айирмайди, балки яқинлаштиради. Эркин бхайжон, бизга ҳадя қилган мана шу «Олтин девор»ингиз учун катта раҳмат. Иншооллоҳ, Сизнинг етмиш, саксон, ҳатто юз йиллигингизни ҳам анъанавий қилиб мана шу Покистон тупроғида, дўстларингиз — «Олтин девор» гуруҳи даврасида нишонлайлик. Ҳаммамизни ўша кунларга етказсин!

Адибанинг бу сўzlари олқиш ва қарсақлар билан бўлиниб турди.

Ўзбекистон республикасининг Покистондаги фавқулодда ва мухтор элчиси Наим Фойибов «қирчилламалик бўсағаси»да турган шоир тўғрисида, унинг Покистон саҳнасида илк бор намойиш этиладиган комедияси ҳақида ҳикоя қиларкан:

— Яна сизларни бир янгиликдан хабардор қилиб қўймоқчиман,— деди,— маълумки ҳар қандай томоша асари бир марта саҳнада намоиш этилса, умри бир ёшга узаяверади. Бугун «Олтин девор»нинг бир минг бир ёшини сизлар билан мамлакатингизнинг энг катта театр кошонаси — Ал Ҳамрода нишонлаймиз! Шоиримизни ва унинг машҳур асарини қўшалоқ қутлуғ «ёш» билан табриклашга ижозат бергайсиз!

Бошқа сўз олган кишилар ҳам шоирни табриклаб узоқ умр, ижодига муваффақиятлар тиладилар, гулларга кўмиб ташладилар.

Йигилиш ҳаками минбарга Эркин акани таклиф этади.

— Мен Покистон тупроғига қадам қўйишим билан ўзимни яқин ёру дўстлар даврасида юргандай ҳис эт-

дим десам ҳеч ким ажабланмаса керак. Бунга бизнинг ҳамюртимиз — буюк шоир ва давлат арбоби Заҳриддин Бобур ҳамда унинг авлодлари шахсига, меросига сизлар томонингиздан кўрсатилаётган ҳурмат, эътибор яққол далил бўла олади. Ҳа, ота-боболаримиз қадим-қадимдан борди-келди қилишган. Бутун-бутун мамлакатларни бир-бири билан боғловчи йўллар туя қарвонлари билан гавжум бўлган. Бу йўллар тижорат билан бир қаторда илм-маърифат йўли ҳам ҳисобланган. Лаҳўрдан йўлга тушган қарвонбоши ўзининг Самарқанд ё Бухоро ёинки фарғоналик ҳамкасби билан Афғонистоннинг бирон қарвонсаройида учрашиб, бир пиёла чой устида китобхонлик қилган, мушоира авжга чиққан. Шуни унутмаслигимиз керакки, бобокалонларимиз тақдиримизни абадул-абад боғлаб кетишган. Минг қатла шукур, Ўзбекистон мустақилликка эришгани шарофати билан Убайда хоним таъкидлаб ўтган «қора девор»лар чилпарчин бўлди. Ўртамизга қўйилган сунъий говлар олиб ташланди. Бугунги, мана шу Сизлар билан юз кўришиб, анжуми мажлис қуриб ўтирган дақиқаларни ўша тўхтаб қолган дўстона гурунлар, оташин мушоираларнинг янгидан бошланган дебочаси деб биламан.

Шундан кейин мушоира бошланди. Уни Эркин Воҳид ўз газалини ўқиш билан бошлаб берди...

Узоқ давом этган қарсак ва олқишлардан сўнг, меҳмон яна сўз сўрайди.

— Ижозатингиз билан мана шу ажойиб тадбирларнинг жонкуярлари дўстларим шаънига икки оғиз миннатдорчилик изҳор қилиб қўймоқчиман. Аввало, халқларимиз орасидаги дўстлик алоқаларини йўлга қўйишда узоқ йиллардан бери тинимсиз жонкуярлик қилиб келаётган, ўзбекистондаги урдузабонлар устози, Сизларга номи яхши таниш Тошмирза Соҳиб Холмирзаевга, «Пок-Ўзбек дўстлик жамияти»нинг раиси, номдор ҳамюртингиз Маҳмуд Али Бҳатти жаноблари ҳамда орамизда савлат тўкиб ўтирган ажойиб инсон Аҳмад

Башир дўстимизга чин юракдан раҳмат айтмоқчиман. Чунки Сизлар билан мана шундай юзма-юз ўтириб, дийдор кўришувимизда уларнинг ҳиссалари бениҳоя! Тоҳир Аслам Гўра ҳақида алоҳида сўз: мен «Олтин девор»ни ўттиз уч ёшимда ёзганман. Бу ерда шу йиғилишни бошқариб ношир ва ажойиб ёзувчингиз Тоҳир укам ўтирибди. У ҳам шу кеча-кундузда айнан ўттиз уч ёшни қоралабди. Яна биз ўзбекистонлик адибларга шу нарса яхши маълумки, Тоҳиржон шу ёшда ўзбек адабиёти ва ўзбек тилини Покистонда ташвиқ қилишда анча хизмат қилиб улгурган. Бу тақдирлашга арзийдиган ишдир! Эшитишимча, ҳозир у урду тилида «Ўзбек шеърляти антологияси» китобини ҳамда ўзбекистонлик ҳамкасблари билан «Мукамал ўзбекча — урдуча муштарак сўзлар луғати»ни қайта босиб чиқаришга тайёргарлик кўрмоқда. Бунинг учун унга бутун ўзбек зиёлилари номидан миннатдорчилик изҳор қилишни истардим. Мен номларини зикр қилиб ўтган кишилар тўғрисида, айниқса Башир соҳибнинг қандай қилиб Ўзбекистонга бориб, «Кўқонли Мансурхўжа ака» бўлиб қолгани ҳақида алоҳида китоб ёзса бўлади. Менимча, шу мавзу асосида икки мамлакат ёзувчилари ўртасида энг яхши асар учун конкурс эълон қилиш керак, агар Башир соҳиб қарши бўлмаса! — нотиқ фахрий меҳмонлар қаторида ўтирган Аҳмад Баширгга қараб қўйди.

У киши ўрнидан туриб, микрофонни қўлига олди:

— Қаршилигим йўқ! Ортиқча гап бўлиши мумкин эмас.

Ушбу йиғилиш иштирокчилари билан гурунг дастурхон устида давом этди.

Муаллиф дастхати битилган «Тилаи дивар» йиғилганлар орасида қўлма-қўл бўлиб кетди.

Анъанага кўра «тўйчивой» қутлуг ёши муносабати билан ранг-баранг қилиб тайёрланган улкан баркашдай тўёна тортни бўлақларга бўлиб, ҳаммамизга мезбонлик қилди.

Шу куннинг ўзидаёқ газеталар (йирик матбуот органлари кунига

икки маротаба — «тонгги» ва «оқшомги» сонлари босилади) ўзбек шоирининг таваллуди шарафига бўлиб ўтган тантана «Олтин девор» тақдимномаси ҳақида Эркин Воҳид шеърлари билан суратли хабарлар босиб чиқарди.

Соат кечги бешларга яқин гримхонага Мақсуд соҳиб кириб келди:

— Меҳмонлар келишмадимми?

— Шоҳ Жаҳон қурдирган шаҳар четидаги қалъа ёдгорликларини зиёрат қилишга кетишганича қайтишгани йўқ. Томоша бошлангунча келиб қолишади.

— Ахир китоб савдо кўргазмаси очилай деяпти-ку! Тайинламаганминдинлар? — Мақсуд соҳибнинг ҳорғин юзларида сал асабийлик аломатлари пайдо бўлди.

— Нима деяпти, бу адашим? — Мақсуд ака Тоҳира Имом сочларини ўзбекчасига гажак қилиб ўраркан, менга қаради.

— «Олтин девор» китоби чиқиши муносабати билан кўргазмалар залида китоб савдо ярмаркаси ташкил қилинибди. Ҳозир очилишида Эркин аканинг ҳам иштирок этишлари мўлжалланган экан.

— Шунақа дарди бор экан, нега бир-икки ҳафта олдинроқ огоҳлантириб қўймайди!

— Э, Мақсуд ака, буларнинг «дарди» бирдан тутиб қолади. Бизларга ўхшаб лалайиб ҳафталарни бекор ўтказишга вақти йўқ. Энди нима қилдиг-а!

— Эркин ҳали-вери келмаса керак! — Мақсуд ака «адаш»лари худди ўзбекчани яхши тушунадигандай унга афсус аломати билан кўзойнаклари остидан қараб қўйдилар.

Мақсуд соҳиб қия очиқ турган эшик томон йўналди. Биз ҳам унга эргашдик.

Ташқарига чиқиб «Экспозейшн ҳолл» олдида турган тумонат одам ҳамда шоҳона саллалар ўраб, ранг-баранг миллий кийимлар кийган эркак-аёл рақс труппаси (Фақир Ҳусайн ансамбли дейишди) аъзоларига кўзимиз тушди. Нарироқда эса бутун иморатни бошдан-оёқ қоплаган «Анъанавий Лаҳўр китоб савдо

кўргазмаси» деган ёзув кўзга ташларди.

— Жуда зўр иш бўларди келишганда. Китобни кўзга кўринарли жойларга қўйдиргандик. Бу томонда асар, у томонда унинг премьераси! — Мақсуд соҳиб «Олтин девор» комедиясининг бугундан бошланадиган томошаси ҳақидаги эълонга кўз ташлаб, афсус деб бош чайқаб қўйди.

— Э, Мақсуд соҳиб,— дедим мен ҳам ўзимни оқламоқчидек,— кеча тушунтириброқ айтмайсизми! Бизлар бунақага ўрганмаганмиз. Битта кўргазма очиш учун ўнлаб идораларга муурожаат қилардик, даста-даста хатлар ёзиб, кимлардандир рухсат сўрардик.. Янги пьесани 7 — 8 ой деганда сахнага қўямиз.

— Бир йилга ҳам чўзилиши мумкин! — ўзимизнинг Мақсуд ака менинг сўзларимни тасдиқлагандек қўлларини «бигиз» қилиб, адашлари елкасига нуқиб қўйдилар.

Мақсуд соҳиб бизнинг бу гапларимиз ҳазил деб ўйлади шекилли, «қўйинглар-е» деб кулиб юборди.

— Эркин акаларни ҳам тушуниш керак: ўзлари бугун келишди. Бафуржароқ гаплаша олганимиз йўқ... Энди бунинг бошқа иложини қиламиз, жаноб Мақсуд Юнусов,— дедим-да, у кишига қарадим,— артистлар грим қилинган, кийиниб ҳам бўлишган-а?

— Ҳаммаси тайёр!

— Ундай бўлса кўргазма очилиши маросимида «Олтин девор» муаллифи ўрнига асар қаҳрамонлари иштирок этишади!

— Қандоқ бўларкин? — дедилар ўзимизнинг Мақсуд ака.

— Зўр бўлади, ажойиб фикр! — деди покстонлик Мақсуд соҳиб.

Шу пайт музика садолари янграб, полиция қоровуллигида келатган икки-уч жанобнинг қораси кўринди.

Мақсуд соҳиб бизларга:

— Шаҳар раҳбарлари келишяпти, артистлар тезроқ чиқишсин! — дедида, меҳмонлар истиқболига чопиб кетди...

Олдинда бош режиссёр Мақсуд ака, ундан кейин икки нуроний

қария — бири чуст дўппили, иккинчиси дўппи устидан белбоғ танғиб олган «Мўмин» билан «Абдусалом», орқароқда оҳори тўкилганроқ атлас кўйлак устидан беқасам камзул кийган, бошини ўзбек аёлларига хос русумда рўмол билан танғиб олган қулоғи оғирроқ «Ҳуриниса», такаббур «Саидмалик» ва унинг димоғдор иккинчи хотини «Шарофат», келишган қад-қоматли «Нодир» ўз севгилиси билан, қулоғига фонендоскоп ичагини тиқиб, дори-дармон галадончасини кўтариб олган ўша додирроқ «Доктор», милиция формасидаги «Қиличбек», «Оқсоқол», «Зухра»лар кўргазма залига кириб келишганда гулдирос қарсак янгради.

Дастлаб бу кўргазмага Ўзбекистон санъаткорлар делегацияси ташриф буюради деб ўйлаганлар ҳам бўлди. Қайсидир мухбир «Кўргазма ҳақида фикрингиз қандай?»— дея интервью олишга ҳам ошиқди... «Экспозейшн ҳолл» — кўргазмалар залининг биринчи, иккинчи қаватини эгаллаган, турли мавзудаги адабиётлар қўйилган расталар оралаб юрарканмиз, вақт кечга томон оғиб борган сари, китоб мухлислари сони (уларнинг аксари болаларини етаклаб олган ота-оналар эди) кўпайиб бораётгани бизни ажаблантирди. Яна шуниси диққатга сазоворки, қўйилган китоблар ҳаммаси қаттиқ, бежирим муқоваларда чиқарилган. Улар орасидан биронта «газет қоғози»га босилган, уч-тўрт марта варақласангиз титилиб кетадиганини тополмайсиз.

Катта қошона ичига жойлашган бу китоб савдо расталарини бир сидра айланиб чиққунимизча икки соатча вақт кетди.

Харидорлардан керакли адабиётларга буюртма олиб ўтирган жанобдан қизиқсиниб сўрадик:

— Тахминан бу ерга келтириб, савдога қўйилган китоблар сони неча жилд чиқади?

— Бундан олдинги савдо кўргазмасига сал кам ярим миллион жилд китоб келтирилганди. Бу сафар ҳам шунга яқинроқ.

«ОЛТИН ДЕВОР» ТҶҲИ

Бугун театр биноси бўйлаб янграб турган шоир Эркин Воҳид газалари билан айтиладиган қўшиқлар садоси аста пасайиб, одамлар билан лиқ тўла улкан залга осудалик чўкади. Пардалар устида рангин ёғдулар жилваланади. Покистон Ислон республикаси ҳамда Ўзбекистон республикасининг давлат тароналари янграйди. Ҳамма ўрнидан туради.

Орага яна қисқа муддатли жимлик чўкади. Атрофдан ёқимли чанг садоси янграйди. Бу Тошкент радиосининг «овози» эди. Унга ҳамоҳанг бўлиб «Редийо Пакистан» «овози» таралади.

Шундан кейин саҳнага шахдам қадамлар билан «Қиличбек» чиқиб келади. Бугунги кўрсатиладиган томоша иштирокчиларини таъриф-тавсиф ила таништира бошлайди. Қаҳрамонлар томоша залининг ҳар ер-ҳар еридан чиқиб келадилар. Бу ерда ҳам қизиқ ҳолат юз беради: томошабинлар ёнларида ўтирганларни ўзбекистонлик меҳмонлар (Ал-Ҳамро гримчиларига қойил қолиш керак!) деб ўйлашади, уларни дўстона мулоқотга чорламоқчи ҳам бўлишади...

Биринчи премьерa томошабинларда катта шавқ-завқ уйғотди. Бир неча бор гулдирос қарсақлар, олқишлар билан бўлиниб турди. Айниқса Мўмин (А. Рао), Абдусалом (А. Аёз), Ҳуринисо (У. Саййид)лар саҳнада пайдо бўлиши билан бугун томоша залини ҳаяжонли тўлқин қоплаб олар, чинданам улар ўз ролларини қиёмига етказиб ўйнашарди.

Томоша тугаб, залда чироқлар ёнди.

Сажжод Ҳайдар қарсақ ва олқишлар остида Эркин Воҳидни, Панжоб штати маданият вазири Салмон Ғани жанобларини саҳнага таклиф этди. Вазир аввало шоиримизнинг қутлуғ олтмиш ёши билан муборакбод этиб, гулчамбар тақди ва табрик сўзи айтди.

Шундан кейин «Олтин девор» комедиясининг ҳар бир қатнашчисига Покистон маданият ишлари вазирлиги, Умумпокистон «Арт Коунсл» театр жамияти, «Пок-Ўзбек дўстлик жамияти», Панжоб штати ҳукумати, «Табаний групп кампанияси» номидан юборилган табрик ва гулдасталар тақдим этилди.

Комедия муаллифи ўз қаҳрамонларини бирма-бир қутлаб, маҳоратли ижролари учун миннатдорчилик билдирди, дастхат ёзилган ўз китобидан тақдим этди.

Шу кеча Аҳмад Башир шаҳардаги энг эътиборли меҳмонхонада дастурхон ёзиб, ўз ваъдасига кўра «Олтин девор» тўйи»ни қилиб берди. У ерда Баширлар оиласининг деярли барча аъзолари жам бўлишганди.

Бир маҳал у Эркин аканинг рафиқалари билан Башир соҳибнинг аёли бақамти бўлиб ўтирган диван томон ишора қилиб мenden сўради:

— Гулчеҳра бҳабҳижий қайси тилда сўзлашяпти, урдучани биладиларми?

— Соддасиз-да, жаноб, булар ҳаммасининг тили бир, — дедим мен ҳазиломуз. — Эшитмаяпсизми, «урдуча — ўзбекча муштарак аёллар сўзлашуви»да гаплашишяпти! Энди Ансо-риддин билан ҳамкорликда шу ҳақда яна бир луғат китоби чиқаришингизга тўғри келади...

Нуриллахон ака билан Башир соҳиб ўрталаридаги суҳбатга ҳам таржимонлик қилишга ҳожат қолмади. Икки ишбилармон нималардир ҳақида берилиб гурунгни қиздиришар, «Мансурхўжа», «Дўсти», «Кўқон», «Мурғи корхона», «Меҳмон», «Супермаркет» деган сўзлар қулоққа чалиниб қоларди... Назаримда, улар ўзларининг «тижорат тили»да сўзлашишар, ҳамкорлик қилиш ҳақида аҳдлашишаётганга ўхшарди.

Зиёфат ярим кечагача давом этди...

СЕВИНЧ ЁШЛАРИ

«Олтин девор»нинг иккинчи премьераси ҳам муваффақиятли ўтди. У олдингисига нисбатан анча сайқал топгани сезилиб турарди.

Учинчи кун иё артистлар ўзларига хос ҳаяжонни енгиб, маҳорат бобида устоз санъаткорлар билан тенглашиб олдилар. Кун сайин улар «образ»га чуқурроқ кириб бораётганликлари яққол сезилиб турарди.

Ҳар премьераси сўнигида ўз-ўзидан тантана бошланиб кетар, комедияни ҳамкорликда саҳнага қўйган Ўзбекистон-Покистон ижодий гуруҳи олқишланар, бутун саҳна ранг-баранг гулларга тўлиб кетарди.

Кишвар хоним «Олтин девор» гуруҳининг ҳар бир қатнашчисини бағрига босиб, ижро этган ролига монанд таҳсинли сўзлар айтиб қутлади, гулшодалар тақдим этди.

— Болагинам, сен аввал бир оз бўшлиқ қилдинг, лекин «Мўмин»га укол қилганингдан кейинги ҳолатинг жуда жонли чиқди, ҳамма «камчилигинг»ни ювиб юборди. Йиқилганигда бирон жойинг лат емадимми? — дея қий-чув олқишлар остида Нуъмон Алининг пешонасидан ўпди. Сўнг Мақсуд ака бошлиқ «Олтин девор» гуруҳи қатнашчиларини, асарни саҳналаштиришда хизмати синган Ал-Ҳамро жамоасини ўз атрофига чорлаб, залга қарата дил сўзларини айтди:

— Мен ўзимни гўзал, афсонавий юрт Ўзбекистоннинг кичик бир гўшасида юргандай, у ернинг ажойиб, беғубор қалбли кишилари орасига тушиб қолиб, ғаройиб воқеаларни улар билан бирга бошдан кечиргандай ҳис этдим. Халқларимиз ҳаёти, туриш-турмуши бир-бирига муштарак бу ажойиб асарни бутун покис-тонликлар кўриб, завқланишлари керак. Агар дўстларимиз исташса, «Олтин девор» гуруҳи ўз маҳоратларини муҳтарам Эркин Воҳид юртида ҳам намоиш этиб, яна бир имтиҳондан ўтишга тайёрлар.

Шундан кейин Кишвар Наҳид хоним сўзни Покистоннинг йирик давлат ва жамоат арбобларидан, маш-

ҳур адиб ҳамда рассом, Панжоб Қонун чиқарувчи Ассамблеясининг Бош спикери Ҳаниф Рама жанобларига берди.

— Яхши ёзилган асар умуминсоний мулкка айланади деганларига мана, мен бугун яна бир карра гувоҳ бўлиб турибман. Ўзбек ижодкори жаноб Эркин Воҳиднинг асарлари бизнинг ҳам мулкка айланди. Гапнинг тўғриси, мен кейинги уч-тўрт йил ичида бу қадар қизиқиб, шавқ-завқ билан томоша кўрганим йўқ эди. Мана, «Мўмин», «Абдусалом»ларни олайлик. Содда, баъзан кутилмаган бойлик олдида довдираб қоладиган бундай одамлар бизнинг маҳаллаларда, одамларимиз орасида ҳам истаганча топилади. Анави «Саидмалик» заргардай «тулки»лар-ку, тўлиб-тошиб ётибди! — Рама соҳиб гуррос кулги кўтарилган залга ўгирилади, — Бормисизлар! Икки ярим соат мазза қилиб кулдик! Мен яна қовоқларинг-ни солиб олдингларми деб эдим... У ёғини сўрасангиз, саҳнамизда биринчи маротаба ўзбек дўстимиз — «Мўмин» образини қойилмақом қилиб ўйнаган жаноб Аслам Раога қойилман. У шу кетиши бўлса, Покистоннинг энг машҳур намояндалари қаторига кўшилиши ҳеч гап эмас. Ўзларингизга маълумки, бизда давлат бошлиқлигига сайловлар бошланиб кетди, машҳур кишилар номзоди кўрсатилмоқда. Энди биз Раонинг номзодини кўтариб чиқсак бўлаверарди деб ўйлайман. Бунинг учун ташвиқот, йиғилишлар ўрнига «Олтин девор»ни кунига бир-икки мартадан кўрсатиб турилса, бас! — Залда яна жонланиш ва қарсақлар авжга чиқди.

Шунда нотик минбардан тушиб:

— Бу артистимизга тан бермоқ керак,— деди-да, ўз бўйинбоғини ечиб, «Мўминчол»нинг ўзбекча яктаги устидан тақиб қўйди ва уни бағрига босди, ҳазил-мутойибали сўзини давом эттирди:— Комедия муаллифига яна бир бор қойил қолмоқ керак; бизга ҳеч қандай сайлов ўтка-зиб ўтирмай, бирон вазирлик лаво-

зимига тайинласа бўлаверадиган тай-ёр «кадр» тақдим этдилар! Келинг, Сизни алоҳида яна бир бор табриклаб кўяй! — у «Саидмалик заргар» (Имтиёз Аҳмад) кўлларини сиқади.

Зални яна қарсақлар босиб кетади. Ҳаммининг чеҳрасида табассум.

Фақат «Мўмин» (Аслам Рао) кўзларида ёш милтиллади. Севинч ёшлари! Покистонда таниқли шахс ёки арбобнинг ўз бўйинбоғ — галсту-

гини ечиб, бошқа бир кишига тақиб кўйиши энг катта нишондан ҳам обрўлироқ ҳисобланади.

Бирдан саҳна-ю бутун тамоша залини ранго-ранг прожектор нуллари тутиб, тантанавор «Ўзбекистон ватаним» («Ялла-ялла») куйи янграйди. Саҳнада гулларга кўмилиб кетган «Олтин девор» гуруҳи ўйин-кулги Ҳамоҳанглигида томошабинлар билан хайрлаша бошлайдилар.

ХУЛОСА

Ниҳоят, яқин бир ярим ой чўзилган «Олтин девор» ижодий сафаримиз ҳам «қариди» ва ватанимизга қайтдик.

Албатта, яқин-йироқ дўстлар, таниш-билишлар у ёқда қандай кутиб олишганини, бизнинг қай шароитда яшаганимизни суриштиришди. Бу табиий ҳол.

Лекин, гоҳо бу «суриштириш» замирида «бундан сизларга нима фойда бўлди», деган худбинона маъно англашиниб турарди.

Бир яқин оғайнимга шундан ранжиброқ гапиргандим, у ҳам бепарвогина, «Илгариги савобга иш қиладиган пайтлар ўтиб кетган, ҳозир бозор иқтисодиёти даври», деб кўя қолди.

Назаримда бизда ҳамма «бозорчи» бўлиб кетаётганга ўхшайди.

Кўпчилик миллатдошларимиз бу «давр»нинг ҳалоллик, инсоф-диёнат, маърифий баркамолликка интилиш сингари нурафшон томонларини четлаб, фақат очофатларча фойда орқасидан қувиш каби зимистон томонига ўзларини урмаяптиларми!

Шунинг билан мен ҳамюрт маслакдошларимга айтмоқчиманки, биз Ўзбекистон билан, унинг салмоқли адабиёти ва драматургияси билан покстонлик санъат мухлисларини таништириб қайтдик. Уларни қойил қолдирдик.

Яқин дўстларимиз билан ҳамкасблар — Нодим Қосимий, Ота-

улла Қосимий (яқинда бу кишини Покистон Ислон республикасининг Норвегиядаги фавқуллода ва Мухтор элчиси этиб тайинланганлиги ҳақида хушхабар олдик), Ислон Амжад, Изҳор ул Ҳақ, Фаҳр уз-Замон, карачилик дўкандор Муҳаммад Салим, мактаб ўқитувчиси Ахтар Ҳусайн, шаҳар маҳкамаси хизматчиси Муҳаммад Холид Хон, панжоблик талаба Муҳаммад Аёз, дўстлар учун доим бағри очиқ, феъли кенг Маҳмуд Али Бҳатти, Ёқуб Табаний, Башир Аҳмад, Муҳаммад Ясин, Амин Фозиёнийлар билан қайта дийдор кўришиб, уларни юртимизга, халқимизга қай даражада ҳурматлари баландлигини яна бир бора гувоҳи бўлиб қайтдик.

Ўзбек комедияси «Олтин девор»-ни саҳналаштириш покстонлик турли касб ва соҳа эгалари бўлган дўстларимизнинг умумий ишига айланиб кетди. Йирик ёзувчи, шоирлар, олим-у санъаткорлар, тижоратчи-ю номдор бизнесменлар, давлат вазирларидан тортиб юқори лавозимли ҳарбийларгача... Уларнинг айримлари ҳақидагина тўхталиб ўтдик.

Мана шуларнинг ўзи ўзбек адабиётига, қолаверса маданиятига кўрсатилган эҳтиром эмасми! Бунинг қимматини нима билан қиёслаш мумкин? Менга «фойда» ва «наф» ҳақида гапирадиганларга шу саволни бергим келади.

Келажагимиз қомуси

«ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ» миллий
қомуснинг янги жилди

80 -йилларда 14 жилдлик Ўзбек совет энциклопедияси нашрига якун ясалди. Ўзбекистонга бағишланган бир жилд китоб рус тилида нашр этилди. Ҳукумат қарори бўйича бундай жилд ўзбек тилида ҳам чиқиши керак эди. Лекин бу иш «насия» қилинди. Ҳеч ким ҳеч нарса демади. Чунки ўзбек тилини, ўзбекнинг дилининг камситилишига ҳамма кўникиб қолган эди.

Шўролар тузуми даврида Ўзбекистон ҳақида кўп китоблар ёзилган. Буларда бу мамлакат «СССР» деб аталмиш мамлакатнинг таркибий қисмига «Ўз ихтиёри» билан қўшилган, гуллаб-яшнаётган юрт сифатида таъриф тавсиф этилган. Бу таъриф тавсифларнинг бари кўзга кўринмас коммунистик мафкурага бўйсундирилган. Шу мафкура туфайли халқимиз «ёппасига» саводсиздан олиниб, саводсизга солинган. Октябрь инқилоби туфайли рус оғаларимиз ёрдами билан «хур» республикага айланишимиз мадҳ этилган. Бундай китобларни ҳозир варақласангиз, ниҳоятда эриш туюлади, ғашингиз келади. Лекин ўша пайтда бунга ҳам кўниккан эдик...

Бугунги кунда истиқлолга эришган Ўзбекистон мустақил мамлакат, ривожланаётган давлат сифатида жаҳон харитасидан муносиб ўрин олмақда. У жаҳонни таниди, жаҳон уни танибди. Ўзбекистонда ўқувчилардан

тортиб истиқомат қилувчи барча аҳоли давлат арбобларигача ўз Ватанини севишни, уни билишни истайди. Ўзбекистонга келган меҳмонлар — хорижлик ватандошлар, қўшма корхона очувчи йирик корхона эгалари, фермерлар, бизнесменлар, сармоядорлар, туристлар ҳам бу юртнинг тарихию одамларини табиатию хўжалигини, ҳар тарафлама ўрганишга интилади. Меҳмон Ўзбекистон ҳақида китоб сўрайди. Мезбон елка қисади: эскисини берай деса хижолатга тушади, янгиси — Ўзбекистон ҳақида «рост» сўзлайдигани энциклопедия ҳали йўқ.

Қани энди, Ўзбекистон ҳақида ҳозирги кўз, ҳозирги тил билан батафсил маълумот берувчи қомусий китоб яратилса! Бу — шу куннинг орзуси эди.

Иншооллоҳ, 1997 йил бошида мана шу орзу ушалди. Қомуслар Бош таҳририяти (ҳозирги Ўзбекистон миллий энциклопедияси давлат илмий нашриёти) «Ўзбекистон Республикаси» энциклопедиясини нашр этди (Бош муҳаррири Н. Тўхлиев, масъул муҳаррири М. Н. Аминов). Уни севинч билан қўлга олдик, меҳр билан танишиб чиқдик. Китобни қўлга олган китобхон даставвал уни варақлайди, безакларни кўздан кечиради. Биз ҳам шундай қилдик. Китоб аъло қоғозга босилибди, матбаа ижроси ҳам дид билан бажарилибди (у Ўзбе-

кистон Давлат матбуот қўмитаси ижара пудратигадаги Тошкент матбаа комбинатида босилган). Китобда 500 дан зиёд рангли ва оқ-қора сурат, 22 та харита берилибди. Суратлар ҳам тарихий, ҳам замонавий мавзуларда. Умуман, матнга — мазмунга монанд. 100 дан ортиқ тарихий шахсларга портрет берилган. Булар орасида Беруний, Форобий, Ибн Сино, Амир Темур, Улугбек, Навоий каби буюк мутафаккирлардан тортиб, кейинги йилларда тарихимизда из қолдирган давлат ва фаъул арбоблари, санъаткор, ёзувчилар, «Ўзбекистон Қаҳрамонлари» бор.

Китобнинг сарварағида Ўзбекистон халқ рассоми, Ўзбекистон, Бадиий академиясининг академиги Баҳодир Жалоловнинг Ўзбекистон тарихи музейи (собиқ Бутуниттифоқ Ленин музейининг Тошкент филиали) биносидаги «Абадиёт палаги» деворий расми берилган. Безак гоят ўринли, китоб мундарижасига мос қилиб танланган. Ўзбекистоннинг ибтидоий даврдан шу кунгача бўлган тарихий силсиласи бадиий безак тимсолида моҳирона тасвирланган. Қисқача қилиб айтганда, ушбу қомусий нашрнинг матбаа ва китобат ижроси шу кунгача Ўзбекистонда чиққан шу турдаги барча нашрлар ичида аълоси десак янглишмаймиз.

Китоб мазмуни хусусида шуни айтиш мумкинки, унинг бошланиш қисмида Ўзбекистоннинг давлат герби, байроғи, давлат мадҳияси берилиб, шу тур нашрлари анъанаси сақлаб қолинган. Бу — яхши, албатта.

Сўнгра мамлакатимизнинг жуғрофий ўрни: маъмурий — хусусий бўлиниш ҳақида умумий маълумотлар келтирилади. Ортиқча тафсилотлардан ҳоли — фақат энг муҳим далиллар, керакли рақамлар тилга олинган. Чунончи, Ўзбекистон таркибида битта мустақил республика — Қорақалпоғистон Республикаси ва 12 вилоят мавжуд. Бу бўлинмаларнинг майдони, аҳолиси, қишлоқ туманлари, шаҳар, шаҳарчалари, қишлоқ (овул)лари сони, маъмурий марказлари жадвалда яққол кўрсатилган. Муҳими шундаки, худудий бўлинманинг фақат

ҳозирги ҳолати эмас, балки тарихи ҳам илова қилинган.

Ўзбекистон табиатига китобда алоҳида бўлим ажратилган. Бу бўлимдан мамлакатнинг рельефи, геологик тузилиши, фойдали қазилмалари, иқлими, ер усти сувлари — дарёлари, денгизи, қўллари, каналлари, сув омборлари, тупроғи, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси ўрин олган. Ҳозирги даврда энг долзарб масалалардан бири бўлган «Табиатни ва атроф муҳитни муҳофаза қилиш» масаласига бағишланган мақола ҳам ушбу бўлимга жойлаштирилган. Мақола илмий ва айна вақтда оммабоп тарзда берилганлиги билан диққатга сазовордир. Яна бир муҳим томони шундаки, мақолада мавзу хусусида тарихий қадриятларимизга, бу борадаги ислом дини ўғитларига мурожаат этилади. Мақолада фақат фактлар қайд қилинибгина қолмай, атмосферани сув, тупроқ, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси, қўриқхоналарни, ер ости бойликларини муҳофаза этиш масалалари бўйича муайян вазифалар қўйилади.

«Ўзбекистон аҳолиси» бўлими тарихий маълумотларга жуда бойлиги ва юртимиз демографик ҳолатини батафсил ёритиши билан ажралиб туради. Бўлимда 10 дан ортиқ қизиқарли жадвал берилган. Аксарият маълумотлар сўнги йилларники. Лекин Ўзбекистон аҳолисининг миллий таркиби, маълумотлилик даражаси, ижтимоий таркиби сўнги аҳоли рўйхати ўтказилган сана — 1989 йил билан берилган. Бу мустақил юртимизда аҳолини қайта рўйхатдан ўтказиш вақти келганлигини, бунга эҳтиёж катта эканлигини кўрсатади.

Энциклопедиянинг асосий қисми — қарийб 132 саҳифасини «Ўзбекистон тарихи» бўлими ташкил этади. Ўзбекистон тарихи шўролар давридаги адабиётларда бир томонлама, имкон борича камситилиб ёзиб келинган. У 1981 йилда нашр этилган худди шу турдаги «Ўзбекистон ССР — («Узбекская ССР», 1981 йил) энциклопедиясининг «Тарих» қисми билан биз фикр юритаётган энциклопедиянинг тарих қисмини муқояса этиб кўрдик. Мазмунини қўяве-

ринг, шакли, ҳажмининг ўзиёқ улар замирида на мақсад ётганини кўрсатиб турибди. Рус тилидаги энциклопедияда тарихга жами 54 саҳифа берилган. Бунинг атиги 14 саҳифасигина қадимги дунё тарихидан то Россия Ўрта Осиёни босиб олишгача (энциклопедияда «қўшиб олишгача» деб ёзилган) бўлган даврга, қолган 40 саҳифаси кейинги даврга, асосан, шўролар тузуми даврига бағишланган. Қаранг, 3000 йилдан ортиқ тарихга 14 саҳифа, 70 йиллик тарихга 40 саҳифа! Айни пайтда Ўзбекистон Компартияси тарихига 16 саҳифа ўрин берилган. Изоҳга ҳожат бўлмаса керак.

Аммо «Дастлабки давлатларнинг вужудга келиши» бобида бизнинг фикримизча китобда милоддан аввалги 8 — 7 асрларда ҳарбий-демократик давлатлар пайдо бўлганлигига («Овесто»да) ишора қилинган. Кўп жиҳатдан Юнон тарихчиларининг фикрларига асосланган. Қадимги туркий тилда, дарс ва араб тилларидаги манбалардан маълумотлар келтирилади. Тарихнинг қадимги даврига 100 дан зиёд саҳифа, Россия истилосидан кейинги даврга эса 30 саҳифа бағишланган.

Шу бўлимни нафсиламрини айтганда, бадий асар ўқигандек ўқиб чиқдик. Муаллифлар (фан докторлари, профессорлар А. Муҳаммаджонов, Ҳ. Зияев, Р. Каримов, Н. Оқилов, И. Алимов) ва бошқалар тарихимизни завқ-шавқ билан, холис кўз билан ёритишибди.

Ўзбекистоннинг ўтмиши билан танишган китобхон Ватанимиз тарихи ва маданияти нақадар кўҳна эканлигига ишонч ҳосил қилади.

Амударё билан Сирдарё оралиғида жойлашган ҳамда Мовароуннаҳр ёки Туркистон номлари билан машҳур бўлиб келган ватанимиз асрлар мобайнида жон тамадуни (цивилизацияси) бешиқларидан бири бўлган. Буюк ипак йўлида жойлашган, Шарқ ва Ғарб мамлакатларини боғловчи, уларнинг фаол савдо-иқтисодий ва маънавий ҳамкорликларига имкон туғдирувчи жой ҳисобланган. Мамлакатимиз буюк сиймолар макон тутган табаррук заминдир. XIV асрнинг

буюк ва ёрқин сиймоси — Амир Темурнинг тарихда тутган ўрни беқиёс даражада катта. Амир Темур ҳокимиятни эгаллагач, Туркистонда мўғул босқинчиларининг бир ярим асрлик ҳукмронлиги, феодал тарқоқлик, маҳаллий ҳокимларнинг ўзаро урушлари барҳам топди. Қадимги Туркистоннинг давлат мустақиллиги тикланди. Мамлакат ҳаётида сиёсат, қонунчилик, дин ривожланди. Марказий Осиё, Ўрта ва Яқин Шарқ мамлакатларининг каттагина қисмини ўз теграсида бирлаштирган бу улкан давлатнинг куч-қудрати ошиб, жаҳоннинг буюк салтанатлари қаторидан жой олди. Темур ва темурийлар даври ҳақиқатан ҳам илм-фан, маданият ва маърифатнинг беҳад равнақ топишини таъминлаган Шарқ уйғониш даври эди. Нашрда бунга алоҳида ўрин ажратилган. Қомусда тарихнинг сўнгги, хусусан, чор Россияси ва шўролар давридаги мустамлакачилик сиёсати очиқ-ойдин кўрсатиб берилган.

Бизнинг назаримизда мактаблар ва бошқа ўқув юртлари, ҳатто олий ўқув юртлари учун янгидан яратилган «Ўзбекистон тарихи» дарсликлари анча шошиб тайёрланган, бугунги кун талабларига жавоб бермайди. Ушбу энциклопедиядаги тарих эса илмий ва айни пайтда оммабоплиги, услубининг соддалиги, далил ва рақамларга бойлиги, воқеликни ҳозирги кун нуқтаи назардан холис ва бағараз, самимий ёритиши билан ажралиб туради. Шу боис ундан бемалол дарслик-қўлланма сифатида фойдаланса бўлади.

Тарихни даврлаштиришда айниқса ижодий ёндошилган. Янги тарихнинг чинакам концепцияси берилган. Мустамлакачилик даврида истиқлолимизнинг сарчашмалари очиқ-ойдин кўрсатилган.

Мустақилликка эришган кунимиздан буён ўтган йиллар мобайнида Ўзбекистоннинг сиёсий тизимида улкан ва жиддий ўзгаришлар юз берди. Мамлакатимиз тарихида биринчи бор Президент сайланди. Вакиллик ҳокимиятини вужудга келтиришнинг жаҳондаги энг демократик тизимлари-

дан бири ташкил этилди. Ўзбекистон парламенти — Олий Мажлис илк марта кўппартиявийлик асосида сайланди. Давлат бошқаруви, вазирликлар, ташкилот ва корхоналар тизими ўзгартирилиб, улар янги тартиб — ҳаёт талаблари асосида ишламоқда. Энг муҳими, давлат ва жамият ҳаётининг ҳуқуқий пойдевори яратилди. Энг юксак демократик талабларга жавоб берадиган мустақил Ўзбекистон Республикасининг асосий қонуни — биринчи Конституцияси қабул қилинди. Ҳокимият бўлинининг конституцион тамойиллари асосида қатор қонунлар, кодекслар ишлаб чиқилди ва ҳаётга жорий этилди. Ижро ва суд ҳокимияти тармоқлари шаклланди. Демократик дунёвий ҳуқуқий давлатга асос солинди. Мамлакатимизда сиёсий ўзгаришларга мос равишда ихчам, очиқ ва тадрижий ривожланишга эга бўлган ижтимоий тизим яратилди. Умуммиллий яқдилликка эришилиб, сиёсий ислохотларнинг ҳар томонлама чуқурлашиши учун қулай шароит ҳозирланди. Гарчи мамлакат сиёсий тизимида ислохотлар давом этаётган бўлса-да, ўтган давр ичида унинг асосий устунлари шаклланиб бўлди. Энциклопедиянинг «Сиёсий тизим» бўлимида шулар ҳақида энг муҳим маълумотлар берилади. Ушбу бўлимда мамлакат ташқи сиёсати, Куролли кучлари ҳақида ҳам алоҳида тўхтаб ўтилади.

«Сиёсий тизим» бўлимида Ўзбекистон Президентни Ислом Каримовнинг таржимаи ҳоли берилган. Ўзбекистон Республикасининг паспортидан тортиб Давлат мукофотларига ҳам маълумотлар келтирилган. Бўлимдаги мақолаларни тайёрлашда фан докторлари — А. Тўлаганов, А. Саидов, М. Восиқова, М. Файзиев, Б. Қосимов; Ташқи ишлар вазири А. Комилов, Ўзбекистон Республикаси бош прокурори Б. М. Мустафоев ва бошқалар иштирок этишган.

Китобда Ўзбекистон иқтисодиётига ҳам ҳажм жиҳатидан катта ўрин берилган. Бу табиий ҳолдир. Чунки Ўзбекистон иқтисодиётида босқичма-босқич туб ислохотлар ўтказилмоқда.

Маълумки, Ўзбекистонда ижтимоий йўналишдаги бозор иқтисодиётини барпо этиш ўта мураккаб ижтимоий-иқтисодий, сиёсий вазиятда бошланди. Ўзбекистон собиқ Иттифоқдан нефть машина ва ускуналар, дон, чорва, озиқ-овқат маҳсулотлари билан бирга эҳтиёжимизни қондирадиган оддий молларнинг ҳам четдан келтирилиши билан боғлиқ ўта вайрон ҳолдаги марказлашган режали иқтисодиётни, аҳолининг паст турмуш даражасини мерос қилиб олган эди. Хўжалик алоқалари бузилган, банк тизими ишдан чиққан эди. Ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва демографик вазият аҳолини ижтимоий жиҳатдан қўллаб-қувватлашни, ташкилий тузилма ислохотларини аста-секинлик билан ўтказишга асосланган вазмин, оқилона иқтисодий сиёсат юргизишни тақозо этарди. Президент Ислом Каримов мустақилликнинг дастлабки йиллари илгари сурган беш тамойилга асосланган иқтисодий сиёсат ана шундай сиёсат эди. Шу сиёсатни тадрижий амалга оширишга киришилди. Санатга тегишли матнга илова қилинган жадвалларда республика иқтисодиётининг тараққиёт сари босқичма-босқич олга силжиётганини кўриш мумкин. Республикада мулк муносабатлари чуқур ислох қилинди. Мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш жараёнини тезлаштириш тадбирлари кўрилди. Фонд биржалари, қимматбаҳо қоғозларни ҳисобга оладиган ва сақлайдиган миллий депозитарий барпо этилди. Ўрта ва йирик корхоналарни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш, ёпиқ турдаги акционерлик жамиятларини очиқ турдаги жамиятларга айлантириш жараёни бошланди. Ташқи иқтисодий фаолият соҳасида ҳам қабул қилинган қонунлар ташқи иқтисодий фаолиятни сезиларли даражада кенгайтириш имконини берди, хорижий сармоядорлар учун имтиёзли шароит яратди. Миллий валютанинг жорий қилиниши ташкилий янгиланишларни амалга оширишда янада муҳим омил бўлди. Республика валюта биржаси ташкил эти-

либ, бу биржада ўтказилаётган савдо натижасига қараб пулнинг расмий алмашув қиймати белгилана бошлади. Бундай тадбирлар натижаси ўлароқ иқтисодиётда барқарорлик ва маълум даражадаги иқтисодий ўсиш аломатлари кўрина бошлади.

1995 йилда Ўзбекистон иқтисодий ислохотларнинг иккинчи босқичига кирди. Бу босқичда мамлакат Президенти иккита долзарб вазифани қўйди: биринчи вазифа — мулкий муносабатларни тубдан ўзгартириш, иккинчиси — тайёр маҳсулот ишлаб чиқаришни кенгайтириш, унинг сифати ҳамда рақобатбардошлигини жаҳон бозори талаблари даражасига етказиш. Бу вазифаларни амалга оширишда Ўзбекистон муайян кўрсаткичларга эришди. Булар ҳақида энциклопедиянинг «Иқтисодиёти» бўлимида баён этилади.

Бўлимда саноат, қурилиш, қишлоқ хўжалиги соҳасидаги Ўзбекистон Қаҳрамонлари ҳақида махсус мақолалар мавжуд. Мақолаларни тайёрлашда олимлардан А. Ўлмасов, Ўзбекистон Бош вазирининг ўринбосарлари Қ. Ҳаққулов, Б. Ҳамидов, Марказий банк раиси Ф. Муллажонов, бир неча вазирлар иштирок этишган.

Ўзбекистон Президенти республика мустақиллигининг дастлабки йиллариданоқ маънавиятга катта аҳамият берди. Юксак маънавият келажак пойдевори эканлигини мунтазам таъкидлаб келди. Зотан, маънавият ва иқтисод бир-бирини инкор этмайди. Миллий камолот йўли ана шу. Шунинг учун ҳам Ўзбекистонда соғлом авлодни тарбиялаб, вояга етказиш маънавиятдаги бош вазифа сифатида қўйилган. Бу борада Ўзбекистонда эришилган ютуқлар, кўрсаткичлар «Соғлиқни сақлаш, физкультура ва спорт, туризм», «Таълим тизими», «Оммавий ахборот воситалари» ва бошқа бўлимларда кенг ёритилган.

Маънавиятни юксалтириш мақсадида миллий қадриятлар, дин ва илғор урф-одатларга суянишга, уларни умумбашарий гоёлар билан уйғунлантиришга аҳамият берилмоқда. Дарвоқе, маънавий илдимиз чуқур, қадриятларимиз бениҳоя бой. Китоб-

нинг алоҳида бир бўлими «Дин, қадриятлар, одатлар, миллий кийимлар» деб аталади. Китобда шунингдек, ўзбек тили ва ёзуви, ўзбек адабиёти, фани, Ўзбекистон меъморчилиги ва маданияти масалаларига алоҳида тўхталган.

Китоб сўнггида Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ҳақида махсус мақолалар берилиб, энг зарур маълумотлар келтирилади.

Шундай қилиб, мустақил Ўзбекистоннинг биринчи энциклопедияси Ўзбекистон Республикасига бағишланган биринчи қомуси қўлимизда.

«Ўзбекистон Республикаси» энциклопедияси моҳият-этибори билан тарихий китоб. Унда энциклопедия анъаналарига риоя этилиб, ҳар бир мавзуда унинг ибтидосидан сўнгги йилларгача бўлган ҳолати қамраб олинган. Юртимизда авлод ўзгармоқда. Моҳият ўзгармоқда. Ҳозирги ҳаётимиз келажак ҳаётимиз учун муайян даражада пойдевор бўлиши табиий. Зотан, ўтмиш билан келажак ўртасида қандайдир ворислик ётади. Бу ворисликни таъминлашда «Ўзбекистон Республикаси» нашри — энциклопедиянинг муҳим ўрни бор.

Унинг яна бир аҳамияти — ҳозирги давр адабий тили, ижтимоий-сиёсий атамаларнинг қўлланиш меъёрини белгилашда муайян асос бўлиб хизмат қилишидир. Чунки кейинги йилларда «русчалашган» тилимизни «ўзбекчалаштириш»да палапартишликка йўл қўйилди. Ушбу нашр матнида «Давлат тили тўғрисида»ги Қонун (1989)га амал қилиб Атамашунослик қўмитаси томонидан тавсия этилган муқобил атамаларни қўллашга ҳаракат қилиш билан биргаликда атамаларга ижодий ёндошишга ҳам эътибор қаратилган.

Китоб муқаддимасида эътироф этилганидек, «Ўзбекистон Республикаси» энциклопедияси мамлакат тарихи ва ҳозирги ҳаётига доир барча маълумотни қамраб олмаган. Унда Республика ҳаётининг баъзи томонлари, хусусан, маданият-маърифат ўчоқлари — музейлар, кутубхоналар, архив муассасалари, маданият ва истироҳат боғлари, турли халқларнинг

маданий марказлари ҳақида маълумот берилмаган. Шулар ҳақида алоҳида бўлим қилинса, нур устига аъло нур бўлар эди. Китобнинг «Фан» бўлимида негадир барча фанлар акс этмаган. Жумладан, педагогика, психология, иқтисодиёт фанлари эътибордан четда қолган. Албатта, келгуси нашрларда бу камчиликлар инobatга олинади, деган умиддамиз. Чунки ушбу нашр мажозан Ўзбекистон мустақиллигининг 5 йиллигига аталган. Шубҳасиз, бу турдаги китоблар ҳали қай-

та-қайта нашр этилажак. Нашрдан нашрга у такомиллашиб бораверади. Яна бир истагимиз — бу китоб инглиз ва бошқа хорижий тилларда, лотин алифбосида нашр этилса, токи жонажон Ўзбекистонимизни ҳамма таниса. Муҳими, Ўзбекистон Президенти И. Каримов фармони билан нашр этиладиган кўп жилдли «Ўзбекистон Миллий энциклопедияси»нинг нишона жилди ўз ўрнини, ўз мавқеини топди. Китобхонлар ЎзМЭнинг асосий жилдларини сабрсизлик билан кутадилар.

*Ҳалимбой БОБОЕВ,
Тошкент давлат юридик институти ректори, профессор.*

ДОНОЛАР БИСОТИДАН

Далиллар сўзлаган жойда — сўзга не ҳожат!

Цицерон

Миш-миш гап тарқалган сайин кучая боради.

Публий Сир

Тийиқсиз тил — бошга битган зўр бало.

Еврипид

Иш-амалга моҳир бўлсанг — сўз топилаверади.

Катон

Тилдан ҳам кўра икки қулоқни кўпроқ ишга солгил!

Сенека

Тил ҳеч қачон фикрдан ўзиб кетмасин!

Хилон

Иш аввалдан пухта ўйланган бўлса, сўзлар ўз-ўзидан оқиб келаверади.

Ҳораций

Истиклолга бахшида умр

(ФИТРАТ ижоди Японияда)

Японияликлар ўз мўъжизалари билан жаҳонни қойил қолдириб келаётган халқ. Бугунги кунда улар ишлаб чиқара бошлаган энгил машиналар, телевизорлар, видеомагнитофон ва бошқа қатор техника воситаларининг бозори чаққон. Бутун дунёда япон маҳсулотларига талаб кучли. Иккинчи жаҳон урушида бутунлай мағлуб бўлган ва вайрон этилган бу мамлакат қисқа муддат ичида ўзини ўнглаб олиб, дунёдаги энг тараққий этган кучли давлатлар сафидан ўрин олганига тан бермай иложимиз йўқ. Япон техникаси ўз йўлига. Мени кўпроқ бу халқ эришаётган маънавият бобидаги муваффақиятлар ҳайратга солади. Улар тиббиёт, ижтимоий фанлар, тарих, филология соҳаларида ҳам жиддий ютуқларни қўлга киритмоқдалар. Мен шу борадаги «Япон мўъжизаси» ҳақида тўхталмоқчиман.

Кейинги йилларда япон олимлари Ўзбекистон тарихига доир бир қанча салмоқли асарлар яратдилар. Профессор Эйжи Мано «Бобурнома»ни бевосита эски ўзбек тилидан япончага таржима қилиб, уч жилдлик илмий-танқидий матнини нашрдан чиқарди. Профессор Тоури Хорикава Шайбонийхонлар даври ҳақида йирик тадқиқотлар олиб бормоқда. Доцент Масатомо Кавамото Хўжа Аҳрор тарихига доир илмий асарларини эълон қилди. Тошкентда аспирантурада таҳсил кўрган Казуюки Кубо эса Навоий ижодига бағишланган бир неча теран мақолалар муаллифи ҳисобланади.

Булар орасида ўзбек тилини кунт билан мустақил ўрганган ёш тадқиқотчи Хисао Кўматсу ажралиб туради. У Истамбулда аспирантурада ўқиган. Турк, инглиз тилларини мукамал билади, рус манбаларини ўқиб ту-

шунади, форс тилидан ҳам қисман хабардор. Лотин, араб, кирилл имлосида битилган асарларни яхши ўқий олади.

Мана, бир неча йилдан бери Хисао Кўматсу билан дўстона ижодий алоқада бўлиб, қизгин суҳбатлар, мароқли учрашувлар ўтказиб келмоқдамиз. Бу мулойим, камтар йигит тинимсиз меҳнати, эринмай изланишлари самарасида иззат-эҳтиром қозониб, Токио университети профессори даражасига эришди. Бугунги кунда фақат Японияда эмас, жаҳонда танилган шарқшунос, тўғрироғи, фитратшунослардан бирига айланди. Унинг машҳур ўзбек адиби, забардаст олим ва йирик жамоат арбоби Абдурауф Фитрат ҳақидаги илк рисоласи — «Фитратнинг «Мунозара»си хусусида қайдлар» — 1986 йилда Истамбулда босилган эди. «20 аср бошларидаги Ўрта Осиёда туркчилик ва инқилобий ҳаракатлар» деб номланган навбатдаги каттагина китоби ҳам Истамбулда — 1993 йилда нашр этилган. Меҳнаткаш олим кейинги йиллар ичида Ўзбекистонга яна бир неча марта сафар қилиб, Алишер Навоий номидаги Республика Давлат кутубхонаси ва Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтида сақланаётган бир қанча нодир манбалар, кўҳна газета ва журналлар билан танишди. Бир қатор ўзбек зиёлилари, тарихчи ва адабиётшунос олимлар билан ижодий мулоқотда бўлди, фикр алмашди. Буларнинг самараси ўлароқ Хисао Кўматсу Ўзбекистон адабиёти ва тарихига бағишланган бир қанча йирик мақолалари ва саёҳат таассуротларини япон журналлари ҳамда илмий-тадқиқот нашрларида эълон қилди. («Ўрта Осиё тарихи», «Ўзбекистон Россия — СССР тасарруфида»

сингари тарихчи олимлар ҳамкорлигида чиққан йирик тўпламларга улкан тадқиқотлари киритилган). Бундан ташқари олим ўзбек адабиёти намуналарини япон тилига таржима қила бошлади. Оташин шоиримиз Чўлпоннинг «Бас энди» («Қўлимда сўнги тош қолди») шеъри унинг таржимасида босилди. Шунингдек, олим марҳум ўзбек тарихчи-шарқшуноси Маҳкам Абдураимовнинг ҳаётигида босилмай қолган, аммо гоёт муҳим илмий қимматга молик «Бухоро қушбегиси архиви» номи бир босма тобоқ мақоласини ҳам таржима қилиб, Токио университетининг «Илмий асарлар» тўпламида нашр эттирди. Буларнинг ҳаммаси Хисао Кўматсу Японияда ўзбек диёрининг толмас тарғиботчисига айланганини кўрсатади.

1996 йилда Токиода олимнинг «Бир жади зийлининг ҳаёт йўли» (Абдурауф Фитрат ва унинг даври) номи катта монографияси босилиб чиқдики, бу нашр ҳар жиҳатдан таҳсинга сазовордир. Аввало, истибдод қурбони бўлган ва узоқ йиллар ўз Ватанида номи унутилишга маҳқум этилган адиб ҳақида олис ўлкада улкан тадқиқот яратилгани шоён улуг ҳодиса ҳисобланади. Очигини айтганда, ҳали ўзимизда Фитрат ижоди ҳақида бу қадар кенг кўламли китоб нашр этилгани йўқ. Иккинчидан, мазкур асарнинг аъло навли қоғозда босилгани, матбаа жиҳатидан юксак савияда чоп этилгани ҳам ҳайратомуз. Китоб супермуқовасида сохибқирон Амир Темурнинг пойтахтимиздаги улугвор ҳайкали (суратни муаллифининг ўзи олган) мағрур қад кўтариб турибди. Унга кўзимиз тушганда қалбимизда ифтихор ҳислари жўш уради. Асарнинг муқоваларида эса деворларга ишланадиган нафис ўзбек миллий ганҷкорлик санъати намуналари берилган. Хуллас, китобнинг ташқи безаклари ҳам кишини ҳайратда қолдиради. Бошқа бир халқ маданиятига шунчалик ҳурмат, ихлосни кўриб қойил қолмасдан илож йўқ.

Мазкур китоб саҳифаларида фидойи олим, шоир ва драматург, публицист Фитратнинг таржимаи ҳоли орқали асримиз бошларидан 30- йилларнинг охиригача бўлган Ўзбекистон (Туркистон)даги ижтимоий-маданий ҳаёт манзаралари кенг ёритилади. Муаллиф дастлаб япон ўқувчисига «жадид» тушунчасининг моҳияти ва аср бошларидаги маърифатпарварлик ҳаракатига хос хусусиятлар, унинг йўналиши ва мазмуни ҳақида батафсил маълумот беради. Сўнг Бухородаги маданий ҳаёт, ёш бухороликлар ҳаракати, уларнинг амалга ошмай қолган ислоҳотчилик ва инқилобий фаолиятига доир ноёб маълумот-

лар келтирилади. Асарда зўравонлик билан амалга оширилган большевиктик инқилоб туфайли юз берган парокандалик ва қатагонлар ҳам ҳужжатлар асосида чуқур баён этилади. Марксизмни ниқоб қилиб олган авантюрист ва шовинист муттаҳам қаллоблар қопқонига алданиб тушиб қолган ўзбек зийлиларининг оғир қисмати китобда ҳаққоний, тўғри ёритилган.

Муаллиф тарихий воқеаларга ҳолис баҳо беради. Жумладан, у КПСС XX съездида Сталин шахсига сиғиниш фош этилгач, тарихий адолат бир қадар тикланган бўлса ҳам, Фитрат, Чўлпон каби адиблар ижоди то қайта қуриш йилларигача пўлат сандиқлар ичидан чиқарилмаганини тўғри таъкидлайди. Олим Фитрат ҳаётини ёритишда адибнинг ўзи «Қизил Ўзбекистон» газетасида 1929 йилда эълон қилган «Ўртоқ Бойбулатовга мактуб» номи очик хатидан кенг фойдаланади. Унда Фитрат ўз таржимаи ҳолини қисқача баён этган эди. Шунга асосланган ҳолда муаллиф япон ўқувчисини умри изланиш, адашиш, алданишлар гирдобиди ўтган адибнинг ҳаёти ва ижодий оламига бошлаб киради.

Китобнинг 1-боби «Бухорои шариф» деб аталган. Унда Фитрат туғилган макон, унинг болалиги, вояга етган маданий муҳит ҳақида кенг тасаввур берилади. Бухоро амирлигининг ижтимоий-сиёсий аҳволи, тарихий-иқтисодий — жуғрофий ҳолати ҳақида батафсил ҳикоя қилинади. Муаллиф бу борада Япония ва ўзбек диёрини қадимда ҳам туташтирган ришталар мавжуд бўлгани ҳақида қизиқарли маълумотлар келтиради. Масалан, 1880 йилда япон олими ва сайёҳи Ниши Санкт-Петербургда қайтар экан, Туркистон генерал-губернатори фон Кауфмандан ижозат олиб, Бухорога боради ва амир Музаффар билан суҳбатлашади. Япон сайёҳи ўз юртига қайтгач, «Бухоро ва Туркистон» номи бир асар ёзган. (Илмий ҳолислик йўлидан борган муаллиф бу маълумотни М. Абдураимовнинг «Бухоро қушбегиси архиви» мақоласидан олганлигини алоҳида таъкидлайди.)

Шу бобда Бухородаги ислоҳотлар тарихи (Аҳмад Дониш фаолияти), Туркистон ва Бухородаги диний мактаблар ҳақида маълумотлар беради ва Садриддин Айнийнинг «Бухоро инқолоби тарихи» асари таҳлил этилади. Ёш бухороликлар ҳаракати ва Фитрат ижодининг илк даври ёритилади.

«Истамбул зийеси» деб аталган 2-бобда Фитратнинг Истамбулда ўқиган йиллари ҳикоя қилинади. Муаллиф қайд этганидек, асримиз бошларида Истамбул шаҳри бутун

Шарқ, айниқса, Туркистон ва Бухоро зиёлилари учун маданий марказ бўлиб қолган эди. Фитрат бу ерда мадрасада таҳсил олар экан, Туркияда нашр этиладиган «Ислом олами» ва «Сурати мустақим» каби журналлар билан мунтазам танишиб боради. Бу журналларда Россия империяси ичидаги исломга доир муаммолар ва Хитой, Ҳиндистон, Арабистондаги мусулмонларнинг вазияти таҳлил этилган мақолалар чоп этиларди. Уларни ўқиш орқали Фитрат ислом маданиятини чуқур ўрганadi. Ўзи ҳам қатор мақолалар ёзиб, журнал ишларида фаол қатнашади. Жумладан, 1908 — 13-йиллар орасида Фитратнинг Бухоро амирлигидаги ҳаёти ҳақида кўплаб мақолалар эълон қилинган. 1910 йилда Истамбулда таниқли татар журналисти Абдурашид Иброҳимовнинг «Саёҳатнома» асари босилиб чиққан эди. Бу асар Фитратда чуқур таассурот қолдирган. Татар журналисти Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларида, Японияда ҳамда Бухорода бўлган эди. У саёҳат хотираларини ёритиш воситасида мазкур мамлакатлардаги ижтимоий-иқтисодий ҳаёт тарзи, маданий савия, давлат идора ишлари хусусидаги мулоҳазаларини ҳам кенг баён қилган. Фитратнинг илк йирик асари «Мунозара»да мазкур «Саёҳатнома»нинг таъсири яққол сезилади. Фитрат «Мунозара» муқаддимасида: «Абдурашид афанди ислом мусулмонлари ҳаётини ўрганиш учун Хитой, Японияга ҳам борган. Токиодаги ислом маданият марказида бўлиб, кўп таассуротларини ёзган. Бу ислом дунёси учун жуда катта хизмат эди», — деб таъкидлайди у. Хисао Кўматсу «Мунозара» таҳлилига кўп ўрин ажратади. Унинг мундарижаси, Фитратнинг Бухоро тақдири ҳақидаги оғир ўйлари, баҳслари, мушоҳадалари билан япон ўқувчисини батафсил таништиради.

Китобнинг 3-боби «Ёш бухороликлар» деб аталган. Унда Февраль инқилобидан кейинги Туркистондаги аҳвол ҳамда бу инқилобнинг Бухорога таъсири хусусида гап боради ва Бухорода туб ислоҳотлар ўтказиш ҳаётини зарурат эканлиги таъкидланади. Инқилобий ғоялардан чўчиб қолган амирнинг зиёлиларга қарши олиб борган шафқатсиз кураши манзаралари ёритилади. Муаллиф Туркистонда мухторият зарурлиги ҳақидаги ўз мулоҳазаларини кенг асослаб берар экан, «Ойна» журналининг 1917 йилда чиққан айрим сонлари ва «Хуррият» газетасида босилган «Юрт қайғуси» туркумини таҳлил доирасига киритади. Олим адибнинг: «Туркистон мусулмонлари учун лозим бўлган хуррият бўлмаса, мухто-

рият бўлмайди», — деган фикрига алоҳида урғу беради.

Хисао Кўматсу Кўқон мухторияти ҳақида гапирганда, Фитрат унга тарафдор бўлса-да, янги тузилган ҳукумат таркибига кирмагани ва мухторият ишларига қатнашмагани сабабларини ҳам очишга интилади. Бу даврда Бухорода амир ҳукуматини ағдариш учун зимдан тайёрлик борар, Фитрат эса бу инқилобий ҳаракатларнинг фаол иштирокчиси ҳисобланарди. У қийин вазиятда қолганди. Маълумки, «Ёш бухороликлар» Россия большевиклари мададига таяниб, келажакта мағлубият билан тамомланган бу сиёсий авантюра гирдобига тушиб қолган эдилар. Бухоро инқилоби манфаатлари учун большевиклар билан мурося қилиш зарур эди. Кўқон мухторияти ишларида қатнашса, уларнинг душманига айланарди. Фитрат, олимнинг таъкидлашича, мурося йўлини афзал кўрган.

Мазкур бобнинг 3-қисмида Колесов воқеалари, Фитрат тайёрлаган ислоҳот дастури ҳақида кенг тўхталади. Олим бу масалаларни ёритишда 20-йилларда эълон қилинган «Революция и национальный вопрос» асарига таянади.

Китобнинг «Инқилоб ва адабиёт» боби ҳам фактларга бой. Унда дастлаб Фитратнинг «Ўзбек ёш шоирлари» тўпламига кирган шеърлари, сўнгра «Шарқ сиёсати», «Йиғла, Ислом» мақолалари таҳлил этилади. Олимнинг қайд этишича, бу мақолаларда А. Иброҳимовнинг таъсири кучли. Фитрат Шарқни рушлаштиришдан ҳимоя қилишга, Ислом дунёсини Оврупо мамлакатлари таъйиқидан қутқаришга даъват этади. У 1920 йилда Боқуда ўтказилган Шарқ халқлари конгрессида қатнашади ва бу хусусда маъруза қилади. Боб давомида «Чигатой гурунги» адабий гуруҳининг фаолияти ва Фитратнинг бу ҳаракатчиликдаги роли батафсил ҳикоя қилинади.

«Бахтсиз жумҳурият» деб номланган 5-бобда Бухоро халқ жумҳуриятининг чинакам фожиаси ҳақидаги аччиқ ҳақиқат сўзланади. Муаллиф бу борада Садриддин Айний ва Файзулла Хўжаевлар махсус асарлар ёзганини айтар экан, уларнинг иккаласи ҳам бу инқилобнинг асл моҳиятини тўла очиб бермаганини қайд этади.

Фитрат Бухоро республикасида Маориф ноизи бўлиб ишлаганди. Бухоронинг чинакам мустақиллиги учун курашган Фитратнинг фаолияти Москва юргизаётган улуғ давлатчилик сиёсатига тубдан зид эди. Шунинг учун, муаллифнинг таъкидлашича, «Фитрат Москва қўли билан ишдан олинди». Япон олимпи-

нинг бу тахминиди катта ҳаёт мантиқи мавжудлигини таъкидлаб ўтиш лозим.

Бу бобда Фитрат ташаббуси билан Истамбулга ҳамда Германияга ўқишга юборилган талабалар қисмати ҳам батафсил ёритилган. Муаллиф бу ўринда Шерали Турдиевнинг «Улар Германияда ўқиган эдилар» рисоласига таянади.

Асарнинг охириги бобида муаллиф Фитрат қаламига мансуб «Қадимги ўзбек адабиёти намуналари» асари билан Садриддин Айнийнинг «Намунаҳои адабиёти тожик» китобини қиёслаб ўрганади. Бу даврда ўрта Осиё миллий чегараланиш ўтказилган бўлиб, «бир жойдан чиққан икки зиёли энди икки халқ фарзандига айланган эди». Олим Фитратнинг илмий меросига баҳо берар экан, барча туркий халқлар учун муштарак бўлган қадимги обидалар ўзбек халқининг ҳам мулки эканини, бу масалада адиб ниҳоятда изчил, ҳаққоний йўлдан борганини айтади. Фитратнинг илмий хулосалари билан «Чигатой гурунги» оқимининг қарашлари бир хил деб хулоса чиқаради тадқиқотчи. Бу нуқтани машҳур туркшунос С. Малов ҳам ўз тақризида қайд этган эди.

Тарихийлик мезонига изчил амал қилган олим Октябрь тўнтаришининг моҳиятини ҳам тўғри ёритиб беради, шу йилларда авжига чиққан рус шовинизмини, большевизм зўравонлигини, инқилобий тажовузкорлик, ёвузликларни фош этади. Бу сиёсатга қарши чиққан зиёлиларнинг фожиаи тақдирини кўрсатади. Мазкур сиёсатга қўшилмасдан бошини

кундага қўйганлар орасида буюк шарқшунос олим В. В. Бартольд ҳам бор эди. У 20-йилларнинг бошларида «Восток» журналида босилган мақоласида рус шовинизмини қаттиқ қоралаган эди. Бу маълумотлар япон тадқиқотчиси асримизнинг биринчи чорагидаги Туркистонга доир ҳужжатларни ниҳоятда чуқур ўрганганлигини яққол кўрсатади.

Асар хотимасида Фитрат ҳаётининг сўнги кунлари, адибнинг огир қисмати таъсирли чизиб берилган. Муаллиф адибнинг турмада туширилган ва бундан бир неча йил олдин ўзбек матбуотида эълон қилинган суратини ҳам илова қилади. Тадқиқот сўнгида Фитрат ҳаётини чуқур ўрганиш Ўрта Осиё тарихининг кам ёритилган саҳифаларини теран таҳлил қилишга кўмак бериши алоҳида таъкидланади. Ўзбекистоннинг янги тарихи қайта ёзилаётган шу кунларда бу мулоҳазалар биз учун муҳим амалий қиммат касб этади. Зеро, Ватанимиз тарихининг ажралмас қисми бўлган жадидлар ҳаракати, фидойи зиёлилар қисматини кенг ёритиш ва барча қирраларини холис баҳолаган ҳолда халқимизга етказиш ўзбек олимларининг муқаддас бурчи ҳисобланади.

Китоб охирида олим Фитрат ҳақида тадқиқот яратишда кўмак берган Шерали Турдиев, Ҳамидулла Болтабоев ва мазкур сатрлар муаллифини ҳурмат билан тилга олади.

Хисоо Қўматсунинг мазкур асарини япон илмий жамоатчилиги хайрихоҳлик билан кутиб олди, у матбуотда яхши баҳоланди.

Улуғбек АБДУЛЛАЕВ

Абу Нувас ҳақида ривоятлар

* * *

Абу Нувас Ҳорун ар-Рашид замонида атоқли сарой шоири бўлган экан. У нафақат шоирлиги, балки донолиги билан ҳам танилган экан. Шунинг учун халифа уни шаҳарнинг бош қозиси қилиб тайинлапти.

Бир куни эрталаб қозининг олдига новвой келиб, бир фақир одамнинг устидан шикоят қилипти:

— Бу одам ҳамиша бозорда менинг дўконим олдида туради, мен ёпаётган нонларнинг ҳидини тўйиб-тўйиб ҳидлайди-ю, менга сариқ чақа бермайди.

Абу Нувас анча вақт ўйланиб қолипти. Сўнг новвойга депти:

— Сен ҳақсан. Бу одам сенинг нонларингни ҳидлаб ҳузур қилган бўлса, демак, сенинг меҳнатинг самарасидан фойдаланипти. Бунинг эвазига у харажатларингни тўламоғи керак. Сенга икки динор кифоя қилар-а?

Шодликдан новвойнинг кўзлари чақнаб кетипти, фақир одам эса йиғлай бошлапти.

— Нақадар қашшоқ эканим Оллоҳга маълум. Мени оёғимдан силкитганда ҳам жиринг этиб бир танга тушмайди. Туршакдан шарбат олиб бўлармиди?

Қози унинг сўзларини эшитиб бир неча муддат ўйланиб қолипти. Кейин шундай дебди:

— Сен қашшоқ бўлганинг учун пулни мен ёнимдан тўлаб юбора қоламан.

Шундай деб у ёнидан икки тилла чиқарди. Новвой сабрсизлик билан пулни олгани қўл чўзди.

— Шошма,— деди унга Абу Нувас.— Бу одам нонингни едимми?

— Йўқ, тақсир,— деди новвой.

— Нонингдан жиндай ушатиб олдимми?

— Йўқ, тақсир.

— Бўлмаса, нонингга пуфлаб, уларни беўхшов қилиб кўйдимми?

— Йўқ, ундай қилгани йўқ, тақсир.

— Ундай бўлса, нонларингни бемалол сотаверсанг бўларкан-да? Балки аллақачон сотиб ҳам бўлгандирсан?

— Ҳа, ҳа, тақсир.

— Бу одам нонингнинг ҳидига қаноат қилган бўлса, сенга ҳам танганинг жиринги кифоя қилар.

Шундай деб доно қози тангаларни жиринглатди.

Фақир одамдан пул таъма қилгандан кўра, новвой унга уч-тўртта нон берганда яхшироқ бўлар эди. Шунда Оллоҳ уни тақдирлаб, жаннатнинг муаттар ҳидларидан баҳраманд қилур эди.

* * *

Абу Нувас болохонали уй қурипти. Болохонани бир савдогарга сотиб, ўзи биринчи қаватда яшай бошлабди. Анча вақтгача улар тинч-тотув туришипти. Кунлардан бирида Абу Нувас бошқа жойга кўчмоқчи бўлиб қолипти. У савдогардан «пастки қаватни сотиб олмайсанми?» деб сўрапти. Қўшни сотиб олишдан бош тортипти. Абу Нувас бунга ҳеч нарса демапти-да, бориб беш-олтита мардикорни бошлаб келипти.

У савдогарга депти:

— Мен пастки қаватни бузмоқчиман. У менга бошқа керак эмас. Сен кул-бангнинг ташвишини ўзинг қил. Кейин мени айтмади деб юрма!

Савдогар пастки қаватни Абу Нувас айтган баҳода сотиб олишга мажбур бўлипти.

* * *

Бир куни Абу Нувас бир шохда ўтириб олиб, уни тагидан арралай бошлапти.

Шу ердан ўтиб кетаётган бир одам уни огоҳлантирипти:

— Эҳтиёт бўл! Шохни арралаб бўлишинг билан қулаб тушасан.

У одам шундай деб ўтиб кетишга улгурмай, Абу Нувас йиқилибди. Апил-тапил оёққа туриб, у хитоб қилибди:

— О, ҳар нарсани билгувчи биродар! Ҳозир айтиб берасан — мен қачон ўламан?

Йўловчи депти:

— Мен буни билмайман.

— Йўқ, биласан. Сен башоратчи экансан, менинг қисматимни айтиб берасан.

Шунда бояги одам ундан қутилмоқ ниятида депти:

— Эшагинг кетма-кет уч марта қоқилган куни ўласан.

Орадан анча вақт ўтипти. Бир куни Абу Нувас қари эшагини миниб қаергадир кетаётган экан, эшаги бир қоқилипти, икки қоқилипти. Эшак учинчи марта қоқилганда Абу Нувас ундан тушипти, намоз ўқибди-да, ерга ўликдай чўзилиб ётиб олибди. Шу аҳволда икки кун ётибди. Учинчи куни бу йўлдан қай бир мамлакатнинг элчиси ўтиб қолипти. У Ҳорун ар-Рашиднинг саройига кетаётган экан. У ерда ётган одамни кўриб, оддан тушибди-да, уни чақирипти:

— Ҳай, менга қара! Халифанинг саройига қандоқ борилади?

Абу Нувас сал-пал бошини кўтариб дебди:

— Мен тириклик пайтимда йўл ҳув анави жойдан — баобабнинг ёнидан ўтарди.

— Ие, ҳозир тирик эмасмисан?

— Йўқ, аллақачон ўлганман.

Элчи йўлида давом этиб, халифанинг саройига етиб борипти, Ҳорун ар-Рашиднинг ҳузурига кирипти. Суҳбат чоғида йўлда бир мурдага рўпара келганини, ўша мурда йўлни кўрсатиб қўйганини айтипти.

Ҳорун ар-Рашид мурданинг кимлигини дарҳол пайқапти — бу Абу Нуваснинг янги қилмиши бўлмоғи керак. Шунга ўхшаш бошқа бир қилиқ билангина шоирни «ўлим уйқуси»дан уйғотиш мумкин эканини тушуниб, халифа унинг олдига жарчисини юборипти. Жарчи Абу Нувас ётган жойга бориб, уч марта карнайини чалипти. Абу Нувас бундан дарғазаб бўлиб, «Нега ўлиб ётган одамнинг тинчини бузасан?» деб сўрапти.

Жарчи жавоб берипти:

— Бугун ўликлар тириладиган кун. Муҳаммад Расулиллоҳнинг ердаги ноиби бўлмиш халифа сени саройига тақлиф қияпти.

— Худога шукур! — деб Абу Нувас сапчиб ўрнидан турипти-да, жарчининг орқасидан эргашипти.

У халифанинг ҳузурига борганда, халифа ўлимининг сабаби нима бўлганини сўрапти. Абу Нувас бошидан кечган ҳангомани айтиб берипти. Халифа хитоб қилипти:

— Бу йўловчи роса сени овора қилиб қўйипти-ку!

— Йўқ, билъакс, у менга катта яхшилик қилди. Энди мен нариги дунёнинг қанақа эканини билиб олдим.

— Хуш, у дунёда эътиборга лойиқ нима бор экан?

— Э-э, айтишга арзиғулик ҳеч нарса йўқ экан. У ерда одам фақат оч қолар экан.

Халифа шаъмани тушуниб, Абу Нувасни зиёфатга таклиф қилипти.

* * *

Бир куни Абу Нувас бозорда қўй харид қилиб, уни етаклаб уйига кетаётган экан. Бирдан бутазордан бир ўғри югуриб чиқиб, ёши улғайиб қолган Абу Нувасни калтак билан ура бошлапти. Абу Нувас имкони борича ўзини ҳимоя қилипти. Шу пайт иккинчи ўғри пайдо бўлипти ва қўйни олиб қочипти. Унинг изидан биринчи ўғри ҳам ғойиб бўлипти.

Калтакдан кейин ўзига келган Абу Нувас ўрнидан туриб, усти-бошини қоқипти.

— Бу бетавфиқларнинг жазосини худо берсин,— деб уйига жўнабди.

Уйига келиб ўғрилардан ўч олиш йўлини ўйлапти. Ўғрилар юрадиган жойнинг яқинида ўрмон бор экан, ўрмонда баобаблар ўсадиган жой бор экан. Абу Нувас бир баобабнинг ёнига боришти, унинг пастки шохларидан бирига чиқиб, баобаб меваларидан бирининг олдига сурилишти. Баобабнинг меваси жуда катта бўлар экан. Бир меванинг ичини ёриб, у ерга икки-учта тилла тангани тиқибди-да, қирқилган жойини билинмайдиган қилиб текислаб, мевани яна жойига илинтириб қўйипти. Кейин шу тарзда уч-тўртта меванинг ичига тангаларни жойлаб, пастга тушипти. Баобабнинг теварагига бир нечта қуролли соқчи қўйипти. Ўзи эса дарахтнинг тагига жой қилиб, ўша ерда ётипти.

Тез орада иккала ўғри келипти ва Абу Нувасдан нега дарахтнинг тагида ётганини сўрашипти. Абу Нувас тилла дарахтини қўриқлаб ётганини айтибди.

— Қанақа?.. Қанақа дарахт? — ҳайрон бўлишипти ўғрилар.

— Менинг дарахтим. Тилла мевалар беради. Отамдан мерос қолган.

— Уни бизга сот.

— Йўқ, бўлмайди. Бу оиламизнинг мулки.

Ўғрилар кетишипти, юз бош қорамол тўплаб, яна қайтиб келишипти.

— Дарахтнинг юз бош қорамолга алмаштирасанми,— дейишипти улар.— Лекин биз аввал мевалар ичида чиндан ҳам тилла борлигига ишонч ҳосил қилмоғимиз керак.

Абу Нувас рози бўлипти ва қўриқчиларидан бирига дарахтга чиқиб, пастки шохдан бир-иккита мева олиб келишни буюрипти. Ўғрилар баобаб мевасини кесиб кўришибди, уларнинг ичидан ялтираган тиллалар чиқибди.

Шу ондаёқ улар қорамолларни бериб, дарахтларни ўзларига олишипти. Иш битгач, Абу Нувас подани уйига ҳайдаб олиб кетишти.

Мевалар пишганда ўғрилар катта пичоқларни олиб баобабнинг устига чиқишипти ва ҳамма мевани кесиб олишибди. Аммо уларнинг биронтасидан ҳам ақалли биронта танга пул чиқмапти. Бунни кўриб ўғриларнинг фиғони фалакка чиқибди. Улар молларини қайтариб олишга аҳд қилишипти.

Абу Нувас жуда донишманд одам бўлган экан, у келажакни ҳам олдиндан кўраолар экан. Ўғрилар ундан ўч олмоқчи бўлганини билиб, олдиндан бехатарлик тадбирларини кўриб қўйибди.

Ўрмонга бориб Абу Нувас бир-биридан сира фарқ қилмайдиган иккита кийикни тутипти. Кейин новвос сўйиб, унинг пуфагини қонга тўлдирипти.

— Аскарлар киядиган қалқонга ўхшаш темир фартуғингни кийиб ол,— деб буюрибди у хотинига. Бу фартуққа манави қон солинган пуфакни боғлаб қўй, устидан эса ўзингнинг одатдаги кийимингни кий. Ўғрилар келганда уларга мени далада дегин. Улар мени излаб кетишади, сен эса қозон осиб, манави новвос гўшtidан меҳмонларга тотли бир таом тайёрлаб тур.

Кийиклардан бирини Абу Нувас уйига яшириб қўйибди, иккинчисини ўзи билан бирга етаклаб кетипти.

Орадан кўп ўтмай иккала ўғри Абу Нувасни излай-излай даладан топишипти ва молларни қайтариб беришни талаб қилишипти.

— Майли, майли,— депти у.— Лекин аввал бизнинг уйга кирайлик, меҳмон бўлинглар.

Кейин Абу Нувас кийикка муурожаат қилипти:

— Югур, чопарим, уйга бориб, бекангга айт, менинг меҳмонларимга қуюқ зиёфат тайёрлаб турсин.

Шундай деб кийикни қўйиб юборипти, кийик шаталоқ отиб, боши оққан томонга югуриб кетипти. Улар эса учовлашиб Абу Нуваснинг уйига йўл олишипти. Етиб бориб қарашса, дастурхон тузалган, нози-неъматлар муҳайё, овқатлар тайёр эмиш. Аммо Абу Нувас олиб келган меҳмонларимга бу овқатинг кифоя қилмайди, деб хотинини койий кетипти. Хотини унга гап қайтарипти, бир зум ўтмай, улар бир-бирларига қичқира бошлашипти.

Абу Нувас ўзини йўқотиб хотинига ўшқирипти:

— Эрга муомала қанақа бўлишини сенга кўрсатиб қўяман, малъун хотин!

Шундай деб ёнидан ханжарини олиб, хотинининг кўксига урипти. Тирқираб қон оқибди, хотини гурс этиб ерга йиқилипти. Шунда Абу Нувас даҳлизга чиқиб, бир таёқни олиб келипти-да, унинг учини хотинининг кўкрагига теккизиб, аллақандай номаълум тилда бир нарсалар деб пичирлапти.

— Қани, бас энди, тур ўрнингдан, хотин! — депти у.— Ўлган бўлсанг тирил. Мен сени кечирдим.

Абу Нуваснинг хотини ётган жойидан турипти, буни кўриб ўғрилар донг қотиб қолишипти. Ўғрилар депти:

— Чопаринг жуда ажойиб экан. Биз манави кийикни сотиб олмоқчимиз. Ўлганларни тирилтирадиган таёғинг ҳам бизга ёқиб қолди, уни ҳам бизга сотасан. Икковига минг динор берамиз.

Абу Нувас рози бўлипти, ўғрилар таёқни ҳам, Абу Нуваснинг ҳовлисида боғлиқ турган кийикни ҳам олиб чиқиб кетишипти. Бу кийик ўрмонда кўрганларидан бутунлай бошқача экани ўғриларнинг хаёлига ҳам келмапти.

Йўлда улар ўлжаларини қандай қилиб бўлишлари ҳақида баҳслаша бошлашипти. Баҳс бора-бора жанжалга айланипти. Тўсатдан ўғрилардан бири ёнидан катта пичоғини олиб, бошқа ўғрининг кўкрагига санчипти. У турган жойида тил тортмай ўлипти. Қилган ишига пушаймон бўлган ўғри таёқни олиб, унинг учини мурдага теккизипти, аммо мурда қимир этмапти. Буни кўрган ўғри роса таажжубга тушипти. Кейин ақлини ишлатиб, фаҳмлабдики, таёқни ўликка теккизаётганда айтиладиган сеҳрли сўзларни айтмаган экан. У Абу Нуваснинг олдига қайтиб борипти.

Абу Нувас унинг қайтишини олдиндан билиб, қозихонадан мулозимларни чақиртирган экан. Улар уйнинг ичида беркиниб туришган экан. Ўғри келиб, Абу Нувасга ҳамма гапни айтиб берипти ва ундан афсун сўзларини айтиб беришни талаб қилипти. У гапини тамом қилиб улгурмай, қозининг мулозимлари яширинган жойларидан чиқиб, ўғрини ушлаб олишипти. Улар

ҳамма гапни эшитишган экан. Шундан кейин мурдани ҳам қидириб топишипти ва қотиллиги учун ўғрини дорга осилишти.

Зинҳор-базинҳор ақлли одамга ёмонлик қила кўрма!

* * *

Ҳорун ар-Рашид ўзининг сарой шоири Абу Нувасни жуда яхши кўрар ва бир кун уни кўрмаса туролмас экан. Бир куни Абу Нувас эшак харид қилмоқчи бўлипти, аммо бунинг учун пули йўқ экан. У саройнинг ичкарисига Ҳорун ар-Рашиднинг олдига йўналипти. Аммо ҳамиша халифадан иззат-икром кўриб юрган Абу Нувасга ҳасад қиладиган эшик оҳаси унинг йўлини тўсипти.

— Халифадан қандай инъом олсанг, ярмини мен билан баҳам кўришга ваъда берсанг, эшикдан ўтказиб юбораман. Бўлмаса, ичкари кираман деб овора бўлма. Фақат қуруқ гап кетмайди, икки энлик қоғозга ёзиб берасан.

Битим тузиб бўлингач, эшик оғаси Абу Нуваснинг ичкарига киришига рухсат берди. Абу Нувас кириб, халифага салом бермади, унинг бундай одобсизлигидан Ҳорун ар-Рашиднинг аччиғи келди.

— Тила тилагингни! — деди у шоирга.

— Мен юз дарра емоқчман, — деб жавоб берди Абу Нувас.

Халифа бунни эшитиб дарров жаҳлидан тушди, чунки шоирнинг жавоби уни ҳайрон қолдирганди. Абу Нувас айтганида туриб олди, Ҳорун ар-Рашид уни дарра билан ура бошлади, аммо зарбалар жуда заиф эди, чунки халифа ўзининг сарой шоирини жуда яхши кўрар эди.

Эллик дарра урилгандан кейин Абу Нувас илтимос қилди:

— Бир оз шошманг, жиндай дам олиб олай...

Халифа дарра уришдан тўхтади, Абу Нувас эшик оғаси билан тузган битимини ёнидан чиқарди. Битимни ўқиб, халифа қаттиқ дарғазаб бўлди. У дарҳол соқчиларни чақириб, эшик оғасини ушлашни ва унга эллик дарра уришни буюрди.

Ҳасадгўй шундай жазосини олган эди.

Ҳукмдорнинг эъзозидаги одамга ҳасад қилма, бу яхшиликка олиб келмайди.

Кейин халифа Абу Нувасдан «келишдан асл мақсадинг нима эди?» деб сўради. Абу Нувас «мен эшакка муҳтожман» деб жавоб берди.

Халифа унга пул берди, шоир бозорга бориб энг зўр оқ эшакни сотиб олди-да, уйига эшакда кетди. Бора-бора шоир эшагини жуда яхши кўриб қолди, ҳатто унга ўзининг хобхонасидан жой қилиб берди.

Бир куни кўшниси Абу Нувасдан эшагини сўради. Абу Нувас эшакни бергиси келмади, шунинг учун:

— Ҳозир бу ерда эшагим йўқ, — деб жавоб берди.

Шу чоқ эшак ҳанграб юборди. Кўшни сўради:

— Ҳанграётган сенинг эшагинг эмасми?

— Сен кимга ишонасан — менгами, эшакками? — деб сўради аччиғланган Абу Нувас. — Умуман, нимага келгансан — эшакками ё унинг ҳанграшигами? Ундоқ бўлса эшит. Мен ҳар қандай эшакдан яхшироқ ҳанграйман: и-ҳо, и-ҳо!!!

Одамнинг ардоқли нарсасини ҳеч қачон сўраманг. Нарсасини бермаслик учун у ҳар доим баҳона топади.

* * *

Бир куни Абу Нувас сув ичмоқчи бўлиб, идиш тополмади-да, кўшнисига мурожаат қилди:

— Кўшни, косангизни бериб турмайсизми?

Бир ҳафтадан кейин қўшни косасини сўраб чиқди. Шоир уни қайтарди, лекин косанинг ичида пиёла ҳам бор эди.

— Пиёла меники эмас,— деди қўшни.

— Гапингиз тўғри,— деб жавоб берди Абу Нувас.— Лекин мен бировнинг буюмига кўз олайтирадиган одам эмасман. Берган косангиз ҳомиладор экан. Кўзи ёриди. Мана, она-болани сизга қайтаряпман.

Лол қолган қўшни Абу Нуваснинг ҳалоллигини кўкларга кўтариб мақтади.

Бир неча вақт ўтгач, Абу Нувас яна коса сўради. Косани унга бажону дил бериши. Бу гал коса Абу Нувасникида бир ой қолиб кетди.

Ниҳоят қўшни яна косасини сўраб чиқди. Абу Нувас жавоб берди:

— О, шўрлик коса, умри қисқа экан, вафот этди.

Қўшнининг жаҳли чиқди.

— Нима деб валдираяпсиз? Коса ҳам вафот этадими?

— Хўп ғалати одам экансан-ку? — деб эътироз билдирди Абу Нувас.— Коса туғди деганимда ишонган эдинг. Нега энди унинг ўлганига ишонмайсан?

Қўшниси Абу Нувасни қозига олиб борди. Қози шундай ҳукм чиқарди:

— Нимаики туғадиган бўлса, у вафот ҳам этади.

* * *

Хотини хиёнат қиладиган бой Абу Нувасдан жуда хафа экан. У шоирнинг устидан халифага шикоят қилипти. Шоир билан унинг ҳомийси ўртасига нифоқ солиш учун бой ёлғон-яшиқни аямай ишлатипти.

— Абу Нувас уч кунда осмонда уй қураман деб мақтанди.

Халифа Абу Нувасни чақириб депти:

— Қани, уч кун мобайнида осмонда мен учун битта уй қургин-чи. «Йўқ» дейдиган бўлсанг, йўқол, саройда қорангни кўрсатма.

Абу Нувас ҳеч нарса деб жавоб бермабди. У юпқа қоғоздан жуда катта варрак ясапти. Унинг тўрт бурчагига раққосалар оёғига тақиб чиқадиган кўнғироқчалар боғлабди. Варракка бежирим қилиб эшик ва деразаларнинг сувратини, у ёқ-бу ёққа юрган одамчаларнинг расмини ишлаб қўйипти. Сўнг варракка узун ип боғлаб, қулай об-ҳаво келишини кута бошлабди. Эртаси куни ҳаво очилиб, майин шабада эсиб турган экан. Абу Нувас варракни учирипти-да, ипнинг учини ердаги бир тўнкага боғлаб қўйипти. Кейин халифанинг олдига бориб депти:

— Деразага бир қаранг, нима кўряпсиз?

Халифа боққа чиқиб, осмонга қарапти. Юксакликда унинг кўзига бир уй кўринибди. У пайтларда варрак унча кўп тарқаманган экан, шунинг учун халифа осмонда кўрган уйи варракка ишланган суврат эканини пайқамабди.

Халифанинг ҳайрон қолганини кўриб, Абу Нувас дебди:

— Иморат ҳали битганича йўқ. Томи чала қолган. Ҳозир усталар томини қоқяпти. Ана, тақир-тукурни эшитяпсизми?

Халифа у ёқ-бу ёққа юрган одамчаларнинг сувратини кўрипти. Кўнғироқчаларнинг жиринглашини эшитипти ва улар уйнинг томини қоқаётган усталар эканига ишонипти.

Шунда Абу Нувас айтипти:

— Иморатнинг битишига жиндай миҳ етишмай турипти. Одамларингиз шуни тепага етқазиб берса бўлмасмикин?

Халифа рози бўлипти ва бир неча одамни Абу Нувасга қўшиб берипти.

Улар тўнгаларнинг олдига келишипти. Абу Нувас ипни кўрсатиб, уларга тушунтирипти:

— Осмондаги уйимга олиб борадиган йўл — шу.

Одамлар юк билан ингичка ипдан осмонга чиқа олмасликларини айтишипти. Улар халифанинг олдига келиб, бор гапни айтиб беришипти:

— Биз ингичка ипдан осмонга чиқа олмаймиз.

— Бу иш ҳеч кимнинг қўлидан келмайди,— депти халифа.

— Ундоқ бўладиган бўлса, нега менга осмонда уй қуришни буюрдингиз?— деб сўрапти Абу Нувас.

Вақти-соати келмагунча ҳеч ким осмонга қадам қўёлмайди. Фақат эзгу ишларимизгина бизни у ерга элтади.

* * *

Халифанинг саройида Абу Нувасни ёмон кўрадиган донгдор одамлар бор эди. Кунлардан бирида улар халифани йўлдан уриб, Абу Нувасни шарманда қилмоқчи бўлишипти.

Эртаси куни уларнинг ҳар бири биттадан тухум олиб келипти.

Халифанинг ўғли эса отасига шундай депти:

— Ҳаммадан кўра Абу Нуваснинг эси паст. Ҳамма тухум туғиши мумкин, Абу Нувас бундай қилолмайди.

— Мен буни ўз кўзим билан кўрмоқчиман. Қани шу ерда ҳозир бўлганларнинг ҳаммаси биттадан тухум қилсин-чи! — дебди халифа.

Сарой аҳлининг ҳаммаси биттадан тухум чиқарипти.

Халифа Абу Нувасдан сўрапти:

— Ҳа, сенга нима бўлди? Нега сен бошқаларга ўхшаб тухум қилмаяпсан? Абу Нувас жавоб берипти:

— Шунча товуққа битта хўроз керакми? Мен — хўрозман.

Шарманда бўлган сарой аъёнлари Абу Нувасни бадтар ёмон кўришипти-да, уни қўлга тушириш учун янги ҳийлалар йўлини ўйлашипти. Улар халифанинг ҳузурига келиб дейишипти:

— Абу Нувас яна мақтаняпти. Қўлидан келмайдиган иш йўқ эмиш.

Улар Абу Нуваснинг мисини чиқармоқ учун унга қандай иш буюрмоқ кераклигини халифага шипшитиб қўйишипти.

Халифанинг ўзи ҳам ҳазил-мутойибани яхши кўрадиган одам экан, Абу Нувас келиши билан унга депти:

— Тегирмоннинг тоши ёрилиб иккига ажралиб кетипти. Сендан илтимос — ўшани тикиб бергин.

Ҳаммани лол қолдириб, Абу Нувас жавоб берипти:

— Бундан ҳам осон иш борми, давлатпаноҳ? Тегирмон тошининг ҳар икки палласини олиб келиб айвонга қўйишсин, мен уйга бориб ипимни олиб келиб, тикиб бераман.

— Тошни ҳам тикиб бўларканми?— дея ҳайрон бўлишипти аъёнлар.

Орадан кўп ўтмай Абу Нувас бир сават тош кўтариб келибди. У халифанинг кенжа ўғлига қараб, тавозе билан дебди:

— Калавалар чигал бўлиб қолипти. Шу калаваларнинг учини топиб тургин. Мен бориб тош игнамни олиб келай.

У яна кетибди. Кейин бир тошни олиб қайтиб келибди. Тошда кичкинагина бир тешик бор эди. Абу Нувас яна халифанинг кенжа ўғлига мурожаат қилибди:

— Калавани тарқатиб бўлганингдан кейин игнамнинг тешигидан ипни ўтқазиб бер. Кўзим яхши ўтмайдиган бўлиб қолган. Кейин мен бир зумда тошларни тикиб ташлайман.

* * *

Бир куни Абу Нувас қишлоқда қўй харид қилиб, уни уйига олиб кетаётган экан. Бутазорда еттига ўғри яшириниб турган экан. Улардан бири йўлга югуриб чиқиб, бақирипти:

— Сенга нима жин урди, қария? Нега бу чўчқани судраб кетяпсан?

— Чўчқа эмас, қўй-ку бу,— деб эътироз билдирибди Абу Нувас.

— Бутунлай эсинг оғиб қолипти! — шундай деб йўлтўсар ғойиб бўлипти.

Бир зум ўтиб иккинчи ўғри пайдо бўлипти. У ҳам шундай дебди:

— Қариган чоғингда гуноҳга ботибсан-ку роса? Қуръони Каримда чўчқа макруҳ дейилган. Хабаринг борми бундан?

Ҳамма ўғрилар Абу Нувасга бирин-кетин шу гапни айтиб чиқибди. Ниҳоят, улар Абу Нувасни роса чалғитдик деган тўхтама келишибди.

Шундан сўнг унинг қаршисида ҳаммалари бирга пайдо бўлишиб дейишипти:

— Қария, биз сенга ёрдам бермоқчимиз. Бизлар насрониймиз, шунинг учун бу чўчқани бизлар еб қўяқолайлик. Унинг ўрнига сенга пул берамиз. Ҳеч қаёққа қимирламай, қайтиб келгунимизча шу ерда бизни кутиб тур.

Абу Нувас уларга тенг келолмаслигини яхши биларди. Шунингдек, уларнинг қайтиб келмасликлари ҳам ақли етарди. Бир лаҳза ўйланиб, ўғриларнинг олдига похол солиш режасини пишитибди.

— Албатта, уни олиб кетамиз десанглар олиб кетаверасизлар,— депти у.— Лекин мен билан бирга юрақолсанглар бўлмайдами? Хотиним унинг гўштидан сизларга тотли таомлар пишириб берарди.

Ўғрилар унинг таклифини қабул қилишипти ва бирга Абу Нуваснинг дала ҳовлисига йўл олишипти.

Шоирнинг хотини уларга лаззатли овқатлар пишириб берипти; қароқчилар бурунларидан чиққунча гўштарни туширишипти. Аммо шоирнинг буйруғи билан хотини гўштарни анча шўр қилиб пиширган экан. Овқатдан сўнг ўғрилар чанқаб қолишипти. Улар сув сўрашипти. Абу Нувас «менда фақат шароб бор, сизлар насроний бўлсаларинг, бемалол ичаверасизлар-ку» депти. Ўғрилар уйда бор шаробнинг ҳаммасини ичиб, учиб қолишипти.

Абу Нувас темир тамғани олиб, ўтда қизитибди-да, ҳар битта ўғрининг орқасига босиб чиқибди. Кейин халифанинг ҳузурига бориб, арз қилипти:

— Менинг қулларим сира итоат қилмай қўйди, уларни эплашга кучим етмай қолди. Мана, бугун ҳам улар қўйимни паққос туширишди.

Халифа ўнта аскар юбориб, қулларни тутиб келтиришни буюрибди.

Қароқчилар уйқудан уйғониб шовқин кўтаришипти:

— Йўқ, биз қул эмасмиз, биз эркин одамлармиз.

— Йўқ, бекор айтибсиз,— деб эътироз билдирибди Абу Нувас.— Ҳар биттангизнинг елкангизда менинг тамғам бор.

Қароқчи-қулларни халифанинг қошига олиб боришипти. Халифа айтипти:

— Далаларимда ишлагани одам керак эди. Менга сот уларни.

Абу Нувас бажонудил уларни халифага сотипти. Қўйнинг пули бир неча ҳисса бўлиб қайтган экан.

Нодар ДУМБАДЗЕ

Гуржистон

«Чао бамбино»

Хикоя

Кўчани бир айлансанг бас, Европанинг бугун тарақ-туруғи: аёлларнинг думи юлуқ либосию сурнайпоча шимлар, устарада тоза қирилган бошлару бўялган сочлар, мих пошналару, зигиртак магнитофонлар, Луи Армстронглару Чао-Чао бамбинолар Осиёнинг остонасидан истаганча топилади.

Менинг уйимда эса 1928 йилда «Антибуржуй» артели чиқарган ва қачонлардир отамга совға қилинган эски потефон ҳалиям турипти.

— Энди шу яхшими? — деб сўрарсиз. Нима ҳам дердим. Ҳайронман...

Европани айланиб қайтган дўстларим нонуштага «Греми» коньяги билан турк қаҳваси ичишади. Мен эса ҳамон магазин пишлоғи билан қиёмли гуржи чойи ичаман.

Ўртоқларим шунақанги тор шим кийишадики, кечқурун ечиш учун камида иккита ёрдамчи керак бўлади. Аммо мен камаримни бўшатган замон шимим оёғим остига тушади.

Яна сўрарсиз: Нимаси яхши? — деб. Албатта ёмон. Аммо имоним комилки ушбу ҳикоям эълон қилинганч ўзим ҳам ўзгараман. Чунки ҳар бир бадий асар ўз муаллифига ҳам таъсир этмай қолмайди.

Виолани почтахона қаршисида учратдим. У мени бошдан-оёқ кўздан кечириб, ўзини раҳмдил қилиб кўрсатувчи такаббур аёлларга ўхшаб истеҳзоли жилмайди. Кейин жиддий сўради:

— Кечқурун бўшмисан?

— Ҳа.

— Ундай бўлса бор, уйда мана бу устингдаги қопни ечиб ташла-ю, тузукроқ нарса кий, соқолингни тоза қириб, кечқурун бизникига кел.

Нариоқда елкасини деворга суяб турган дароз бир йигит Виолага аламла боқиб ич-ичини ер, муоти билан чўпиллатиб кўкрагига урарди.

... Агар сени меҳмондорчиликка чақиришса тўйиб бора кўрмагин. Роса аҳмоқлик қилган бўласан. Қорин оч, ичаклар карнай чаладиган ҳолда борсанг ҳам бўлмайди. Уят-а! Яхшиси, бир оз овқатланиб борган маъқул. Бу қоидага одатланганим учун уйда бир-икки тишлам нон еб, соат роса саккизда Виолаларникига етиб бордим. Меҳмонхона ғарбчисига тузатилганди.

Нафасимни ростламасданоқ Виола рафиқасини менга тўғрилади:

— Тенгиз, манави қиз билан рақсга туш! Ўзинг кўриб турибсан, кечамизда йигитлар кам.

Таниш куй оҳангида қизни айлан-тириб хонанинг ўртасига ўтиб олдим. У нозу карашма билан, қилпанглаб, сузилиб рақс тушар, бутун жаҳди билан кўзларимга қарашга ҳаракат қиларди. Мен уялганимдан оёқларимни зўрга судрар, кўзларимни унинг ўгли нигоҳидан яширишга уринардим. Ундан «Коти» деган француз духисининг ҳиди таралар, мендан эса авиабензин иси анқирди.

У, филтрли сигаретидан оғзини тўлдирган тутунни юзимга пуркаб, сўради:

— Исмиз нима?

Мен, «Прима» сигаретимнинг ачиқ тутунини унга пуфлаб, дедим:

— Менинг отим Тенгиз. Сизники-чи?

— Татиа. Сиз Европада бўлганмисиз?

— Йўқ. Сиз-чи?

— О-о-о... Албатта!

— Шарманда! — Қиз илжайди ва нозик бармоғини бурнимнинг учига босди — Зр-р-р...— эркаланиб қош учирди.

— Сочингизни бўйясизми? — сўради сочини ўйнаб.

— О-о-о... йўқ. Сочим денгиз сайрларида куйиб шунақа бўлган. Сиз-чи?

— Мен? Менга нима қипти?

— Нега бўлмаса сочингиз бунақа қора?

— Қора денгизда қорайган.

— Шарманда! — Қиз яна илжайди. Сўнг кичик бармоғи билан бурнимнинг учини эзғилади. Ҳар иккаламиз лаззатланиб кулдик.

Рақс тугагач, курсига ўтирдик. Менинг қаршимда оёқларини бири-бирига ошириб ўтирган Шио суҳбатни бошлаб берди:

— Меҳрибон Тхаладзе шеърларини ўқиганлар борми?

— Оҳ... Босилиптими? — сўради ҳаяжонда Виола.

— Мен бу йигитга қойилман,— қўшимча қилди Татиа.— У менга француз миниатюраларини эслатади.

— Ҳалиги, яхши ҳикоялар ёзиб, чиқара олмай юрганнинг фамилияси нимади? — гапга аралашди Лулу.

— Бунақалар жуда кўпу, сен қайсисини айтаяпсан? — сўради Бено.

— Ҳалиги-чи... Соч-соқолини ўстириб кўйлаги олдини киндиккача очиб юрадиган. У хўп абстракт нарсалар ёзади-да...

Виола ҳаяжонланиб кетиб яна сўради:

— Стейнбекнинг сўнгги романини ўқиганмисиз?

— Мен варақлаб чиқдим. Ростини айтганда, унинг нимасидир,

қаеридир бошқасига ўхшайди... Принцип эътибори билан менга униси ёқади. Ҳаҳ, оти нимади?..— Шио лабини тишлаб, эслашга уринди.— Анавини айтаяпман эй, у ҳақда кино ҳам чиқаришибди, ҳаҳ, у ерда каттакон балиқ ушлашади. Соқоллик-чи... Кўлидаги милтиқ тўсатдан отилиб...

— Хемингуэй! — эсига туширдим унинг.

Шу дам Виоланинг онаси Каленти хола ичкари кирди. Дастурхонга ангишвонадек қадаҳлар ва бир шиша коньяк қўйди.

— Ўхў... Коньяк! — Татиа илҳомланиб кетди. Кўзларини сузиб илова қилди: — Ўрни келганда, Ремарк ҳақида нима дея оласиз?

Ремарк тўғрисида ҳамма бир оғиздан гапирди. У коньяк ҳақида кўп ёзади. Унинг ҳам нимасидир, қаеридир бошқасига ўхшайди. Оти нимади?.. Унинг ҳам китобларида роса ичишади... У ерда, Испанияда... Буқалар билан уришишади-ку, ўша ерда... Ремарк ҳам нимададир ўшанга ўхшайди.

Кейин Бено менга Париж таассуротлари ҳақида сўзлаб гап орасида сўради:

— Парижда бўлганмисан?

— Йўқ, бўлмаганман,— дедиму, уялиб кетдим,— мен Париждагина эмас, Москвадаям бўлмаганман.

— Эй, қизлар, эсингиздами, поездда Стокгольмдан Копенгагенга кетаётиб Парижга ҳам кириб ўтувдик?

— Меҳмонхонадан чопганимизча тўғри универмакка бордик... Эслашди қизлар. Лувр яқинидагига... ҳа, «Бо марше...»

— Кейин,— сўрадим қизиқиб.

— Кейин сотувчидан «Сизда нейлон сарочка борми?» деб сўрадим.

— Ўхў! — қизиқишим янада ошди.

— «Кус кў во вуле?» — сотувчи ўз навбатида мени саволга кўмиб ташлади.

— Бу нима дегани?

— Қаёқдан билай? Тушуниб ўтирибманми?! Унга қайта-қайта айтаман: «Са-роч-ка, са-роч-ка!». У бўлса яна ўз тилида: «Вас волен зи?»

Мен гапимни бўғинлаб тушунтиришга уринаман. У бўлса: «Уот ду ю

лайк» — дея, кўзларини бақрайтириб юзимга қарайди.

— Нима, улар русча билишмай-дими?

Лулу тескари қараб кулди.

— Сотувчи русчани қаёқдан билади!

— Уят-ку... — сотувчи ўрнига ўзим қизариб кетдим.

— Унга нима зарил, — деди Татиа, — улар учун ҳеч айби йўқ.

— Кейин-чи? Кейин нима бўлди? — сўрадим шошиб.

— Кейин ҳеч нима. Биз устимиздаги кўйлақларимизни титавериб тилка-пора қилмагунимизча нима сўраётганимни тушунмади.

Бено юзини қизларга бурди:

— Тўғрими, қизлар?... — Ёлгон гапирмаяпман-а?

Қизлар унинг гапини тасдиқлашди. Виола:

— Таажжуб, камида беш тилни билмагани нега ҳам сотувчиликка олишаркан, — дея елкаларини қисдида, дастурхонга таклиф этди.

Шио ангишвона-қадаҳчаларга коньяк қуйди. Виола қаҳва келтирди. Бешовлон бараварига шошилиб майда тўғралган кекс бўлақларига қўл чўзди. Кекс зумда тугади. Яна келтиришди. Қаҳванинг илоҳий атри бурунларни қитиқлаб оч меъдаларга йўл олди.

Шио «ангишвона»ни бир қўтаришда бўшатиб кўзларни юмди:

— Яшасин санъат! У бир санъатки, бизга буюк... Ҳм... нимаиди... нима дейиларди... интеллект бағишлайди!

— О-ох Пикассо! — Татиа қўлларини ёзиб ошиқона ингради ва тезлик билан коньякни «отиб» киприкларини беркитди.

— Тасаввур қилинг-а, у жуда қариган. Аммо яна ҳам чиройли-чиройли расмлар чизаяпти. Унинг «Тиланчи»сига ўхшаши топилмайди! — дея «уҳ» тортди.

Лулу ҳам уҳ тортди-ю, ҳеч нарса демади. Фақат бошини алам билан чайқаб, бу билан шерикларига «эй худо, менга эслатманглар, юрагим зирқирайди» дегандай бўлди ва ликопчадан кекснинг сўнги карчини чангаллади.

— Виола, илтимос, қаҳвадан опке, — деди Татиа, сўнг бизга мурожаат қилди, — росаям ботқоққа ботибмиз-да... Бутун Европа фақат қаҳванинг ўзи билан яшайди. Аммо, биз-чи, кўлимизга нима тушсаю эсимизга не келса ҳаммасини дастурхонга уямиз. Котлету кабоб дейсизми, қазию ловия дейсизми, қалаштириб ташлаймиз!

Сўлагимни зўрға ушлаб қолдим. Татиага буларни санаб мени қийнама, дегандай нигоҳ ташладим. Бироқ у менинг унсиз илтижоларимга ҳеч ҳам аҳамият бермади.

— Эҳ Европа, Европа! — дея мафтункорона давом этди у, — қаҳвахонага кирасан, столларга қарайсан — қани нон?.. Нон деганнинг уруғи ҳам йўқ...

Бу, ҳаддан ошиб кетди. Нон номини эшитиб тилим қотиб қолди, бўйин томирларим шишди, ичимда Павлов рефлекс безларининг ҳаммаси бирдан уйғониб кетди-ёв.

— Шунинг учун ҳам Европада эркагу аёлларнинг бўйлари баланд, оёқлари узун, ўзлари озгин ва пишиқ бўлади. Гутурин, Бордону, Силвиону, марҳум Мерилин Монрону, Софи Лорени! — гапирётган Лулу кекснинг қолган увоқларини йиғиштирди, уялганидан ҳамманинг юзига бир-бир қаради-да, оғзига тиқиштирди.

— Цивилизация, азизим, цивилизация! Биз қачон бу бахтга етамиз худо билади. Ҳаммаси ўзимиздан. Папуаслармиз-да, ҳақиқий маънодаги папуаслар ҳалиги Миклай айтардику, эсингиздами, Миклухо...

— Но-он! — мен бошқа чидай олмай инградим.

— Нима-а? — Виола даҳшат ва ҳайратини шу биргина сўзда ифодалай олди.

Мен ор-номусни йиғиштирдим:

— Агар менинг ўлишимни истамасанг, бир тишлам нон билан пишлоқ топиб кел, — дея яна инградим, — мен оч келувдим.

Ҳайрат аралаш кинояли кулги, шивирлашлар бошланди. Виола ошхонага ўтиб бир парча қотган нон билан пишлоқ олиб чиқди.

— Узр, дўстим, биз нон ёпмагандик. Кейин... хаёлимга ҳам келтирмабман...

— Ҳечқиси йўқ, Виола, ҳечқиси йўқ,— мен уни тинчитиб қотган нонга ёпишдим.

Бу қилиғимни кўрган Татиа менадан хафсаласи пир бўлганини билдириш учун ёнимдан намоишкорона туриб, магнитофонни қўйди. «О, жеки-жо». Куй шовқини ноннинг қисирлашини босиб кетди.

Нон билан пишлоқнинг ярмини еб туширганимда, Татиа қайтадан ёнимга келди, сўнг уялибгина сўради:

— Нон жудаям қотганми?

— Унчамас,— оғзимдаги тишламани иштаҳа билан чайнашда давом этдим.

— Қани, кўрай-чи! Болалардек сўради Татиа.

Мен қўлимдаги сўнгги тишламни унга узатдим. У аста тишлаб кўрди.

— Ҳечам қотганмас-ку! — севишиб кетди қиз,— пишлоқдан ҳам бироз чўз.

Мен узатдим.

— Ростданми? Қаттиқмасми?...— Лулунинг ҳам ҳаваси келди.— Бергин, мен ҳам татиб кўрай.

Татиа унга «татиб кўришга» берди.

— Буни қара-я! Ростдан ҳам қаттиқмас:

— Кўйсанглар-чи?! — Бенонинг ҳайрати ҳаммадан ошиб тушди. Лекин унга «татиб кўришга» нон етмай қолди.

Шию растакамига ялинди:

— Виола, азизим, сендан илтимос, бош ошхонани қараб боқ, нондан яна топилиб қолар.

— Энди нима қиламан? — Виола шошиб қолди.— Бошқа бир тишлам ҳам нонимиз йўқ. Қозончада йиғилиб, неча кундан бери моғор босиб ётган нон увоқларидан умид қилиб бўлмайди. Униям сутчимизнинг сигирига ас-раяпмиз...

— Менга қара! — энди қўлини чўзиб буйруққа ўтди Тено.— Бор, олиб чиқ буёққа! Сутчингизнинг сигири бир-икки кун кута олади.

Виола қизариб-бўзариб қозончани топиб келди.

«О, жеки-жо»— магнитофон ҳамон гўнғилларди.

— Ҳой, биродарлар, менгаям бир тишлам қолдиришлар! — деб қўйдим.

— Виола, илтимос, яна кўр-чи, зора чиқинди пишлоқдан ҳам топилиб қолса.

— Виола, балки турп ёки саримсоқ ҳам топарсан.

— Туз билан пиёзни ҳам унутма, Виола!

— Бирор шиша мусаллас топилмайдими, Виола?

— Бору бироқ, сал ачиган.

— Ҳечқиси йўқ, олиб чиқ буёққа! Бенонинг жонига ора кирди.— Мундоқ бўпти-да, йиғиштир манави ангишвоналарни, стакан тузук.

— Виола бир оз ранжигандай сўради:

— Қаҳвани нима қиламан?

Шию маслаҳат қилди:

— Кўявер, совиб турсин. Кейин сутчингизга берасизлар. Қаҳва сут коллориясини оширади.

Мен стаканларга лиммо-лим мусаллас қўйдим. Шу пайт Каленти хола ақлга сифмайдиган мўъжиза кўрсатди. Бу мўъжиза олдида Исонинг қачонлардир саҳрода яратган мўъжизалари ҳам бир пул бўлди. У ичкари кириб дастурхонга янги пиширилган, Хачапури (мағизлик нон) қўйди.

«Чао-чао бамбино»— хирилларди магнитофон.

— Худо ҳаққи, ўчир овозини! Мен энди маза қиялман.— Бено мағрур ўрнидан турди.— Сизларда «Тбилиси» борми?

— «Тбилиси» йўғу «Кекела ва Маро» бор,— Виола негадир қизариб кетди.

— Янаям яхши! Майли «Кекела ва Маро» бўлса. Топиб ке, буёққа! Қани, болалар, келинлар, энди Каленти холанинг соғлиғи учун ичайлик. Яшасин Каленти хола!!!

Файзи ШОҲИСМОИЛ
таржимаси.

Тоҷикистонда маданий ҳаёт

Тоҷикистонда иқтисодӣ танглиги ва неча йиллардан бери давом этаётган биродаркушлик урушларига қарамай, Жумҳурияда маданий ҳаёт сўнган эмас. Газета ва журналлар ўқувчилар қўлларига бориб тегмоқда, китоблар нашр этилмоқда, театрларда янги асарлар сахналаштирилмоқда, мусаввирлар тинмай ижод қилмоқдалар, хушовоз хонандаларнинг қўшиқлари илгаригидек янграмоқда.

САНЪАТКОРНИ УЛУҒЛАШ

Лола» рақс ансамблининг асосчиси машҳур санъаткор Фаффор Валаматзодани Тоҷикистондагина эмас, хорижда ҳам танимайдиган одам кам десак муболаға бўлмас. «Лола» ансамбли билан Афғонистон, Мўғулистон, Ҳиндистон, Покистон, Олмония, Франция, Италия, Эрон ва Юнонистонда ижодий сафарда бўлиб, Тоҷикистон санъатини жаҳон аҳлига таништирди. Унинг асосчиси эса юзга яқин рақс ва сюиталарни сахналаштиришга салмоқли улуш кўшган санъаткордир.

Раҳматли мумтоз санъаткор Фаффор Валаматзода туғилган кун жумҳурият миқёсида тантанали равишда нишонланди. Кенг жамоатчилик эъзозига мушарраф бўлган бу санъаткорнинг туғилган кунига 80 йил тўлиши муносабати билан Садриддин Айний номидаги опера ва балет Давлат академик театрида ёдгорлик лавҳа ўрнатилди ва Душанбенинг обод кўчаларининг бирига Валаматзода номи берилди.

ЯНГИ НАШР

Тоҷикистонда «Прес-Панорама» номли янги ҳафталик газета вужудга келди. Унинг биринчи сони тожикфорс тилида, араб алифбосида ҳамда рус, инглиз ва ўзбек тилларида нашр этилди. Бу ҳафтаномаининг мақсади жумҳурият маданий, сиёсий ва иқтисодий ҳаётини ёритишдир. Ҳафтаномаининг Хўжанд, Кўлоб, Кўргонтепа, Москва ва Санкт-Петербургда ўз муҳбирлари бор.

САДРИДДИН АЙНИЙ АМЕРИКАДА

Атоқли адиб Садриддин Айнийнинг «Судхўрнинг ўлими» қиссаси Америкада чоп этилди. Китоб «Жаҳон Бук корпорейшн» нашриёти томонидан ўқувчиларга араб ҳарфида туҳфа қилинди. Китобда машҳур чех шарқшуноси Иржи Бечканинг ёзувчи хизматларини акс эттирувчи мақоласи сўзбоши сифатида берилган.

«ТУРСУНБОЙ ЁЛЖАБОВ»

Раҳматли Турсунбой Ёлжабоев катта ақлу заковат эгаси, оқилу доно ва халқ ғамхӯри эди. Тоҷикистон у раҳбарлик қилган беш йил давомида халқ фаровонлиги йўлида жуда катта ютуқларни қўлга киритган. Меҳнаткаш тожик халқи уни ҳамиша ёдлайди. Лекин ҳаёт уни бошига не-не мусибатлар солмади, у ноҳақ тухматларга учраб, қаттиқ азобу уқубатлар чекди. Узоқ йиллар унинг номини эсламасликка ҳаракат қилинди. Лекин унинг меҳрини халқ юрагидан ўчира олмадилар. Собиқ тожик юртбошиси Турсунбой Ёлжабоев ҳақида Бобожон Ғафуров номидаги Хўжанд олийгоҳи ўқитувчиси, тарих фанлари номзоди Усмоғжон Ғафуров рисола ёзди. Китоб 300 нусхада босмадан чиқди. Китобча «Турсунбой Ёлжабоев» деб номланган.

ШОИР ТАВАЛЛУДИГА БАҒИШЛАБ

Душанбеда улкан тожик адиби, Тоҷикистон халқ шоири, Жавоҳарлаъл Неру ва Абу Абдулло Рӯдакий мукофотларининг совриндори Мирзо Турсунзоданинг 85 йиллиги кенг нишонланди. Тоҷикистон фанлар академияси ва ёзувчилар уюшмаси ташаббуси билан Мирзо Турсунзода музейида шоирнинг туғилган кунига бағишлаб тантанали кеча бўлиб ўтди. Ёзувчилар уюшмасининг раиси Асқар Ҳаким буюк адиб Мирзо Турсунзода ижоди ҳақида маъруза қилди.

Кечада Тоҷикистон академиясининг аъзолари Муҳаммадҷон Шуқуров, Ҳабибулло Саидмуродов, адабиётшунослар Абдуқодир Маниёзов, Атоҳон Сайфуллоев, Ҳамроқул Шодиқулов, Тоҷикистон халқ шоири Убайд Ражаб, Гулназар Келди ва бошқалар атоқли шоирнинг тожик адабиётида тутган мақоми ҳақида сўзладилар. Шоирнинг қизи фалсафа фанлари номзоди Феруза Турсунзода отаси ҳақида қизикарли воқеаларни сўзлаб берди.

Тоҷикистон бош вазирининг ўринбосари Басгул Додхудоева Турсунзоданинг тожик адабиёти ривожиди ва ёш адибларни вояга етказишдаги роли ҳақида сўз юритди.

«ФИРДАВСИЙ» РОМАНИ — «ЙИЛ КИТОБИ»

Эрон ислом ҷумҳурияти ҳар йил «Йил китоби» кунини ўтказди. Бу мукофот ўтган йили Тоҷикистон халқ ёзувчиси Сотим Улуғзодага «Фирдавсий» романи учун берилди. «Йил китоби» танлови учун белгиланган биринчи мукофотнинг қиймати 40 тилло танга (4 минг Америка долларига тенг)дир.

ХОЖА КАМОЛНИНГ ТҶЙЛАРИ

Яқинда Камол Хўжандий туғилиб, камол топган шаҳар — қадимий Хўжандда шоир таваллудининг 675 йиллиги тантанали равишда нишонланди. Шу муносабат билан шаҳар кўчалари Хожанинг сурати тасвирланган паннолар ва унинг насиҳатлари қайд этилган лавҳалар-ла безатилди.

Шоирнинг ҳашаматли ҳайкали Хўжанд шаҳрининг энг кўркем ва серқатнов жойида ўрнатилди. Ҳайкални очиш маросимида ҷумҳурият президенти Имомали Раҳмонов нутқ сўзлади. Тантаналарда машҳур шоир, ёзувчи, олим ва хорижий меҳмонлар қатнашдилар.

Ҳайкални маҳоратли тожик ҳайкалтароши Камолиддин Нодаров яратган. Ўша кунини шоир хотирасига бағишлаб Ленинобод вилояти ҳокимлигининг Камол Хўжандий номидаги мукофоти таъсис этилганлиги эълон қилинди. У ҳар йили энг яхши адабиёт, санъат ва меъморчилик асарлари учун берилади.

* * *

Машҳур форс-тожик ёзувчиси Хожа Камол Хўжандий таваллудининг 675 йиллиги муносабати билан Олмонияда унинг тасвири туширилган рангли марка чиқарилди. Бу иш Тоҷикистон Алоқа вазирлиги буюртмаси билан бажарилган. Марканинг ўртасида Шайх Камолнинг очик чеҳраси тасвирланиб, атрофи миллий нақшлар билан безатилган. Маркада тожик ва инглиз тилларида «Камол Хўжандий» ва «675» деган ёзув бор. Бу маркаларни рўзнома дўконларидан сотиб олиш мумкин.

Шавкат НИЁЗОВ,
Абдулла СУБҲОН

КЕЛГУСИ СОНДА:

ХУАН РУЛЬФО. **Педро Парамо**. *Қисса*.

ЯШПАЛ. **Раққоса**. *Роман*.

БЕРНАР ДАДЬЕ. **Ҳикматлар**.

АЙЗЕК АЗИМОВ. **Коинот оқимлари**. *Роман*.

Шунингдек тарихий, фалсафий мақолалар, янги китобларга тақризлар, маданий ҳаёт янгиликлари ҳақида хабарлар билан танишасиз.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ 1. 1998

ИНДЕКС 828, 829

Таҳририят:

Амир ФАЙЗУЛЛА — Шарқ адабиёти бўлими мудири
Ортиқбой АБДУЛЛА — публицистика ва адабиётшунослик
бўлими мудири
Рауф ПАРФИ — шеърят бўлими етакчи муҳаррири

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасида
рўйхатга олинган. № 172

Ижарадаги Тошкент полиграфия комбинати. Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Таҳририят манзили:

700129. Тошкент. Навоий кўчаси, 30.

Телефонлар: 144 — 41 — 60, 144 — 41 — 61, 144 — 41 — 62.

Навбатчи муҳаррир *Абдуҳамид Пардаев*
Рассом *М. Карпузас*
Техник муҳаррир *В. Барсукова*
Мусахҳиҳ *Т. Арипова*

Теришга берилди 18.12.1997 й. Босишга рухсат этилди 19.03.1998 й. Бичими 70×108¹/₁₆. Офсет қоғози. Офсет босма. Шартли босма табоқ 18,2. Нашриёт босма табоғи 20. Жами 5000 нусха. 5606 рақамли буюртма. Баҳоси шартнома асосида.